

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе, покренут је у оквиру истраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* који финансира [Министарство просвете и науке Републике Србије](#). Пројекат *Књиженство* има за циљ да осветли историју женске књижевности на српском језику као и да теоретизује њене специфичности, преобликујући постојеће, углавном западне, појмове и моделе.

Назив пројекта и часописа, *књиженство*, јесте стара реч за књижевност која својим пореклом и звучањем поетично спаја основне елементе пројекта – књижевност и женско стваралаштво на једном језику и његовим претечама, као и настојање да се пронађе теоријски говор којим се то стваралаштво може описати.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе повезан је са дигиталном базом података [Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године](#). Док база треба да пружи основне биографске и библиографске податке о стваралаштву књижевница од средњег века до 1915. године, часопис је замишљен као простор у коме мапа женске књижевности у настајању бива уобличена у наратив, оживљена као низ дијалога, образлагана, преиспитивана, теоретизована и повезана са различитим приступима и дисциплинама. Часопис је електронски јер само у том медију може постојати директна веза са базом података и другим сродним садржајима. Електронски облик га истовремено чини и лако доступним.

Захваљујемо свима који су помогли да први број часописа *Књиженство* буде сада пред вама. Надамо се да ће његова публика бивати све већа као и да ће привлачити нове сараднице и сараднике. Другим речима, да ће живети дуго.

Уредништво часописа *Књиженство*

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture, was initiated within the research project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, which is financed by [The Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia](#). The aim of this project is to highlight the history of women's writing in Serbian literature, and to theorize its specificities by transforming the existing, predominantly Western, concepts and models.

The word *knjiženstvo*, used both for the title of the project and the title of the journal, is an old word for literature, which, by its origin, and also by its sound, poetically amalgamates the basic elements of this project – literature and creativity of women's writing in one particular language, and its antecedent forms, as well as the initiative to find an appropriate theoretical discourse for their creative work.

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture is connected with the digital database *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*. While the purpose of the database is to offer basic biographical and bibliographical information about the works of Serbian women writers from the Middle Ages to 1915, the journal has been designed as a space where the emerging map of women's literature is being shaped into a narrative coming to life through a line of dialogues, commentaries, re-examinations, and theories, in order to be connected with various approaches and disciplines. The journal is shaped as an electronic periodical, since that is the only medium which can provide a direct link to the database and to other similar contents. At the same time, the electronic form of the journal makes it easily accessible. We are very grateful to everyone who contributed to creating the first edition of this journal.

We sincerely hope that its readership will grow quickly, together with the number of associates. In other words, we hope that it will be long-lived!

Editorial board of the journal *Knjiženstvo*

Multiculturalism and Social *Otherness*¹

On the one hand, this paper examines the impact of multiculturalism on women's role in society, and on the other, their presence in social and artistic life, the level of autochthonousness and originality, but also that of dependence on general social problems, such as copyright and intellectual freedom protection. Relying on relevant information, the information society requires respect for two fundamental privileges: freedom of information, on the one hand, and protection of personal and social interest, on the other. The role of women in the society, however, and all their life determinants by the same token, as well as their scientific and artistic proclivities, have been paid attention to since the third decade of the XX century. The lack of intellectual freedoms frustrates the existence of quality information society, so in order to protect and defend these rights, declarations, manifests, laws and regulations are defined, supported or opposed by individuals, communities, associations, all of which contributes to the establishment of a value system protecting human rights, amongst which the attitude toward women and their creations is distinctive.

Key words: multiculturalism, gender studies, bibliography, censorship, civil freedoms, copyright

¹ The paper was written as a part of the project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia (No. 178029), entitled *Knjiženstvo, theory and history of women's writing in Serbian until 1915*. It was presented at the Workshop *International Female Networks*, which was held within the COST Action IS0901, from April 14th until April 16th 2011, at the Faculty of Philology (University of Belgrade).

We pride ourselves on being successful when it comes to erasing national differences, but other differences come to the fore instead, such as economic, political, gender and cultural differences. Cultural differences are more visibly marked than the national ones. Gender differences are not necessarily insurmountable, but social determination, personal and family responsibility, the reproductive role, religious rules, determine a cultural level of expectations connected with gender. Cultural chauvinism and isolationism are more strongly entrenched if, on the one hand, one nation, that is to say, a country, feels more powerful and globally present in diverse spheres of activities, or if, on the other hand, gender inequality is relentlessly maintained. Thus the role of woman in society, and consequently, all the aspects of her existence, scientific and artistic inclinations, have been given prominence since the 1920s.

Global informatics society is based on a systematic perspective, which pays attention to what happens on the margins of society, not just in its developed centre; it is also based on self-education, responsibility in acquiring and applying knowledge, on the ability to anticipate changes. Consequently, this has led to the increased responsibility of both the individual and the group in the processes of copyright protection, freedom of thought and expression and free access to information. Absence of intellectual freedoms has an adverse effect on the quality of informatics society; therefore, in order to protect and secure these rights, declarations, manifestos, laws and regulations are formulated that are either supported or rejected and violated by individuals, communities and associations, all of the above giving rise to establishing a system of values that guarantees human rights, of which the attitude to woman and her creative role determines the position taken by a society and its nation. Recognising this issue as a very “embarrassing and complex one”, Marianna Tax Choldin advocates an all-embracing, well-planned and timely education of all the parties involved in the process of shaping and transfer of information as a basis of every democratic society.

Any kind of generalisation inherently carries the danger of abolishing freedom. Thus, in many legal formulations, progressive proclamations, successful standardisations, there lurk numerous restrictions of civil rights and freedoms. Occasionally, even books with appealing, freedom-loving titles that make an appeal for intellectual freedom actually represent some kind of censorship when it comes to the truth of the matter, and in that way act as a trap for the reader. The positive features of modern society such as the definition and protection of copyright, licensing of various programs and databases, limited access to certain library and archive holdings for the purpose of protecting privacy, often constitute a restriction when it

comes to access to information, and are therefore referred to with a negative connotation in the context of intellectual freedoms.

Daily reports on education in the newspapers, through web presentations or in TV call-in programmes, even when presented, or at least perceived as such by the public, as a balanced, correct and unbiased source of information, in most cases actually only boil down to a parodic realisation of the dictum: “We report, and you believe.” Influencing opinions and the inflation of pseudo-events leads to cynicism, which is all the more dangerous because it is very convincing. The Internet has made the media appearing in other cultures and other languages easily accessible, but it has also done away with the traditional system of news authorisation, giving power and legitimacy to unverified information.

At the basis of every daily, newspaper, TV, educational, scientific, political, economic, religious or moral debate, there is an essentially culturological debate.

What sort of influence does multiculturalism have on the role of woman in society? In what way and in what numbers are women involved in social and artistic life, what is the degree of women’s independence, but also their dependence on general social problems, among which the most recognisable ones are copyright protection and maintaining intellectual freedom?

Very often censorship is introduced under the auspices of science, or even justified by statistical indicators established through case studies. We gradually accept an idea justified by surveys of many years. Namely, the Association of American Psychologists has decided that the so-called APA standard for bibliographical quotation should contain only the name initial of an author, accompanied by her/his full surname. The reason for this is that it has been established that less credence is given to female authors’ works than to those of their male counterparts; in this way, gender difference based on one’s name cannot be established anymore. On the one hand, it could be said this is a democratic approach to bibliography, protecting the equality of men and women in quotation analysis systems, but on the other hand, it means insufficient information and admission on the part of society that it is unable to provide real impartiality in science in spite of all the proclamations of gender equality.

Danilo Basta, writing about Slobodan Jovanović, concludes that democracy is “neither a regime of the past, nor a regime of the future, but a regime of the present”.²

The Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, discussed and adopted at the General Conference of the UNESCO (33rd session, Paris, 3-21 October 2005), stresses the importance of culture for social cohesion in general, and particularly its potential for the improvement of the role and position of women in society.

Culture set up in opposition to nature, as cultivation of matter and spirit alike, represents the most powerful, most interesting, most rewarding and most enjoyable aspect of our personal and group experience. The awareness of a growing need for education and culture, as opposed to social inequities, religious fanaticism, racial inequalities, has been growing not only in individuals or in teaching, cultural and scientific institutions, but also in the programmes of international organisations and certain governments.

The postmodern localisation of culture within time and space, according to its basic characteristics such as: language, myth, tradition, ritual, customs, morality, habits, laws, art, knowledge, mutual understanding, solidarity, uniqueness in comparison with another cultural community, leads to a division into traditional, modern and national culture as normative communities, based on custom-related formations.

The library is also a custom-related formation. In the very definition of the library, every user is already guaranteed the freedom of religious, political and sexual orientation because the library cannot and should not shut its door to anyone. In spite of that, even in modern society, we still get libraries for women only or men only because of religious teachings; libraries in which parent associations censor the books that their children are allowed to read. And freedom refers, as Kolakowski says, to the situational and spiritual conditions of choice and creation. The main features of modern culture are not electronic, digital libraries anymore. The so-called alternative libraries emerge, which are, in terms of both their conditions and intellectual potential, head and shoulders above the existing privately owned or state-run libraries, which we were taught to respect by preserving peace and quiet and order in them. It might be said that alternative libraries are the result of a lack of finances, of

² Danilo N. Basta, “Slobodan Jovanović kao analitičar totalitarizma”, *Književne novine*, 1.02.2001, p. 30.

insufficient means; it might well be the case, but they also reflect the freedom of choice, unrestricted by walls, library membership cards; they are multicultural centres.

Alternative libraries are public places, open to everyone, without any membership requirements, without insistence on declaring or recognising one's social affiliation. Nowadays, they are also a consequence of squatting, the anti-globalist movement, particularly developed in South America and Western Europe, which became more widespread through common house movements, even through entire streets being squatted, in which libraries remain alongside theatrical and music troupes. Squatting is mainly a characteristic of the late 20th century and the early 21st century, and it means that poor people rejected by society move into empty buildings and districts, in which socio-cultural centres develop afterwards, such as Golgonoosa in Milan, six apartment buildings in Grenoble, Prestes Maia, a squatted 22-floor skyscraper accommodating 1600 people since 2002 in Sao Paolo; ABC No Rio in Manhattan; the Ernst Kirchweger Haus in Vienna since 1990; army barracks and demolished or abandoned cultural centres in the former Yugoslav republics, for example, Barake in Sarajevo since 2004; Kuglana, Taxi Remont, Tvornica Jedinstvo, Vila Kiseljok in Zagreb; Pekarna since 1994 and Rog since 2006 in Ljubljana; Rebel House, ACT Action and KUDRUC in Serbia. In each of these squatted places there have been plans to have a library besides a bakery, an art gallery, shops providing goods free of charge, a computer centre, a bicycle workshop, a public kitchen, and a vegetable plot. The principles that such communities, always including libraries, have survived on are: no charges, self-sufficiency, solidarity, autonomy, democracy, ecological and vegetarian sustainability, free-of-charge economy and functioning based on the principle that money is worthless and everything is free of charge. Alternative libraries, politically motivated like those on Cuba, located in intellectuals' apartments, are at the disposal of everyone wishing to use them. Traditional ways of communication give way to a modern exchange of opinions, so that infoshops emerge from squatted places, offering alternative publications, especially in the fields of politics and economy, always accompanied by political discussions and music events.

In alternative libraries, dilemmas and quandaries with regard to the question of whether culture is a feature of an ethnic group, a geographical region or a social, religious, political, economic institution, will yield to the interpretation, confirmed here as well, that it is a set of inherited concepts people use in communication.

Interpretation of multiculturalism is also based on two views: according to one, there are static relations between cultures that retain their uniqueness; according to the other, it is a fluid mutual fusion of cultures.

Diverse cultures coexist in multiethnic states, but are not always accessible to everyone, due to a primarily written form of expression which is only characteristic of some of them, or due to a language barrier. Popular culture is declared to be archaic; high culture is declared to be national, universal, taking into consideration its significance and values, its written text being a form of externalisation; mass culture and postmodern life are based on the media and electronic communication as means of conveying meaning, notions, beliefs. The notion of cultures as petrified monoliths no longer applies; cultural borders are blurred and vague, which is contributed to by migrations, transnational communities and diaspora, education and socialisation.

The category of popular culture that is familiar to the public at large is marred by “reality television”, whose imaginary, almost bizarre world is reflected in different cultural, moral and religious contexts, erasing the dividing lines between genres, combining the dramatic, the poetic, the documentary, the fantastic through the fiction of a hidden camera. By giving legitimacy to eavesdropping, control and surveillance, by interfering with other people’s lives and beliefs in a manner that no previous culture made feasible, “reality television” violates all the moral principles of civic life, boosting competition, though not always in a positive way, instead of solidarity, and reaps the benefits in terms of high ratings, popularity and a large profit.

A similar effect is created by making national TV movies and series copying the style of international ones, the style of the predominant culture in a given genre. This approach is not new, but is now perceived in a different manner. Nowadays, this is a result of globalisation. In the 19th century, the method applied in literary translation that foreign names, events, locations were to be Serbianised could be interpreted as the Serbian writers’ need to show their original talent of a creator, not a translator, or, on the other hand, could be interpreted as a need to make popular literature amenable to a small readership through situations and characters they are familiar with. Nevertheless, this practice of making foreign terms sound Serbian was based on assuming authorship in a manner similar to the modern practice, the main difference being in the medium of communication, while the social and

commercial implications pertaining to the respective time periods and circumstances could even be compared.

Culture, be it mass, high or popular culture, is not to yield to numerous exacting requests of the individual and society, is not to be gender motivated, but has to spawn and develop alternative, more or less technologically conventional or advanced projects, which give priority to humanity.

Translated by Svetlana Milivojević-Petrović

Abstract translated by Nataša Šofranac

Literature

Basta, Danilo N. "Slobodan Jovanović kao analitičar totalitarizma", *Književne novine*, 1.02.2001, p. 30.

Bej, Hakim *Teorija privremenih autonomnih zona*. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2007.

Charnigo, Laurie "Librarian as Web Designer". Tuscalona: University of Alabama, 2002. www.slis.ua.edu (preuzeto 17.11.2011)

Collinson Timothy and Alison Williams. "The Alternative Library", *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, Volume 56 , Number 3 ·(2004): ·137-143. www.emeraldinsight.com/0001-253X.htm (preuzeto 17.11.2011)

Dodge, Chris. "Taking Libraries to the Streets: Infoshops and Alternative Reading Rooms ", *American Libraries* (1998).

Freidman, Thomas. *The World is Flat — A Brief History of the Twenty-First Century*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005.

Harrington, Drew. "Six trends in library design". *School Library Journal Buyer's Guide* (2001): 12-14.

Hotta, Ann Miyoko, "A Grass-Roots Library in Japan", *Journal of Youth Services in Libraries* (1998): 143-152.

Kolakovski, Lešek. *Mini predavanja o maksi stvarima*. Beograd: Plato, 2001.

Wilson, Marion. "Understanding the Needs of Tomorrow's Library User: Rethinking Library Services for the New Age". *Australasian Public Libraries and Information Services*, 13, 2, (2000): 81-86.

Šimleša, Dražen. *Snaga utopije*. Zagreb: Što čitaš?, 2005.

Александра Вранеш

Мултикултуралност и друштвена *другост*

Са једне стране, у раду се посматра утицај мултикултуралности на улогу жене у друштву, а са друге њена присутност у друштвеном и уметничком животу, степен аутохтоности и оригиналности, али и зависности од општих друштвених проблема, какви су заштита ауторских права и интелектуалне слободе. Почивајући на релевантној информацији, информационо друштво захтева да се поштују две основне привилегије: слобода информисања, с једне, и заштита личног и друштвеног бића и интереса, с друге стране. Улози жене у друштву, пак, а самим тим и свих њених животних одређења, научних и уметничких склоности, поклања се пажња од треће деценије 20. века. Глобално информационо друштво почива на системској перспективи, у којој је важно оно што се дешава и на његовим маргинама, а не само у напредном центру; на самообразовању, одговорности у примању и апликацији знања, антиципирању промена. Отуда су сразмерно повећане одговорност појединца и колектива у процесима заштите ауторства, слободе мишљења и исказивања мишљења и слободе приступа информацијама. Неодстатак интелектуалних слобода нарушава постојање квалитетног информационог друштва, те се у циљу заштите и одбране ових права дефинишу декларације, манифести, закони, прописи, њих подржавају или им се супротстављају и нарушавају их појединци, заједнице, удружења, а све то доприноси успостављању једног вредносног система којим се чувају људска права, међу којима је за једно друштво и народ одређујући однос према жени и њеном стваралаштву.

Кључне речи: мултикултуралност, женске студије, библиографија, цензура, грађанске слободе, ауторско право

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

Језик наговештаја

Интертекстуално читање *Туге за младенцем Угљешом*¹

Рад је посвећен покушају да се прво дело деспотице Јелене Серске осветли кроз тренодијску традицију хеленске и византијске поезије, остављајући по страни друге делове интертекстуалне мреже из које је исткано, пре свега иконофилску и стоичко-етичку традицију. Интертекстуалне везе са тренодијском баштином нису једнозначне, али управо у својој сложености омогућавају да се на херменеутичком путовању стигне до самосвојности првог женског гласа српске књижевности. Рад ће за том самосвојношћу трагати на месту на коме хришћански доживљај стварности, и свеобухватан и универзално кодиран, ступа у додир са личним, емотивним и осетилним – са семантичким зрачењем које се сабира у две речи: *тело* и *матерњи*.

Кључне речи: Јелена Серска (монахиња Јефимија), *Палатинска антологија*, интертекстуалност, тренодија, *mater dolorosa*, идентитет

Први спис деспотице Јелене Серске² своју отменост читаоцу показује на много начина: савршенством израза, хармоничношћу сложеног реченичног тока, но

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915.године*

² Кћи кесара Војихне, господара Дrame и братучеда цара Стефана Душана, дакле припадница неког од споредних огранака династије Немањића, Јелена се удала за Јована Угљешу Мрњавчевића, који 1365. од цара Стефана Уроша добија титулу деспота и у управи над Серском облашћу смењује царицу-удову Јелену (Григорије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти* (Београд: 1965), 10). Питање да ли је оправдано

изнад свега тиме што га наводи да се „храни храном наслућивања“.³ Језику наговештаја дато је, наиме, да искаже основне онто-есхатолошке идеје, које обликују поглед на свет из кога песма израста, да би га делимице до-градила, а делимице раз-градила: у питању су догмати о бесмртности човека пре источног греха, о бесмртности и усходу на небеса душе која је грехом „неоскврњена“ и по изласку из рајског врта, односно о *бризи* и *окајању* путем којих и *оскврњена* душа може стремити божанству и божанским просторима, с надом да ће их досећи, захваљујући

преносити у средњи век модерну праксу по којој жена аутоматски добија мужевљево презиме, остаје отворено. И византијске и европске племкиње у средњем веку без обзира на удају носе презимена која означавају којој аристократској лози рођењем припадају, а уколико долазе из владарске куће, онда се антропоним често замењује етнонимом – попут Марије Аланске (удате у породицу Дука), Ирене Дукаине (удате у породицу Комнин), Ане Комнине (удате у породицу Вријанија), Алиенор Аквитанске (удате Капетјен, потом Плантагенет), Јелене Драгаш (удате Палеолог), Марије Брабантске (удате Хабсбург)... То се односи и на српске владарке страног порекла – Ану Дандоло, Јелену Анжујску или Марију Палеолог, удате у породицу Немањића, Јерину Кантакузин, удату Бранковић... Занимљиво је да постоји редак и драгоцен женски аутограф који осветљава у том погледу истовремено и источне, византијске, и западне узусе: један од најранијих ћирилских рукописних фрагмената (видети Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице: палеографско-филолошки прилози* (Београд: 1971), 231) јесте потпис супруге француског краља Анрија I, а кћерке кијевског великог кнеза Јарослава Мудрог, који у преводу гласи „Ана, краљица“, а дат је на венчању 1051.г. На почетку *Алексијаде*, Ана Комнина, пак, не одређује себе ни наслеђеним, ни брачним презименом, већ патронимом, матронимом и сасвим особеном византијском титулом *порфирогенита* – рођеног у *ложници од порфира* у којој су се порађале само царице. Следећи историографску праксу по којој се српске племкиње називају личним именом и титулом (краљица Катарина, краљица Симонида, царица Јелена, кнегиња Милица...), а не презименом мужа, које је само најчешће непосредни патроним, ја ћу у овом тексту прву српску песникињу називати деспотица Јелена или деспотица Јелена Серска, у складу са топонимском идентификацијом. У српској науци о књижевности она се готово без изузетка назива „монахиња Јефимија“, поглавито зато што тако сама потписује у два потоња дела, настала након замонашења. Међутим, треба имати у виду да је ово самоименовање великим делом плод хришћанске *поетике самозатомљења*, која је условљена не само етиком, већ и реториком, будући један од видова античког топоса ауторске скромности. Као племкиња највишег реда и по рођењу и по удаји, деспотица Јелена вероватно никада од стране окружења није била посматрана као монахиња, о чему сведочи Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића*: „А због овога пође цару Бајазиту сама та благоверна госпођа; имала је са собом рођаку своју, бившу жену деспота Угљеше, а кћер некога ћесара“. У сфрагиди, печату којим завршава *Мољење госпуду Исусу Хросту*, песникиња себе такође назива „некогда же деспотица“, док у *Туги сину* не надева патроним по очевом личном имену, већ по титули – *Угљеша Деспотовић*. То значи да је деспотско достојанство, врло високо у византијској хијерархији, један од елемената идентитета поетског сопства.

³ „...καὶ ἀπελθοῦσαι τροφῇ δοξαστῇ χρῶνται.“ Платон, *Федар*, 248 б.

Христовом оваплоћењу. Разоткривањем сложене слике есхатона, егзистенција се показује као прелудиј у једно темељније бивствовање.⁴

Туга за младенцем Угљешом само пажљивом читаоцу открива своје двогласје, чија напетост остаје затомљена у отмености фрагментарног и ненаметљивог исказа, а чије тумачење умногоме представља испитивање два вида *истиности*, која подједнако измичу, будући подједнако неухватљива. Два гласа предочавају две истине: једна је свеопшта истина хришћанске догме, друга је приватна истина жене. Док душа, у складу са патристичком догмом, стреми вечности, песма такође осведочава унутарњу кретњу, стремићи ка последњим речима: оне су плод другог песничког гласа, онога који не говори о универзалним онтолошким визијама, већ о појединачном, идиосинкрастичном осећању. Први глас позива да се раскопрене не само основне есхатолошке догме,⁵ већ такође и сложена иконофилска мисао (чему ће можда бити посвећена будућа читања). Други глас се не разликује од првог по отклону од уметничког: напротив, он је наследник епитафског епиграма – дуге и моћне књижевне традиције, чији поетички темељ представља конвенција непосредности, драматичности кроз једноставност, сведености натуралистичког израза који, међутим, увек води ка климаксу. У овоме жанру снажно је присутна материнска тужбалица, унеколико окамењена у топосу *mater dolorosa*.

⁴ У овом тексту прећуткујем низ основних увида о делу деспотице Јелене, о којима се читалац може обавестити у следећим радовима: Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1980), 196-197; Ђорђе Трифуновић, „Живот и рад монахиње Јефимије“, у Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић (Крушевац: Багдала, 1983), 5-32. Нешто општији оквир њеног стваралаштва осветљавају студије: Ханс-Георг Бек, *Путеви византијске књижевности*, превела Јелена Протић-Крсмановић, редиговали Радован Меденица и Димитрије Богдановић (Београд: Српска књижевна задруга, 1967); Димитрије Богдановић, „Рецепција византијске књижевности у средњовековној Србији“, *Књижевна реч*, 16, 307 (1987): 1-23; Димитрије Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић (Београд: Српска књижевна задруга, 1998).

⁵ Вези између мајчинске фигуре и токова византијске теологије посвећена је студија: Julia Kristeva and Arthur Goldhammer, „Stabat Mater“, *Poetics Today*, Vol. 6, No. 1/2, *The Female Body in Western Culture: Semiotic Perspectives* (1985): 133-152. Позната и драгоценa због модерног, претежно психоаналитичког, приступа, средњовековној тематици, ова студија ипак није најпоузданија референца за проучавање сложеног источнохришћанског богословља.

Започињући круг тумачења сачуваних списа деспотице Јелене, овим радом ћу покушати да осветлим управо тај одељак сложене интертекстуалне мреже из које је исткано њено прво дело. Савремени теоријски поглед византијску цивилизацију препознаје као другост у односу на антику и именује је, у складу с тим, речју која је неаутентична кованица: напротив, аутентично самоименовање, *Ромеји*, сведочи да је ова цивилизација себе саму имагинирала као природни наставак једниствене идејне и социо-културалне целине која почиње Хомером да би доживела политички врхунац у Римском царству, а духовно остварење у екуменској хришћанској држави.⁶ Остављајући по страни историјске реалије,⁷ које на другачији начин доприносе увиђању чврстине веза између византијске културе и стваралаштва господарице Серске области, грчке земље у оквирима српске државе, усредсређују се на античко-византијску традицију мотива *мајчинског бола*.

*

⁶ Упоредити: Ана Комнина, *Алексијада*, проемиј, 1, 1; Михаило Псел, *Хронографија*, књ. 3, 2-3, а особито књ. 6, 37-43. Свакако да постоји разлика у односу према хеленском наслеђу у зависности од периода – значајну раскрсницу представља дело Јована Итала, *ината филозофа* на Цариградском универзитету, анатемисаног на Сабору у св. Софији 1082. управо због повратка учењу паганских филозофа, пре свега Платона и Аристотела. (Период који ће уследити многи аутори називају „ренесанса Комнина“.) Важна је и интенција аутора: Максим Исповедник ће се тако обрушити свим могућим средствима на античко наслеђе у покушају да заносно и необично утицајно дело Псеудо Дионисија Ареопажита ослободи од оптужби за плагирање Платона, више него оправданих и саморазумљивих... О чврстој вези која спаја античко наслеђе и византијску књижевност не само раног, него и позног периода, најснажније сведочи дело Ане Комнине. По функцији историографија, дубоко инспирисана Тукидидовим *Пелопонеским ратом* и Полибијевим *Историјама Алексијада* је умногоме моделована према хомерским еповима, особито *Одисеји*, отвара се цитатом из Софокловог *Ајанта*, који ће пратити мноштво сродних навода. Поетички је битније, међутим, што ревокација древне баштине представља примарни проседе у градњи ликова, сцена, описа и поређења. При томе се не успостављају само конкретне интертекстуалне везе, него се призива цео корпус античке ерудиције, на пољу филозофије, ликовне уметности, историографије. У процесу ревокације, идеје (Платонова теорија лепог, на пример), поједина достигнућа (Поликлетов канон), митски ликови или реалне личности (Аполон, Медуза, Темистокле, Апел...) често имају превасходно вредност *знака* који упућује ка древном наслеђу, а тек потом и самосвојни садржај.

⁷ О којима се читалац може обавестити превасходно у следећим студијама: Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти* (Београд: Научно дело, 1965); Томо Бурковић, *Хиландар у доба Немањића. Историјско-културна расправа* (Београд: Штампарија Савић и комп., 1925).

Mater dolorosa, мајка опхвана болом, један је од доминантних епских мотива, који може наћи своје одразе у најранијој геометријској керамици, из претхомерског периода, а неодвојив је од епског концепта хероја. Парадигме овога мотива обликују се већ у *Илијади*, у којој Тетида антиципантно оплакује још живог Ахилеја, док Хекаба тужи над Хекторовим мртвим телом,⁸ као и у *Одисеји*, где Тетида, праћена Нереидама оплакује сада већ одиста погинулог сина,⁹ док Антиклеја умире од жалости за Одисејем, верујући да је у туђини изгубио живот.¹⁰ Одлике *топоса*, окамењеног система изражајних знакова, задобиће тек у постхомерским, кикличким еповима, *Малој Илијади* и *Етиопиди*,¹¹ из којих улази у архајску лирику, да би слика богиње Еос, опхване болом због смрти сина Мемнона, зрачила из Пиндарових ода, *Шесте титијске*, и *Осме истамске*.¹² Латинску епску традицију обележава Вергилије, емфатично сликајући бол две мајке над мртвим синовима: Дафнисом у *Еклогама*,¹³ Еуријалом у *Енеиди*.¹⁴

У трагедији мотив остаје споредан и трпи трансформацију, која је наговештена код Хомера, али ипак страна епском свету – у мајчински бол се на разне начин уплиће *патхос*, болни чин. Док се у Софокловој *Антигони* мајка убија од бола над мртвим сином,¹⁵ у Еурипидовим *Бахантикињама* Агава ће „у незнању“, рекао би Аристотел, убити Пентеја – кад *манија* усахне, она ће стога утонути у свепрожимни бол. Топос се уклапа се и у нове, метапоетске контексте тако што се фигура мајке трансформише, добијајући алегоријске или симболичке димензије – у анонимном хеленистичком *Ламенту над Бионом* улога мајке је симболички поверена Калиопи,¹⁶ а у Овидијевој *Тужбалици за Тибулом*¹⁷ персонификованој Елегији.

Осим овог доминантног вида *материнског бола*, који је умногоме средство да се још једном потврди и на емфатичан начин објави вредност палог хероја, кључна за

⁸ XXIV, 496.

⁹ XXIV, 15. Упореди и Еурипид, *Андромаха*, 1274.

¹⁰ *Одисеја*, XI, 202; XV, 358.

¹¹ Иако несачувани, ови епови су познати преко позноантичких митографа.

¹² Ст. 28 и ст. 58.

¹³ V, ст. 20-23.

¹⁴ IX, ст. 473-502.

¹⁵ Реч је о Хемону и Еуридики, ст. 1210 и даље.

¹⁶ Ст. 71-76.

¹⁷ *Љубави*, II, 8 (7).

етику *одлике*, већ у хомерској књижевности јављају се две мотивске варијанте: мајчински бол због губитка кћери и због губитка сина-детета, а не хероја. Иако би се очекивало да у претежно андроцентричној структури ране Хеладе оплакивање кћери буде споредна и потиснута тема, она заправо обележава читав један ток хеленске културе, који умногоме остаје полувидљив, али коме ниједан антички аутор никада није оспорио значај: реч је о Деметри и Кори-Персефони.¹⁸ Текстуално, овом пару је посвећена *Седма хомерска химна*, датирана у прву половину седмог века; ритуално, пак, посвећене су им Елеузинске мистерије, најживотнији облик хеленске религиозности, на овај или онај начин присутан у сваком аспекту античке цивилизације. Поред Деметре, сличним спојем полу-видљивости и изузетне снаге обележен је лик још једне мајке, Клитемнестре, чија жал за Ифигенијом даје основну грађу највећем броју великих трагедија,¹⁹ док у Еурипидовим *Тројанкама* налази израз још један пар мајка-кћи: Хекаба и Поликсена.

Слика мајке опхрване болом због губитка сина-детета јавља се први пут на врло занимљив начин, унутар једног од поређења *Одисеје*, у Пенелопином микронаративу о Прокни и Итилу,²⁰ иако је антиципантно наговештена у сцени опроштаја Хектора са женом и сином, у VI певању *Илијаде*.²¹ Међутим, пар Андромаха – Астијанакт постаће у потоњој књижевности парадигма овог мотива – како сведоче Еурипидове *Тројанке*, *Андромаха*, Вергилијева *Енеида*, док Еурипидова *Хекаба* доноси паралелни пар Хекаба – Полидор.

Можда најпотреснију тужбалицу над Астијанактом, баченим у смрт са тројанских зидина, не изговара, међутим, глас праве мајке, већ старемајке, Хекабе, која носи одлике свемајке у Еурипидовим *Тројанкама* и свакако на најупечатљивији начин отелотворава овај мотив у атичкој драми, а можда и у античкој књижевности

¹⁸ Литература је преобимна. Упућујем на најеминентније ауторе: Карл Густав Јунг и Карољ Керењи, *Увод у суштину митологије*, превео Божидар Зеџ (Београд: Федон, 2007), 145-251; Burkert, Walter, *Greek Religion*, trans. J. Raffan (Cambridge: Harvard University Press, 1985), 34-52; Claude Calame, *Poétique des mythes dans la Grèce antique* (Paris: Hachette, 2000), 38-69.

¹⁹ Есхилова трилогија *Орестија*, Софоклова *Електра*, Еурипидова *Ифигенија Аулидска*, *Електра* и *Орест*.

²⁰ XIX, 518-524. Поводом тога видети Gregory Nagy, *La poésie en acte - Homère et autres chants* (Paris, Belin: 2000) 17-20, 55-77.

²¹ Ст. 402 и даље.

уопште. Већ у тим стиховима су садржане основне теме будућег епиграмског ламентација, а чак, што је особито занимљиво, и пројекција епитафа који „записује певач гробног хума.“²²

У хеленистичкој и позноантичкој књижевности оплакивање сина-детета потискује остале облике топоса *mater dolorosa*, развијајући се нарочито кроз жанр тренодичког и епитафског епиграма, о чему сведочи *Палатинска антологија*, збирка хеленских епиграма, започета у хеленистичкој епохи, а коначно уобличена за владавине византијског цара Константина VII Порфирогенита,²³ на темељу три древније антологијске целине. Сачувани епиграми, плод многих векова,²⁴ показују

²² У виду необавезне напомене желим да укажем на једну аналогију, која је само типолошка, а не генеалошка. У целини, *Туга за младенцем Угљешом* снажно призива лик Андромаче из трећег певања *Енеиде*: Вергилије приказује тројанску краљевну неколико година по паду града, не описујући ма који од тегобних догађаја који одређују њен митски животопис, већ дозвољавајући читаоцу – као и Енеји који је приповедач и фокализатор – да за тренутак завири у њен особени живот после живота. Андромача, наиме, траје кроз сећање, чија је живост видљива у сваком њеном обраћању, и кроз покушај да се снага успомена што дуже очува: њено главно делање се састоји у одржавању култа Хектора и Астијанакта, у чему је читаочево око и затиче, а она ступа у односе са ближњима пре свега тражећи у њима сродности са својим мртвима: управо, препознајући у њима живе слике оних које је изгубила. Пажња посвећена гробу мужа и сина, дарови које поклања, неизлечива туга која је постала нови облик егзистенције у којој су времена измештена: тако да је садашњост у прошлости, а од будућности се очекује есхатолошки повратак у прошлост – све то овај сегмент *Енеиде* чини чудновато сродним првом делу деспотице Јелене Серске. Вергилије је снажно присутан у ранохришћанској култури и то, чудновато, управо код жена-писатељица: око 300. године римска матрона Проба саставља колаж његових стихова као парафразу јеванђеоске повести – тако настао *Cento* биће проглашен за апокрифни текст од стране папе Геласија I, али ће ипак задобити велику популарност, тако да се зна да су примерке поседовали цареви Аркадије (395-408.г.) и Теодосије II (408-450.г.) Ту је, свакако, и *Беседа светом сабору* цара Константина Великог, из 325. г. Ипак, хеленоцентрична позновизантијска култура не даје превише наде да би се могла успоставити непосредна текстуална веза деспотице Јелене са овим римским песником.

²³ 912-959.г. или нешто раније, око 900.г.

²⁴ Најстарију представља *Венац* Мелеагра из Гадара (настао између 100. и 75. г.ст.е, при чему постоје покушаји да се прецизније ситуира у године око 90.ст.е.), обухвата песнике у распону од Архилоха до самог антологичара, при чему је мноштво песама проблематичног ауторства, те се готово сви епиграми приписани архајским и класичним ауторима данас сматрају за плод хеленистичких анонима, док се ауторства из епохе хеленизма углавном сматрају за аутентична. Надовезујући се на Мелеагра, Филип из Тесалонике средином првог века н.е, вероватно око 40. г, обликује нови *Венац* у који улазе хеленски епиграми настали после Мелеагрове компилације. Последњи прилог, названа *Круг* (*Киклос*), око 570.г.н.е, даје Агатија „Схоластик“ из Еолиде допунивши збирку многим новијим делима и уредивши је према темама, а не ауторима или метрима. Константин Кефалас, протопапас, тј. старешина дворског свештенства, у време Константина VII Порфирогенита, објединио је ова три избора, очувавши проемије које је

извесно жанровско једнообличје: жал за умрлим дететом покаткад измиче мрежи лајтмотива, која, међутим, најчешће обавија поетске минијатуре, не предодређујући тиме њихову естетску вредност. Та мрежа се исплиће поглавито елементима који спајају психагогијски и контемплативни аспект тужбалице. У питању је прегршт мотива: прекомерна *окружности судбине*, неретко тумачена као последица зависти било безличног усуда, било богова; бесмисленост или несврсисходност мајчинства, али и родитељства уопште; потресна слика детета, проистекла из хеленистичке наклоности ка представљању малих догађаја, малих људи, малих призора; фрагментарна приповест о околностима смрти, која најчешће носи у себи нешто необично, неочекивано, чак бизарно, што води ка епиграмском климаксу; мотив *живота као бола* и ране смрти као благодати; непроживљени живот, често праћен поетском сликом мајке и новорођенчета уједињених у смрти; поремећена смена поколења; ускраћено уживање у родитељству... Мотив бесмислености мајчинства шири се на све што спада у хијерогамијске вредности – чиме се доводи у питање само виђење брака као мимезе *свете свадбе* богова, *хијерогамије*, односно као метафоричког *места* на коме сакрално упливише у профани живот.

Тренодијски епиграм своју функцију утехе неретко остварује кроз пренос осећања – отуда патетичан израз, често реторички извештачен, али покаткад ослобођен до те мере да гради потресне призоре који морају узбудити читаоца и тако остварити неки вид емпатије, саучестововања у болу, а тиме и утехе. У жижи може бити родитељ, чешће мајка,²⁵ али неретко и отац, но може бити и дете, тако да се

сваки од антологичара саставио (спојени, они чине четврту књигу), обогатио их и груписао према темама. И његово дело ће потом бити унеколико проширено, од стране анонима, чиме настаје *Палатинска антологија*, која своје име дугује Палатинској библиотеци у Хајделбергу где је рукопис откривен. Ревидирана и знатно осиромашена њена верзија настала је 1301.г. као плод редакције Максима Плануда и назива се *Anthologia Planudea*.

²⁵ Отуда се у науци о књижевности све више јавља жеља да се овај део *Палатинске антологије*, углавном ограничен на шесту и седму књигу, али и тај облик епиграмског наслеђа уопште, испита као могућа женска књижевност – видети: Laurel Bowman, „AP 6.265: Theuphilis' Noble Child“, *Mnemosyne, Fourth Series, Vol. 51, Fasc. 5* (1998): 578-581; Laurel Bowman, „The Women's Tradition in Greek Poetry“, *Phoenix, Vol. 58, No. 1/2* (Spring - Summer, 2004): 1-27; Margaret Bruzelius, „Mother's Pain, Mother's Voice“, *Tulsa Studies in Women's Literature, Vol. 18, No. 2* (Autumn, 1999): 215-233.

користи и конвенција говора *с друге стране гроба*, проседе који вероватно представља изворни облик епитафског епиграма, који је у свом праоблику обраћање покојника случајном пролазнику покрај гроба – дакле, средство којим се и из есхатона ипак остаје у сећању и у свести живих.

Упркос томе што је литарарно условљен и обележен поетском традицијом, епитаф ипак превасходно подразумева спрегу поетске и животне стварности – принципијелно се пише поводом истинске смрти, у спомен и за утеху истински постојећим особама. Иако су неки од епиграма сачуваних у *Палатинској антологији* вероватно фиктивни, иако су неки то засигурно, будући посвећени митским ликовима, велики део је ипак везан за стварне личности, оне славне, попут песника, државника, филозофа, или оне сасвим обичне. Проживљена патња остаје језгро жанра, као што је и језгро *Туге за младенцем Угљешом*. Поетика епиграма тражи да се фактичка и фикционална стварност споје у домену потпуне интима и у најунутарњијим просторима психе. Као кратко сведочанство о томе, узимам епиграм 365. седме књиге, приписан Зонасу или Диодору из Сарда:

Ти што у Хаду веслаш преко воде над којом се скупља роса, возећи на другу обалу барку мртвима испуњену, о мрачни Хароне, пружи руку Кинирином сину и придржи га док се буде пењао на твој брод. Јер дете неспретно хода у сандалама а плаши се да босих стопала стане на пешчану обалу.

*Αἶδη ὅς ταύτης καλαμώδεος ὕδατι λίμνης
καπεύεις νεκύων βάρην, ἑλῶν ὀδύνην,
τῷ Κινύρου τῇν χεῖρα βατηρίδος ἐμβαίνοντι
κλίμακος ἐκτείνας, δέξο, κελαινέ Χάρον*

πλάζει γάρ τὸν παῖδα τὰ σάνδαλα: γυμνὰ δὲ θεῆναι
ἔχνια δειμαίνει ψάμνον ἔπ' ῥονίην.²⁶

Сучељен са епиграмима *Палатинске антологије*, ламент деспотице Јелене открива се као језик наговештаја, којим потиснути део бића настоји да изађе у чујност:

Туга за младенцем Угљешом

Мале иконе, но велики дар, који имају пресветли лик Владичин и пречисте Богоматере, што их велики и свети муж дарова младом младенцу Угљеши Деспотовићу, којег неоскрвњено млађахна представише у вечне обитељи, а тело се предаде гробу, који створише праоци због грехова.

Удостоји, Владико Христe, и ти, пречиста Богомати, мене јадну да свагда бригујем о одласку душе моје, што угледах на родитељима ми и на рођеном од мене младенцу, за ким жалост непрестано гори у срцу моме, природом матерњом побеђивана.

Малије икони, и велик дар, имушти и пресвети образ Владичњи и пречистије Богоматере, ихже велик и свет муж дарова младому младенцу Угљеши Деспотовићу, јегоже и неоскрвиња се младакта представише ва вечније обитељи, тело же гробу преда се, јегоже изделаше преоци преступљенија ради.

Сподоби же, Владико Христe, и ти, о пречиста Богомати, и мене окајанују васега на рождаших ме и на рођеном от мене младенцу, јегоже жалост непрестано горит ва срци мојем, обичајем матерњим побеждајема.²⁷

²⁶ *Anthologia Palatina*, VII, 365.

²⁷ И транскрипција старословенског текста на савремено ћирилично писмо и превод на савремени српски језик дати су према издању: Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, прир. Ђорђе Трифуновић (Крушевац: Багдала, 1983), 36-37. Очигледно да места недоумице

Лексема *млад*, поновљена четири пута, није праћена мисаоним и емотивним развојем на који по правилу наилази у епитафским епиграмима античке традиције посвећеним деци или рано преминулим младићима и девојкама: нема прекора, нема очајања пред судбином, нема беса упућеног смрти, мање или више персонификованој, нема идеје о безнадежности живота ожалашћених, нити низа мотива својствених тренодијској традицији, особито у конструкту *уплакане мајке*: питања о смисаоности рађања, самог рађалачког чина, а посредно и сврсисходности њене егзистенције. Уместо тога, тек је четири пута изговорена младост покојника, док је све остало само могуће асоцирати у читалачком чину. Све те могућности ламентације морају, наиме, остати неизговорене: не постоји оправдан разлог за тугу над *младенцем*, јер хришћанска есхатологија му недвојбено обећава срећу у *недрима Богородице*. Његово земно почивалиште, реалан простор над којим Богородица господари, Света гора, огледало је његовог небеског стана, у њеном наручју. Песма тако вапијуће сведочи о једној од последица хришћанске културе: свобухватна хришћанска есхатолошка визија укида право на ламент над умрлима, на бол и тугу због губитка – речју, укида право на поетску рефигурацију мајчинског бола.

Елокузијске фигуре звучања²⁸ којима се песма отвара наглашавају однос божанског и људског, утолико више што се, на поетском плану, призива прародитељски грех и божја казна, којом се најпре најснажније успоставља граница између полова, али се и срж женске полности претвара у проклетство: материнство, у традиционалним културама схватано поглавито као благослов, књигом *Постања* описује се као клетва. Симболичка слика „рађања у мукама“ тако кроз алузивно ткање улази у песму, а уз њу и родна обележеност говорнице.

*

могу бити Трифуновићево /јадну/, за изворно /окајанују/, и /природом/, за изворно /обичајем/. Упућујем на: Ђорђе Сп. Радојичић, „О једном хиландарском натпису из друге половине XIV века“, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXI, 1-2 (1955): 123-124; Ђорђе Трифуновић, „Обичај у запису монахиње Јефимије“, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXII, 1-2 (1966): 88-90. Погледати такође: Снежана Баук Вучковић, „Сакрални језик у функцији уметничког изражавања“, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 6 (2010): 167-172.

²⁸ У питању су поглавито алитерација, хомојарктон и изоколон - *пресвети /лик господњи/, пречисте /богоматере/, преступљења /ради/* итд.

У христомиметичкој византијској култури²⁹ снажно је присутан ранохеленски облик топоса *mater dolorosa*. *Оплакивање Христа*, наиме, и у иконичком³⁰ и у вербалном виду, моделовано је по хомерској и постхомерској *слици* оплакивања палог хероја.³¹ Хришћанска визија оностраног ту слику, међутим, продубљује: Богородица у есхатону није само мајка богочовека, већ *друга мајка* сваког човека – заштитница душа у часу последњег суда, она их такође прихвата у часу новог рођења – опроштаја од тела.³²

Мотив оплакивања Христа на алузиван начин је снажно присутан у деспотицином првом делу, а између два пара мајка–син (Богородица – Христос, песникиња – младенац) развија се врло истанчана игра двојништва која исијава из избора лексема: богомладенац одзвања кроз реч којом се именује умрло дете, *младенац*. Улога Богородице као есхатонске мајке призива се деликатном визијом *младенца Угљеше у вечној обитељи* – телесну мајку, која своју смртност подцртава, заменила је *вечна, духовна, мајка*. *Пречиста богомати* је заменила грешну жену – тај преокрет захтева не ламент, већ химну. Есхатолошка визија је поредак предметне стварности заменила поретком имагинарне стварности на јасан, конкретан и неопозив начин: није само песничка иамгинација осујећена, већ су емотивна стања песничког *ја* добила целовит *калуп, модел, типос*, унутар кога се једино могу кретати. Жалост за дететом није више нормирана и ограничена само на спољашњи начин, у изражајним средствима, жанровским парадигмама или реторичким кодовима, већ је ограничена и уобличена на унутрашњи начин – тако што је задата

²⁹ Упоредити непроцењиву анализу коју даје Сергеј Сергејевич Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, прев. Драгољуб Недељковић и Марија Момчиловић, редакција прев. Димитрије Богдановић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 46-100.

³⁰ Сликари ваза нарочито су радо представљали богињу Еоју како, раширених крила, држи мртво синовљево тело. Вероватно је најлепша Дурисова црвенофигурална купа – V в.ст.е.

³¹ Необично сложени однос хришћанства и антике не може на овом месту обрађен, чак ни у назнакама. У контексту овог рада, упућујем ипак на две драгоцене студије посвећене тој неисцрпивој теми: Вернер Јегер, *Рано хришћанство и грчка паидеја*, превео Бранимир Глигорић (Београд: Службени гласник, 2007); Богољуб Шијаковић, *Фуга у огледима. Пред лицем другог* (Београд – Никшић: Службени лист СРЈ – Јасен, 2002), посебно поглавље „Превладавање дистанције: о богопознању у хеленској философији и хришћанству“, 32-40.

³² У чему вероватно наслеђује *орфичку*, превасходно јужноиталску Персефону. Слика душе као новорођенчета такође припада ранохеленском иконичком корпусу – изворно је орфичка, али је нарочито прихваћена и развијена у стоицизму. Но, то је тема за компаративну историју религија.

врло јасна мапа мисаоних и имагинационих путева. Осећајност, темељ књижевног мотива *мајке опхване болом*, тако је потпуно контролисана, усмерена, вођена.

Мотив *mater dolorosa* овом песмом се претвара у представу остављености, усамљености, напуштености – с једне стране је *вечна обитељ*, Христос, Богородица, обogaђена *младенцем Угљешом* који је сада међу њима, а са друге стране је *смртна обитељ*, обogaђена тиме што је *младенац* из ње отишао, тако да је изгубила својства породице. Слика расапа породице наглашава се помињањем смрти родитеља тако да се кроз песму све јасније исцртава слика усамљенице.

Есхатонско и земно се тако имагинирају на нов начин: есхатон је место целовитих породица, место очуваних и обogaђених додира међу блиским бићима, док су земни предели место уништених породица, онемогућених додира међу блиским бићима. Чињеница да је чак и децје тело сахрањено на недоступном месту чини *земне пределе* простором у коме влада недодирљивост – у коме су и симболички и телесни додир међу вољеним члановима породице осујећени.

*

Мајчинство је умногоме средишња реч хришћанства: оно омогућава спој оностраног и ононостраног, људског и божанског, земног и рајског – или како, стиховима Роман Слатокопојца, арханђел Гаврило каже Марији:

Радуј се, утробо божанског оваплоћења!

Радуј се, јер се тобом обнавља твар!

*Радуј се, јер Тобом Творац постаје дете!*³³

У питању је, међутим, натприродно мајчинство Девике, чија се сама материца сагледава као есхатолошка капија човечанства којом се отварају рајски двери - другим речима, човек може постати бесмртан јер је бог, кроз њу, постао смртан. Таква идеја о материнству води деградацији и поништавању природног материнства и из њега доследно происходи девственички идеал и девственички живот монаштва,

³³ Роман Мелод (или Аноним), *Акатист пресветој Богородици* (Први икос, ст. 10-12)

донекле и свештенства: будући да је човеку дата есхатолошка будућност, његова егзистенцијална садашњост постаје небитна, као што што небитно постаје и продужење у телу, кроз потомке. Сврсисходност рађања у телу тиме се доводи у питање.

Материнство жене која исписује *Тугу за младенцем Угљешом* заузврат, јесте поништење христовеног, безгрешног зачећа: у малом, то је оповргавање есхатоцентричног поретка вредности. Парадоксалност Атонске горе, која је посвећена Богородици и за коју су везани најдирљивији акатисти, али на коју је забрањен приступ свакој жени, подвлачи ту кључну разлику између безгрешно оплођене мајке, која и после порођаја остаје девица, и истинског мајчинства – заправо, то је разлика између иреалног и реалног. Нестварна жена влада хришћанском *земљом над земљама*, Светом гором, као што нестварни чин божанског оваплоћења влада хришћанским поимањем егзистенције. За стварну жену, напротив, Атос је својеврстан есхатон – место преко границе живота, недоступно, одељено од егзистенције. Двогласје које влада песмом избија и кроз двозначност даривања: диптих са угравираном молитвом дар је храму, управо Богородици и Христу Пантократору, којима се непосредно обраћа. Истовремено, међутим, то је дар покојном детету, које је у том храму сахрањено.

Недуги низ речи неодвојив је од своје предметности, опипљивости слова која су угравирани у сребру, од лепоте златарског украса и урезаних светих *образа*. Својим материјалним видом текст такође врши дужност заменика песникиње, која се налази у особеном изгнанству:³⁴ она је удаљена од синовљевих, а и очевих, земних

³⁴ О аналогном *замеништву* сведочи други један пример песничког изгнаништва: у *Тужбалицама*, нешто мање у *Писмима с Понта*, Овидије више пута имагинира своју књигу, описујући је врло конкретно, као снажно визуализован предмет, како *уместо њега* допловљава у Рим, улази на дивна места долази до жељених руку. *Tristia*, I, 1,1-9:

Parue—nec inuideo—sine me, liber, ibis in urbem:

ei mihi, quod domino non licet ire tuo!

uade, sed incultus, qualem decet exulis esse;

infelix habitum temporis huius habe.

nec te purpureo uelent uaccinia fuco—

non est conueniens luctibus ille color—

nec titulus minio, nec cedro charta notetur,

остатака, од њихове хумке – није лишена само животног присуства свога детета, већ и сваког телесног, опипљивог контакта са његовим траговима у свету видљивих ствари.³⁵

Сваки језик, па и свака поезија јесте комуникација. Особеност деспотициног списка, међутим, лежи у томе што се кроз њега прећутно успоставља особени вид контакта, који прелази границе живота – симболички се ступа у додир са дететом чији је гроб мајци, као жени, недоступан. Гроб носи у себи многа значења – психички, удаљеност од последњег почивалишта вољених покојника представља посебну трауму.³⁶ Тиме је нагло пресечен прелаз од физичког присуства кроз додир до менталног присуства кроз сећање, којим се постепено савлађује бол губитка, током оплакивања и жаљења.

Више од средства комуникације, у *Туги за младенцем Угљешом* реч постаје снага натприродног повезивања домена раздвојених *по бићу*. Први, јасно и разговетно артикулисан глас, каже да су у питању домен смртника и домен божанстава. Други глас, који говори ћутањем,³⁷ каже, међутим, да су у питању домен живих и домен мртвих – и да реч прелази границу која дели мајку од детета, а не само границу која молитељку дели од Христа.

*

candida nec nigra cornua fronte geras.
felices ornent haec instrumenta libellos:
fortune memorem te decet esse meae.

³⁵ Бити сахрањен у самој манастирској цркви Хиландара представљало је признање највишег ранга и деспот Угљеша је и за таста и за сина обезбедио такву почаст вероватно само захваљујући томе што је Атонска гора у том часу била у саставу Серске државе. Деспотови мотиви су сигурно били политички: двоструки гроб кесара Војихне и Угљеше Деспотовића налазио се насупрот негдашњем гробу самог Стефана Немање, чиме је подцртано оно што је Мрњавчевићима било од кључне важности – сродство са династијом која је била на заласку и чије су место желели да заузму.

³⁶ Као што, између осталог, сведоче и кенотафски епиграми *Палатинске антологије*.

³⁷ Без жеље за пресмелим повезивањима, упућујем да је исихастичка идеја управо у време настанка овог текста у успону и да је вероватно тада дело нешто раније преминулог Григорија Паламе сређено и издато. Ћутња у деспотициној песми свакако није упоредива са ћутњом као начином богосозерцања, управо јој је супротна, али идеја ћутње, тишине и неизговарања као успешног средства – духовног инструмента свакако им је заједничка.

Туга за младенцем Угљешом је песма скривене динамичности – она се креће, благо, али постојано, од других ка сопству, од артефакта ка природи, од догматског ка емотивном, од општег ка идиосинкрastiчном, од спољашњег ка унутарњем, од погледа који се умешта у фокус страног посматрача до онога који се усмерава у себе. Најважнији пут који прелази, међутим, води од самозатомљења ка откривању сопственог идентитета. Премда је обликом тек молитвена посвета, текст се потврђује као поетско дело тиме што гради сопствену стварност – стварност контемплације, у којој се сплићу емотивно и дискурзивно, а коју на скривен, али одлучан начин обележавају појмови присуства и одсуства. Више ликова суделује у поетској стварности, али у њој је истински присутна само једна особа – списатељско *ја*, које постепено осваја поетски простор да би га сасвим испунило двома особинама свога сопства: духовношћу и материнством.

Заплетена у сложене односе између бесмртних бића, присутних симболички, Христа и Богородице, и смртних бића, присутних кроз сећање, „великог и светог мужа“ и „младог младенца“, песма је с почетка тешко расплетива. Одсутно из прве синтаксичке целине, списатељско *Ја* се јавља тек у другој реченици – која је истовремено и друга страна малог диптиха, на чијој се полеђини налази икона Богородице, док је на полеђини исписа прве синтаксичке целина приказано Свето тројство, кроз старозаветну праслику *Гостољубља Аврамовог*. Након што се јавило, *Ја* метафорички расте: она је најпре објекат божанске благодати, *унижена* и *предата* *окајању* – што нису индивидуалне, већ релационе одлике људског бића проистекле из односа са божанством у који се молитвом ступа. Успостављање дијалога са Христом и Богородицом повлачи за собом стварање менталне сцене која их, на фантазматски начин, обједињује са молитељком, а тиме постаје видљив огроман јаз *по бићу* између имагинарних саговорника, тек наговештен глаголима *удостојити* и *окајати*. На следећем степенику овога текста, *Ја* се осликава као поседница душе и њена старатељка, чиме излази из пасивности објекта и претвара се у инстанцу која *дела духом*, уз божанску помоћ, свакако. Поетски поглед се неприметно окренуо од екстраменталног простора *догађања међу другима* – најпре даљих, па све ближих – ка интраменталном простору *бивања у себи*. Најзад, списатељско *ја* дораста до

проматрача – до оне која *зре* умирање својих најближих, не само у спољашњости бола и расапа тела, него у суштини коју чини одлажење душе у есхатон. Тиме се унутар песме назире приповест која остаје неиспричана, тек у фрагментима оцртана, али која ипак потпуно мења однос ауторског сопства према тексту: *ја* надилази поетску целину и увлачи је у себе на неколико начина. Читалац је нагнан да фрагментарни наратив допуни много чиме, а превасходно осећањима, која одсуствују из штурог извештаја, сачињеног под знаком контемплације.

Као да се успиње својеврсном *лествицом*, песма се постепено развија да би задовољила читаочеву побуђену упитаност. Безгласна у већем делу текста, емотивност долази до израза тек у завршним речима: „за ким жалост непрестано гори у срцу моме“ , којима осећање наизглед смењује *гледање, зрење*. Заправо, међутим, објекат *гледања* се мења: то нису више ни родитељи, ни син, већ сопствена нутрина – сопствено *срце*, како се казује. Окрет је дубоко синтетички, обједињитељски и оправдава вредност овог дела: речима „природом матерњом побеђивана“ поетски поглед остаје усмерен ка нутрини бића, али истовремено постаје дисперзован до антрополошке универзалности. Излазак песничког ока у широки онто-антрополошки простор, праћен је, међутим, све већом једноставношћу и природношћу песничког гласа. Озрачјем ове песме спочетка влада есхатолошка, а у скривености и иконолошка, визија, чија сложеност нужно проистиче из примордијалног тражења истине бивства у човеку недоступним просторима, а препознавања онтолошке лажи у просторима који му јесу доступни. Одсуство сопства, и у индивидуалности и у општости, сасвим је у складу са тим. Њеним озрачјем скраја влада, међутим, непосредност израженог, јасност и природни развој израза, којима есхатон бива затомљен у име нечег веома чулно присуствујућег: материнства и телесности.

Тако се постепено у свести читаоца обликује друга значењска сфера, заокружена истинском структуром језичких путоказа који, преко наглашеног места друге синтаксичке целине воде ка завршетку прве синтаксичке целине. Материнска туга, наиме, не може се односити на деју душу, поистовећену са њим самим (...*којега неоскврњено млађахна представише у вечне обитељи...*), већ на његово тело,

које се *предаде гробу*. Ка томе телу, у томе гробу, песма путује и дословно и симболички: исписана на двострукој иконици, она се, под изликом дара манастиру, заиста пути ка Хиландару, у који ће стићи да би и данас, после више од седам векова, била у њему. Пробијајући се кроз сложене лавиринте самосвести и поимања сопства, кроз раскршћа универзалног и идиосинкрastiчног, унутар комплексне традиције кроз коју хришћанство открива многа своја лица, песма преко појма материнства долази до потврђивања *тела* као константе идентитета. *Жалост* која *непрестано гори у срцу моме* тражи у песми допуну: јер истински предмет ламентa није тело само по себи, него расек од тела. Тај расек је вишеструк: *младенац*, представљен у складу са хришћанском онтологијом превасходно као душа, расечен је од сопственог тела – они, одвојени, трају на два неспојива, али чудесно аналогна места – једно у месту *вечне обитељи*, друго у месту *праотаца*, но унутар манастирске *обитељи*, која је, као свака монашка заједница, умногоме слика анђеоске хијерархије. Мајка је расечена од свога детета, од његове душе и тела, које је делом и њено сопствено тело. Последњи расек је онај који је одваја и од његовог гробног места. Песма је лек од тако потпуне расечености – лек који је слаб, али ипак даје присенак утехе тиме што распарчене делове саставља на једном новом нивоу, који није само симболички, него превасходно ноетски. Мисаоност побеђује фантазам: текст не спаја душу и тело, мајку и сина унутар измаштаног поетског света, што би било могуће. Уместо тога, у закопрењеној, покатакд једва виљивој, мисаоној потки текста, језиком наговештаја спаја се нешто много апстрактније – расечени антрополошки идентитет. Телу је враћено достојанство тиме што му је дато да буде циљ осећајности, циљ поетског говора и циљ *урезивања* тога говора у сакрални предмет.

*

Настојећи да наговештаје које *Туга за младенцем Угљешом* носи у себи претвори у путоказе, које ће тумачење пратити, ово истраживање знатним својим делом било је посвећено интертекстуалном аспекту дела, у нади да ће путевима који су се тако указали лакше сусрести, препознати и разлучити самосвојне *гласове* прве српске песникиње.

На затајан начин, спојем поетског израза, који се читаоцу обраћа управо оним што не изговара, оним што прећуткује, и посебних егзистенцијалних околности, *Туга за младенцем Угљешом* изражава потресно наличје хришћанско-византијског модела живљења и осећања, као и полног и друштвеног устројства. Емотивност, која из овог кратког текста избија тек кроз херменеутичко путовање, показује своје ноетску димензију. Оно осећајно и оно мисаоно песме, зачурени у двома наизглед штурим реченицама, уједињују се и дејствују у истом правцу – нит водиља овог огледа била је тежња да се испита како се и којим средствима поезија која одаје утисак пасивности, у сваком погледу, открива као симболичко *делање*. Поезијом, наине, улази се у забрањени домен и поезијом се успоставља комуникација са оним ко није ту: шаљући свој дар од речи на Свету гору, Јелена Серска симболички закорачује на њено тло и, истовремено, симболички долази у додир са синовљевим *телом*. Поетика самозатомљења, која већ на први поглед одређује овај древни запис, заправо гради самосвојну поезију продора.

Литература

Аверинцев, Сергеј Сергејевич. *Поетика рановизантијске књижевности*. Превели Драгољуб Недељковић и Марија Момчиловић. Редакција превода Димитрије Богдановић. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.

Баук Вучковић, Снежана. „Сакрални језик у функцији уметничког изражавања“. Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 6 (2010): 167-172.

Бек, Ханс-Георг. *Путеви византијске књижевности*. Превела Јелена Протић-Крсмановић. Редиговали Радован Меденица и Димитрије Богдановић. Београд: Српска књижевна задруга, 1967.

Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.

Богдановић, Димитрије. „Рецепција византијске књижевности у средњовековној Србији“. Књижевна реч, 16, 307 (1987): 1- 23.

Богдановић, Димитрије. *Студије из српске средњовековне књижевности*. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. Београд: Српска књижевна задруга, 1998.

Bowman, Laurel. „AP 6.265: Theuphilis' Noble Child“. *Mnemosyne*, Fourth Series, Vol. 51, Fasc. 5 (1998): 578-581

Bowman, Laurel. „The Women's Tradition in Greek Poetry“. *Phoenix*, Vol. 58, No. 1/2 (Spring - Summer, 2004): 1-27

Bruzelius, Margaret. „Mother's Pain, Mother's Voice“. *Tulsa Studies in Women's Literature*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1999): 215-233.

Burkert, Walter. *Greek Religion*. Cambridge: Harvard University Press, 1985.

Бурковић, Томо. *Хиландар у доба Немањића. Историјско-културна расправа*. Београд: Штампарија Савић и комп., 1925.

Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице: палеографско-филолошки прилози*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1971.

Јегер, Вернер. *Рано хришћанство и грчка паиџеја*. Превео Бранимир Глигорић. Београд: Службени гласник, 2007.

Јунг, Карл Густав и Карољ Керењи. *Увод у суштину митологије*. Превео Божидар Зеџ. Београд: Федон, 2007.

Константин Филозоф. *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*. Превод и напомене Гордана Јовановић. Београд : Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2007.

Kristeva, Julia and Arthur Goldhammer. „Stabat Mater“. *Poetics Today*, Vol. 6, No. 1/2, *The Female Body in Western Culture: Semiotic Perspectives* (1985): 133-152.

Монахиња Јефимија. *Књижевни радови*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Крушевац: Багдала, 1983.

Nagy, Gregory. *La poésie en acte - Homère et autres chants*. Paris: Belin, 2000.

Острогорски, Георгије. *Српска област после Душанове смрти*. Београд: Научно дело, 1965.

Радојичић, Ђорђе Сп. „О једном хиландарском натпису из друге половине XIV века“. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXI, 1-2 (1955): 123-124.

Трифуновић, Ђорђе. „Обичај у запису монахиње Јефимије“. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXII, 1-2 (1966): 88-90.

Трифуновић, Ђорђе. „Живот и рад монахиње Јефимије“. У Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*. Приредио Ђорђе Трифуновић, 5-32. Крушевац: Багдала, 1983.

Calame, Claude. *Poétique des mythes dans la Grèce antique*. Paris: Hachette, 2000.

Шијаковић, Богољуб. *Фуга у огледима. Пред лицем другог*. Београд – Никшић: Службени лист СРЈ – Јасен, 2002.

Jelena Pilipović

Faculty of Philology, University of Belgrade

Language Under the Veil

An Intertextual Reading of *Lament for Ugljesha the Youth*

Paper is dealing with the first work by medieval Serbian poetess, princess Jelena Serska (often called “Jefimija the Nun”), concentrating on one aspect of its intertextual *liaisons* – the classical and Byzantine threnody tradition, leaving aside other intertextual possibilities, the iconophilic and stoic traditions included. This poem is deeply integrated in the classical-Byzantine heritage. However, the poem significantly varies from the *topos mater dolorosa* as it is expressed in various genres, especially in threnody epigrams of the Greek Anthology. This disharmony represents the key-opportunity for a deeper hermeneutical insight: it leads to the revealing of the authentic poetic Self, first by confronting the classical and Christian perception of being, then by confronting the Christian onto-anthropology with the idiosyncratic identity of the poetess.

Key words: princess Jelena Serska (“Jefimija the Nun”), intertextuality, threnody, identity

Цвијета Зузорић – светлост ренесансног Дубровника¹

На основу посредних сведочанстава зна се да је Цвијета Зузорић као муза инспирисала многе дубровачке и италијанске поете ренесансе. Према схватањима савременика била је отелотворење складног споја физичке лепоте и духовне усавершености. Истовремено, давала је особени тон интелектуалним круговима Дубровника XVI века, те се формирао током времена својеврсни култ Цвијете Зузорић, који је надрастао њену индивидуалну појаву узносећи је ка симболу ренесансе на нашим просторима.

Кључне речи: Цвијета Зузорић, песникиња, ренесанса, стари Дубровник

Као држава конзервативног устројства, Дубровачка република вековима је очувала окамењену социјалну хијерархију на чијем врху је неприкосновено устоличена аристократија. Највиша класа конституисала се у дубини прошлости и чинили су је потомци романског живља из Рагузиума, древног насеља на чијим темељима је настао потоњи Дубровник. Словенизирањем првобитног становништва током наредних векова није утрнуло сећање на изворно порекло бираних породица које је и у новонасталим околностима легитимисало њихов изузетан друштвени положај. Испод племства, спрам своје моћи и значаја у социјалном систему, долазили су грађани, пучани и сељаци. Дубровачко друштво је било испарцелисано сталешким међама које су непомирљиво

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

раздвајале одређене групе. Обичајним и званичним правом до танчина су предвиђани случајеви у којима је било могуће до извесне мере превазићи оштрину међусобних граница. У пословној сфери, важној за пословично марљиве и штедљиве Дубровчане, можда су се највише толерисали контакти аристократије са обичним светом, док је успостављање родбинских и других веза са нижим сталежом строго кажњавано.² Уколико би се племић оженио грађанком, искључиван је из највишег сталежа и лишаван свих повластица које је до тада уживао, што је важило и за његове наследнике.³ Унутар тако успостављених оквира друштвеног живота непопустљива мрежа писаних и неписаних закона на окупу је држала заједницу, подређујући општем интересу, без обзира на сталешку припадност, вољу појединаца.

Вредносни систем патријархата лежао је у темељима дубровачког друштва, те је доминација мушкараца над женама била озваничена правном регулативом у Статуту града, као највишем законском акту.⁴ Поље у коме се жена могла појавити у старом Дубровнику симболично уоквирује троугао, чија темена фиксирају друштвене улоге предвиђене за припаднице слабијег пола – девица, мајка и удовица.⁵ Пресезање граница поља подразумевало је искушавање дубоко укореењених обичаја, што је нарочито за жене, због њиховог осетљивог положаја у патријархалном систему, било опасно, пошто је у размимоилажењу колективног и индивидуалног несмотреног појединца вребала недогледна провалија.

Свака девојка из аристократског реда била је уобручена непомерљивим системом друштвених и породичних конвенција које су искључивале могућност да она

² Боравећи средином XV века у Дубровнику учени Италијан Филип де Диверсис поздрављао је традиционалне обичаје племића да се не жене пучанкама. Презриво је осуђивао похлепу за новцем која рђаве појединце наводи на брак са грађанкама, чиме онечишћавају своју плаву крв – Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, Dubrovnik, 1983.

³ Душанка Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку* (Београд: САНУ, 1974), 66. Исто је важило у Венецији, прекоморском суседу на чије правно уређење се Дубровник често угледао – Paolo Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata II* (Bergamo, 1928), 314-316.

⁴ Valtazar Bogišić i Konstantin Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272* (Zagreb, 1904), lib. III, cap. VII, 59-60.

⁵ Исто је било широм Европе у средњем веку – Жак ле Гоф, прир., *Човек средњег века*, (Београд: Клио, 2007), 27.

искорачивањем ван спрега општих норми угрози своју и част фамилије која ју је изнедрила. Прилежно је држана ван домашаја спољног света, који је осматрала са сигурне дистанце – кроз прозор куће или са њеног балкона, или нешто непосредније – у ретким приликама изласка на улицу, при посетама цркви и родбини, али уз обавезну пратњу. Таква изолација трајала је до адолесценције, доби у којој је било уобичајено да се Дубровкиње удају. Тек удајом племкиње су стицале „положај одрасле особе“ јер је одређење зрелости аристократкиња било везано за брак, „дакле за обитељске, а не друштвене функције“.⁶ За племство је брак превасходно био институција у циљу јачања кохезије сталежа и обезбеђивања његове будућности, док је за грађане и пучане представљао подухват са елементима пословне трансакције.

Девојке су се удавале између четрнаесте и осамнаесте године, али је сигурно бивало и оних које су то раније чиниле, будући да је према мерилима средњег века пунолетство за жене достизано са дванаест, а за мушкарце са шеснаест година.⁷ Мушкарци су се, притом, женили у знатно каснијој доби, између тридесете и четрдесете године – што је нарочито важило за племиће, те је и старосна разлика појачавала ауторитет мужа над невестом-девојчицом. Бракови су склапани искључиво у сагласности са сталешком припадношћу младенаца, без могућности мешања различитих слојева.

Главну улогу при удаји девојака имали су очеви или, уколико ови нису били живи, пунолетна браћа. Тек ако отац није био жив, браће није било или нису била пунолетна, мајка је заступала девојчине интересе, а ако се радило о сирочету, представљали су га тутори. Кћери су често бивале верене као малолетне, што је праћено одговарајућим брачним уговором⁸, чије евентуално раскидање је изазивало тешке последице. Према одредбама брачног споразума, мираз је морао бити исплаћен верениковој страни чак и у случају да девојка, стекавши пунолетство и право на сопствено одлучивање – што јој је

⁶ Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode* (Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999), 197.

⁷ Исто је било у Котору – Lenka Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora* (Podgorica: CID, 2002), 18.

⁸ Како је удаја кћери била ствар родитељског избора, брачни уговори се у архивским белешкама, осим под уобичајеном одредницом pacta matrimonialia, јављају и као pactum parentele (Душанка Динић-Кнежевић, нав. рад, 71; Zdenka Janeković Römer, нав. рад, 199).

гарантовано законом, не пристане на раније углављен брак.⁹ Давањем мираза у таквој прилици девојка је за свагда лишавана даље материјалне потпоре, и то је значило нестанак изгледа за њену удају уопште, велику јавну срамоту и затирање пута да она у будућности завреди иоле поштовано место у заједници. Дакле, родитељи су прорачунатом веридбом малолетне деце предупређивали њихову моћ да као пунолетни чланови заједнице одлучују самостално о својој судбини и одбију да уђу у уговорену везу. Овим прилике Дубровника нису одударале од општих конвенција европског друштва.¹⁰ Истовремено, колектив је претњом моралне стигматизације притискао појединца да, и поред законом предвиђене могућности да по стицању пунолетства испољи своју независност, не доводи у питање родитељску одлуку. Само удовице, ослобођене родитељског надзора, могле су својевољно ступити у нови брак, мада су и оне тешко успевале да не потчине свој избор интересима фамилије. Чак ни црква, која је супротно римском праву сматрала да је ступање у брак чин слободне воље потенцијалних супружника, тешко да је својим ауторитетом могла надвладати друштвене силе. Суштина социјалног система била је надмоћни механизам који је у зупчаницима својих петрификовних обичаја млео појединачне судбине, испречене, ма и за трен, пред оним што се поимало као општи интерес.

Важан чинилац при уговарању брака био је мираз јер је представљао економску платформу новоуспостављене заједнице, али је био и гарант сигурности жене у њој. Без сагласности супруге муж није могао располагати миразом јер је неповредивост женине имовине унете у брак заснована од давнина на Јустинијановом начелу.¹¹ Својеврсна економска политика огледала се баш у овој области – младићи су се женили имућним девојкама узимајући велики мираз, док су очеви истих девојака, када су збрињавали своје синове женећи их, тражили велики мираз. Тако се материјална моћ сабирала у поседу одређених породица, те се и унутар сталешких формација, племићких и грађанских, успостављала економска спирала, сужавајући се ка врху који је досегло тек неколико породица. За сиромашне очеве мираз је представљао ослобађање од даље бриге за кћер,

⁹ Младићи су, са друге стране, нежељени брак могли мимоићи бекством у манастир, али су се надлежне институције старале да по сваку цену несуджени женици врате узети мираз.

¹⁰ Piero Bergellini, *Vita privata a Firenze nei secoli XIV e XV* (Firenze: Leo S. Olschki, 1966), 33.

¹¹ Lenka Blehova Čelebić, нав. рад, 42.

док је за богате био пословни трансфер. Притом се обезбеђивање потпоре за удају кћери претварало каткад у исцрпљујући намет за родитеље, присиљене да продају или залажу некретнине не би ли дошли до одговарајуће суме новца. Раст износа мираза водио је у неконтролисану стихију, што је финансијски уништавала неимућне породице. Иако је власт законски ограничавала висину мираза, није било значајнијих одјека тих мера у пракси, јер су се богати неспутано надметали у престижу демонстрирајући своју моћ на сваком кораку.

Уколико породица из било ког разлога – а најчешће је то била немоћ да обезбеди мираз – није могла да уда кћер или више њих, девојке су пре пунолестства слате да иза зидина манастира дотрају свој живот. Окрутност се стапала са обичајима, те су неретко очеви одређивали која ће се од њихових кћери удати, истовремено остале припремајући за „думне“, како су се калуђерице одомаћено називале. Смештањем у манастир женске чељади породице су спречавале расипање породичног богатства и непожељно понашање неудатих девојака, које би нанело немерљиву штету заједници.¹² Замонашењем малолетних девојчица, неретко пре њихове десете године, избегавана је могућност да оне, стекавши пунолетство, искористе Статутом им дато право да се не подреде вољи родитеља, било да им ови бране или налажу одлазак у манастир.¹³ Из ових разлога манастири су били пуни, те су прекобројност и скромни услови живота у нехигијенским условима доводили калуђерице на саму ивицу опстанка. Узалуд су оне преклињале власти у Дубровнику да ограниче пријем нових калуђерица или да прошире животни простор у манастирима, и очајно подсећале да су, иако потпуно предане Божијој служби, само слаба бића „од кости и меса“.¹⁴

¹² Маргарет Л. Кинг, „Жена ренесансе“, у: *Човек ренесансе*, приредио Еуђенио Гарин, (Београд: Клио, 2005), 280-286.

¹³ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272* (Zagreb, 1904), lib. IV, cap. LXI, LXIII, 103-104.

¹⁴ Душанка Динић-Кнежевић, нав. рад, 102.

Према подразумеваном схватању морала, мушкарци су имали права на ванбрачне везе, док су жене за исту ствар строго кажњавање.¹⁵ За мушкарце је овакво право било прећутним споразумом друштва усвојена компензација за недостатак слободе у избору брачног партнера, за уврежене обичаје да се жене у релативно касним годинама, немогућност да се разведу и сваковрсно спутавање у слободном испољавању интиме.¹⁶ Иако се чини неодмереном, тврдња „да скоро не беше властелина, ни угледнијег грађанина који није имао бар једно незаконито дете“ ипак пластично наговештава какво је стање морала било у старом Дубровнику.¹⁷ Насупрот овој ширини у понашању, женама је слобода била скучена у толикој мери да се није сматрала ванредном појава када би муж батинама кажњавао понашање супруге које је налазио као недолично. Штавише, батине су у својеврсним филозофским трактатима узимане у разматрање као средство, додуше крајње, у васпитању жене.¹⁸

Извесну аутономију жена је имала једино у кућном, заштићеном и затвореном простору. Сваки излазак у спољни свет подразумевао је одређена правила, срачуната на то да сачувају углед саме жене и породице коју је она представљала. Таква тврдокорност, као саставни део свакодневице, изазивала је чуђење странаца када би се каквим послом задесили у Дубровнику.¹⁹ Утврђени начин одевања, прилике и услови у којима

¹⁵ Дискриминација жена у односу на мушкарце у случају брачне неверности имала је и легитимну законску подлогу према одредбама Статута, без обзира на став цркве која није правила разлику у дубини греха обоје супружника – Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994), 71-72. Двоструки морални стандарди дубровачког друштва огледају се у чињеници да су интимни односи младих властелина са слушкињама у кући одржавани у неким случајевима уз прећутну сагласност родитеља, који су на тај начин остваривали какву-такву контролу над наследницима, пошто је било сигурније да слободну везу имају „са здравим сеоским девојкама“, него „да се ноћу скитају по јавним кућама и излажу венеричним болестима“ – Ристо Јеремић и Јорјо Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника*, I (Београд: Централни хигијенски завод, 1938), 126.

¹⁶ Како наводи К. Јиречек, јавна кућа је у Дубровнику постојала доста рано – Константин Јиречек, *Историја Срба*, II (Београд: Научна књига, 1952), 259-260.

¹⁷ Ристо Јеремић и Јорјо Тадић, нав. рад, 130.

¹⁸ Beno Kotruljević, *O trgovini i savršenom trgovcu* (Dubrovnik: 1989), 416.

¹⁹ Михаило Динић, „Три француска путописца XVI века у нашим земљама“, *Годишњица Николе Чупића*, XLIX (1940): 95, 110.

Дубровкиња излази „на отворено“, начин понашања и др. чинили су ритуал чије (не)поштовање је праћено недреманим оком јавности. Веровало се да девојке треба стално нечим упошљавати како би се избегла доколица која буди путеност. Такође, смерна млада властелинка сву своју потребу за разонодом требало је да задовољи у окриљу куће учећи се корисним пословима. Издвојеност племкиња из токова јавног живота била је, према назорима Дубровчана, најтврђа брана изазову каљања њихове части, до чега је могло доћи у „неприличним“ контактима са светом.

Дубровачко друштво, које је дочекивало преко срца најмању новину са потмулом стрепњом да ће незнатни талас узнемирити неповратно глатку површину учмале свакодневице, захватила је плима хуманизма и ренесансе. Силином запртеном у својим дубинама, нова духовна епоха глачала је и мало по мало преобликовала окоштале хриди културолошке традиције. Само у таквом амбијенту могла се раскрылити позорница јавног живота у Дубровнику да прихвати жену-интелектуалца, до тада непознатог члана заједнице.

Тешко је у један чвор сплести све нити које прате појаву Цвијете Зузорић, интелектуалке, музе уметника, лепотице под чијим кораком, као што древни дубровачки стихови кажу, „узцафти поље јак цвитјем од раја“. Осим овога, мада ништа од њеног опуса није претрајало зуб времена, на основу посредних сведочанстава – похвала њених најстаријих биографа на рачун стваралачког дара, претпоставља да је била цењена поетеса.²⁰ Но, оно што је ову Дубровкињу нарочито одликовало, била је ванредна харизма, јер тешко је другачије објаснити чињеницу да је у сећању сачувана као најсјајнија звезда интелектуално-уметничког сазвежђа, сачињеног од списатељица и учених „dona“ дубровачких – Николете Растић, Јулије и Наде Буних, Маре Гундулић и др. Јер, колико год свака од њих била даровита или знаменита у којој области, редом су при савјивању са Зузорићевом у очима културне историје остајале дубоко осењене.

Многоструко особен животни пут Цвијете Зузорић у односу на савременице омогућио јој је да својом светлошћу обасја ренесансни Дубровник, не трнући у сећању потоњих векова. Рођена у богатој грађанској породици 1552. године, као дете се преселила

²⁰ Zdenka Marković, *Pjesnikinje starog Dubrovnika*, (Zagreb: JAZU, 1970), 57-62.

из Дубровника у Анкону, где је стекла „неко веће и за жене онога времена ретко знање“.²¹ Удала се 1570. за Бартоломеа Пешонија, потомка старе фирентинске племените лозе, и исте године се вратила у родни град, где јој је супруг добио место конзула Фиренце. Предузимљиви Италијан, осим дипломатијом, бавио се и трговином у новој средини. Време приспећа Цвијете Зузорић у отаџбину поклапа се са привредним зенитом Дубровника, чији трговци су своје колоније расејали недогледом копненог залеђа према Турској, а бродови бацали сидра у свим значајнијим лукама света. Град је доживео свеобухватни препород бивајући магистрална раскрсница у пословном, дипломатском и културном животу између Истока и Запада. Такође, књижевним струјањима немалог значаја Дубровник је учествовао у меандрирању европске ренесансне уметности.²²

Сама Цвијета Зузорић имала је богату родбину у граду, а у Италији добијени племићки статус отварао јој је тешка врата аристократских кућа Дубровника. У најужи круг њених пријатеља долазили су супружници Мара и Никола Гучетић, који је у својим трактатима (*Diallogo della Belleza, Dialogo d' Amore*, 1581) „оживео“ ликове супруге Маре и Цвијете Зузорић. Био је Гучетић свестан могућих критика због тога што је поверио женским ликовима да у дијалошкој форми расправљају о лепоти и љубави, те је предупредио такве приговоре истичући да ће управо показати предодређеност духа саговорница за филозофију.²³ Знаковито је опредељење Гучетића да оба дијалога посвети Цвијетиној старијој сестри, Ники Зузорић, коју је високо поштовао. Међутим, посвета Ники проткана је похвалом Цвијети у толикој мери да открива прави извор надахнућа аутора и суштинску посвету његовог дела. Први дијалог, на тему лепоте, Мара и Цвијета воде у идеализованом амбијенту, по много чему подударном са у антици стандардизованим литерарним декором *locus amoenus*. Филозофску срж разговора чини експликација Платоновог схватања физичке лепоте као еманиције есенцијалне,

²¹ Јорјо Тадић, *Цвијета Зузорић*, (Београд, 1939), 12.

²² Злата Бојовић, „Књижевност ренесансе и барока“, у: *Кратак преглед српске књижевности*, (Београд: Лирика, 2000); Злата Бојовић, „Поезија Дубровника и Боке Которске у доба ренесансе, барока и просвећености“, у: *Поезија Дубровника и Боке Которске*, приредила Злата Бојовић, уредник издања Миро Вуксановић (Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2010): 11-33.

²³ Zdenka Marković, нав. рад, 74.

метафизичке савршености. Но, можда најупечатљивији део представља непосредна илустрација учења грчког мудраца, коју Мара налази у појави Цвијете. Портрет пријатељице који евоцира Мара Гучетић сажима естетски кредо и идеал женске лепоте у ренесанси, чија закономерност се протеже на све уметности:

Најпре, косе су као најсјајније злато изаткане; чело наличи својом лепотом небу када је најведрије; обрве су као два љубавна лука; очи светле и јасне изазивају завист најлепших небеских звезда; лице је толико красне и дивне боје да далеко надмашује сваку свежу ружу у њезином најживљем цвату, осим што га никакав вешти уметник не би могао исклесати; нос је у пропорцији према лицу какав је потребан савршенству Ваше анђеоске лепоте; уста изгледају као да наоколо себе имају два низа најфинијих корала из Индије; а када се смејете Ваши зуби изгледају толико бели и једнаки да се уистину може казати да су то оријентални бисери, те се с правом може тврдити да је ту све благо Љубави постављено; Ваш глас не звучи као људски него као анђеоски и божански; усправан врат је пун и бео тако да надмашује снег који је овога часа пао с неба; прса широка и равна да изгледају млечни пут који се понекад обичаје видети на небу; руке су средње дебљине, тако да бојом премашују и најсјајнију белоност; прсти су округли и не одвише дуги; нокти су мало савинути; стас и Ваш ход су слични ономе нимфа, које су стари песници у Аркадији славили; коначно се на Вама, мислим, не може видети него да се сви удови и сви делови тела толико један с другим у лепоти слажу, да ни сама завист не би знала наћи неки део који би могла исправити.²⁴

Други дијалог, посвећен љубави, конципиран је по моделу првог. Након размене ставова о природи љубави, у којима се укрштају теолошка и филозофска гледишта, Цвијета Зузорић резимира размишљања о лепоти: телесној – заснованој на пропорцији удова, и духовној – сачињеној од умерености, храбрости, разумности, праведности и стидљивости. Затим она наводи примере свих врлина, инкарниране у женама из историје, али и из савременог Дубровника. Кулминативни свод дијалога представља Марина похвала Цвијети, морално најчистијој и најлепшој жени, чије су особине божанског порекла.²⁵

²⁴ Јорџо Тадић, нав. рад, 16-17.

²⁵ Zdenka Marković, нав. рад, 82.

Осим у филозофским трактатима, Цвијета Зузорић постала је књижевни лик, али и муза дубровачких песника, не остављајући равнодушним већину њих. Лирска жица Динка Златарића вибрира од устаљеног репертоара општих места петраркистичке поезије, до високе уметничке сублимације дубоко проживљене љубави према Зузорићевој. Поетски беатификујући „госпоју од госпој“, Златарић је сневао дан када ће му изабрана муза открити „на земљи вечни рај“. Такође, Михо Бунин Бабулиновић опевао је дражест знамените Дубровкиње и њену божанску лепоту. Глас о изузетности Цвијете пренео се стреловито и на другу страну Јадрана јер је Чезаре Симонети (Cesare Simonetti), италијански песник, поверио пријатељу Доминку Златарићу своју збирку песама да је овај посвети достојној дами. Одговарајући молби пријатеља, несумњиво и гласу свога срца, Златарић је Симонетијеву збирку посветио Цвијети Зузорић, али нешто касније и свој превод Овидијеве метаморфозе *Љубав Пирама и Тизбе*. И Михо Моналди је италијанском песнику Ђамбатисти Бокабјанко (Giambattista Vossabainco) послао два сонета чију лирску жижу чини опис Цвијете Зузорић. Увреженим песничким поступком, игром речи сплетеном око подударности имена лепотице и цвета, Моналди је славио складност духа и тела Цвијете Зузорић. Сам Бокабјанка, понет Моналдијевом ватром, узвратио је дубровачком песнику са два сонета. Напоследку, чувени Торквато Тасо (Torquatto Tasso) саставио је осам песама у част лепотице из Дубровника, иако је сâм никада није видео. На основу туђих описа²⁶, дочаравао је бљесковиту појаву химере која опија и чије ишчезнуће га оставља несрећног („ако живем, жив сам ал без душе“), али бесмртног, док је љубави („Ал ако живот дат ми могу зраке / Вашег огња, како ћу да мрем, / Док плам тај траје?“).²⁷

Појава изузетне „gentildonne di gran fama“ међу домаћим женама, које најчешће нису могле кренути путем независно од средине која их упућује у живот и њених унутрашњих закона, морала је изазвати општу позорност, још појачану до грознице тиме што се Зузорићева сигурно и незазорно владала пред мушким светом. Не зна се поуздано чиме је Цвијета Зузорић изазвала гнев одређених суграђана, тек тврдо сведочанство да је многе непријатности доживела даје својеврсна одбрана коју је предузела Мара Гучетић

²⁶ Зденка Марковић, нав. рад, 101.

²⁷ Josip Torbarina, „Tassovi soneti i madrigali u čast Cvijete Zuzorić Dubrovkinje. Uz nove prijevode Vladimira Nazora“, Hrvatsko kolo, XXI, (1940), 88.

стајући на страну нападнуте пријатељице. У филозофском спису свога мужа (*Discorsi sopra la Metheora d' Aristotele*, 1584) сама је саставила предговор са двоструком наменом. Овај сегмент дела заправо је посвета Цвијети Зузорић са конвенционалним похвалама упућеним јој, али, и што је важније, полемика Маре Гучетић са злобницима који су опањкавали Зузорићеву,²⁸ утичући на концу конца да ова са супругом заувек напусти Дубровник 1583. и остане у Анкони до смрти 1648. године:

...Ваше име, тако дично и угледно, мора бити најсигурнијом обраном против бијесних удараца завидника што живе у нашем Граду, и против оних који су, по својственој им и природној злоћи, увијек приправни да гризу и раздиру туђе ствари, од којих сте уједва Ви погођени били више неголи икоја друга жена у мојој домовини. Узрок су томе биле не само Ваше ријетке одлике, досад управо невиђене у друге жене нашег стољећа, која је љепотом тијела и крепошћу душе повећала муку злобника, јер као што увијек бива: ствари најизврсније јачају бол оних који су препуни пакости и зависти, те да њихова слабо зараштена рана не буде повријеђена жалошћу, биједници ти дају глупим ријечима одушка својој жалосној страсти...²⁹

Оштрина Мариних речи умаласала је духове у Дубровнику и изазвала сујету моћних, кадрих да издејствују повлачење из јавности прве верзије Гучетићевог трактата са спорном посветом. Ново издање угледало је светлост дана годину касније (1585), али са недвосмисленим траговима грубе цензуре. Изостављен је био читав пасаж у коме се Мара разрачунава са Цвијетиним противницима, обрушавајући се успут и на менталитет средине која скрнави све што стреми духовним висинама, управо зато што таква појава изузетности у близини подсећа на сопствену нискост.³⁰ Мада је у ренесансној Европи све снажније одјекивао независни женски глас, те је, на пример, у Венецији могла Модерата Фонте (*Moderata Fonte*) у спису *Заслуга жена (Il merito delle donne*, 1600) казати: „У мојим

²⁸ Zdenka Janeković Römer, „Marija Gondola Goze – *La querelle des femmes* u renesansnom Dubrovniku“, u: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, priredila Andrea Feldman (Zagreb: Institut Vlado Gotovac i Ženska infoteka, 2004): 105-123.

²⁹ Zdenka Marković, нав. рад, 108-109.

³⁰ Antonin Zaninović, „Drugo izdanje djela Nikole Gučetića *Discorsi sopra la Metheora d' Aristotele*“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, II, (1953), 201.

грудима куца слободно срце, не служим и не припадам ником осим себи“, ³¹ са ове стране Јадрана ствари су стајале знатно другачије. Уз бедеме Дубровника, једног од најтврђих бастiona конзервативног друштвеног уређења и моралних схватања, тешко су приањале промене као што су радикално нови погледи на положај жена у заједници.

Бива да је понашање Зузорићеве, али и уздизање целокупне њене појаве до идеала у трактатима Николе Гучетића, из визуре власти субверзивно деловало на основе културолошке матрице дубровачког друштва. Није се смело дозволити да пример жене, која се „мушком свету“ наметала као интелектуално равноправан члан, буде толерисан. Нарочиту опасност представљало је јавно легитимизовање модела понашања у филозофским трактатима и стога је највероватније власт, мада не треба искључити ни личну нетрпељивост појединаца, подстакла негативно расположење према Зузорићевој, стављајући уједно под контролу сваки иступ који се могао тумачити као подршка „изгредници“.

Према схватањима савременика, Цвијета Зузорић била је отелотворење *калокагатије* – складног споја физичке лепоте и духовне усавршености, а као таква, уочљива, изложена колико наклоности и дивљењу, толико зависти и оговарању окружења постојано ушанченог у својој ускогрудости. Ако у сукобу са једним временом и његовим обичајима ова госпа није могла надвладати ниске хоризонте културолошке традиције, нити је било друге доли да се из Дубровника у тихост сопствену преко Јадрана повуче, судбина јој је суштински била другачија и расплитала се на другачијим поднебесјима. Јер, варљиве границе реалности надишла је Цвијета Зузорић улазећи у свет уметности као литерарна икона којој су ходочастили песници светкујући хијерофанију у лику идеалне жене. Овај тренутак значио је раскид са пролазношћу, корак у бесмртност и коначно испуњење усуда Цвијете Зузорић.

³¹ Гизела Бок, *Жена у историји Европе* (Београд: Клио, 2005), 27.

Литература:

- Bergellini, Piero. *Vita privata a Firenze nei secoli XIV e XV*. Firenze: Leo S. Olschki, 1966.
- Blehova Čelebić, Lenka. *Žene srednjovjekovnog Kotora*. Podgorica: CID, 2002.
- Bogišić Valtazar i Konstantin Jireček. *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*. Zagreb, 1904.
- Бојовић, Злата. „Књижевност ренесансе и барока“. У *Кратак преглед српске књижевности*. Уредник издања Новица Петковић. Београд: Лирика, 2000.
- Бојовић, Злата. „Поезија Дубровника и Боке Которске у доба ренесансе, барока и просвећености“. У *Поезија Дубровника и Боке Которске*. Приредила Злата Бојовић. Уредник издања Миро Вуксановић, 11-33. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2010.
- Бок, Гизела. *Жена у историји Европе*. Београд: Клио, 2005.
- De Diversis, Filip, *Opis Dubrovnika*. Dubrovnik, 1983.
- Динић, Михаило „Три француска путописца XVI века у нашим земљама“. Годишњица Николе Чупића, XLIX (1940): 85-118.
- Динић-Кнежевић, Душанка. *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*. Београд: САНУ, 1974.
- Zaninović, Antonin. „Drugo izdanje djela Nikole Gučetića *Discorsi sopra la Metheora d' Aristotele*“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, II, (1953): 201-208.
- Janeković Römer, Zdenka. *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994.
- Janeković Römer, Zdenka. *Okvir slobode*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.
- Janeković Römer, Zdenka. „Marija Gondola Goze – *La querelle des femmes* u renesansnom Dubrovniku“. У: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*. Priredila Andrea Feldman, 105-123. Zagreb: Institut Vlado Gotovac i Ženska infoteka, 2004.
- Јеремић, Ристо и Јорјо Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника*, I. Београд: Централни хигијенски завод, 1938.
- Јиречек, Константин. *Историја Срба*, II. Београд: Научна књига, 1952.
- Кинг, Маргарет Л. „Жена ренесансе“. У *Човек ренесансе*, прир. Еуђенио Гарин. Београд: Клио, 2005.

Kotruljević, Beno. *O trgovini i savršenom trgovcu*. Dubrovnik, 1989e.

Ле Гоф, Жак. прир. *Човек средњег века*. Београд: Клио, 2007.

Marković, Zdenka. *Pjesnikinje starog Dubrovnika*. Zagreb: JAZU, 1970.

Molmenti, Paolo. *La storia di Venezia nella vita privata II*. Bergamo, 1928.

Тадић, Јорјо. *Цвијета Зузорић*. Београд, 1939.

Torbarina, Josip. „Tassovi soneti i madrigali u čast Cvijete Zuzorić Dubrovkinje. Uz nove prijevode Vladimira Nazora“, *Hrvatsko kolo*, XXI, (1940): 69-96.

Slavko Petaković

Faculty of Philology, University of Belgrade

Cvijeta Zuzorić – the Light of the Renaissance Dubrovnik

Based on intermediate testimonies, it is known that Cvijeta Zuzoric inspired many Renaissance poets from Dubrovnik and Italy. According to the perceptions of her contemporaries, she was the embodiment of physical beauty and spiritual perfection. At the same time, she gave a unique tone to the intellectual circles of Dubrovnik in the 16th century. As a result, a special cult of Cvijeta Zuzoric, which outgrew her individuality and made her into a Renaissance symbol of this region, was formed after some time.

Key words: Cvijeta Zuzoric, a poetess, Renaissance, old Dubrovnik

Дубравка Ђурић

Факултет за медије и комуникације,

Универзитет Сингидунум, Београд

821.163.41.09-1 Марковић Д.

Оригинални научни чланак

Извођење новог теоријског оквира за читање поезије Данице Марковић у дискурсима српске историје књижевности ¹

Намера ми је да у овом тексту контекстуализујем поезију Данице Марковић као ауторке која је деловала у оквирима доминантне мушке песничке формације. То ћу учинити бавећи се дискурсима српске историје књижевности, конструисањем нових интерпретативних оквира за њихово читање. Поћи ћу од тезе да је симптом модернизације и извођења периферног националног књижевног поља успостављање аутономије књижевности. Српску модерну ћу, зато, дефинисати као малу, периферну европску књижевну културу која тежи да развије аутономију књижевних пракси и тиме националног књижевног поља. У том сегменту реферираћу на текстове Предрага Палавестре и Јована Деретића. Затим ћу се усредсредити на феминистички оријентисане интерпретације Биљане Дојчиновић и Магдалене Кох које се тичу поезије Данице Марковић. Анализирајући интерпретацију Радомира Константиновића, заговараћу тезу да је ова ауторка артикулисала женско лирско ја у својој поезији, користећи стратегије и тактике доминантно мушке модернистичке песничке културе у којој је партиципирала.

Кључне речи: модерна, мушка песничка култура, периферни књижевни систем, род, женски модернизам

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр.178029 Министарства просвете и науке Републике Србије *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Теоријска платформа текста

Мој приступ анализи књижевних и критичкоисторијских текстова заснован је на методама културалних студија и на материјалистичким постформалистичким читањима поезије америчких језичких песника и песникиња.² У том приступу, помно читање текста (у овом случају поезије Данице Марковић), утицајно у српској историји књижевности и критици, замењено је, у овом тексту, читањем неколико карактеристичних интерпретативних текстова који су се бавили поезијом Данице Марковић. Када се књижевност проучава из перспективе културалних студија наглашава се да је она друштвени догађај или документ који има друштвене, историјске и политичке улоге и разгранатости. Књижевно дело се не третира као аутономни естетски објект одвојен од услова производње, дистрибуције и потрошње. Производња и рецепција дела увек се одвијају под унапред датим, институционализованим условима, који одређују његово реално деловање. Зато ћу се у овом тексту бавити начином на који су дискурси српске историје књижевности, настали у специфичним историјским тренуцима, конструисали Даницу Марковић као песникињу. Другим речима, истражићу институцију српске историје књижевности и њене дискурсе настале у позном југословенском социјализму, на примерима текстова Предрага Палавестре и Јована Деретића, који су се бавили пољем српске модерне књижевности, односно поезије. У фокусу ће ми бити и текст Радомира Константиновића о Даници Марковић, којег су ауторке попут Љиљане Ђурђић и Магдалене Кох означиле као најозбиљнијег интерпретатора њеног рада до 1991.³ Након тога се усредсређујем на дискурс српске

² Видети књиге Dubravka Đurić, *Poezija teorija rod – Moderne i postmoderne američke pesnikinje* (Beograd: ArionArt, 2009), у којој експлицирам овај поступак на странама 35-47 и 320-331. У књизи Dubravka Đurić, *Politika poezije – Tranzicija i pesnički eksperiment*, (Beograd: Ažin, 2010), овај метод примењујем на интерпретацију савремене српске поезије, а у тексту "Kulturalne studije u polju poezije", у *ProFemina*, zima/proleće 2011, specijalan broj, priredili Jelena Petrović i Damir Arsenijević, str.131-141, dostupno na http://pro-femina.eu/ProFemina-sadrzaj-specijalni-broj-zima-prolece-2011_files/Dubravka%20Juric_KULTURALNE%20STUDIJE%20U%20POLJU%20POEZIJE.pdf, додатно објашњавам позицију културалних студија у интерпретацији поезије.

Одлучила сам се за употребу термина културалне студије, јер термин културно подразумева просветитељски концепт самосврхе људског опстанка у смислу телеологије, док културално указује на „културални обрт“ („cultural turn“) који указује на усредсређивање на културу као важно место конструкције идентитета, односно, као специфичне форме идентитета.

³ Љиљана Ђурђић, „Искреност поезије или поезија искрености“, у Даница Марковић, *Песме о алхемијском покушају*, приредила и поговор написала Љиљана Ђурђић, (Горњи Милановац:

феминистичке, постсоцијалистичке, транзицијске историје књижевности, који настаје деведесетих година 20. stoleћа, а који је најартикулисаније и најдоследније спровела гинокритичарка Биљана Дојчиновић. Бавићу се и пољском србисткињом, Магдаленом Кох, која из контекста пољске науке о књижевности улази у поље српске феминистичке историје књижевности. Поставља се питање на који начин је данас могуће поменуте интерпретације реинтерпретирати с обзиром на промене у теоријском приступу који су донеле културалне студије, феминистичка историја књижевности настала у доба глобализма и теорије глобализације примењене на студије књижевности.

Општа историја српске књижевности у дискурсу Предрага Палавестре и Јована Деретића у доба позног југословенског социјализма и њено ново теоријско уоквирење у доба глобализма

У студијама које се баве почетком 20. stoleћа у српској књижевности, говори се о Даници Марковић као о првој српској модернисткињи. Ово одређење нас одмах доводи до питања дефинисања модерности у српској култури као једној од такозваних малих, периферних европских култура.⁴ Одлика малих, периферних култура јесте да је за њих књижевност важно подручје изградње и очувања националног идентитета. Почетак 20. stoleћа у српској култури је, у том смислу, Предраг Палавестра средином осамдесетих година, описао као време које је било испуњено „тежњом да се што потпуније оствари и докаже целовитост националног бића и националне свести. Та тежња, чије се деловање осећало подједнако и на политичком и на привредном и на културном плану, сазревала је у српском народу током читавог претходног stoleћа у

Дечје новине, Јединство, 1989): 122 и Магдалена Кох, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија у песништву Данице Марковић“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова* (Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 145.

⁴ О периферним књижевностима видети у Marko Juvan, „Svetovni literarni sistem“, u *Primerjalna književnost* št. 32.2 (2009): 195-201, Marko Juvan, „Svetska književnost(i) i periferije“, u *Polja*, br. 471 (2011): 116-125 и Предраг Палавестра, *Наслеђе српског модернизма* (Београд: Просвета, 1985), 106.

коме су биле учвршћене основне тековине српске револуције, пре свега независност српске државе као матице духовног окупљања расутих делова народа.“⁵

У литератури која се бави савременим процесима глобализације, наилазимо и на тезу да је процес модернизације, који се одвијао од 19. до почетка 20. stoleћа, био један од таласа глобализације. Он је створио глобалну модернистичку културу, у којој су различите етничке групе себе конструисале у нацију као „замишљену заједницу“.⁶ Национални идентитет се дефинисао у односу према другим нацијама, те оне, да би се разликовале једна од друге, имају потребу да конструишу сопствену историју. Ово конструисање се одвија, између осталог, и посредством институције историје књижевности. Са становишта конструктивистички оријентисане теорије књижевности, у тренутку стварања националне културе током 19. stoleћа наука о књижевности конструше поље народне књижевности и поставља њене представе (слике, митове, наративе) као суштински извор конзистентног националног идентитета. Тиме наука о књижевности политички пројектује и конструше концепт и дискурс народне књижевности као извор целокупне националне књижевности. Модернизација је изазивала отпоре, а страх од губљења националног идентитета је налагао редефинисање идентитета у новом, светском систему националних држава, које настају заједно са успостављањем капиталистичког начина производње.⁷ Да би се сачувала *differentia specifica*, глобализирајући процеси модернизације повезују се у доминантном току културе са оним што се сматра да је национална одлика дате културе. У том процесу долази до национализирања културе, посебно књижевности. Марко Јуван ће писати да је за „порађање модерног књижевног поља у Европи 18. и 19. stoleћа, поред признавања естетске аутономије, значајан био процес национализирања“⁸. Он је књижевност профилисао у језички и културни израз нације као одређене “замишљене заједнице“, која израста из старијих облика етничке свести. У мањим, периферним културама теже се успоставља аутономија уметности, јер су оне имале потребу да књижевност буде у функцији замишљене заједнице као идеалне органске целине. Зато су почетком 20. stoleћа настајали хибридни облици културе. У том контексту можемо

⁵ Предраг Палавестра, *Наслеђе српског модернизма* (Београд: Просвета, 1985), 93.

⁶ О нацији као „замишљеној заједници“ видети у Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica* (Београд: Plato, 1998).

⁷ Immanuel Wallerstein, „The Modern World-System: Theoretical Reprise“, u George Ritzer and Zeynep Atalay eds., *Reading in Globalization- Key Concepts and Major Debates* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010): 205-209.

⁸ Marko Juvan, „Svetovni literarni sistem“, u *Primerjalna književnost* št. 32.2 (2009): 189.

схватити Предрага Палавестру, који је у периоду позног југословенског социјализма на следећи начин објаснио те процесе у српској култури на почетку 20. столећа:

Основни смисао очекиваних промена није био у томе да се стара митска традиција оспори и да се избришу националне особености духовне културе, већ у томе да се здраве основе патријархалног друштва и морала integriшу у нову, модерну културу народа, довољно припремљеног да прихвати изазов новог времена.⁹

Модернизацију друштва пратила је модернизација уметничких и књижевних стилова. Она је била противречан процес, у којем мала периферна култура коначно почиње да генерише сопствене стилове у релацији са светским књижевним системом, без већих кашњења. То се, по речима Палавестре, у српској култури дешава крајем 19. и почетком 20. столећа. Национализација поља књижевности се одвијала усаглашеношћу „модерног националног стила са једним или другим модерним стилским правцем европске уметности“¹⁰. Будући да је у питању била млада нација, која се успоставила као држава и ушла у светски систем држава, књижевност и књижевна критика, која се тада успоставља, имају функцију моралног уздизања нације. У главном току српске књижевности у 19. столећу успоставио се реалистички стилски поступак као доминантан, а добијен је „спајањем миметичких и дидактичких својстава реализма испуњеног народним духом, фолклорном шаром и утилитарним начелима моралности препорођаја нације“.¹¹ У књижевности 20. столећа, по речима Јована Деретића, долази „до новог заокрета према Европи. ... Од модерних праваца највише делују парнас и симболизам“.¹² Од њих су преузети култ лепог, тежња ка формалном савршенству, упоредо са тим, доминирају космополитизам, индивидуализам и песимизам. Деретић наводи да су изразите биле и супротне тенденције, те се књижевност кретала између два пола, „европејства и народног духа, индивидуализма и национализма, песимизма и активистичког оптимизма“.¹³

Убрзана и нагла модернизација је утицала на то да у раду писаца и песника у размаку од неколико година долази до суштинских преображаја, „какви су се у другим срединама припремали генерацијама или дешавали као праве уметничке револуције“.¹⁴ Зато је темељна одлика песничког модернизма била еkleктичност у смислу убрзаног

⁹ Предраг Палавестра, *Наслеђе српског модернизма* (Београд: Просвета, 1985), 96.

¹⁰ Ibid, 103.

¹¹ Ibid, 104.

¹² Јован Деретић, *Кратка историја српске књижевности* (Београд: БИГЗ, 1987), 195.

¹³ Ibid, 196.

¹⁴ Предраг Палавестра, *Наслеђе српског модернизма* (Београд: Просвета, 1985), 106.

смењивања стилова и у смислу да су различити стилски елементи били обједињени без обзира на њихово историјско порекло. Тежња ка естетизму била је тежња ка успостављању књижевности као аутономне области, али су потреба за наглашавањем националног идентитета и модел поезије који је вршио ту функцију, постављали границе до којих се у аутономији могло ићи.

Модернизација је подразумевала и појаву нове жене. Америчка теоретичарка и језичка песникиња Рејчел Блау Дуплези (Rachel Blau DuPlessis) писала је да нова жена улази у историјско време са друштвеном агитацијом и политичким захтевима. Она је била у супротности са митском и архетипском Женом коју су често предлагали мушкарци модернисти.¹⁵ Пројект модерности је генерисао и борбу за женска права, омогућивши обликовање феминистичке доктрине као исказивања потребе и захтева за еманципацијом жена у приватној и јавној сфери. Све веће присуство жена у јавној сфери, укључујући и књижевност, ефекат је феминистичких борби за женску еманципацију у домену образовања, запошљавања, а затим и у сфери симболичке производње, која обухвата и књижевну продукцију.¹⁶

Овај увод је био неопходан да би се оцртао шири друштвени и културни контекст у којем је деловала Даница Марковић. Моја теза је да је ова ауторка партиципирала у песничкој формацији мушког модернизма, коју истовремено и трансформише. Али пре него што је образложим, у наставку ћу се бавити савременом феминистичком историографијом, која је у текстовима Биљане Дојчиновић и Магдалене Кох поставила опус Данице Марковић у контекст „женске књижевне традиције“.

Феминистички дискурси у историји српске књижевности постсоцијализма и транзиције: конструисање женског канона Биљане Дојчиновић и појам *женски модернизам* Магдалене Кох

¹⁵ Dubravka Đurić, *Poezija teorija rod – Moderne i postmoderne američke pesnikinje* (Beograd: ArionArt, 2009): 334.

¹⁶ Видети текст Марије Обровић, „Даница Марковић и женски покрет“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова* (Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 193-198.

Након пада Берлинског зида феминизам поново продире у бившу Источну Европу, заједно са политичким и економским преображајима држава од социјалистичких ка капиталистичким. Постсоцијализам и транзиција поново уводе грађанско друштво и капитализам, што је значило прелазак од планске социјалистичке на тржишну капиталистичку економију. Као битан део ових процеса, у бивше социјалистичке земље уводе се феминистичке теорије. Тај процес се одвијао и у српском културном и политичком простору након 1991, што је коинцидирало и са почетком ратова на територији друге Југославије.¹⁷ У студије књижевности тада су уведени феминистички приступи на алтернативним едукацијским пројектима, попут оног који се одвијао у Центру за женске студије и комуникацију, као и на страницама часописа *ProFemina* и *Ženske studije*, а касније и на академским студијама на факултетима у Новом Саду и Београду.¹⁸

Савремени феминистички дискурси који се баве историјом српске књижевности конструисали су, у складу са својим протоколима, женску књижевну традицију. Овај поступак, као ефекат глобализацијских трендова на крају 20. и на почетку 21. столећа, био је неопходан јер су ауторке у мушким канонима, који су конструисани као универзални, биле на маргинама или су из њих биле искључене.¹⁹

Од објављивања своје магистарске тезе *Гинокритика: род и проучавање књижевности коју су писале жене*²⁰ Биљана Дојчиновић је, користећи методе развијене у англосаксонској гинокритици, у низу текстова конструисала женски канон српске књижевности. За њен приступ парадигматичан је текст „Демон у предсобљу: Даница Марковић у контексту женске књижевности“. Позивајући се на гинокритичарке попут Илејн Шоуволтер (Elaine Showalter), Дојчиновић је писала да „би и идеја женске књижевне историје или традиције, у средиште оног облика изучавања женске књижевности који се назива *гинокритика*, била у ствари трасирање *друге* историје

¹⁷ Видети текст „О feminizmu, poeziji i tranziciji“, у књизи Dubravka Đurić, *Politika poezije – Tranzicija i pesnički eksperiment*, (Beograd: Ažin, 2010), стр. 9-16.

¹⁸ Видети магистарску тезу Биљане Дојчиновић *Ginokritika – Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (Beograd: Književno društvo “Sveti Sava”, 1993), као и часописе *ProFemina* и *Ženske studije*. Са аспеката феминистичке теорије о женској прози током друге половине деведесетих, поред Биљане Дојчиновић, писала је и Владислава Гордић Петковић, а о поезији Дубравка Ђурић.

¹⁹ Постоји више текстова и књига који се баве овом темом, али се ја у овом тексту њима нећу бавити.

²⁰ Biljana Dojčinović-Nešić, *Ginokritika – Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (Beograd: Književno društvo “Sveti Sava”, 1993).

књижевности“.²¹ Будући да је једна од основних интенција гинеокритике да стварањем женског канона превреднује рад књижевница, Дојчиновић објашњава да такво превредновање поезије и прозе Данице Марковић није неопходно. Она је „начинила продор у оно што се назива *главним током* књижевности“, о њој је с уважавањем писао Скерлић, била је награђивана и призната.²² Али неопходно је ову ауторку, за потребе конструкције гинеокритичког женског канона, поставити у концептуални контекст женског ауторства и женске књижевности. Овај гинеокритички поступак, објашњава Дојчиновић, омогућава нам да истражимо на који начин се ауторке могу мотивски и по поступцима хронолошки повезати да би се конструисала њихова *differentia specifica* у односу на ауторе. Другим речима, као што су показале бројне феминистичке историчарке књижевности, мушки књижевни канон је конструисан као универзалан, при чему је за њега конститутивно оно што искључује. Да би истражили овај феномен искључивања ауторки, протоколи феминистичке критике увели су у дискурс историје књижевности појам рода и показали да поље књижевности, као и остала поља друштвене производње, укључујући и производњу свакодневице, нису неутрални и универзални. Они су регулисани доминантним хуманистичким, есенцијалистичким и есенцијализујућим дискурсима, који жене и женскост постављају на маргине и/или искључују. Захваљујући овим „феминистичким интервенцијама“,²³ историја књижевности почела је да разматра књижевност као *ородњени* (gendered) дискурс и приморана је да се све више бави ауторкама.

И пољска слависткиња Магдалена Кох у тексту „Између стварности и маште или лирска аутобиографија жене у песништву Данице Марковић“ истакла је да је Даница Марковић на почетку каријере заузимала важно место у канону који су конструисали моћни књижевни критичари Јован Скерлић и Богдан Поповић. Па ипак, убрзо га је изгубила. Песнички опус ове ауторке, Кох интерпретира као женски модернизам, успостављајући, попут Биљане Дојчиновић, бинарну опозицију између мушке и женске књижевности. Три збирке Данице Марковић, *Тренуци* (1904), *Тренуци и расположења* (1928) и под истим насловом *Тренуци и расположења* (1930), Кох дефинише као

²¹ Биљана Дојчиновић-Нешић, „Демон у предсобљу: Даница Марковић у контексту женске књижевности“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова* (Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 133.

²² Ibid.

²³ Појам „феминистичке интервенције“ увела је британска феминистичка историчарка уметности Гризелда Полок (Griselda Pollock).

„целину, са позиција рода, као специфичну врсту женске лирске аутобиографије“, ипак упозоравајући да се не може говорити о дословној аутобиографији, јер поезија „Данице Марковић скицира лирску аутобиографију женског субјекта али по новом принципу – изнад поретка сопствене биографије и зато гради својеврсну митологију женскости уопште.“²⁴ Она заговара тезу да је овај пројект у српску књижевност увео снажну слику жене, не само на равни тематике, већ, што је значајније, „уводећи мушкарца по први пут као објект поезије“.²⁵ Кох истиче да се у поезији ове ауторке по први пут појавило снажно еманциповано лирско „ја“ и објашњава:

У песничкој пракси Данице Марковић, у том њеном феминистичком пројекту, веома важну улогу играју аутобиографизам и интимизам. Али код те ауторке се осећа изразита напетост између њене стварне с једне стране и – стваралачке биографије с друге стране. Дакле, код ње постоји велика разлика између женског лирског 'ја' које је уписано у текстове и ауторкиног 'ја' – стварне биографије те песникиње.²⁶

Позивајући се на пољску науку о књижевности, она истиче да је честа пракса коју називамо аутобиографском да се „ја“ које пише разликује од „ја“ уписаног у текст, јер је текстуално „ја“ ефекат аутокреације.²⁷ Темељна теза ове интерпретаторке јесте да је Даница Марковић „креирала један пандан мушкој модернистичкој поезији. Премда се неки наслови њених песама надовезују на песме њених колега-модерниста, при пажљивом читању чак и те песме су храбро преокретање на линији субјект-објект.“²⁸

У дискурсу српске модерне поезије, Даница Марковић је успоставила женски лирски идентит. Она је, објашњава Кох, прва у целини отворено артикулисала проблем рода, успостављањем релације између (женског) тела и текста, говором о женској жудњи, о сексуалности, старењу, итд.

²⁴ Магдалена Кох, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија у песништву Данице Марковић“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова* (Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 145.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid, 144.

²⁷ О проблематици аутобиографског детаљније видети на примеру рада америчке језичке песникиње Лин Хејинијен (Lyn Hejinian) и њене поетске прозе *Мој живот* у књизи Dubravka Đurić, *Poezija teorija rod – Moderne i postmoderne amerike pesnikinje* (Београд: ArionArt, 2009): 294-304.

²⁸ Магдалена Кох, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија у песништву Данице Марковић“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова* (Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007):145.

Док су Биљана Дојчиновић и Магдалена Кох у интерпретацијама инсистирале на *разлици* у писању између мушког и женског списатељског субјекта, у наставку текста ја ћу инсистирати на сличностима и амбивалентностима у писању између мушког и женског списатељског субјекта које је Даница Марковић артикулисала у поезији. Моја интерпретација не доводи у питање легитимност конструисања женског канона и појам женског модернизма, али наглашава чињеницу да се поезија ауторки артикулисала у оквирима доминантне мушке модернистичке песничке културе. Да бих извела ову тезу, анализираћу интерпретацију Радомира Константиновића.

Радомир Константиновић: Даница Марковић, Песник и/или Жена

На почетку овог одељка морам нагласити да је српско друштво почетком 20. stoleћа било прогресивно. Оно се, другим речима, трансформисало по узору на тадашња западна капиталистичка друштва. Тај прогрес, видели смо, обухватио је и поље књижевне продукције, а прогресивност књижевне критике показује се у третирању песникиње Данице Марковић и њено уврштавање у канон значајних аутора и дела. Али да би се схватио статус песникиње, мора се објаснити како је поље уметности конструисано.

У буржоаском друштву уметност се структурира као поље у којем мушки субјект слободно изражава емоције. Конструкција женскости је искључивала могућност да жена може бити озбиљан „уметник“. У пољу поезије владало је уверење (као и у пољу осталих уметности) да песникиње имају ограничен домет, да пате од тривијалности и површности и да никада не могу остварити високу уметничку вредност. Рејчел Блау Дуплези је писала да се може тврдити да је институција поезије традиционално обележена родом, као и то да је песнички глас обележен мушким гласом. Целокупна песничка традиција је у великој мери обликована друштвеним ставовима који на различите начине производе жену: семантички, језички, сликовно, алузивно, итд. С обзиром на ове опште напомене, поставља се питање, на који начин поезија Данице Марковић функционише у доминантно мушкој песничкој култури на почетку 20. stoleћа?

Видели смо да је Магдалена Кох показала како је Даница Марковић улазила у интертекстуални дијалог са песницима, да би се као ауторка издвојила и засновала женски песнички модернизам. Насупрот овој феминистичкој интерпретацији постављам интерпретацију Радимира Константиновића који поезију Данице Марковић

интерпретира полазећи од жанровских и стилских конвенција и клишеа. Он је пореди са песницима (Дучићем, Ракићем, Пандуровићем, итд) заговарајући став да је она њихова наследница и да стилски и тематски партиципира у доминантној мушкој песничкој формацији. Константиновић објашњава да је у првој деценији 20. столећа поезијом суверено владала митологија бола који узвисује. Она „у противуречју љубави проналази своје велико јемство“.²⁹ Сентиментализам који је видно присутан у поезији овог периода, Константиновић дефинише као позно-романтичарски и објашњава да је ова песникиња уроњена у „позно-романтичарску митологију Песника и Поезије“.³⁰ Као општу песничку тенденцију тог времена, Константиновић помиње и митологију гробљанске поезије и пише „није нам тешко замислити, на хоризонту српске поезије између 1904. и 1914. 'декадентске' песнике како, док грле своје 'драгане', жале што ове не свали смрт у раку, како би они дошли до поезије“.³¹ Неке од песама Данице Марковић су изразито реалистичке, док су друге импресионистичке: реч је о стилској еклектичности, која је одлика епохе.³²

Из Константиновићевог текста издвојићу још две важне тезе, исказане у следећем цитату (курзив је ауторкин):

Даница Марковић која хоће да буде Песник јесте Даница Марковић која неће да буде Жена. Откривање Песника у Жени истовремено је са откривањем трута у 'диктатору' (вољеном мушкарцу, прим. Д.Ђ.); то је покушај развлашћења мушкарца-диктатора, његовим свођењем на своју просту функцију.³³

Аутор овде показује сложени и проблематични однос између друштвене конструкције Песника и друштвене конструкције женскости.

Позивајући се на Рејчел Блау Дуплези, истаћи ћу да поезија као жанр активира важне идеологије, митове и имплицитне наративе везане за сексуалност и род. Међу најважније наративе које конструишу традиционалну лирику јесте „мушка хетеросексуална жудња“ за лепим удаљеним предметом чежње. У том смислу, у поезији се конструише мушко „ја“ које говори неком неодређеном мушком „ми“ чије се

²⁹ Radomir Konstantinović, *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka* (Beograd, Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska, 1983): 162.

³⁰ Ibid, 176, а видети и стр. 169-175.

³¹ Ibid, 186.

³² Даница Марковић, *Песме о алхемичком покушају*, приредила и поговор написала Љиљана Ђурђић, (Горњи Милановац: Дечје новине, Јединство, 1989).

³³ Radomir Konstantinović, *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka* (Beograd, Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska, 1983): 169.

постојање претпоставља, о вољеној „њој“, артикулишући хомосоцијални троугао. Појам хомосоцијални троугао преузет је од Ив Косовски Сеџвик (Eve Kosofsky Sedgwick), која образлаже поменути троугаону сатруктуру карактеристичну за западно доминантно мушко друштво.³⁴ Лирске конвенције којима мушки лирски субјект исказује хетеросексуалну жудњу и говори о својим осећањима Даница Марковић је присвојила да би конструисала женски лирски субјект који исказује хетеросексуалну жудњу у оквирима конвенција о којима је писао Константиновић. Она, како је то објаснила Магдалена Кох, у том процесу мушко „ти“ поставља као објект, али морам нагласити и то да она истовремено задржава позицију објекта. Моја је теза да у поезији Данице Марковић женско лирско „ја“ исказује драму љубави према „њему“, али имплицира, обраћа се, мушком „ми“, јер је јавно поље поезије било родно дефинисано искључиво као мушко, што значи да га настављају песници и критичари као агенси тог поља. Ову интерпретацију сам извела из тезе Блау Дуплези која је писала да се књижевнице често налазе истовремено у позицији и субјекта и објекта. Пишући, оне себе конструишу као субјект у сопственом раду, а истовремено су и објекти културе или предмет у тематским и критичарским традицијама на које се ослањају.³⁵

Закључак: Даница Марковић, модеристкиња у мушкој песничкој формацији

Даница Марковић у дискурсу поезије одбацује конвенционалну женскост отеловљену у лику Поетесе. Она не производи типичну женску поезију, карактеристичну за историјски период у којем пише. Она конструише женски лирски субјект отпаднице од конвенција женскости у песми „Писмо“ из 1908. коју Константиновић детаљно анализира.³⁶ Имајући у виду овакво сложено позиционирање женског списатељског субјекта у мушкој песничкој култури, као и конструисање женског лирског субјекта у поезији, означила бих њену позицију као амбивалентну у односу на владајуће песничке конвенције и норме. Даница Марковић прихвата

³⁴ Dubravka Đurić, *Poezija, teorija rod – Moderne i postmoderne američke pesnikinje* (Beograd: ArionArt, 2009): 331-332.

³⁵ Ibid, 319.

³⁶ Radomir Konstantinović, *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka* (Beograd, Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska, 1983): 174.

конвенције доминантног, мушког, песничког тока и користи их да би конструисала женскост у распону од конвенционалне до трансгресивне.

Литература:

Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Plato, 1998.

Деретић, Јован, *Кратка историја српске књижевности*, Београд: БИГЗ, 1987.

Дојчиновић-Нешић, Биљана, „Демон у предсобљу: Даница Марковић у контексту женске књижевности“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова*, Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007, 133-141.

Dojčinović-Nešić, Biljana, *Ginokritika – Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, (Beograd: Književno društvo “Sveti Sava”, 1993.

Ђурђић, Љиљана, „Искреност поезије или поезија искрености“, у Даница Марковић, *Песме о алхемијском покушају*, приредила и поговор написала Љиљана Ђурђић, Горњи Милановац: Дечје новине, Јединство, 1989, 111-120.

Ђурић, Dubravka, "Kulturalne studije u polju poezije", u *ProFemina*, zima/proleće 2011, specijalan broj, priredili Jelena Petrović i Damir Arsenijević, str.131-141, dostupno na http://pro-femina.eu/ProFemina-sadrzaj-specijalni-broj-zima-prolece-2011/files/Dubravka%20DJuric_KULTURALNE%20STUDIJE%20U%20POLJU%20POEZIJE.pdf

Ђурић, Dubravka, *Politika poezije – Tranzicija i pesnički eksperiment*, Beograd: Ažin, 2010.

Ђурић, Dubravka, *Poezija teorija rod – Moderne i postmoderne američke pesnikinje*, Beograd: ArionArt, 2009.

Juvan, Marko, „Svetska književnost(i) i periferije“, u *Polja*, br. 471,2011, 116-125.

Juvan, Marko, „Svetovni literarni sistem“, u *Primerjalna književnost* št. 32.2, 2009, 181-208.

Кох, Магдалена, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија у песништву Данице Марковић“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова*,

Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007, 143-158.

Konstantinović, Radomir, *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*, Beograd, Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska, 1983.

Марковић, Даница, *Песме о алхемијском покушају*, приредила и поговор написала Љиљана Ђурђић, Горњи Милановац: Дечје новине, Јединство, 1989.

Обровић, Марија, „Даница Марковић и женски покрет“, у Слободанка Пековић, уредница, *Тренуци Данице Марковић – Зборник радова*, Београд, Чачак: Институт за књижевност и уметност и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007, 193-198.

Палавестра, Предраг, *Наслеђе српског модернизма*, Београд: Просвета, 1985.

Wallerstein, Immanuel, „The Modern World-System: Theoretical Reprise“, u George Ritzer and Zeynep Atalay eds., *Reading in Globalization- Key Concepts and Major Debates*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010, 205-209.

Dubravka Đurić

Singidunum University, Belgrade

A New Theoretical Framework for Interpreting Danica Marković's Poetry in the Discourse of Serbian Literary History

My intention in this paper is to contextualize Danica Marković as a women poet who acts within the dominantly male poetry formation. I define Serbian modernism as a small peripheral literary culture that tends to develop the autonomy of literary field, which was the symptom of modernization and nationalization of a peripheral national literary field. I will point to feminist interpretation of her poetry in the texts written by Biljana Dojčinović and Magdalena Koch, as well as to the interpretation of Radomir Konstantinović. My thesis will be that Danica Marković created a female lyrical „I“ by using the strategies and tactics of male modernist poetry culture in which she participated.

Key words: modern, male poetry culture, periferial literary system, gender, female modernism

Снежана Калинић
Филолошки факултет

Универзитет у Београду

УДК 821.163.41.09-1 Марковић Д.

Оригинални научни чланак

„Нечисте жуди“, „минуле цвети“ и „склопљени Верлен“: интимистички елементи поезије Данице Марковић¹

Есеј анализира жанровски синкретизам поезије Данице Марковић тако што уочава читав низ интимистичких књижевних облика у њеним песмама. Доводи, притом, у питање уобичајено одређење њеног песничког опуса као исповедног и аутобиографског и указује на значајан удео дневничког у њеним стиховима. Имајући у виду њену ослобођену женску субјективност, као и њен бунтовни став према друштвеним предрасудама патријархалне културе, интимизам њене поезије сагледава са становишта родних студија.

Кључне речи: аутобиографија, дневник, исповест, интимистичка поезија, феминизам.

Поезија Данице Марковић, објављена почетком 20. века као лирски мозаик тренутака и расположења који разоткривају женску интиму, сензибилност и сензуалност, изузетно је подстицајна за тумачење са становишта теорија рода, телесности и аутобиографских жанрова. Садашњим, баш као и ондашњим феминисткињама ова поетеса посебно је занимљива зато што је прва српска песникиња чије су песме недуго након објављивања биле уврштене у антологије, анализирани у тада престижној Скерлићевој *Историји нове српске књижевности* из 1914. године и награђене од стране Српске краљевске академије, да би, напослетку, својој ауторки донеле и одликовање Орденом Светог Саве V реда. Још им је више загонетна због околности које су довеле до тога да је њено песништво

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

касније запостављено, па не трагају само за разлозима њеног промтпног признавања него и за узроцима потоњег занемаривања. Њен женски песнички говор, којим је она разоткрила своју приватност, притом увек изнова читају као својеврсну лирску исповест или аутобиографију зато што тај угао изучавања намећу наслови и структуре појединачних песама, песничких циклуса и читавих збирки, као и несвакидашња искреност њених „нервозних, узнемираних и чудних“ стихова, која је била „неуобичајена, поготово за жену-писца“.² Иако њеним читаоцима није било необично то што је њена лирика по тематици и тону била лична пошто су се српске списатељице обично држале жанрова који су „на ивици личног документа и примењене књижевности, жанрова пореклом из живота“,³ ипак је на већину тумача нарочити утисак оставио чудновати интензитет њене искренности коју је већ Скерлић препознао као „ретку и смелу“, Ивачковић као „фрапантну“, а поједини као „бруталну“.⁴ Због тога је искреност ове песникиње која је своја размишљања и осећања исказивала посве отворено, само се покатакд скривајући иза алегоријског приказивања недопуштених страсти, постала један од „’сталних епитета’ који прате“ њено песништво „још од критика Скерлића, Матоша, Павловића и Деретића“.⁵ Отуда су теоретичарке рода углавном настојале да одреде положај Данице Марковић у оквиру аутобиографске жанровске традиције и да уоче на који се начин њена исповедна лирика позиционира као женска алтернатива мушкој поезији тог доба.

Чини се, међутим, да одређење песничке збирке Данице Марковић као исповедне или аутобиографске поезије ипак није сасвим прецизно, упркос томе што је постало опште место у њој посвећеним интерпретативним текстовима. Премда нема сумње да њена интроспективна лирика садржи одређене исповедне и

² Јован Скерлић, „Даница Марковић, Тренуци, Београд, 1904“, *СКГ* XIV, 6, (1905): 463; Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, (Београд: 1983), 460.

³ Магдалена Кох, „Да ли постоји 'генолошки пакт'? о интимистичким жанровима у прози српских списатељица почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига LI (2003), свеска 3, 698.

⁴ Јован Скерлић, *Писци и књиге I*, (Београд: Геца Кон 1921), 142; Илија Ивачковић, „Једна госпођа која пише песме“, *Нова искра* бр. 10. (1905): 310-314.

⁵ Небојша Лазић, „Даница Марковић и развој српске поезије на размеђи векова“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 112.

аутобиографске елементе, чини се да је њен песнички израз превасходно интимистички пошто у њему не доминира исповедање сагрешења или резимирање животних искустава него разоткривање најскривенијих кутака ауторкине приватности. Одвећ се често, наиме, превиђа да исповедно, аутобиографско и интимистичко нису синонимна жанровска одређења, те да сви интимистички текстови не морају увек бити и аутобиографски или исповедни, и поред тога што сви исповедни и аутобиографски дискурси на овај или онај начин морају бити интимистички пошто писац посредством њих „обавезно и исцрпно цеди неку личну тајну“.⁶ Стога је посве схватљиво зашто се жанровска одређења поезије Данице Марковић крећу у тако широком распону од првобитног и касније најчешће употребљаваног одређења њеног песничког опуса као неувобичајено искрене исповедне лирике до много обазривијег става Магдалене Кох (Magdalena Koch) да је њена поезија нека врста аутобиографије женског рода уопште.⁷ Отуда овај есеј

⁶ Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem* (Loznica: Karpos 2006), 72. Иако би корпус интимистичких текстова требало схватити као најшире могуће поље интроспективних дискурса, које може да обухвати читав низ аутобиографских и исповедних текстова, у теорији жанра неретко долази до термиолошке збрке. Погрешно повлачење знака једнакости између исповедног и аутобиографског дискурса последица је још увек доминантне Леженове (Lejeune) теорије аутобиографије у којој је овај теоретичар своје одређење аутобиографског жанра утемељио на корпусу текстова међу којима су најупечатљивији били они исповедни, због чега је донекле превидео разлике између исповедног и аутобиографског и пренагласио разлике између аутобиографског и мемоарског. Проучаваоци који, насупрот њему, аутобиографски дискурс проналазе у разним доменима изван исповедног главни су кривци за погрешно изједначавање аутобиографског и интимистичког писања зато што међу аутобиографске жанрове неоправдано сврставају све оне жанровске обрасце у којима аутор „разваљује печате дискреције“ (Ibid, 73) и разоткрива своју приватност. Погрешно је и томе слично поистовећење исповедног и интимистичког жанра, којем је умногоме допринела својеврсна пролиферација исповедног дискурса у модерном добу због које је „исповест надалеко и нашироко расула своја дејства“ (Ibid, 69) и претворила западног човека у „животињу која признаје“ (Ibid, 70) не само своје злочине и грехе него и „све оно што је најтеже рећи“: своје жеље, снове, мисли, сећања, па чак и телесне и душевне аберације.

⁷ Кохова је једна од малобројних теоретичарки које су обазриво употребљавале жанровску терминологију и исправно сагледале разлоге због којих је „интимистика као књижевна конвенција и стратегија“ постала доминанта српске женске књижевности. Анализирајући књижевне (ауто)портрете Данице Марковић, Милице Јанковић, Јелене Димитријевић и Исидоре Секулић, она је указала на то да се са појавом модернизма у српској литератури „појавила повољна коњукура за развој жанрова који се могу назвати интимистичким“. Због те „интензификације 'писања собом'", форме које „експонирају свет смештен у границама 'ја'", а које су до тада биле „једва толерисане као сентиментално-романтичне“ и „маргинализоване као 'типично женске'", биле су превредноване, те су српске

настоји да размотри колико у песничком опусу Данице Марковић заиста има исповедног и аутобиографског, али и да расветли оне особености њене поезије у којима се уочавају жанровска обележја дневничког записа и књижевног аутопортрета, те да сагледа читаву палету разноврсних интимистичких елемената присутних у стиховима ове српске модернистичке песникиње.

*

Премда се интимистички елементи могу сагледати у свачијем интроспективном списатељском подухвату, па и у експресивној и рефлексивној лирици Данице Марковић, исповедни модус се може наћи само у нечијем прозном или стихованом дискурсу о некаквом преступу, посрнућу или ма којој врсти сагрешења. Како подсећа Де Ман, исповест је покушај јавног суочења са неким сагрешењем не би ли се освајањем истине савладао осећање кривице, гриже савести и срамоте.⁸ Без реалне или имагинарне кривице са којом се аутор кроз *écriture de soi* суочава, његов интимистички дискурс не може, дакле, да постане исповедни. Због тога би у исповедном дискурсу, за разлику од интимистичког, ауторово самосагледавање пре или касније морало да пређе у његово процењивање властитих животних избора у зависности од тога колико одступају од установљеног моралног кодекса.⁹ Када се то има у виду, онда се у опусу Данице Марковић јасно разликују песме попут „Жеље“, „Мајске елегije“, „Зимње вечери на селу“, „27. јуна“, „Писма“, „Gallium verum“, „У зимску ноћ“ или „Непослатог писма“, које су превасходно

списатељице управо „у том току нашле за себе ’жанровску нишу’“ (Магдалена Кох, „Да ли постоји ’генолошки пакт’?: о интимистичким жанровима у прози српских списатељица почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига LI (2003), свеска 3, 696-8).

⁸ Paul De Man, *The Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*, (New Haven and London: Yale University Press 1979), 279.

⁹ Будући да исповедни жанрови, како формално тако и садржински, воде порекло од античких судских реторских облика какви су одбране или оптужбе, таквим дискурсима је увек иманентан аксиолошки моменат. Аутори исповедних текстова пред очима стално имају друштвене норме и вредности у односу на које сами себе експлицитно или имплицитно процењују. Не треба, осим тога, заборавити ни то да је исповест и после своје секуларизације остала „чврсто ујлебљена у праксу покорности“, једну од светих тајни римокатоличке и православне цркве (Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem* (Loznica: Karpos 2006), 74).

интимистичка поверавања, од оних у којима се осим разоткривања приватности исповеда и нека кривица, као што се збива у елегјама „На бунару“, „Див“ и у „Савременој исповести“. Стиче се, међутим, утисак да се такве исповедне песме налазе у маргиналном, а не у магистралном току њеног интимистичког песничког опуса пошто је, како је већ Живојиновић уочио, у њеним збиркама претежно реч о болу, упркос томе што је читав један циклус песама насловљен *Кајање*. Стога се чини да њена „мемљива сећања“ на „нечисте жуди“¹⁰ нису тако „прљав посао“¹¹ какав исповедање или окајавање кривице уме да буде. Чак и када се Даница Марковић каје, као што чини у песми „Живот“, каје се због своје епиметејске кратковидости и наивности, а не због порока и преступа какви су обично предмет русоовски „мрачног и каљавог лавиринта“ исповедних записа.¹²

Феминистичкој критици посебно су, међутим, занимљиви управо они тренуци у којима њена интимистичка поезија заиста постаје исповедна зато што показују када се и због чега ова српска песникиња с почетка 20. века заправо каје. Њена се поезија упорно чита као исповедна управо зато што се у „жудима“ које је она доживљавала као „нечисте“ непрестано трага за одразом идеолошких и културних кодова под чијим се утицајем уобличавао женски поглед на свет. Притом се неретко превиђа да се тема окајавања кривице и модус исповедног у њеним елегјама јављају само онда када друштвене предрасуде надјачају њено умногоме модерно схватање женских дужности и слобода. Њено лирско „ја“ почиње да говори о својој кривици тек када она осети да је њена жудња за остварењем у љубавним спојевима или у читалачким и списатељским подухватима у превеликом раскораку са кодексима патријархалног друштва. Једино у тим тренуцима Даница Марковић постаје „препознатљива као жена у поезији модерне пре свега зато што своју чулност доживљава као грех, те за разлику од мушког модернизма, њена поезија има јасне религијске конотације“.¹³ Парадигматичан пример таквих

¹⁰ Даница Марковић, *Тренуци и расположења*, СКЗ, коло XXXI, бр. 204, 44, 39.

¹¹ Spender Stephen, „Confessions and Autobiography“ у: ed. by James Olney, *Autobiography: Essays Theoretical and Critical* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1980), 118.

¹² Жан-Жак Русо, *Исповести*, (Београд: Просвета 1950), 20.

¹³ Горана Раичевић, „Поезија Данице Марковић између женског писма и патријархалне традиције“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 174.

исповедних и, штавише, изразито покајничких песама јесте песма „На бунару“, у којој се предавање чулности представља као утољена жеђ која симболизује неповратно изгубљену чедност и рајско сагласје с природом. Живојиновић је приметио да у тој елегiji нема оног „поносито затуреног чела“ по којем је Даница Марковић постала чувена, као и да само ту и у песми „*Gallium verum*“ „има оног подложног, кротког женског осећања које налази смисао своје среће у потчињеном увирању у вољену душу“. ¹⁴ Свакако да није случајно то што су управо ове две њене најмање непослушне песме, чији је „подложен“, „кротак“ и „потчињен“ песнички субјект заиста био по укусу времена, одмах уврштене у Поповићеву антологију заједно са „Априлском елегijом“ о „свелим љубичицама“.

Таква грижа савести ретко се, међутим, среће у збиркама Данице Марковић. Већ у наредној песми, насловљеној „Историја једног осећања“, покајничког става песничког субјекта нигде нема, упркос томе што песникиња у форми исповедног обраћања бившем љубавнику говори о свом одрицању од путене страсти. Због своје изразите наративности, ова песма потанко описује све стадијуме „чудесног врења“ њене љубави према знатно старијем човеку: од „скромног босилка“ њихове пријатељске наклоности, преко „горостасне биљке“ која „нечисте жеље у срцима буди“ и „кајањем греха притискује умље“, до зајединичке одлуке заљубљених да се зауставе док су још „светли“ – дакле, пре љубавничког чина због којег би се касније могли покајати. ¹⁵ Утолико ова песма самом својом садржином измиче модусу исповедног чију форму на први поглед задржава. У „Чежњи“, још једној песми посвећеној „нечистим жудима“, поетеса није усредсређена на оно што у својој жудњи види као нечисто, него на њену силовитост, ради које би и саму себе жртвовала. Наведене елегije нису једине због којих се стиче утисак да је Даница Марковић увек спремна да брани своја осећања упркос патријархатом и сениоратом наметнутим императивима покорности, пожртвованости и питомости, јединим у оквиру којих је ондашњим женама било допуштено да дејствују. Чим доминантно расположење у њеним стиховима није туга због странствовања и спутаности у малограђанској средини, онда је читава песма посвећена жудњи за

¹⁴ Велимир Живојиновић, „Даница Марковић“, у: Даница Марковић, *Тренуци и расположења*, СКЗ, коло XXXI, бр. 204, VIII

¹⁵ Даница Марковић, *Тренуци и расположења*, СКЗ, коло XXXI, бр. 204, 16.

пуноћом живљења и остварењем у сасвим другачијој улози од прописане – у улози страствене жене или плодне списатељице. Због свега тога расположење које у евоцираним тренуцима и расположењима доминира није грижа савести него огорченост због „одбеглих снова“ и потиснутих жеља или пак одлучна истрајност у настојању да их, упркос писаним или неписаним законима, ипак оствари.¹⁶

У њеним збиркама има, осим тога, чак и песничких реминисценција у којима је поетеса пркосно а не покајнички расположена. У песми „Зашто?“ она се не каје зато што греша већ зато што, када је већ изгубила „небеско“ а за узврат није добила „земаљско царство“, барем није кажњена „високом и вечном Голготом“ него само „маленом хумком и забором скорим“.¹⁷ У „Веровању“ се, слично томе, пркосно одриче срама, а свој животни пут пореди с орловским летом, баш као што у „Поуздању“ себе види као „високо дрво што пркоси бури“.¹⁸ Своје уверење да се „жиг срама неће таћи“ њенога чела потврђује и у „Избору“ где гордо тврди: „не пузих никад, (...) до задњег даха увек сам се пела“.¹⁹ Песмама „27. јуни“, „Елегија“, „Мајска элегија“ и „Писмо“ она изражава свој критички став и презрење према малограђанском менталитету патријархалног друштва које јој не допушта да посредством еротске или естетске егзалтације превлада лицемерно и злобно окружење. Та пркосна непослушност њеног песничког субјекта врхуни у „Бунтовном псалму“, својеврсној женској теомахији, у којој пропитује „онога који све дарује“, а који је њој „све одузео“, зашто жели да га се она боји а не да га воли, оптужујући га да је кроз њене патње сам на себе хулио.²⁰

Тако пркосне песме не би се у толиком броју смеле наћи у збирци исповедне лирике, у каквој би лирски субјекат у већини элегија морао имати покајнички

¹⁶ Иако Марковићева нипошто није песникиња љубавне егзалтације, ипак треба допунити Ненинов став да је она песникиња заљубљивања. Она је уједно, можда чак и више, песникиња одљубљивања, поетеса која бележи ритам „срца што певаше“ у тренуцима када „једва певуше“, када је „све иза“ јер нема „ничега испред“ љубавника (Ibid, 34). У песмама попут „Пролећне элегије“, „На бунару“, „Canzone“ или „У сутон“ она описује читав низ презрелих љубави. Када, пак, не прева о осујећеној или изгубљеној љубави, онда тугује због неке будуће која никада неће ни бити остварена.

¹⁷ Ibid, 60.

¹⁸ Ibid, 66.

¹⁹ Ibid, 72.

²⁰ О бунтовничким елементима њених элегија види: Бојана Стојановић Пантовић, „Елегија и побуна у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007), 159-166.

спуштено чело. Уместо да се покори родним улогама смерне супруге и пожртвоване мајке или да се покаје због своје непокорности, Даница Марковић одбија да се прилагоди „култури потискивања“ која почива на „забрани уживања и среће за жену у културном моделу мушке доминације“.²¹ Управо због тог њеног прометејског непристајања на наметнуте оквири интелектуалног и емотивног живота у њеном су опусу изузетно ретке истински исповедне песме. Нечиста савест проговара само онда када она своје прекорачење преко онога што је допуштено заиста доживи као непослушност. Радије се, међутим, опредељује за побуну него за покајање, па у њеној збирци гласније одјекују тонови протеста од покајничког меакулповања. Стога се поједине песме, као што је песма „Одјек“ у којој она узвикује да безумно воли, читају као прави антиподи исповедних песама – као својеврсне апологије и апотеозе женског преступничког опхођења. Одавно је уочено да читав низ осујећених и понека остварена, али сада већ неповратно изгубљена љубав о којима Даница Марковић говори безмало увек имају у себи нешто трансгресивно зато што прекомерна сила или непримерени предмет њених страсти прекорачују границе грађанских конвенција с почетка 20. века. Отуда је већ Богдановић приметио да се Даница Марковић „ослободила од оног женског патријархалног осећања неке апсолутне пристојности и повучености у крај, од оне старинске женске тимидности без које до ње није могла бити ни једна жена у нашем песништву“.²² Витошевић је томе додао да она „не опева љубав уопштено и овештало, млако и малокрвно“ него кроз „одважан и изазован глас побуне“, а Ксенија Атанасијевић је учила да је њен став према животу „претежно поносан, чврст, несаломљив, скоро мушки“.²³ Нешто „скоро мушко“, односно нешто андрогино, у њој је запазио и Фортуних када је приметио да се „нешто здраво, јако, мушко (...) завија у нежност једне нежне, суптилне женске душе, те

²¹ Станислава Вујновић, „Даница Марковић и круг списатељица у часопису *Мисао*“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 185, 190.

²² Милан Богдановић, „Смрт Данице Марковић“, *Српски књижевни гласник*, 36 (1932): 480.

²³ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига I и II, (Београд: 1975), 110; Ксенија Атанасијевић, „Лик једне наше песникиње“, *XX век*, бр. 5 (1939), 741—763.

тако (...) звучи једним нарочитим тоном који је, овако на брзу руку, врло тешко одредити“.²⁴

Та „скоро мушка“ одважност Данице Марковић да своју поезију пише о интимно женском вапи за тумачењем са становишта теорије рода. У тој њеној незазорности да у стихованој форми разоткрије најболније тренутке своје интиме, има, наиме, нечег лерисовског, упркос томе што је она својим женским песничким гласом проговорила много пре него што ће он створити своје аутобиографске списе који се обично читају као парадигматичан пример мушког списатељског модуса.²⁵ Стиче се утисак да је и она, баш као и Лерис, истанчаним стилем настојала да „укротити“ одабране табу теме у којима је на овај или онај начин присутна опасност која прети сваком писцу аутобиографског текста субверзивне садржине, а нарочито списатељици интимистичке поезије која није лишена сатиричних оштрица упућених институцијама патријархалног поретка, па ни бунтовних узвика упућених самом Богу. Лерис је, наиме, писца исповести упоредио са матадором који од опасности којој је изложен ствара прилику да покаже сву снагу свога стила, те је тврдио да његов стил писања мора да буде најмоћнији на местима на којима му понајвише прети „биков рог“.²⁶ Чини се да тај мушки, укротитељски посао Даници Марковић полази за руком пошто се међу њеним најуспелијим елегијама налазе управо оне у којима се разрачунава са женском варијантом „биковог рога“ – са стегама прописане улоге у заосталој паланачкој средини, која је крајње банална али и довољно моћна да осујети њене стваралачке или љубавничке подухвате – тако

²⁴ Цитирано према: Миливој Ненин, „Елегије Данице Марковић“, *Ствари које су прошле: огледи о српским песницима XX и XXI века*, (Нови Сад: Будућност 2003), 89.

²⁵ Опште је познато да је Мишел Лерис (Michel Leiris) један од аутора које је Питер Швенгер (Peter Schwenger) анализирао као типичне представнике „мушког модуса“ – књижевности која мушким стилем писања или експлицитним маскулиним садржајем артикулише мужевност искуства. Поезија Данице Марковић обично се, насупротив томе, чита као женско писмо, не само због њеног пола и изразито женског сензибилитета већ и због чињенице да њен песнички субјект најчешће није предмет мушке жудње него творца властите. Више о „мушком модусу“ у: Peter Švenger, „Muški modus“, *Genero*, br. 6-7 (2005): 42, а више о „женском модусу“ у: Горана Раичевић, „Поезија Данице Марковић између женског писма и патријархалне традиције“ и Магдалена Кох, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија жене у песништву Данице Марковић“ у зборнику *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007).

²⁶ Више о томе види у: Mišel Leris, „O književnosti posmatranoj kao borba s bikovima“, *Doba zrelosti* (Novi Sad: Kiša 2010), 7-28.

што показује да се фрустрирајуће животне околности могу преобразити у подстицајну грађу за стихове.

Једна од њених песама у којима се „проза прилика“ преобраћа у „поезију срца“ јесте „Писмо“. У тој стихованој епистоли она у модернистичком маниру описује отуђење које у учмалој паланачкој средини осећа као поклоник књишке, а не чаршијске речи, пошто своју потребу да читајући поезију другује са себи сличним Верленом не може да оствари због најезде прозаичних брига које јој из комшилука доносе незване гошће: Ивана, Живана, Јока и Смиља.²⁷ Биљана Дојчиновић је анализирала како Марковићева у овој песми модернистички продубљује стару тему српске женске књижевности тако што своју немогућност да се стваралачки оствари описује као „парализу“, што је „скривена кључна реч модернизма“.²⁸ Она је учила да Даница Марковић тему парализе подиже на метатекстуалну раван пошто је потпуно свесна не само своје лишености приватног и креативног времена него и своје моћи да ту парализу превазиђе самим чином писања. Њени стихови сасвим јасно говоре да јој је управо тривија свакодневице омогућила да напише своју песму самим тим што ју је спречила да прочита туђу. Време отето од читања тако је враћено писању, а „склопљени Верлен“ отворио је „Писмо“. Стихови попут ових показују да је песнички глас Данице Марковић највиртуознији онда када, притиснута тривијом, о тривији и пева. Управо због тога срж њене интимистичке поезије не чине исповедне песме, него оне које тематизују јаз између ауторкиних

²⁷ Из тог јата брбљивих жена, потпуно утонулих у тривију сеоске свакодневице, донекле се издваја само Смиља утолико што она барем протестује против кућних послова какво је глачање рубља. Чини се да би само са том Смиљином једва видљивом феминистичком искром Даница можда и могла да нађе неки заједнички, патријархалном друштву исплажен језик.

²⁸ Biljana Dojčinović-Nešić, „Women Teachers in Serbia: Fiction and/as Life Stories of Women Teachers“, *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, (Thessaloniki: Aristotle University 2010), 31. Дојчиновићева је, осим тога, показала и како у песничком и прозном опусу Данице Марковић мотив „полуприватног времена“ израста у мотив „отимања времена“. У њему је препознала сличност са најчувенијим мотивом женске књижевности, са мотивом „сопствене собе“, те је разматрала како га Марковићева преводи са просторних на временске координате. Више о томе види у: Биљана Дојчиновић-Нешић, „Демон у предсобљу: Даница Марковић у контексту женске књижевности“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 133-142.

емотивних и интелектуалних могућности и моралних и политичких стега које је спречавају да своје потенцијале оствари.

Но упркос томе што Марковићева неретко бира најболније животне тренутке или табу теме женске сензибилности да би их тауромахијски преобразила у високо стилизован поетски запис, ипак су неки од најтегобнијих животних тренутака у њеној лирици сасвим прећутани. Због тога је Миливој Ненин упозорио на бројне емотивне ломове, као што су трагични губици деце или мучно учешће у Топличком устанку, који су морали обележити њен живот, а који ипак нису маркирани у њеној поезији. Када је увидео на које је све начине њен живот „у доброј – можда је ово прејака реч – супротности са њеном поезијом“, ²⁹ Ненин је одлучио да се подсмехне „причи о исповедном“ у њеној лирици. У томе, међутим, није у потпуности успео, али не због те „прејаке“ речи, него зато што је у оквирима своје исправне аргументације употребљавао непрецизну терминологију. Настојећи да подрије тезу о постојању исповедног обрасца у стиховима Данице Марковић, заправо је успешно оспорио тезу о постојању аутобиографског дискурса у њима; то што је њена поезија у несагласју са њеним животом доводи у питање присуство аутобиографског а не исповедног обрасца у њеним елегијама. Иако у *Тренуцима и расположењима* има аутобиографских песама, као што је елегија „После“, која је први пут објављена у *Савременику* 1906. године, након што је песникиња осетила сву горчину несрећне брачне заједнице, њена збирка ипак није више или мање аутентичан запис о већини њених кључних животних искустава. То стремљење према тоталитету и репрезентативности, које би требало да буде иманентно сваком аутобиографском писању, у њеној је поезији нарушено не само зато што њене песме не представљају резиме целине или барем већег дела ауторкиног живота него превасходно зато што њен песнички календар не садржи управо оне тренутке који су аутобиографски изузетно важни, док у исти мах велику пажњу придаје оним неважним. Магдалена Кох је стога приметила да би се чак могло говорити о жељи Данице Марковић да избегне да покаже своју пуну биографију, те је закључила да је она написала „*нешто попут модела* женске аутобиографије свог пола/рода

²⁹ Миливој Ненин, „Елегије Данице Марковић“, *Ствари које су прошле: огледи о српским песницима XX и XXI века*, (Нови Сад: Будућност 2003), 87.

уопште и подвукла (...) типичне елементе женског искуства“ (курзив – С. К.).³⁰ То присуство општег и типичног у њеној лирици суочава нас са парадоксом да њена поезија, која се редовно чита као неодмерено искрена, у исти мах отвара питање који је минимум искренности потребан да би се једно дело могло тумачити као лично и аутобиографско. Њена недоречена интимистичка лирика, чија је несвакидашња искреност толико истицана, а у којем је толико тога толико значајног ипак прећутано, указује на важност изучавања реторике ћутања у интимистичким жанровима, пошто сведочи о томе да је егзибиционистичка потреба сваког аутобиографа да нешто о себи открије увек осенчена његовом потребом да нешто друго сакрије од војајерског читалачког ока.

Одређење њене збирке као аутобиографске додатно проблематизује и то што је она 1904. године није објавила под својим именом него под псеудонимом Звезданка, чиме је знатно отежала успостављање „аутобиографског пакта“ који се, под још увек снажним утицајем Леженове теорије аутобиографије, сматра условом *sine qua non* аутобиографског писма. Такав се уговор, наиме, тешко може склопити уколико се ауторкино име не појављује ни у самом тексту, ни на корицама књиге.³¹ Осим тога, иако у њеним епски развученим песмама углавном има простора за наратију, ипак га нема довољно за успостављање референцијалног пакта, који је по Лежену такође неопходан за постојање аутобиографског дискурса. Све то говори у прилог тези да се њена поезија само са великом резервом може сврстати у ред аутобиографских текстова, и то искључиво у ред оних који не нуде синтезу ауторкиног животног искуства, саздану од „оних честитих, четвртастих чињеница“,³² него представљају њен уметнички дестилат.

Одсуство документаристичке усредсређености на спољашње околности и склоност ка рефлексији о унутрашњим преживљавањима много су чешћи у једном

³⁰ Магдалена Кох, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија жене у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 148.

³¹ Лежен је тек у каснијој фази свога изучавања пристао да у аутобиографски жанр који је сматрао прозним уврсти и поједине лирске наративне облике, али само уколико се песниково „ја“ помињањем свог личног имена јасно одреди као аутобиографски а не као традиционални лирски субјект. Више о томе види у: Philippe Lejeune, *On Autobiography*, ed. by Paul John Eakin (Minneapolis: University of Minnesota Press 1989).

³² Владан Десница, *Прољећа Ивана Галеба* (Београд: 1967), 202.

другом интимистичком жанру, у оном који понајвише задире у ауторов интимни свет – у дневнику. Њени стихови умногоме наликују на дневничке забелешке јер њихови читаоци стичу утисак да завирују у нешто што им „није намењено, нешто што је песник наменио само себи“.³³ Стога се чини да њену збирку, која је код појединих читалаца чак изазивала „отпор својом приватношћу“,³⁴ понајпре треба читати као поетски дневник ауторкиних интимних доживљаја и утисака о себи и свету око себе, у којем она преиспитује своју прошлост, тугује због „скупе неповратности“³⁵ проживљеног времена и артикулише закључке о свом егизстенцијалном искуству. Лиризација њених реминисценција о појединим, а не о свим изузетним или интензивним животним искуствима постоји у форми стихованог календара важних и неважних тренутака њене интиме. То кокетирање са наоко безначајним утисцима, због којег се њена поезија без задршке не може одредити као аутобиографска лирика, иде у прилог одређењу њене поезије као дневничког стихованог записа јер је управо том интимистичком жанру својствено бележење сваковрсних, па и најситнијих тренутних импресија или удаљених сећања.

Утисак да Даница Марковић интимистичке елементе своје поезије организује по дневничком обрасцу потврђује и то што она своја расположења прецизно лоцира у времену. Дневник је, наиме, жанр који придаје важност тренуцима, како оним доживљеним тако и онима у којима се доживљено потоњим промишљањем изнова проживљава, те су у том, више него у другим интимистичким жанровима, управо повлашћени временски тренуци главни организациони принцип који одређује динамику и распоред записа. Када се то има у виду, не може се превидети да *Тренуци и расположења*, не само због свог индикативног наслова, неодољиво подсећају на дневничке фрагменте који су расути као лирски одблесци ауторкиних немира и чежњи. Њене су песме у првобитном издању збирке биле чак и датиране.

³³ Миливој Ненин, „Елегије Данице Марковић“, *Ствари које су прошле: огледи о српским песницима XX и XXI века* (Нови Сад: Будућност 2003), 102. Палавестра је напоменуо да је њена лирика „на опасној граници где се исповедна поезија изједначаје с личним дневником и самотничким поверавањима“ (Предраг Палавестра, *Историја модерне српске поезије*, (Београд: 1986)).

³⁴ Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, (Београд: 1964), 57.

³⁵ Владан Десница, *Прољећа Ивана Галеба*, (Београд: 1967), 33.

Иако је датуме писања из каснијих издања избацила, ипак су наслов збирке и називи већине елегија и песничких циклуса задржали прецизне временске одреднице.³⁶ У том истрајном придавању важности тренуцима самосагледавања исто колико и самом самопосматрачком чину уочава се наслеђе и траг романтичарске митологизације стваралачког процеса у њеној модернистичкој поезији. Будући да се опевани тренуци спајају са тренуцима самог певања, сваки тренутак у њеној поезији постаје некаква јанусовска творевина, својеврсно огледање прошлог збивања у садашњем расположењу и мишљењу. Отуда је, пре свега, и наслов збирке *Тренуци* морао да буде у множини; не као ознака за суму различитих појединачних тачака у времену, него као упућивање на преплитање блиских и удаљених временских хоризоната.

Но иако њена збирка јесте својеврстан поетски дневник, ипак је то нови облик дневничког израза који могу разумети само оне „читатељке које више не воде девојачки дневник“.³⁷ Стога феминисткиње с посебном пажњом анализирају њен модеран песнички сензибилитет у којем препознају логичан исход изузетно споре, још и данас недовршене модернизације друштвених односа, модернизације која једној Српкињи допушта да публикује своја најскривенија осећања и да „о свом женском искуству, које је пре ње било табу тема“, проговори са властитог становишта и утолико поезији додели „нов вектор“ и „изразито маркирану тачку

³⁶ Осим тога што упућују на време стварања, наслови њених песама често скрећу пажњу и на значајне периоде у њеном животу који су нашли место у њеној поезији. Зато је Јовић анализирао време као стални песнички мотив њене лирике и указао на различите темпоралне ознаке које се јављају на свим равнима њене поезије: у насловима песничких циклуса, као што су *Посмртна љубав* или *Давнашње песме*, али и у називима појединачних песама какве су „27. јуни“, „Априлска елегија“, „Ноћна идила“, „Пред јесен“ итд. Више о томе види у: Јовић Бојан, „О неким поетичким одликама темпоралности у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 85. Ненин је скренуо пажњу на то да та Даничина опсесија временским координатама није промакла Винаверу који се у својој *Пантологији*, чувеној пародији још чувеније Поповићеве антологије, подсмехнуо њеном датирању песама када је испод једног пастиша записао: „Следује још 27 (двадесет седам) песама написаних истога дана, 17. априла“ (Миливој Ненин, „О једној песми Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 77).

³⁷ Станислава Вујновић, „Даница Марковић и круг списатељица у часопису *Мисао*“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 184.

гlediшта друге, женске осећајности“.³⁸ Отуда жена у њеној поезији постаје „доминантна, осветољубива, ташта и, коначно, усамљена“, закључује Хаџићева.³⁹ Своју самоћу Марковићева ипак мање доживљава као усамљеност него као самодовољност, будући да једино у тренуцима самовања може да дође до луминозних тренутака изненадних спознаја или интензивних страсти, које онда уноси у свој лирски дневник.

Премда је значајан број елeгија у њеној збирци превасходно дневничког карактера, песма која у највећој мери наликује на дневничку забелешку свакако је „27. јуни“. Њен наслов је у исти мах најављује као истргнуту страницу из дневника и као објаву црвеног слова у календару које позива на празничну светковину. Песникиња, међутим, у овој елeгији контрастира општeнародно весеље и своју позицију несхваћеног усамљеника, остварујући, како је приметио Витошевић, необичан „спој песимистичких уздаха и сатиричних убода“. Саму церемонију описује тако што набраја непријатности којима је изложена; најпре је мучи гужва, затим декламовање, па летња жега, бука и празне досетке завидљивих људи, а исход свега је њена досада и „сухо цвеће“. Стога се песма заправо чита као процес већења ивањског цвећа који симболизује саптивен стваралачки порив и неповратно изгубљено осећање или мисао коју је требало домислити и преточити у поезију. Ову песму, која о 27. јуну говори, Ненин је, игром срећно-несрећних околности,⁴⁰ довео у везу с оном која је 27. јуна написана, а која је такође својеврстан дневнички запис о усахлом цвећу – „*Gallium verum*“. И у једној и у другој песми Даница Марковић говори о светковини у којој не види ниједан разлог за славље него шумну пустош лажног родољубља и празне реторике.

³⁸ Магдалена Кох, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија жене у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007): 144-147. Више о модернизацији друштвених односа види у: Светлана Шеатовић-Димитријевић, „Нови сензибилитет српске модерне у љубавној поезији Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007).

³⁹ Зорица Хаџић, „Проблем самоће у лирици Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 94.

⁴⁰ Више о томе види у: Миливој Ненин, „О једној песми Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007).

Но иако је удео дневничког доминантан у њеној поезији, за њену се збирку ипак не може рећи да је искључиво дневничка. Сваки би дневник требало да садржи низ записа о догађајима који су распоређени у мање целине према датумима записивања, а редослед њених песама не поштује хронологију. Она, осим тога, збивања ретко када бележи непосредно након што су се одиграла и чешће их евоцира са одређене временске дистанце, што је много више својствено аутобиографијама или мемоарима. Због тога се њене песничке збирке – како она прва, објављена 1904. године, тако и оне обимније које су настале у познијој стваралачкој фази – могу тумачити само као манифестације интимистичке поезије. Ма колико жанровске појмове схватали као „меке“ а не „чврсте“ одреднице, њена се лирика, у целини сагледана, не може означити ни као исповедна, нити као аутобиографска, па ни као дневничка, него искључиво као интимистичка. Стога њену поезију треба читати као лирско ткање у којем се преплићу жанровска обележја дневника, исповести, аутобиографије и књижевног аутопортрета, при чему увек постоји својеврсно опирање текста установљеним жанровским парадигмама.

Исти жанровски синкретизам који се уочава на нивоу читавих збирки понавља се и у појединачним песмама Данице Марковић пошто је безмало свака од њих својеврстан *mélange* разноликих интимистичких елемената. Елегија „Савремена исповест“ добар је пример жанровске мелираности њене интимистичке лирике, будући да у себи спаја исповедне елементе са текстуалним обележјима књижевног аутопортрета и дневничког записа. Та песма је, наиме, својеврсна исповест утолико што припада реду песама које говоре о некој кривици; у њој је реч о грижи савести лирског субјекта свесног своје кривње због притворности на коју пристаје када помадама и пудерима прикрива свој животним искуствима измењен лик. Управо та лажна „рола срећне жене“ песникињу боли више од бора урезаних у њено тело пошто она осећа да козметички препарати могу да буду само „закрпа“, и то „јадна“, за минулу младост њеног тела, али не и за утрнуће које осећа у души, те да главни разлог њене патње остаје неотклоњен. Упркос напомађеном лицу, њене груди остају празне, а душа пуста. Она, ипак, не пати зато што се каје, па ни због „минулих цвети“ своје пути, него због душевне пустоши коју зрелој жени намећу

улоге какве је за њу осмислило патријархално друштво.⁴¹ Отуда се и ова песма пре може сврстати међу оне пркосне елесије које носе „нефилистарску, храбру реч“⁴² него међу истински покајничке песме.

Због тога би „Савремену исповест“, упркос њеном наслову, требало читати као песнички аутопортрет Данице Марковић којим она исцртава свој одраз у огледалу тако што о првим знацима старења говори у садашњем времену, управо оном које је више својствено књижевном аутопортрету него аутобиографији, која најчешће представља ретроспективни осврт на доживљено искуство. Њена се свест у овој елесији суочава са процесом губљења некадашњег пожељног и стицања садашњег непожељног идентитета, те је овај песнички аутопортрет необичан утолико што приказује ауторкино телесно и душевно обезличење. Отуда сама тема „Савремене исповести“ призива деридијанске или демановске интерпретативне приступе којима се аутобиографије не сагледавају толико као оличење колико као обезличење ауторске фигуре. Наглашени мотив „претеће старости“, који као некаква „танатолошка појава“ потискује „одумирући ерос“ Данице Марковић,⁴³ сведочи о луцидности Де Мановог става да аутобиографије умногоме наликују на епитафе пошто се у сваком *écriture de soi* скривају весници смрти. Де Ман је, наиме, одбацио канонско виђење аутобиографије као средства исцртавања ауторовог лика и животног искуства. Упркос томе што се обично сматра да ауторов живот ствара његову животну причу, Де Ман је увидео да ауторово писање о сопственом животу у великој мери ствара, односно поништава његов живот. Због тога је он, насупрот већини проучавалаца који су аутобиографију доводили у везу са ауторовим животом, у њој уочио знаке његове смрти.⁴⁴

⁴¹ Biljana Dojčinović-Nešić, „Women Teachers in Serbia: Fiction and/as Life Stories of Women Teachers“, u: *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, (Thessaloniki: Aristotle University 2010), 33.

⁴² Илија Ивачковић, „Једна госпођа која пише песме“, *Нова искра*, бр. 10, (1905): 310-314.

⁴³ Светлана Шеатовић-Димитријевић, „Нови сензибилитет српске модерне у љубавној поезији Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2007), 104.

⁴⁴ Када се примењује Де Манова теорија, мора се имати у виду њена изразита деконструктивистичка црта; сви „аутобиографски“ жанрови, по његовом мишљењу, самом претензијом на референцијалност указују на фикционалност сваке референцијалности. Аутобиографија „није ни жанр ни модус, него фигура читања или разумевања која, у

Оно што је, напоследку, у овом изразито интимистичком лирском запису Данице Марковић дневничко јесте то што песникиња њиме разоткрива управо оно што козметичким, глумачким и разним другим средствима покушава да прикрије: осећање стида због ишчезнућа своје лепоте. Свесна расцепа свог бића, она се поверава: „Из мене грца остарела жена“, чиме указује на дуалитет свог идентитета. Део ње који даје глас лирском „ја“ још увек се није поистоветио са остарелом женом у себи, о којој и даље говори у трећем лицу, јасно раздвајајући своје ставове од њених. Том још увек виталном делу њене личности преостало је снаге не само да говори него и да пише стихове о страху од времена те времешне лепотице која се од туђих погледа скрива у полутамним собама, где се учи новој уметности старог женског лукавства, „давној женској стратагеми“, сада присутној у напорима козметологије да прикрије већ приспело доба зрелости.

У најприснијој вези са овом елегијом налази се читав низ „апотеоза младости“ Данице Марковић, које такође осликавају њено резигнирано суочење са поражавајућим весницима старења. Поред истоимене песме, међу њима се посебно истиче „Песма о алхемијском покушају“ – још један ауторкин дневнички аутопортрет у којем она тугује због улудо утрошене једнократности времена. У једном повлашћеном тренутку спознаје, она увиђа да једини исход њеног дугогодишњег алхемијског прегнућа није жуђено злато, него једна „сребрна, сјајна“ али и „ругобна и скаредна“ седа влас, злокобно знамење неповратно изгубљене „пролетње боје и (...) цветна доба жене“, те одустаје од даљих напора да меком женском алхемијом оплемени „грубу твар“.⁴⁵ Бројне ауторкине тугованке попут ове, а нарочито оно иронично ламентирање у „Тамној исповести“ због очију које је напустило лето, усана које је осушила јесен и косе коју је обојила зима, требало би у будућим тумачењима њене поезије довести у везу са митологизацијом лепоте у модерном добу. За сада је довољно истаћи да се ова типично женска варијанта „жала за младост“ умногоме разликује од друге две најчешће тематизоване патње Данице Марковић – од патње због осујећене љубави или од бола због осуђености на тривију женске свакодневице – зато што сведочи о томе да

извесној мери, постоји у свим текстовима“ (Paul De Man, „Autobiography as De-Facement“, *MNL*, Vol. 94. No. 5. (1979): 921).

⁴⁵ Даница Марковић, *Тренуци и расположења*, СКЗ, коло XXXI, 1928, 54-55.

ова одважна српска модернистичка песникиња понекад не пати зато што патријархатом прописане женске улоге не жели да одигра него зато што поједине од њих не може да спроведе у дело и поред тога што би то хтела. Једина наметнута женска улога коју је ова поносите поетеса послушно прихватала и прижељкивала, упркос томе што је одбијала да живи по мери других и за друге, била је улога лепотице и жуђеног предмета мушког погледа.

*

Арабескни преплет различитих интимистичких елемената, како на нивоу читавих збирки тако и у сфери појединачних песничких записа Данице Марковић, ствара утисак да њене тумаче није требало да запањи њена искреност, која је више или мање својствена сваком делу интимистичког жанра, него необична околност да њене кратке песме, сакупљене у збиркама невеликог обима, ипак садрже читав спектар интимистичких жанрова. Умешно спајајући текстуална обележја дневника, аутобиографије и исповести, она је склапала мозаик својих разноликих књижевних аутопортрета јер се, дубоко разочарана животом који је водила, надала да „тек сећања живе!“.

Литература

Атанасијевић, Ксенија, „Лик једне наше песникиње“, *XX век*, 1939, бр. 5, 741-763.

Богдановић, Милан. „Смрт Данице Марковић“, *Српски књижевни гласник*, 1932, 36: 479-480.

Витошевић, Драгиша, *Српско песништво 1901-1914*, књига I и II, Београд, 1975.

Вујновић, Станислава, „Даница Марковић и круг списатељица у часопису *Мисао*“, *Тренуци Данице Марковић* (Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007), 179-192.

De Man, Paul, *The Alegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*, (New Haven and London: Yale University Press 1979).

De Man, Paul, „Autobiography as De-Facement“, *MNL*. Vol. 94. No. 5. (1979), 919-930.

Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Београд, 1983.

Десница, Владан, *Прољећа Ивана Галеба*, Београд, 1967.

Дојчиновић-Нешић, Биљана, „Демон у предсобљу: Даница Марковић у контексту женске књижевности“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 133-142.

Dojčinović-Nešić, Biljana, „Women Teachers in Serbia: Fiction and/as Life Stories of Women Teachers“, u: *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, Thessaloniki: Aristotle University 2010, 31-41.

Живојиновић, Велимир, „Даница Марковић“, Марковић Даница, *Тренуци и расположења*, СКЗ, коло XXXI бр. 204. III-XIV

Ивачковић, Илија, „Једна госпођа која пише песме“, *Нова искра*, бр. 10. (1905): 310-314.

Јовић, Бојан, „О неким поетичким одликама темпоралности у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 85-92.

Кох, Магдалена, „Да ли постоји 'генолошки пакт'? о интимистичким жанровима у прози српских списатељица почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига LI (2003), свеска 3: 695-708.

Кох, Магдалена, „Између стварности и маште или лирска аутобиографија жене у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 143-158.

Лазић, Небојша, „Даница Марковић и развој српске поезије на размеђи векова“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 111-15.

Lejeune, Philippe, *On Autobiography*, ed. by Paul John Eakin, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989.

Leris, Mišel, „О књижевности посматраној као борба с биковима“ у: Leris, Mišel, *Doba zrelosti*, Kiša, Novi Sad, 2010, 7-28.

Марковић, Даница, *Тренуци и расположења*, СКЗ, коло XXXI, 1928.

Ненин, Миливој, „О једној песми Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 77-84.

Ненин, Миливој, „Елегије Данице Марковић“, *Ствари које су прошле: огледи о српским песницима XX и XXI века*, Нови Сад: Будућност, 2003.

Павловић, Миодраг, *Антологија српског песништва*, Београд, 1964.

Палавестра, Предраг, *Историја модерне српске поезије*, Београд: 1986.

Раичевић, Горана, „Поезија Данице Марковић између женског писма и патријархалне традиције“ *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 167-178.

Русо, Жан-Жак, *Исповести*, Београд: Просвета 1950.

Скерлић, Јован, „Даница Марковић, Тренуци, Београд, 1904“, Српском књижевном гласнику, 1905, XIV, 6, 463-467.

Скерлић, Јован, *Писци и књиге I*, Геца Кон, Београд 1921.

Spender, Stephen „Confessions and Autobiography“ *Autobiography: Essays Theoretical and Critical* ed. by James Olney Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1980, 115-122.

Стојановић Пантовић, Бојана, „Елегија и побуна у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 159-166.

Fuko, Mišel, *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*, Loznica: Karpos 2006.

Хацић, Зорица, „Проблем самоће у лирици Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 93-98.

Шеатовић-Димитријевић, Светлана, „Нови сензибилитет српске модерне у љубавној поезији Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*, Чачак: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ 2007, 99-110.

Švenger, Piter, „Muški modus“, *Genero*, br. 6-7, 2005, 41-51.

Snežana Kalinić

Faculty of Philology, University of Belgrade

**„Impure Desires“, „Passed Blossoms“ and „Closed Verlaine“:
the Intimistic Elements of Danica Marković's Poetry**

The essay analyzes genre syncretism of Danica Marković's poetry and recognizes several intimistic forms in her poems. In addition, it questions the usual definition of her poems as confessional and autobiographical verses and draws attention to the importance of diary patterns in her poetry. Bearing in mind her liberated female subjectivity, as well as her rebellious attitude toward the social prejudices of patriarchal culture, the text interprets the intimism of her verses from the gender studies perspective.

Key words: autobiography, confession, diary, feminism, intimistic poetry.

Љубав као перформативни чин у приповеткама Лепосаве Миљковић¹

У раду се анализирају приповетке Лепосаве Миљковић. Показује се њихово место у контексту српске књижевности и анализира се рецепција током живота и након смрти ауторке. Примењени приповедачки поступци попут технике тока свести и фрагментарност текста, као и дисконтинуирано схватање времена и субјективистичка перспектива и интериоризација приповедања, ове приповетке лоцира у књижевноисторијски контекст почетка српске модерне, који подразумева раскид са реалистичком приповетком. Анализом садржаја приповедака дефинише се љубавна прича као њихова тематска окосница на основу чега се ове приповетке укључују у љубавни дискурс литературе. Показује се њихова припадност интимистичким жанровима карактеристичним за женску књижевност почетка XX века и препознаје се припадност фукоовски схваћеном жанру исповести који, поред љубавне тематике, подразумева аутобиографску заснованост и аналитичност наратива. Анализом природе главних ликова показују се *генеративни моменти* и перформативност њиховог родног идентитета, где се као кључни моменти анализом издвајају прекорачење забране и меланхолија.

Кључне речи: модернизам, интимистички жанрови, љубавни дискурс, исповест, меланхолија, психоанализа

*Када је још поодавно, Запад открио љубав, он јој је
одредио цену довољно велику да смрт учини прихватљивом.*

М. Фуко

Заборављена Л.М. у контексту српске књижевности

Поред уочених карактеристика српске књижевности, какве су дисконтинуирани развој и кашњење у поетичким променама за водећим европским литературама,

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915*. У краћој верзији и са другим насловом на енглеском језику изложен је на скупу *Међународне женске мреже (International Female Networks)* одржаном у оквиру COST акције IS0901 од 14. до 16. априла 2011. на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

неопходно је приметити специфичности везане за место и валоризацију књижевности коју су стварале жене. Питања која се односе на она дела чији су аутори жене, битно су обележена специфичностима културолошких и политичко-историјских околности у којима је настајао овај женски крак мале европске књижевности каква је српска. Под утицајем снажног социјалистичког покрета *Омладине* који је формиран као последица револуција у Европи, а под утицајем Аустрије и Беча током осамдесетих година XIX века формирали су се идеолошко-политички услови за социјалистичке идеје које су у себе инкорпорирале и веома јасне феминистичке позиције.² Ова врста социјалистичко-феминистичке идеолошко-политичке платформе довела је до извесне измене свести о положају и улози жене. Такође, захваљујући том, пре свега политичком покрету, омогућен је рудиментаран развој женске књижевности, која почетком века у доба модерне улази у оквире и условно у канон српске књижевности, а највеће домете досеже између два светска рата када делују веома значајне књижевнице попут Исидоре Секулић, Анице Савић Ребац, Јулке Хлапец Ђорђевић. Међутим, први талас феминизма, који је захватио Србију крајем XIX и почетком XX века, вишеструко је значајан јер је изнедрио кључне фигуре за зачетке српског феминизма попут Драге Дејановић, обезбедио минималне услове за развој женске свести о женском и створио основу за оно што ће се у књижевности догађати у међуратном периоду. Због специфичног положаја које су жене имале у Србији током њене историје и занемаривање књижевности коју су стварале, многобројни текстови су или остајали у рукопису или су објављени искључиво у периодици, а у форми књиге су публиковани тек крајем XX века, што је у пресудно утицало и на природу рецепције дела ових књижевница. Чак и када су збирке песама, дневници, приповетке и романи списатељица штампани у оном времену у којем су настајали и у форми књига, касније су препуштани забору и нису укључивани у (доминантне) књижевно-историјске токове српске књижевности. Са друге стране, специфичност краја XX и почетка XXI века, у смислу женске књижевности, јесу гинокритичарска прегнућа српских истраживачица и истраживача и објављивање других издања заборављених књига или премијерно објављивање текстова списатељица пронађених у периодици или у рукописној заоставштини. Оваква ситуација у којој се тек крајем XX века појављују

² Јован Скерлић у студији *Омладина и њена књижевност* показује у којој мери су српски интелектуалци друге половине XIX школовани у Бечу утицали на формирање покрета *Омладина* и на уплив социјалистичких и феминистичких идеја. Поред утицаја руске филозофије и науке преко делатности Светозара Марковића аустријски утицај се у овом смислу показује као један од пресудних.

текстови писани много раније доводи до другачијег погледа на српску књижевну прошлост и до неопходне ревизије начина на који су представљане књижевне прилике до тада. Појава других издања представља својеврсну рецепцију дела и књижевница, али је и подстицај за нову контекстуализацију творевина женске књижевности и полазиште за разматрања која се тичу питања *разлике*. Обнова интересовања укључује не само интерес за дело ауторке, већ подразумева и покушаје реконструкције њеног живота и рада, као и специфичних услова у којима су живеле и писале, а за које се често у истраживањима показује да су битно утицале на сам текст. Овде можемо да поставимо низ питања везаних за феминизам и женску књижевност: да ли су то феминистички текстови, да ли се уопште могу тумачити са тих позиција, да ли су одређени тиме што их је писала жена, али и питања која се тичу књижевне историје попут оних до које мере ови текстови мењају формирану слику о историји српске књижевности и који су разлози њиховог заборава.

Један од репрезентативних случајева заборавља јесте и пример ауторке, која је предмет овог рада, Лепосаве Мијушковић. О животу Лепосаве Мијушковић знамо веома мало: рођена је у Јагодини 1882. године, школовала се у Београду на Вишој школи, а затим у Цириху. Била је социјалисткиња и једна од ретких високообразованих жена тог времена, а сарађивала је и са неколико веома активних женских часописа. Умрла је под неразјашњеним околностима 1910. године. Током живота објавила је свега четири приповетке у *Српском књижевном гласнику* и то током 1906. и 1907. године.³ Сви радови које је за живота публиковала потписани су само иницијалима Л. М. То свесно скривање идентитета карактеристично за европске списатељице XIX срећемо и у српској књижевности где су се ауторке често оглашавале под псеудонимима.⁴ Најутуцајнији српски критичар тога времена Јован Скерлић, уједно и уредник *Српског књижевног гласника* у тренутку када Лепосава Мијушковић објављује

³ Поред ове четири приповетке Лепосава Мијушковић је објавила и песму *Миришу јорговани*, такође у *Српском књижевном гласнику* 1906. године, а постхумно су 1910. године у истом листу штампане још две њене песме у прози *Земљи* и *Мајко*.

⁴ Под псеудонимом почетком века објављивале су, на пример: Милица Јанковић, Јелена Димитријевић и Даница Марковић. Милица Јанковић, чак у својој причи *Болничарка*, из дебитантске збирке *Исповести*, унутар литерарног дискурса метанаративно разматра овај феномен скривања идентитета. На ову појаву у стваралаштву Милице Јанковић указује и анализира је Магдалена Кох у свом тексту „*Naratološka transgresija ili srpski modernistički gender-diskurs u književnoj akciji*“, објављено у *Teorije i politike roda*, уредник Tatjana Rosić, (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008), 305-316.

своје радове, писао је два пута о њој: први пут у чланку⁵ којим је представљао српску књижевност у 1906. години, који је писан на чешком и објављен 1907. године у чешком часопису *Словенски преглед*, а други пут у кратком некрологу⁶ поводом преране смрти Лепосаве Мијушковић. Сврставајући је на линију модерниста уз Вељка Милићевића, Јован Скерлић карактерише прозу ове приповедачице на следећи начин:

Последњих година мало је у српској књижевности изашло радова са тако оригиналним и ретким осећањима, са толико интимности и болне осетљивости. Све што је ова млада и даровита девојка писала одавало је јако развијену самосталну личност и сасвим оригиналан таленат. Њен стил књижевни и леп имао је нечег врло личног, што се складно поклапало са искрено аутобиографским карактером њених импресионистичких приповедака.⁷

У тексту за чешку публику Скерлић говори о оригиналности и успелости прозе ове ауторке, након чега је дефинише као „тип модерне жене у књижевности“.⁸ Том приликом Скерлић пише:

Млада девојка Лепосава Мијушковић јавила се са три одличне, суморне, немирне, готово неуропатске приповетке, које можда означавају књижевни правац, али су веома индивидуалне, веома импресивне, психолошко симболичке визије и исповести, писане врло једноставним, али при том и врло уметничким и оригиналним језиком.⁹

Међутим, њено дело убрзо пада у заборав и остаје у потпуности непознато.¹⁰ О њој веома похвално након Скерлића пише тек 90-их година XX века Драгиша Витошевић у књизи у којој анализира *Српски књижевни гласник*.¹¹ А тек 1996. године Добрица Милићевић и Живорад Ђорђевић објављују њену прозу и три песме, први пут у форми књиге, са насловом *Приче о души*.¹² Захваљујући њима дело ове књижевнице постаје доступније, међутим, мали тираж и релативно непознат издавач учинили су да је и до ове публикације веома тешко доћи и да је права реткост чак и у библиотечким фондовима. Драгиша Витошевић примећује како проза Лепосаве Мијушковић представља веома јасан раскид са до тада доминантном анегдотском регионалном

⁵ Јован Скерлић, „Српска књижевност 1906“, у Јован Скерлић, *Писци и књиге IV*, (Београд: Просвета, 1964), 296-301.

⁶ Јован Скерлић, „Лепосава Мијушковић. Некролог“, у Јован Скерлић, *Писци и књиге V*, (Београд: Београд, 1964), 124.

⁷ Ibid, 124.

⁸ Јован Скерлић, „Српска књижевност 1906“, нав. издање, 298.

⁹ Ibid, 298.

¹⁰ Библиографију радова Лепосаве Мијушковић, као и податке о рецепцији њених приповедака можете наћи на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/leposava-mijuskovic>.

¹¹ Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901-1914*, (Београд: Вук Караџић, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 1990).

¹² Лепосава Мијушковић, *Приче о души*, (Београд: Радничка штампа, 1996).

реалистичком српском приповетком и одређује јој прецизно место у српској књижевности, смештајући је уз Вељка Милићевића, тј. у преломни моменат преласка са реализма на модерну. О приповеткама Лепосаве Мијушковић, као *модерним* приповеткама, писала је крајем деведесетих година и Весна Матовић. Весна Матовић прозу ове ауторке анализира у контексту модернизације српске прозе коју су писале жене почетком века¹³ примећујући да Лепосава Мијушковић у српску прозу уводи нове мотиве и сужејне склопове и закључује да је продор модернизације у овим приповеткама учињен више на тематском и психолошком плану него на стилско-формалном.¹⁴

Приповетке *младе и непознате Л.М.* и први српски модеран роман *Беспуће* Вељка Милићевића, са којим их Драгиша Витошевић пореди, штампају се у *Српском књижевном гласнику* у исто време, користе сродне приповедне технике и изграђују сличне ликове, те представљају зачетак српске модерне и раскид са реализмом. За разлику од романа Вељка Милићевића који је укључен у канон српске књижевности, дело Лепосаве Мијушковић је остављено забораву, а третман ових неколико приповедака, с обзиром на иновативност коју доносе и на позитивне оцене које су јој дате више је него необичан, чак и за услове једне културе каква је српска.¹⁵

Прекорачење забране

¹³ Закључујући анализу приповедака Лепосаве Мијушковић Весна Матовић пише: „У прози Л. Мијушковић нема нарације, готово да нема фабуле; особито нема друштвеног и социјалног миљеа, не виде се целовито ни њене јунакиње или јунаци – све је само згуснути, до грча и крика опис унутарњих преживљавања. Превасходно то је омеђени свет жене, њених емоција, њена поимања љубави и живота. Својом осећајном засићеношћу приче младе књижевнице иду опасном ивицом сентиментално-мелодрамског, психолошки трагичког, са видним знацима литераризације, али у класичним облицима језичким и стилским. Нема нејасности, затамњења, тајновите симболике, метафоричних наслута.“ Весна Матовић, нав. текст, стр. 282.

¹⁴ Весна Матовић, „Женска књижевност и српски модернизам сагласја и расколи“, у *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века* књ. 2, ур. Латинка Перовић, Институт за савремену историју, Београд, 1998. стр. 278-298. У овом раду Весна Матовић у контексту модернизације прозе коју су писале жене почетком века анализира поетичке промене на примерима текстова Јелене Димитријевић, Љубице Ивошевић, Данице Марковић, Лепосаве Мијушковић, Милице Јанковић и Исидоре Секулић.

¹⁵ Било би више него занимљиво упоредити текстове Лепосаве Мијушковић са *Беспућем* Вељка Милићевића и на конкретним примерима показати сличности и разлике ова два текста. Са друге стране снажна психологизација приповедања коју примењује ова ауторка, али и форме које користи, упућује на компарацију са психолошком приповетком Лазе Лазаревића. Можда бисмо након ових упоређивања добили одговор на питање: да ли је Лепосава Мијушковић женски Вељко Милићевић или можда Лаза Лазаревић.

Тематска окосница свих прича Лепосаве Мијушковић је љубав, која је увек несрећна, болна, преломна и из које јунак/иња одлази или у лудило или у смрт. Начин на који Лепосава Мијушковић третира љубавне теме у својој прози врло је неуобичајен за њено време и за српску књижевност. Она изграђује нови тип интелектуалца у књижевности и тип модерне побуњене жене интелектуалке, али и обрађује табу теме какве су хомоеротизам, хомосексуална љубав, лудило, болест, телесност или суицид. Аутобиографска заснованост ове прозе, коју је приметио још њен први критичар Јован Скерлић, веома је важна одлика ових текстова, посебно са гинокритичарских позиција и као особеност женског стваралаштва. У три од четири приче главна јунакиња је жена. Ове три приче¹⁶ исприповедане су у првом лицу углавном модернистичком техником тока свести са иманентним интрадијагетичким приповедачем, у овим случајевима приповедачицом. Наратолошки елементи сведоче о јасној фокализацији приповедања на унутрашњи свет јунакиње и сви елементи радње преточени су у текст транспоновањем кроз интимно и дубоко субјективно.

Живот Лепосаве Мијушковић, транспонован у њену прозу, а посебно њен текст, представљају битно одступање од владајуће животне и списатељске норме. Ништа у вези са овом ауторком није уобичајено за српски животни и књижевни простор, тако да она представља битан изузетак и одступање од животне и литерарне норме, које је и те како свесна и о којој проговара. У првој причи *Утисци живота* Лепосава Мијушковић кроз јунакињин унутрашњи монолог, који је последица самопреиспитивања, врло експлицитно дефинише оно што бисмо могли назвати владајућом друштвеном нормом, те пише:

И ја видим шта ми треба радити да не пропаднем – да се удам! Да волим свог мужа, да рађам децу, да заснујем породицу, да будем покорни роб целог тог света – те породице, да...¹⁷

А нешто раније саветује себе саму: „Потони у тај општи живот, у тај ситан свакидашњи посао, где их је хиљадама задовољних и ако не мисле даље од себе“,¹⁸ након чега јунакиња поставља иронично питање „Нашто ће ти да мислиш, да искачеш ван, када је унутра удешено све лепо за паметна и окретна човека.“¹⁹ Та пренапрегнута граница која постоји између онога споља и онога унутра, тј. између света који успоставља норме, правила понашања, дакле, света јавног морала и оног личног, света

¹⁶ У питању су приповетке *Утисци живота*, *Близу смрти* и *Болна љубав*.

¹⁷ Лепосава Мијушковић, *Утисци живота*, нав. издање, стр. 25.

¹⁸ Ibid, 23.

¹⁹ Ibid, 23.

унутрашњих потреба и подстицаја, јесте извор фрустрације која производи незадовољство. Унутрашње незадовољство и њиме проузрокована анксиозност и меланхолија заједничке су и одлучујуће карактеристике свих главних ликова прича Лепосаве Мијушковић.

Граница између приватног и јавног, тј. између онога што би требало и интимних жеља постаје најчвршћа у тренутку када се формирају љубавнички односи. Поље еротике, сензуалности и сексуалности јесте најподложније за преиспитивање у смислу кршења забране, с обзиром на то да су у тој сфери људске природе забране најчвршће и да се ту поимање задовољства и свест о остварености ужитка преплиће са значењем и тајном забране.²⁰ Управо се на овом месту преласка у забрањено дефинишу главне јунакиње из прве три приче Лепосаве Мијушковић и тај (не)прелазак их мења, обележава и дефинише. Жене ове прозе су побуњене жене, оне не желе да се повинују наметнутим правилима и обичајима понашања, оне желе слободу и боре се за слободну љубав за коју су спремне да се жртвују, а која их одводи у суицид, лудило или смрт.

Ауторка на веома суптилан начин формира носиоце норме и гласноговорнике јавног морала. У том смислу веома је симболичан сусрет јунакиње са оцем у приповеци *Близу смрти*. У њој главна јунакиња завршава у болници након покушаја самоубиства због немогуће и неостварене љубави. Након операције и буђења из анестезије у болесничкој соби њу посећује „јаки, велики“ отац који јеца над болесничком постељом своје изгубљене ћерке. Отац не проговара, јунакиња се налази у граничним просторима свести, сећа се детињства, а читалац није до краја сигуран да ли је посета оца само једна од њених агоничних визија. Тај са психоаналитичког становишта врло индикативан сусрет, у коме можемо пронаћи и трагове инцестуозности и Електриног комплекса, јесте једна од најсимболичнијих и најслојевитијих сцена у прози ове ауторке.

Насупрот оца, носиоца здравог разума, у наредној причи, *Болна љубав* и даље на психоаналитичком трагу формирања идентитета, јунакиња у своје сећање призива слику грешне мајке, која је носилац потпуно супротног принципа. Ако је отац из претходне приче носилац виталности, живота, светлости, здравља, мајка је томе контрастирана. Међутим, јунакиња не бира пут норме, већ управо онај којим је ишла и њена мајка, која је због *грешне* љубави, извршила самоубиство, а свет јој ни једно ни друго никада није опростио. И поред сазнања да свет не опрашта и да је терет греха и

²⁰ О оваквом схватању сексуалности пише Жорж Батај (Georges Bataille) у *Еротизам* (Београд: Службени гласник, 2009).

одступања од уобичајеног и прописаног у једној средини у највећем броју случајева претежак и неиздржив, главна јунакиња се одлучује да и она крене путем греха на који је одводе страст, љубав и жеља за слободом. У овој причи јунакиња управо емоције дефинише као детерминанте морала. У том смислу је врло сугестивна слика која показује на који начин јунакиња приче *Болна љубав* разуме морал и одређујуће норме понашања; правилима која су спољашња и прописана, она супротставља интиму сваког поједница, а свом вољеном мушкарцу користећи сентименталистички топос говори следеће:

Ја у свом срцу носим једну јасну добру књигу и одатле учим истини своју душу и слободи своју мисао! Ето одатле учим ја и свој морал! И тако је просто то што мислим: волим те и хоћу да сам твоја!²¹

Дакле, насупрот општег морала и норме, чији су носиоци у овој причи породица (преко лика рођаке код које главна јунакиња станује) и Господа (лекари у психијатријској клиници) којима се обраћа, јунакиња поставља унутрашњи нагон као детерминишући.²²

Модернистичка исповест

Лепосава Мијушковић пише на самом почетку XX века у кључу прозе српске модерне,²³ у времену када су жене писци све присутније у литератури и када уместо *објекта постају субјекти књижевног дискурса*. Главна карактеристика женске прозе српске модерне на почетку XX века јесте настанак текстова у којима је свет управо *сместен у границама ја*, јер ауторке кроз одабране жанрове и форме проговарају о личном, доживљеном, унутрашњем, па се тако у центар књижевног интересовања и литерарне обраде поставља управо *говор о себи*.²⁴ Пишући о себи оне уводе у српску књижевност причу о *разлици, о другом, о женском*. Промене које настају у

²¹ Лепосава Мијушковић, *Утисци живота*, нав. издање, стр. 40.

²² Овде, а и у целокупној прози Лепосаве Мијушковић, примећујемо типичан сентименталистички наратив, како на нивоу стила, тако и на нивоу слика. Сентименталистичка лектира и начин обраде љубавних прича у овој литератури имају знатан утицај на одабир слика, фигура и формирање стила приповедачица српске модерне.

²³ Славица Гароња Радованац анализира приповетке Лепосаве Мијушковић у кључу модерне, посматрајући ову ауторку као зачетницу српске модерне у тексту „Лепосава Мијушковић – зачетница српске модерне“, у Славица Гароња Радованац *Жена у српској књижевности*, (Нови Сад: Дневник, 2009), 67-92.

²⁴ Магдалена Кох, „Да ли постоји „генолошки пакт“? О интимистичким жанровима у прози српских списатељица почетком 20. века“, у *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 51/3, 2003: 694-708.

књижевности коју пишу жене у Србији почетком XX века паралелне су са променама које доноси модернизам²⁵ уопште. Модернизам као низ појава у уметности и уже у књижевности доноси *заокрет ка унутра*, тј. заокрет од објективног и друштвеног ка субјективности и свести, који је последица нових сазнања о свету, али који доприноси новим начинима разумевања себе и света. Заокрет ка унутра утиче на промењену тематику књижевних текстова, као и на њихову литерарну обраду. Идентитет појединца се тако у модернизму схвата као рефлексивни пројекат који се конструише уређењем наратива о самом себи,²⁶ што приповедање удаљава од реалистичких великих наратива, тј. од приче о историји, друштву и улози појединца у њему. Наратив о себи постаје примарни наратив модернизма уопште, па тако и приповедача српске модерне који раскидају са реалистичком традицијом приповедања. Међутим, причање о себи је изразита карактеристика текстова списатељица првенствено због њихових жанровских специфичности, који их обично сврставају у интимистичке књижевне врсте, али и због присуства исповедног и аутобиографског наратива. Коришћењем интимистичких жанрова списатељице у српској књижевности почетка XX века развијају модернистички дубоко субјективни и доживљајни наратив. У њиховим текстовима доминатно се приказује лична историја која је екскомуницирана из великих историјских прича, али се на симболичком нивоу, експлицитно, а још чешће имплицитно и метафорички, у низу дела тог периода итекако конституише свест о положају *женскости* у патријархалном друштву. Дакле, женском модернистичком прозом пише се интимна, лична историја жене, али се посредно и непосредно пропагирају феминистичке идеје и увиди, те феминизам постаје једна од литерарних тема.

²⁵ Термин модернизам овде употребљавамо пре свега у типолошком, а не у хронолошком смислу. Стваралаштво Лепосаве Мијушковић у складу са класичном периодизацијском шемом која важи у српској историји књижевности, припадала би периоду тзв. модерне, док је термин модернизам устаљен (и) као термин за међуратну књижевност, конкурентан термину авангарда, док у англосаксонској науци о књижевности обухвата период од краја XIX века, па до 60-их година XX века. У српској књижевности се под модернизмом, такође, подразумева и оно што настаје након авангардних покрета, па све до постмодерне. У оквирима женског стваралаштва у српској књижевности овај термиолошки проблем добија посебно осветљење с обзиром на то да унутар авангарде не постоји женска књижевност. У том смислу литература коју стварају жене у српској књижевности до половине XX века пре свега је модернистичка. Лепосава Мијушковић хронолошки, дакле, припада периоду српске модерне, али се такође њено стваралаштво укључује у целокупну модернистичку прозу коју пишу жене у првој половини XX века.

²⁶ Dubravka Đurić, *Poezija, teorija, rod, američke moderne i postmoderne pesnikinje* (Beograd: Orionart, 2009), 19.

У приповеткама Лепосаве Мијушковић можемо препознати још једну од кључних новина модернизма: субјективни доживљај времена. Насупрот објективном времену и његовом неумитном протоку у модернизму се конституише свет заснован на „личном, имагинативном трајању, приватном времену које се ствара разоткривањем себе. Изједначавање времена и сопственог осећаја времена представља темељ модернистичке културе.“²⁷ У оваквом схватању протока времена, које је суштински повезано са начином на који се свет спознаје, остварује се модернистички континуитет са примарно романтичарским бављењем свешћу, односима субјекат-објекат и снажним присуством првенствено личног искуства.²⁸ Овакав доживљај времена последица је између осталог и промењеног начина спознаје сопственог бића и окружења, која се „у модернизму уметнички исказују кроз фрагментизоване и динамичне опажаје чији је задатак не да нешто до краја кажу, већ да сугеришу.“²⁹ Примену нововековних техника уочавамо у свим приповеткама Лепосаве Мијушковић, али је у приповеци *Утисци живота* најизразитије дочарана ова расцепканост времена и његов дисконтинуитет. Таквом утиску доприноси техника тока свести и изразита фрагментарност текста. *Утисци живота* су бартовски речено *фрагменти љубавног говора*, који нам првенствено наговештавају, нуде делиће, а никако целовиту слику једне несрећне љубави и трагичне судбине.

Исповедни дискурс и интимистички жанрови такође су карактеристика модерне прозе, посебно оне чије су ауторке жене. Овакав жанровски одабир представља својеврсни „генолошки пакт“³⁰ склопљен између ауторке и публике, било критичарске било читалачке. Овај у већини случајева обострано прихваћени пакт састојао се у томе да је списатељицама било *дозвољено* да пишу у оквирима исповедних жанрова, те да таква литература није представљала изненађење и схватана је као иманентни жанр женама писцима. Писање текстова у овом кључу обезбеђивало је релативну подршку критике и укључивање у канон и токове српске књижевности, супротно томе, одступање од очекиваног наилазило је на суштинско неразумевање критике.³¹ *Женски*

²⁷ Biljana Dojčinović, *Susreti u tami*, (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 26.

²⁸ Dubravka Đurić, нав. дело, 25.

²⁹ Biljana Dojčinović, нав. дело, 26.

³⁰ Генолошки пакт анализира Магдалена Кох у тексту „Да ли постоји „генолошки пакт“? О интимистичким жанрови у прози српских списатељица почетком 20. века“, у *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 51/3, 2003: 694-708.

³¹ Један од очигледних примера непоштовања генолошког пакта јесте у потпуности из женског пера неочекивана интелектуалистичка проза Исидоре Секулић која је наишла на изразито негативне критике Јована Скерлића, за разлику од, на пример, Милице Јанковић која је оставши у оквирима *женске* литературе и литературе *за девојке* била оцењена врло високо. Позитивне

интимистички исповедни жанр из данашње перспективе савремених тумачења омогућио је списатељицама причање личне историје, језичко конструисање идентитета, *gender* у акцији, али и различите облике (родне) трансгресије и друге облике прекорачења. Прозу Лепосаве Мијушковић можемо тумачити у контексту исповедних жанрова³² чему посебно доприноси аутобиографска заснованост приповедака, приповедање у првом лицу и љубавна тематика.

Исповест као књижевни жанр настаје на дугој традицији цивилизацијског причања о себи, а пресудно је као форма утемељена у хришћанству. Хришћанска исповест има двоструку улогу, њом се са једне стране саопштава истина, а са друге стране хришћански *обичај* исповедања представља отелотворени притисак, конкретизовану репресију воље за знањем и за стицањем моћи. Исповест подразумева постојање границе и њено прелажење. Исповедање је тако суштински и кључно везано за прекорачење и за сагрешење, а тиме и за опрост. У том кључу тумачена исповест представља жанр који у себи крије суштинске инстанце моћи, која се заснива на поседовању знања о другима, на процени о (не)заслуженој помоћи, о опроштају који је увек у рукама тог *другог*. О исповести као једном од кључних феномена у стицању моћи и њеној улози у историји сексуалности и стицању знања о врстама сексуалног понашања и сагрешења, пише Фуко (Michel Foucault), сматрајући да је исповест, *specificum* западне цивилизације: један од два велика поступка (други је уживање) којима се на видело износи истина о сексу.³³ Фуко, у том смислу, анализира исповест као специфичност западне цивилизације, као кључно средство за формирање истине унутар *scientia sexualis* насупрот *ars sexualis*, тј. уживања својственог источним друштвима.³⁴

Насупрот *ars erotice* у источним друштвима где се истина изводи из самог уживања у западној цивилизацији наспрам уживања постоји наука о сексу *scientia sexualis* која претендује на стварање истине којом двоструко

оцене Јована Скерлића изречене о прози Лепосаве Мијушковић такође упућују на постојање поменутог пакта. Детаљније о овом проблему у Магдалена Кох, нав. дело.

³² Присуство жанра исповести у текстовима Лепосаве Мијушковић приметио је и Јован Скерлић у тексту „Српска књижевност 1906.“ где приповетке ове ауторке карактерише као „веома индивидуалне, веома импресивне психолошко-симболичке визије и исповести“ (подвукла J.M.).

³³ Mišel Fuko, *Volja za znanjem, Istorija seksualnosti I*, (Loznica: Karpos, 2010).

³⁴ *Ars sexualis*, сматра Фуко, до истине не долази преко свести о закону који дозвољава или забрањује, већ формира истину пре свега у односу на себе само, тј. у односу на уживање као такво, а које обезбеђује знање које може да се претвори у саму сексуалну праксу.

позиционира структуре моћи, која произлази из знања. Главни поступак којим се насупрот уживања долази до истине јесте *исповест*.³⁵

Исповест је од средњег века, сматра Фуко, један од главних обреда којима се обезбеђује *продукција истине*.

Посматрајући историјски развој исповести као жанра, Фуко анализира начин на који се изворно хришћански *жанр* исповести преобликовао у форме као што су саслушања, лекарски прегледи, психоаналитичке терапије, аутобиографски наративи, писма. Аутобиографски наратив се овде разуме као један од кључних „наследника“ хришћанске исповести. Исповест је увек дубоко интимна, њен садржај примарно не зависи толико од онога ко слуша, већ од онога ко говори, а говорник је онај који је живео то што исповеда и који живљено језички обликује, дајући му тиме смисао. Дискурс исповести тако долази „одоздо као обавезни говорни чин, који неком заповедничком принудом разваљује печате дискреције и заборава“.³⁶ Од процеса исповедања обично се очекује доста, тиме се исповест уписује у низ чинова којима се личност формира, преиспитује и мења, те она тако постаје срж процеса којима „моћ спроводи индивидуализацију“.³⁷ Историјским мењањем природе исповести, њеним распрострањањем и губитком ексклузивности, претапањем у друге жанрове и измештањем из првобитних простора, исповест поприма друге облике и отвара се према новим функцијама. Није више само важно да се преприча оно што се догодило, дакле сам сексуални чин, већ субјект исповести исповедајући се обнавља мисли које су сам чин пратиле, „обузетости које су ишле уз њ, слике, жеље, модулације и својство задовољства којим је пропраћен.“³⁸

Све приповетке Лепосаве Мијушковић битно су обележене формалним и, важније, семантичким елементима исповедног жанра. Исповести Лепосаве Мијушковић су фикционализоване. У њеним приповеткама постоји низ аутобиографских паралела, сличности и елемента који сведоче о жељи ове списатељице да пише о свом животу.³⁹ Међутим, она се ипак одлучује за литерарну обраду и фикционализацију сопственог

³⁵ Mišel Fuko, нав. дело, 67.

³⁶ Ibid, 73.

³⁷ Ibid, 69.

³⁸ Ibid, 74.

³⁹ О Лепосави Мијушковић као јунакињи сопственог дела писала је Олга Зорић у „Лепосава Мијушковић, јунакиња сопственог дела“, у *Летопис Матице српске*, књ. 486, св. 5 (новембар 2010), 848-861.

искуства сакривајући се иза својих јунакиња и јунака.⁴⁰ Да ли је живот ове списатељице⁴¹ за коју се везују авантуризам, лезбејство, учествовање у двобоју, могући суицид, био до те мере необичан и неуобичајен да је било исувише слободно испричати га као свој? Да ли је Лепосава Мијушковић користила писање као терапеутско ослобађање сматравши да је лакше обрадити лично искуство транспоновањем у другог, па макар то био и сопствени књижевни јунак, него га и даље третирати као своје? Или је можда приповетка као жанр била најсигурнија карта за улазак у свет књижевности? Можемо нагађати о разлозима овог прерушавања и проналазити их у природи ауторке Лепосаве Мијушковић или у природи друштва у коме је живела, али нам остаје да констатујемо да приповетке ове ауторке својим формалним и семантичким одликама жанровски припадају исповедном дискурсу, без обзира на посредност приповедања и на фикционалну прераду аутобиографског материјала. Тема ових приповедака припада љубавном дискурсу, тј. анализи љубавничког и сексуалног понашања, говору о љубави, што је, према Фукоу, централна тема целокупног исповедног жанра. Љубавна прича је најчешће смештена у прошлост у време пре времена приповедања, а о њој сазнајемо путем ретроспекције, која је такође исповести као жанру иманентна. Исповест и ретроспекција у њој подразумевају извесну дозу аналитичности и производњу знања које појединац о себи поседује и преноси га *другоме*. Анализирајући исповест као средство стицања знања, а уједно и моћи, Фуко као њену опсесивну и примарну тему наводи управо сексуално понашање. Дакле, повлашћени предмет исповедања је секс: „истина и секс спајају се у признању, преко обавезног цеђења неке личне тајне“.⁴² Исповест Фуко посматра првенствено као негативну појаву јер је она резултат репресије моћи и принуде да се исприча истина о љубави и сексу. Међутим, у контексту приповедака Лепосаве Мијушковић исповест се може тумачити двојачко: са становишта форме као позитивна и ослобађајућа и са позиција мотивације јунака за исповедањем као суштински негативна појава. Исповест се тако јавља као позитивна појава која себи својственом аналитичношћу, као и својим жанровским и формално-

⁴⁰О животу Лепосаве Мијушковић зна се веома мало, па се из данашње перспективе можемо запитати на чему су заснована наша сазнања о животу ове необичне жене интелектуалке с почетка века и колико су временом чињенице из њене литературе можда постале део наших сазнања о реалном животу ауторке. Пред нама се овде отвара питање: како можемо да говоримо о аутобиографским елементима дела, а да о животу његове ауторке тако мало знамо. Да ли су малобројни истраживачи Лепосавиног живота повучени Скерлићевом оценом о аутобиографским елементима реконструисали Лепосавин живот из њене прозе?

⁴¹О животу Лепосаве Мијушковић видети Добрица Милићевић, „О животу и (смрти) Лепосаве Мијушковић“, предговор у *Приче о души*, Лепосава Мијушковић, нав. издање, 9-15.

⁴² Mišel Fuko, нав. дело, 72.

техничким устројством, омогућава јунацима уобличавање унутрашњих садржаја, спознају о себи и свету који их окружује, те је њена вредност сазнајна. Она тако обезбеђује жанровски оквир интимистичком и сентименталном садржају који се на тај начин сазнаје *из прве руке*. Са друге стране, када анализирамо разлоге због којих се прича, исповест се смешта у фукоовски негативан контекст принуде. Мотивација за исповедањем код јунака/иња ове прозе потиче из потребе да се (прекорачење, одступање од норме) објасни, па је тако овде инстанца *другог*, оног који истину тражи и пред којим се приповеда увек директно или индиректно присутна у тексту. Ипак, негативан контекст исповест у ове четири приповетке првенствено добија због преокретања њене функције и значаја који традиционално има: исповест овде не испуњава своју хришћанством утврђену функцију, она не доноси ни опроштај ни олакшање, чак напротив. Трагична исходишта главних јунака показују суштински пораз исповедања, његово первертовање јер јунаци након причања приче о свом животу завршавају или у махнитости и лудилу или у смрти.

Аналитичност исповедности у прози Лепосаве Мијушковић осим језичке артикулације љубавне приче, а у оквиру љубавног дискурса артикулације пре свега сексуалног прекорачења и љубавне патње, има сазнајну вредност за слушаоца/читаоца, али и за саму јунакињу. Дубина интроспекције и њена веродостојност се овде конституишу као главни чиниоци на две релације. Јунакиња, премештањем осећања љубави у језички дискурс, на релацији ја-ја настоји себи да објасни стање у коме се налази, да пронађе унутар себе мотивацију за сопствене телесне и психолошке манифестације, да разуме, да стекне знање о сопству. Изразиту аналитичност срећемо већ у првообјављеној приповеци *Утисци живота*, која је изузетна у српској књижевности и по томе што тематизује хомосексуалну љубав и узбудљиво анализира лезбијски хомоеротизам⁴³ као облик прекорачења свих норми и забрана. У овој приповеци налазимо сјајне психоаналитичке увиде до којих јунакињу доводи суштинска загладаност у себе и аналитичност исповедног дискурса, попут оног где ауторка тематизује транспозицију себе у биће које је предмет љубави и увиђа

⁴³ Приповетка *Утисци живота* отворено тематизује лезбијску љубав, те се може тумачити на основу савремених идеја о начину формирања и перформативности родног хомосексуалног идентитета. С овим у вези, веома је узбудљива чињеница, с обзиром на контекст српске књижевности и природу њеног канона, да Јован Скерлић у *Српском књижевном гласнику* 1906. године објављује лезбијску приповетку.

суштински нарцистичку природи сваког љубавног односа:⁴⁴ „Ето ти верујеш да си волела њу, али то није! То није, знај!... Ти си волела у њој само слику своје маште, далеко од себе; а исто тако и она тебе.“⁴⁵ Унутар ове релације, која је уз то и хомоеротска, и оваквог исповедног језика јунакиња подучава себе, она се дели на два гласа, на онај који пита и на онај који одговара и саветује; она се успоставља и као онај који се исповеда, али и као исповедник, као творац приче, али и као херменеутичар, што доводи до *шизоидног цепања*⁴⁶ својственог несрећно заљубљеним личностима. Ова подељеност личности, *рашчлањивање свог бића*,⁴⁷ конкретизоваће се у честим сценама прича Лепосаве Мијушковић у којима се тематизује фаустовски разговор са оностраним, са душом, где је глас душе тај који *дивље и моћно* кличе и постаје доминантни глас, глас сазнања. Сазнајне вредности има и у релацији јаслушалац/тумач, која подразумева онога коме је приповедање усмерено, слушаоца херменеутичара, било да је он експлицитно дефинисана приповедна инстанца као у причи *Болна љубав* или да је *изван* текста као у приповеткама *Утисци живота* и *Близу смрти*. Слушалац је онај који треба да потврди истинитост и исправност приче, онај који треба да разуме и опрости, онај који треба да помогне. Изразита готово ситничаво аналитичност свих спољашњих надражаја ствара утисак симултаности приповедања и догађања; сваки осећај прати упитаност над њим и покушај његове језичке артикулације. Знање које је јунакиња поседовала о себи у новодоживљеној ситуацији се мења и она сазнаје *ново* које је покренуто љубавним искуством, расанком, прекорачењем, патњом. Као пример исповедног говора усмереног ка психоанализи навешћемо део једног репрезентативног фрагмента из приче *Утисци живота*:

Ја сам узнемирена. Нервозно прелазим с места на место, устајем, седам. То није моја обична узнемиреност! Мирис ... полусумрак... сањиви шумор тих прозрених, светлих вечери... све ме то узбуђује до... до – не знам!... И ја осећам како се та ситна, разнолика осећања, сливају полако у једно велико силно осећање, која прети да ме поплави у сну. Осећам како се прса шире, шире нагло и постају тесна. И ја не могу да издржим више!... Скорим, узимам флауту што лежи ту на столу, прилазим прозору и тонови појуре нагло један за другим, кроз сутон у дивној хармонији... час нежни и благи, час бурни и страсни.⁴⁸

⁴⁴ Детаљну анализу на овај начин схваћеног љубавног односа даје Јулија Кристева у *Љубавне повести*, (Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2011).

⁴⁵ Лепосава Мијушковић, *Утисци живота*, нав. издање, стр. 23.

⁴⁶ Јулија Кристева, *Црно сунце*, (Нови Сад: Светови, 1994).

⁴⁷ Драгиша Витошевић, нав. дело, 270.

⁴⁸ Лепосава Мијушковић, *Утисци живота*, нав. издање, стр. 18.

или на другом месту у причи:

И ја гледам себе како лутам срећна по улицама питајући узгред оно широко небо, и сјајне звезде, и великог бога, како сам малочас тако жудно желела: – шта је ово?... Љубав?... Пријатељство?... Срећа?... Ово широко силно осећање што ме толико уздиже у мени самој?⁴⁹

Низ мноштва питања, реторска питања, анафоре, могући одговори, набрајања, тротачке, фрагментарност текста – сви ти елементи сведоче о нестабилности знања које јунакиња о себи поседује, као и о жељи да путем језика дође до сазнајног доживљаја себе и околности које је судбоносно и фатално одређују.

Ауторка користи приповедачко прво лице, аутобиографске елементе, интимистичко и дубоко субјективно приповедање *о себи*, и то о *сопственом* љубавничком, сексуалном понашању чиме доследно примењује неке од кључних елемената исповедног дискурса. Приповетка *Болна љубав* поседује низ елемената исповести као књижевне врсте. Та приповетка се од осталих одваја по томе што је уз главну јунакињу, уједно и приповедачицу, која испреда наратију о себи, у тело текста уграђена и инстанца слушаоца, чиме се, између осталог, остварује дијалогичност текста. Наиме, јунакиња позива присутне и конкретизоване друге, *Господу* – лекаре у психијатријској клиници, да је саслушају. Приповетка почиње обраћањем главне јунакиње:

Зашто сте ме затворили овде? Међу ове тамне, дебеле зидове спутали сте мене?! (...) О, Господо моја!.. Ви мора да не знате моју црну, слатку причу, ту причу која живи у мени, коју храним ја својом душом, својим срцем, коју, сваке ноћи, када се све утиша, када останем сама са собом понављам од речи до речи, тачно, – бојим се, заборавићу је... (...) Сада хоћу да вам кажем ту причу, и ако је саслушате, ако је разумете, – пустићете ме. Морате ме пустити. Чујте ме.⁵⁰

Јунакиња од других захтева разумевање и опроштај, претпостављајући да они не знају целу њену животну причу, иначе је не би затварали те од њих тражи потврду и разумевање. Тамо где постоји исповедање, тј. где наратолошки речено постоји истоветност субјекта који говори и предмета говора, постоји и она приповедачка инстанца којој се истина саопштава. Ти *други*, којима се истина саопштава,

⁴⁹ Ibid, 19.

⁵⁰ Ibid, 37.

представљају инстанце моћи,⁵¹ њихово присуство је неопходно јер се, како Фуко примећује, истина образује двојачко: онај ко слуша је њен господар, јер је он тумачи, одбацује или потврђује. Сам субјект који говори унутар обреда исповедања мења се у зависности од резултата обреда, који, дакле, као примарну функцију има опроштај, ослобађање, спасење, растерећење кривице. Међутим, приповедање личне повести не мора увек да доведе до таквог решења. Могуће је поменуто первертовање и пораз исповести, што доводи до губитка њене основне функције. У приповеци *Болна љубав* јунакиња не завршава у позитивном разрешењу исповедне ситуације, већ остаје несхваћена, исувише слаба да се избори са смрћу вољене особе и завршава у свету лудила.

У истој приповеци Лепосава Мијушковић, такође, тематизује изреку *бити луд од љубави* и литерано буквализује ову жаргонску крилатицу и њено значење изводи до крајњих граница. Близина љубави и лудила, тема о којој Барт (Roland Barthes) пише,⁵² често је предмет размишљања ликова прозе Лепосаве Мијушковић, а лудило је једно од најчешћих исходишта њених јунака. Анализирајући љубавни дискурс у књижевности, Ролан Барт као једну од његових фигура издваја управо везу између љубави и лудила јер примећује да се у литератури често заљубљеном субјекту јавља идеја да је луд или да ће полудети. Чак и врло разумни субјекти, примећује Барт, у љубавном стању увиђају близину лудила, и то таквог да би у њега и љубав утонула, они тада схватају да је оно веома близу, врло могуће и на корак од њих.⁵³ Јунакиња приче *Болна љубав* је управо ову границу прекорачила. Смрт вољеног мушкарца покренула је различите облике понашања које се у приповеци приказују и од којих ниједно није допринело позитивном разрешењу доживљеног губитка: јунакиња не прави више границу између реалног и имагинарног, између спољашњег света и света своје свести, она све мање верује у истинитост смрти љубавника, верује да он и даље живи јер га она и даље доживљава, *осећа*. Јунакиња у свом прекорачењу, ипак, није стигла ни до стадијума среће у несвесном,⁵⁴ већ и даље осећа бол, пати, буни се, објашњава. Увид у разлоге

⁵¹ Ове инстанце моћи су обично носиоци јавног морала, а у приповеци *Болна љубав* исповедници су конкретизовани као лекари, психијатри који су управо представници знања о лудилу и љубавно-сексуалном екцесу.

⁵² Rolan Bart, *Fragmenti ljubavnog govora*, (Loznica: Karpos, 2011).

⁵³ Rolan Bart, нав. дело, 146.

⁵⁴ Барт као литерарни пример среће у несвесном наводи сцену из Гетеовог (Goethe) дела у којој је приказана завист коју Вертер осећа према лудаку кога је срео у брдима усред зиме у покушају да набере цвеће за Шарлоту. „Тај човек је, у време док је био у лудници, био срећан: није знао више ништа о себи. Вертер *готово* да препознаје себе у том лудаку који трага за

њене несреће довео би нас до закључка да је њена велика бол то што је затворена, а што јој онемогућава да живи у срећи своје несвести која подразумева суживот са мртвим љубавником. Међутим, пажљивим читањем цитираног одломка којим почиње приповетка, можемо открити главни страх јунакиње, страх од заборава (који се успоставља и као један од обликотворних мотива читавог исповедног наратива). Овде није у питању страх од заборављања оног што се главној јунакињи догодило, већ од заборављања приче/конструкције коју она о свом животу прича, око које је свој живот организовала и коју, како би је запамтила, често понавља себи, јер једино сталним понављањем прича (п)остаје *стварна*. Овај страх од заборава прети да прекине уживање у створеној лажи и обмани, који су увек саставни део љубавне драме⁵⁵ јер *лажно је неопходно*⁵⁶ за опстанак љубавног односа. Љубавна драма је често, како Барт примећује, борба са *дивљим оргијама лажи*. У приповеци *Болна љубав* обмана се усваја као иманентна љубавној причи и једино уколико тај корпус лажи постоји, постоји и сама љубавна драма, а са њом и трагичан живот главне јунакиње има смисла. У страху од заборава приче/лажи смештена је дубока трагичност ове приповетке.

Црно сунце љубавног дискурса

За јунаке у приповеткама Лепосаве Мијушковић постоје два пута након љубавног доживљаја: смрт и лудило. Изузетак у овом смислу је приповетка *Близу смрти* у којој јунакиња након покушаја самоубиства ипак проналази снагу да настави даље. Оптимистичко разрешење у причи је наговештено, није до краја артикулисано, али последњим фрагментима приче провејава нада или барем њен наговештај да је живот и после љубавног губитка могућ. Међутим, као читаоци остајемо ускраћени за епилог јер и на самом крају приповетке јунакиња која је покушала самоубиство остаје у болници, тако да не знамо да ли ће се изборити, опоравити психички и физички и да ли ће наставити са животом или је трачак наде искључиво тренутни и последица краткорочног оптимизма. До оваквог, условно речено, позитивног разрешења долази

цвећем: луд од страсти, као и он, али је потпуно ускраћен за (претпостављену) срећу несвесног: пати јер је у сопственом лудилу омашио.“ Rolan Bart, *нав. дело*, 146.

⁵⁵ О лажи као саставном делу љубавног дискурса пише: Rolan Bart, *нав. дело*.

⁵⁶ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti* (Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011), 135.

након сусрета јунакиње са оцем, што је посебно занимљиво са становишта психоаналитичких тумачења.

Пре коначних фаталних исхода својих живота јунаци приповедака Лепосаве Мијушковић пролазе кроз низ психолошких стања која се могу сместити у меланхолично-депресивни контекст.⁵⁷ Меланхолија је према психоаналитичким тумачењима психолошко стање које настаје *након губитка објекта жеље*, а које је суштински повезано са табуом инцеста и тиме са формирањем личности. Ове четири фрагментарне интимистичке приповетке дају нам довољно материјала да их можемо тумачити у контексту конструкције и перформативности рода. Стање меланхолије у које западају главни ликови ове прозе у феминистичким психоаналитичким тумачењима разуме се као кључно за формирање рода. Психоаналитички тумачећи меланхолију Џудит Батлер (Judith Butler) анализира процесе и психолошке наслаге који (могу да) утичу на перформативност рода.⁵⁸ Она полази од Фројдовог (Sigmund Freud) схватања меланхолије према ком меланхолија има кључно место у формирању ега, али полемички примећује да се Фројд не задржава дуго на анализи улоге коју меланхолија има у формирању рода, што је за Батлерову пресудно. Структура туговања је тако препозната као почетна структура у формирању ега, пошто је меланхолија директна последица примарног губитка. Особа превазилази тај губитак, трајно га укључујући у саму структуру сопственог ега, што је суштинско за формирање свесног дела личности. „Губитак другог који се воли и жели превазилази се специфичним чином идентификације који настоји да закљони другог самом структуром сопства: Тако бегом у его, љубав измиче поништавању.“⁵⁹ Овај процес интериоризовања изгубљених љубави постаје „прикладан за формирање рода, када схватимо да табу инцеста, поред других својих функција, иницира губитак вољеног објекта за его и да се его од тог губитка опоравља интериоризовањем табуизираних објекта жеље.“⁶⁰ Изгубљени објект

⁵⁷ Јулија Кристева у студији о депресији и меланхолији говори о терминолошкој нејасноћи везаној за појмове депресија и меланхолија и том приликом пише: „Оба израза, и меланхолија и депресија, означавају цјелину која би се могла назвати меланхолично депресивном, а чије су границе у стварности нејасне и којима психијатрија намењује појам меланхолија“, Јулија Кристева, *Црно сунце*, нав. издање, стр. 17.

⁵⁸ Džudit Butler, *Nevolja s rodom*, (Loznica: Karpos, 2010).

⁵⁹ Džudit Butler, нав. дело, 149.

⁶⁰ Џудит Батлер овде посебно занима разрешење табуа инцестуозне љубави у контексту формирања хетеро/хомосексуалног идентитета, тј. полемише са Фројдовим идејама о позитивном или негативном разрешењу почетне идентификације. Џудит Батлер полемише са (не)постојећом примарном бисексуалношћу коју Фројд (не)претпоставља. Она наводи да је родна идентификација нека врста меланхолије у којој се пол забрањеног објекта интериоризује као забрана. Та забрана омогућава и регулише одређене идентитете и закон хетеросексуалне

се унутар ега формира као критички глас, а својеврсни бес који се осећа због губитка се сада „преокреће тако да интериоризовани објект кори его.“⁶¹ О оваквом разумевању условног превазилажења губитка пише и Јулија Кристева (Julia Kristeva):

Приговор себи био би дакле приговор другом и погубљење себе, трагично прерушавање накажења другог (...) у себе смјештам његову дивну страну која постаје мој тирански неопходни судица, као и његову гнусну страну која ме понижава и коју желим ликвидирати.⁶²

Сви јунаци приповедака Лепосаве Мијушковић *болују* од меланхолије те их можемо анализирати ослоњени на психоаналитичка тумачења овог менталног стања које је последица интериоризације губика вољене особе. Прва реченица у причи *Утисци живота* сугерише губитак, раздвајање: „Разишли смо се“.⁶³ А већ на самом крају првог пасуса приповедачица дефинише своје меланхолично стање које је последица растанка: „кроз душу ми [се] провлачи тиха неодређена сета (подвукла Ј.М.)“.⁶⁴ Касније се у причи та тиха неодређена сета дефинише на следећи начин: „Дубоко, дубоко у срцу пекла ме је силно та грозна обмана, а душа се полако, привидно, мирила са тим највећим разочарањем. (подвукла Ј.М.)“.⁶⁵ Овде свакако треба обратити пажњу на ово уочавање привидности мирења са губитком и разочарањем. Да је конфликт само привидно разрешен потврдиће се у каснијем току приче који ће показати застрашујуће последице суочавања са губитком, а суочавање ће довести до *најтеже ноћи, ноћи уочи катастрофе*, до јунакињиног сусрета са *божанском женом*, са смрћу. У фрагментима од којих је конципирана прича *Утисци живота* љубав се обрађује поступком ретроспекције и то навођењем неколико заједничких ситуација које су претходиле растанку. Фрагменти у којима доминира сећање прожимају се са онима у којима јунакиња анализира своје стање након болног губитка. Губитак и растанак доносе изразито симболичне слике затворености које су константе у анамнези психолошких стања јунакиње/а: изгнанство из света метафорично се представља затварањем у просторе собе, који опет даље на симболичном нивоу представљају затвореност у норму, владајући *Закон*, из ког јунакиња и покушава да искорачи сваком својом љубавном драмом, али у који се враћа након љубавног пораза. Коначни искорак

жеље. Џудит Батлер тако закључује да су неразрешене истополне родне идентификације увек хомосексуалне. Džudit Butler, нав. дело, 147-161.

⁶¹ Džudit Butler, нав. дело, 155.

⁶² Јулија Кристева, *Црно сунце*, нав. издање, 18-19.

⁶³ Лепосава Мијушковић, *Утисци живота*, нав. издање, стр.17.

⁶⁴ Ibid, 17.

⁶⁵ Ibid, 21.

из *Закона* јунаци ове прозе праве ступањем у лудило или одласком у смрт. У психоаналитичком кључу тумачења улоге меланхолије у формирању идентитета и у перформативности рода изразито је симболична већ поменута сцена сусрета са оцем у болничкој соби након покушаја самоубиства у причи *Близу смрти*. Сусрет са оцем обнавља сећање на детињство, повратак у прошлост и у дозвољену инцестуозну жељу према оцу. Овај сусрет у садашњости и мисаони пренос у прошлост главној јунакињи враћа жељу за животом, обнавља јој животну снагу и енергију, доноси јој оздрављење и трачак наде да је живот и даље могућ.

Губитак вољене особе најчешће подразумева страховиту унутрашњу борбу. Бес и у психоанализи описана самокритичност доводе до окретања ега против самог себе што у крајњим консеквенцама може мотивисати и самоубиство, које је једно од исходишта јунака приповедака Лепосаве Мијушковић. Самоубиству и смрти у овој прози обично претходи већ поменуто шизоидно цепање личности на два дела које се овде симболички представља као разговор Душе и Тела или као разговор са оностраним. Додатна дијалогизација постиже се и уметањем писама или снова у делове приповедног тока у којима се представља агонична борба јунака са самима собом. Писма вољене особе, са себи иманентном дијалектиком, у исто време празна јер су кодирани говор о љубави, и изражајна јер сопштавају жељу,⁶⁶ појављују се у кључним моментима љубавне драме. Јунакиња у причи *Утисци живота* чита писмо у предсмртној ноћи, а у приповеци *Прича о души са вечитом чежњом*, главни јунак након читања писма има психоделичне визије и сигурно корача ка болести која ће га одвести у смрт. Писма доприносе удвајању гласова у мислима јунака, дијалогичности текста, али се и својим празним кодираним језиком, који након љубавног растанака постаје још више ослобођен смисла, укључују у поменути дискурс љубавних обмана и лажи.

Трансгресија рода и родна перформативност

Збирку прича⁶⁷ *Приче о души* у којој први пут налазимо све четири приповетке Лепосаве Мијушковић на једном месту, могли бисмо да поделимо на два дела, где би

⁶⁶ Rolan Bart, нав. дело, 186-188.

⁶⁷ О збирци прича овде можемо да говоримо тек условно јер ауторка током живота није своје приповетке објавила у оквиру јединствене публикације, већ су оне биле штампане у периодици. Концепција ове збирке (приповетке су поређане хронолошки према времену премијерног

прве три приче чиниле једну целину, док би завршна четврта приповетка била самостални део, својеврсни контрапункт претходним причама. Кључно наратолошко питање ових приповедака, а и природе исповедног наратива јесте (не)могућност изједначавања приповедне инстанце са објектом приповедања. Наратолошки гледано, ауторка примењује приповедање у првом лицу у три приповетке, а снажном фокализацијом унутар примењеног екстрадијагетичког приповедача у последњој, четвртој причи збирке (*Прича о души са вечитом чежњом*), доприноси утиску изједначавања приповедача и главног јунака. Наиме, последња прича је нека врста обрнутог огледала у коме се конструише одраз претходних прича, али тако да се привидно објективизују тиме што се приповедање са првог интимистичког лица пребацује у приповедачки објективно треће лице и тиме што се прави такође привидни отклон од женског, те је главни јунак мушкарац. Међутим, анализа садржаја приповетке и карактеристика главног јунака, његовог карактерног и емотивног склопа, својствености и унутрашњих дилема, показује да је на њега пренет онај корпус особина и осећања, чије су носитељке биле главне јунакиње прве три приче, чиме се остварује специфичан укрштени идентитет⁶⁸ тог јунака. У прилог замаскираној женскости главног јунака приповетке *Прича о души са вечитом чежњом*, који је остављен и у љубави несрећан, иде и чињеница да је жена коју воли одсутна из његовог живота и да је то разлог његове трагичне патње. Јунак ове приче коначни ударац добија схвативши да је жена у коју је заљубљен отпутовала, што је суштинско преокретање и замена традиционалних улога. Наиме, овде мушкарац остаје код куће и пати, а жена, интелектуалка, глумица и авантуристкиња одлази у свет. Одсутност вољеног је, како примећује Барт, *женска* тема, о одсутности говори Пенелопа, а не Одисеј.

Историјски гледано, о одсутности говори Жена; Жена је седелац, Мушкарац лови, путује; Жена је верна (она чека), мушкарац је несталан (он крстари, шврља). Жена је та која одсутности даје облик, гради причу о њој, јер она за то има времена; она тка и пева. (...) Из тога следи да се у сваком мушкарцу који говори о одсутности другог, испољава *женскост*: мушкарац који чека и отуд пати, чудновато је женствен.⁶⁹

објављивања) и њен наслов, нису дело ауторке Лепосаве Мијушковић, већ приређивача издања Добрице Милићевића и Живорада Ђорђевића.

⁶⁸ О укрштеним родним идентитетима у савременој српској прози писао је Тихомир Брајовић у тексту „Žensko je muško je žensko. Pripovedačko ja i problem „ukrštene“ rodne identifikacije u novom srpskom romanu, s osvrtom na južnoslovenski kontekst“, објављено у *Теорије и политике рода*, уредник Tatjana Rosić, (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008), 279-293.

⁶⁹ Roland Bart, нав. дело, 33-34.

Заокрет који Лепосава Мијушковић прави у приповеци *Прича о души са вечитом чежњом* налази се на трагу онога што је Милица Јанковић урадила у првој причи из своје дебитантске збирке *Исповести*: дала је реч мушкарцу.⁷⁰ Лепосава Мијушковић овде не иде до краја ове родне трансгресије и укрштања родних идентитета. Она ипак формално не даје реч мушкарцу, већ између себе и њега поставља наизглед неутралног, одсутног, објективног приповедача у трећем лицу. Међутим, снажна фокализација приповедања кроз свест главног јунака, овог објективног приповедача готово да изједначава са приповедном инстанцом у првом лицу.⁷¹ Давање речи мушкарцу и причање приче из његове перспективе, тј. поступак приповедања из перспективе мушкарца Магдалена Кох (Magdalena Koch) на примеру Милице Јанковић тумачи као симболичко нарушавање полног/сексуалног/родног идентитета, као родни дискурс у акцији и као поступак којима списатељице показују да могу да испричају мушкарца. У контексту модернистичке прозе овај поступак упућује на преиспитивање дотадашњих матрица грађења родних идентитета.⁷² На примеру *Приче о души са вечитом чежњом* питање родне трансгресије је додатно сложено јер Лепосава Мијушковић прави двоструки отклон од женског, али се не приближава у потпуности мушком: уводи објективног приповедача и главни јунак приче је мушкарац. Са друге стране лик мушкарца који овде изграђује има облике понашања, као и низ карактеристика својствених женскости, па смо тако у исто време као читаоци и далеко, али и веома близу онога што је женско. Укрштени идентитет главног јунака ставља пред нас низ питања. Шта је оваквом родном трансгресијом на пола пута Лепосава Мијушковић желела да постигне? Да ли је желела да исприча мушкарца? Да ли је желела да ипак још једном исприча причу о жени, али тако да створи привид да сентиментализам, меланхолија и љубавна патња нису својствене само женама? Да ли је мислила да ће се прича о мушкој несрећи боље разумети, па да ће тиме и она бити боље схваћена? У сваком случају родном трансгресијом на пола пута, било да говори мушкарца или да говори себе, *женско*, Лепосава Мијушковић ствара изразито слојевит текст. Уметнички успешан покушај Лепосаве Мијушковић да исприча мушкарца,

⁷⁰ Како у свом тексту о Милице Јанковић наводи Магдалена Кох овај поступак су такође примениле и Исидора Секулић у причи „Носталгија“ из такође дебитантске збирке *Сапутници* (1913) и Јелена Димитријевић у својој причи *Американка* (1918).

⁷¹ Овде можемо увести и наратолошко тумачење теоретичарке Мике Бал (Mieke Bal), према којој не постоји разлика између приповедања у првом и трећем лицу које образлаже у својој студији *Naratologija*, Beograd: Narodna knjiga, 2000).

⁷² Magdalena Koh, „Naratološka transgresija ili srpski modernistički gender-diskurs u književnoj akciji“, нав. издање, 305-316.

укрштеност идентитета који му додељује укључује ову приповетку у корпус модернистичких текстова који су на трагу конструисања родних идентитета и њихове (текстуалне) перформативности.

Јунаци приповедака Лепосаве Мијушковић су у сталној су потрази за љубавним доживљајима, за сексуалним искуствима, уз помоћ којих конституишу сопствене идентитете у свим својим деловима. Сличност међу главним ликовима ове четири приче је толика да условно можемо говорити о једном главном лику, а не о четири различита. Сличност је уочљива чак и са главним ликом последње јукстапониране приче где је главни јунак мушкарац, чији лик, како смо показали, представља својеврсни укрштени идентитет. Разрешење табуа инцеста и хомосексуалности, као и свест о забрани и њено прекорачење, исповедање у смислу суочавања са собом, као и меланхолија, представљају *генеративне моменте родног идентитета*, а унутрашње језгро личности јесте последица производње ових перформативних чинова, гестова и жеље.⁷³ Јунаци у приповеткама Лепосаве Мијушковић делају са свешћу о норми и забрани коју крше успостављајући тиме углавном нестабилне (родне) идентитете. Прекорачење граница, хомосексуалност, љубавни и сексуални *експерименти*, немоћ, разочарање, осећање напуштености, трагична безизлазност и неуспешна разрешења љубавне драме главни су мотиви перформативних чинова које предузимају главни ликови приповедака Лепосаве Мијушковић.

*

Исказивање, уобличавање унутар љубавног дискурса најснажнији је проблем тог дискурса. Љубавни дискурс је такав, сматра Барт да га треба пустити да говори *самог себе*. Уводећи нас у своју анализу љубавних повести Јулија Кристева се, такође, пита о чему одиста говоримо када говоримо о љубавничком говору. Она такође сматра да је љубав неуроza удвоје,⁷⁴ а да је љубавно искушење стављање језика на искушење: његове једнозначности, његове моћи реферирања и споразумевања. Лепосава Мијушковић је у српској прози на почетку XX века на иновативан начин тематизовала велику тему литературе и филозофије каква је љубав.

Унутар приповедних модернистичких фрагмената љубавног говора Лепосава Мијушковић не само да обрађује ту велику тему, већ успешно преношење агоније болова, мешање спољашњих утисака и унутрашње борбе, сећања и преиспитивања,

⁷³ О овоме Džudit Butler, нав. дело, 274-286.

⁷⁴ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, нав. издање, 8.

постиже и на нивоу стила изразитом фрагментарношћу текста и реченице, са честом употребом тротачке како би се указало на недовршеност, исцепканост и неисказивост мисли о љубави. Персонифицирање смрти, душе и тела, гротескни и хорор елементи, изражена еротизација сцена у неким приповеткама, али и веома успела тематизација телесности и пропадљивости телесног, психопатолошких реакције и веза између телесног и психолошког, сјајно дочарани простори интимистичке собе, са једне стране, а болничке собе са друге стране, само су неки од елемената на којима почива аутохтоност и аутентичност њене прозе и уједно омогућавајући примену савремених тумачења.

Иновације које Лепосава Мијушковић својим обимом невеликим делом уноси у српску књижевност су вишеструке и могу се уочити на нивоу теме, приповедачких техника, композиције, ликова. Међутим, њена проза није инкорпорирана у „систем“ српске књижевности и готово да је непроучена. Ипак, свест о томе да је почетком века било могуће да жена пише на начин на који је то радила Лепосава Мијушковић и да се бави темама које је она литерарно обрадила, као и да те текстове објављује, и то у *Српском књижевном гласнику*, поставља многа питања пред књижевну историографију и позива на сталну ревизију и проблематизацију уобичајене књижевноисторијске слике српске литературе.

Литература

Bal, Mike, *Naratologija*, Beograd: Narodna knjiga, 2000.

Батај, Жорж, *Еротизам*, Београд: Службени гласник, 2009.

Bart, Rolan, *Fragmenti ljubavnog govora*, Loznica: Karpos, 2011.

Batler, Džudit, *Nevolja s rodom*, Loznica: Karpos, 2010.

Brajović, Tihomir, „Žensko je muško je žensko. Pripovedačko ja i problem „ukrštene“ rodne identifikacije u novom srpskom romanu, s osvrtom na južnoslovenski kontekst“. U *Teorije i politike roda*, urednik Tatjana Rosić, 279 – 293, Beograd: Institut za književnost i umetnost: 2008.

Витошевић, Драгиша, *Српски књижевни гласник 1901 – 1914*, Београд: Вук Караџић, Матица српска, Институт за књижевност и уметност 1990.

Гароња Радованац, Славица, „Лепосава Мијушковић – зачетница српске модерне“. У *Жена у српској књижевности*, 67 – 92, Нови Сад: Дневник, 2010.

Dojčinović, Biljana, *Susreti u tami*, Beograd: Službeni glasnik: 2011.

Ђорђевић, Живорад, „Лепосава Мијушковић, Јунакиња нашег доба“, поговор у у *Приче о души*, Лепосава Мијушковић, 77 – 95, Београд: Радничка штампа: 1996.

Ђурић, Дубравка, *Поезија, теорија, род, америчке модерне и постмодерне песникиње*, Београд: Орионарт: 2009.

Зорић, Олга, „Лепосава Мијушковић, јунакиња сопственог дела“, у *Летопис Матице српске*, књ. 486, св. 5 (новембар 2010), 848 – 861.

Кристева, Јулија, *Црно цунце, депресија и меланхолија*, Нови Сад: Светови, 1994.

Kristeva Julija, *Ljubavne povesti*, Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011.

Кох, Магдалена, „Да ли постоји „генолошки пакт“? О интимистичким жанровима у прози српских списатељица почетком 20. века“, у *Зборник Матице српске за књижевност и језик* бр. 51/3, (2003), 695 – 708.

Koh, Magdalena, „Naratološka transgresija ili srpski modernistički *gender*-diskurs u književnoj akciji (Milica Janković *Ispovesti*, 1913). U *Teorije i politike roda*, уредник Tatjana Rosić, 305 – 316, Beograd: Institut za književnost i umetnost: 2008.

Matović, Vesna, „Ženska književnost i srpski modernizam saglasja i raskoli“, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* knj. 2, ур. Latinka Perović, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1998. стр. 278 – 298.

Мијушковић, Лепосава, *Приче о души*, Београд: Радничка штампа, 1996.

Милићевић, Добрица, „О животу и смрти Лепосаве Мијушковић“, предговор у *Приче о души*, Лепосава Мијушковић, 9 – 15, Београд: Радничка штампа: 1996.

Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевност*, Београд: Просвета: 1966.

Скерлић, Јован, „Српска књижевност 1906“. У *Писци и књиге IV*, 296 – 301, Београд: Просвета, 1964.

Скерлић, Јован, „Лепосава Мијушковић. Некролог.“ У *Писци и књиге V*, 124, Београд: Просвета, 1964.

Fuko, Mišel, *Volja za znanjem. Istorija seksualnosti I*, Karpos: Loznica: 2006.

Jelena Milinković

Faculty of Philology, University of Belgrade

Love as a Performative Act in the Stories of Leposava Mijušković

The paper analyzes the short stories of Leposava Mijušković. It reveals their place in the context of Serbian literature and analyzes the reception of her work during her life and after her death. The applied narrative methods such as stream of consciousness technique, fragmentarity of text, discontinuous comprehension of time, and subjectivist perspectives and interiorization of storytelling, locate these short stories in the context of early Serbian modernism, which implies a break with the realist narrative. Content analysis of the stories defines love as their thematic framework, and on that basis these stories are included in the discourse of romantic literature. It reveals their belonging to the intimate genres, characteristic for women's literature in the early twentieth century, and recognizes genre affiliation to Foucault's understanding of confession, which, in addition to romantic themes, includes autobiographical foundation and analytical narratives. The analysis of the main characters shows generative and performative moments of their gender identity.

Key words: modernism, intimate genre, romantic discourse, confession, melancholy, psychoanalysis

Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje *Bildungsromana*

Cilj ovoga rada je na temelju općih teoretskih odrednica *Bildungsromana* utvrditi razlike između muške i ženske varijante ove vrste romana, kao i pratiti razvoj *Bildungsromana* koji pišu žene: od njegovih početaka, pa sve do dvadesetog stoljeća, kada ova vrsta uslijed snažnih povijesnih, društvenih i kulturoloških promjena i modernističkih strujanja doživljava velike izmjene, a spisateljice su, možda i više nego prije, svjesne razvoja ženske ličnosti do granica koje i dalje određuje patrijarhalno društvo.

Gljučne riječi: ženski *Bildungsroman*, buđenje do granica, modernizam, potlačenost.

Pitanjem *Bildungsromana* i preciznom definicijom tog žanra bavili su se teoretičari književnosti još od vremena njegovog nastanka. Samo značenje riječi *Bildung* je višeznačno i složeno, pa ono teško može služiti kao precizna odrednica žanra, kao i odrednica za njegovu centralnu temu. Vjeruje se da je *Bildungsroman* tipično njemački žanr, da se u njemu ogleda njemački karakter i to posebno sužava same odrednice žanra.¹ Sužavanjem pojma povećava se preciznost i selektivnost, ali šira definicija obuhvaća djela iz više epoha, no pri tom gubi precizne oblike i gubi na specifičnosti. Zanimljivo je da se termin *Bildungsroman* javlja tek dvadesetak godina nakon nastanka prvog romana tog žanra, a same odlike romana opisane su dok još ni jedan takav roman nije postojao. Friedrich von Blankenburg u djelu *Ogled o romanu* (*Versuch über den Roman*, 1774) govori o cilju romana kao “izgradnji, formiranju karaktera”,² što zapravo odgovara konstrukciji *Bildungsromana* koji praktički još ne postoji. Wilhelm Dilthey je zaslužan za afirmaciju pojma *Bildungsromana* i dugo se smatrao

¹ U svom djelu *Radovi* (*Werke*) Thomas Mann kaže: “Postoji vrsta koja je svakako njemačka, tipično njemačka, legitimno nacionalna, a to je zapravo autobiografski ispunjen *Bildungsroman* i *Entwicklungsroman*” (prema Jacobs i Krause, *Der deutsche Bildungsroman, Gattungsgeschichte vom 18. bis zum 20. Jh.* München: Verlag C.H. Beck, 1984, str. 26); također u: Aleksandra Bajazetov-Vučen “Vilhelm Majster, bezazleno posvojče života”, u: *REČ: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, dec. 2000, br. 60.5. str. 509.

² Ibid, str. 9.

njegovim tvorcem. S Diltheyem zapravo započinje proučavanje ove vrste romana, te njegovo uvođenje u književno-znanstvene rasprave.

Razvojem i jačanjem građanskog društva razvija se i roman u kojem se ističe pripovjedačeva ličnost, te njegov odnos prema glavnom junaku i ostalim likovima. To više nije vitez ili dvorjanin, već građanin sa svojim vlastitim životom. Čovjek ne ovisi o zbivanjima oko sebe, a predmet pripovjedačevog interesa postaje intimni život pojedinca i zbivanja vezana uz njega. *Bildungsroman* i roman o razvoju karaktera (*Entwicklungsroman*) postaju popularni u Njemačkoj, a zatim i u drugim evropskim zemljama.

Dok su njemački kritičari i književnici bili zaokupljeni samom problematizacijom žanra *Bildungsromana*, on je u manje strogoj formi bio popularan u Francuskoj i Engleskoj. Kritičari govore o razvojnem romanu (*Novel of Development*), gdje odgojna i obrazovna funkcija postupno biva potisnuta socijalnom motivacijom kao npr. Dickensovi romani *David Copperfield* i *Oliver Twist*.

Tridesetih godina 19. stoljeća u Engleskoj novi reformni parlamentarni zakon predstavlja prvi korak u procesu dominacije industrije i novca nad plemstvom i poljoprivredom tj. dominaciju grada nad selom. Dolazi do industrijske revolucije, sve više ljudi seli se sa sela u grad, srednji sloj građanstva jača, sve je veći industrijski, trgovački i finansijski prosperitet. Materijalni interes postaje društveni imperativ. Kako se pojedinac snalazi u galopirajućem razvoju društva, može li prepoznati svoju novu društvenu ulogu i naći svoje mjesto u društvenoj zajednici? Kako se nove okolnosti reflektiraju na položaj žene u društvu?

Nove društvene okolnosti uvjetuju početkom 19. stoljeća pojavu i prvih žena autora romana. Dva su motiva koja uvjetuju pojavu ženske proze: jedan je taj što žena traži svoj izričaj u društvu, a drugi je strogo praktične i finansijske prirode, naime, mnoge žene pokušavaju pisanjem zaraditi za život. Ostavši bez finansijskih sredstava, žena 19. stoljeća može raditi kao odgojiteljica ili učiteljica, a objavljivanje romana moglo je biti daleko profitabilnije od toga. Žena u viktorijanskoj Engleskoj bila je mnogostruko hendikepirana u odnosu na muškarca. Od nje se očekivalo da sjedi kod kuće i odgaja djecu, te služi kao moralna potpora muškarcu.³ Samo žene iz viših staleža imale su pristup obrazovanju, ali su se većinom obrazovale kod kuće.

³ Ellen Moers u predgovoru kaže da su se djevojčice od malena odgajale drugačije od dječaka, učilo ih se uložiti u obitelji i udvaranju, dat im je ili oduzet pristup obrazovanju i zapošljavanju, a imovinski zakoni su bili različiti za muškarce i žene. Ellen Moers, *Literary Women* (New York: Oxford University Press, 1976), str. XI.

Situacija u Americi bila je ponešto drugačija. Većina američkih književnica bile su žene iz srednjeg staleža kojima je trebao novac. Smatralo se da su one dovoljno obrazovane da mogu pisati, a mnoge su se našle u situaciji da moraju uzdržavati obitelj. Bile su ili neudate, udovice s djecom, ili su im muževi bankrotirali. Do 1820. godine žene su se mogle baviti samo šivanjem i vezom, a od 1820. počinju podučavati djecu i baviti se pisanjem. Pisanje postaje unosnije od podučavanja, a takvom zaradom ženama se podiže standard, te one imaju više vremena za čitanje, obrazovanje i usavršavanje. Žene su uvidjele da je obrazovanje zapravo ključ ka slobodi i uče razmišljati o svojoj situaciji i tako uče ovladati njom. Književnost je za njih osnova za oslobođenje. Obzirom na neravnopravnu situaciju u odnosu na muškarce, one nisu pretendirale na status umjetnica, već su književno stvaranje promatrale kao zanimanje, a ovaj praktični pristup odrazio se i na njihovu stvaralačku djelatnost – u djelima se nije osjećao umjetnički zahtjev, nije bilo osjećaja sukoba s postojećom tradicijom, traženja vlastitog identiteta, ni estetske ozbiljnosti.⁴

U razvoju stvaralaštva spisateljica uopće, važnu ulogu igra povijest i sama tradicija žene, te njezin rod (*gender*) kao društveno uvjetovana kategorija spolnosti.⁵ Nije spol, koji je biološki dan, određujući faktor u društvenom razvoju jedinke, već je to rod. Različitost rodova uvjetuje različita životna iskustva žene i muškarca koja proizlaze iz društvenih uvjeta koji nas okružuju.

Dok Elaine Showalter naglašava važnost tradicije i književne povijesti u procesu stvaranja, Sandra Gilbert i Susan Gubar ističu i važnost društvenog položaja žene i same književnosti koju su one čitale.⁶

Zbog uvriježenih stereotipova o ženi, koji su bili naročito izraženi u viktorijanskom dobu, gdje je žena zapravo trebala reflektirati muškarčev ideal o njoj samoj, žene su pri pisanju osjećale nelagodu, strah, nesigurnost i sram. Sandra Gilbert i Susan Gubar govore o strepnji od autorstva koja je povijesno uvjetovana, a zasniva se na inferiornosti ženskog roda u odnosu na muški, te nedostatku vlastite ženske tradicije. Da bi žena mogla slobodno pisati, ona se mora osloboditi stereotipa o sebi te definirati samu sebe i afirmirati vlastiti autoritet.

⁴ Nina Baym navodi citate Marion Harland i Fanny Fern, koji za svoje stvaralaštvo kažu da nije za "police biblioteke", već jednostavno za čitanje u fotelji u dnevnom boravku. One naglasak daju na trenutnoj, funkcionalnoj ulozi književnosti, ne pretendiraju na stvaranje besmrtnih djela. Nina Baym, *Woman's Fiction, A Guide to Novels by and about Women in America, 1820-1870* (London: Cornell University Press, Ithaca and London, 1978), str. 30 -32.

⁵ Velik broj književnih kritičarki smatra rod kao određujući faktor u razvoju ženske tradicije i podkulture, kao na primjer Elaine Showalter, Sandra Gilbert i Susan Gubar, dok Margaret Homans i Ellen Moers koriste termin spol (*sex*), a pri tom misle na rod (*gender*).

⁶ Sandra M. Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic, The Woman Writer and the Nineteen-Century Literary Imagination* (New Heaven and London: Yale University Press, 1979), str. XX.

Nadalje, treba pobijediti i stereotipe o ženama u književnosti, tj. ubiti anđela i čudovište, dva polarizirana klišeja o ženskom liku.

Virginia Woolf je naglašavala da, prije nego što žena počne pisati, mora “ubiti vilu kućnog ognjišta”, tj. savršeni estetski ideal o ženi koja poslušno sjedi kod kuće svima na usluzi i svima odobrava. Taj ideal je guši i sputava. Sandra Gilbert i Susan Gubar dodaju da žena pisac mora “ubiti i čudovište” u kući, jer njegovo Meduzino lice također ubija žensku kreativnost.⁷ Ti su stereotipi nastali u romanima muških autora, a toliko su djelovali na žene autore da su ih i one prihvatile u svojim romanima. Idealna žena, prema stvaralačkim snovima muških pisaca uvijek je vila. U Srednjem vijeku pojam čistoće predstavljala je djeвица Marija. U 19. stoljeću kad je religiozni utjecaj popustio, taj pojam čistoće nije više predstavljala Madona na nebu, već vila u kući. Da bi mogla kreativno stvarati, žena mora zbaciti sa sebe teret ženske čistoće i perfekcije, zapravo bezličnosti koja je sputava.⁸

Neadekvatno obrazovanje, ograničeno iskustvo i pristup društvu, usklađivanje književne vokacije s obavezama obiteljskog života, dvostruki književni standardi, te uvriježeni stereotipi bili su glavne prepreke s kojima su se književnice 19. stoljeća morale boriti pa su se one često skrivale iza muških i neutralnih pseudonima. U 20. stoljeću javlja se pojam ženske estetike kao nove vrste književnosti, u kojoj se žene povlače od ega, materijalnog svijeta, vlastitog fizičkog iskustva.

U to vrijeme ženska estetika izgledala je kao korak naprijed: žene su se naizgled emancipirale od muške tradicije, držale su se vlastitog iskustva i vrijednosti. Međutim, njihova je osviještenost od junakinja pravila žrtve. Dok junakinje u viktorijansko doba nisu bile svjesne da imaju izbor, a zapravo su i imale jedino loše mogućnosti izbora, junakinje ovog vremena svjesne su mogućnosti pravog izbora, ali nemaju snage za donošenje prave odluke.⁹

Roman o umjetnicima (*Künstlerroman*) tog doba je prava “saga o porazu”.¹⁰ Književnice krive svoje junakinje jer su slabe, lijeve, neodlučne. Javlja se novi interes za kreativnu psihologiju žene, ali istovremeno autorice romana su pune osjećaja krivnje,

⁷ Ibid, str. 17.

⁸ Isti stav ima i Elaine Showalter, koja čak i spominje koje su spisateljice predstavljale “vilu kućnog ognjišta” za slijedeću generaciju koju je trebalo “ubiti”, pa je tako za Charlotte Brontë i George Eliot ta vila bila Jane Austen, a za spisateljice feminističke faze George Eliot. Virginia Woolf predstavljala je vilu kućnog ognjišta za autorice koje su stvarale sredinom 20. stoljeća. Elaine Showalter, *A Literature of Their Own, British Women Novelists from Brontë to Lessing* (New Jersey: Princeton University Press, 1999), str. 265.

⁹ Ibid, str. 243. E. Showalter tu navodi kao primjere romane Radcliffe Hall *The Unlit Lamp* (1924) i F.M. Mayor *The Rector's Daughter* (1924.).

¹⁰ Ibid, str. 244.

samooptuživanja. Postojala je jaka tenzija između posvećenosti književnom stvaranju i obiteljskog života sa svim obavezama koje on nosi. Ove žene koje su se pobunile protiv tradicionalne uloge žene i domaćice, često su se teško razočarale u slobodnoj ljubavi, gdje su se osjećale iskorišteno. Ako bi se odlučile za brak, osjećale bi se uhvaćene u stupicu. Rijetke su bile žene koje su zadržale emocionalnu stabilnost i živjele po vlastitim pravilima, kao npr. Katherine Mansfield i Vita Sackville-West. Većina žena nije se mogla nositi sa realnim svijetom. One osjećaju pravo da napadaju muškarce, sude im, ali istovremeno se osjećaju kao krivci i kao da traže kaznu za svoju neodlučnost, samoizdaju i potisnutu želju da budu žrtve.

Uspoređujući junakinje romana Virginije Woolf i Katherine Mansfield, Elaine Showalter naglašava kako su obje književnice u romanima imale iste umjetničke poglede na ženu, te je njihova energija većinom utrošena na održavanje mita o njima samima. Postati svjestan stvaranja mita znači izgubiti vjeru u njega. Dok junakinje Katherine Mansfield doživljavaju vlastitu izdaju u trenutku kada postaju svjesne same sebe, Virginia Woolf strukturira glavni lik iz romana *Gospođa Dalloway* na taj način da Clarissa prepoznaje Septimusa Smitha kao svog dvojnika koji je iskupljuje. Vlastito nezadovoljstvo projicirano je na drugu osobu, pa tako Septimus Smith postaje žrtveni jarac za sve Clarissine greške i neuspjehe.

Istaknuta književnica ovog doba je i Dorothy Richardson, koja se smatra začetnicom romana toka svijesti. Pretpostavlja se da je tehnika toka svijesti nastala kao pokušaj prevazilaženja dileme prikazivanjem mnogostrukosti i raznolikosti asocijacija koje se simultano javljaju u ženskom načinu razmišljanja. Virginia Woolf naročito je cijenila njenu tehniku pisanja, koju je nazivala “psihološkom rečenicom ženskog roda”. Ta “rečenica” je elastična, može se rastegnuti do ekstrema, te može oblikovati najrazličitije forme. Woolf je naziva “ženskom rečenicom”, ali samo u smislu korištenja za opisivanje ženskog uma, gdje književnica nije ni ponosna što je žena, niti se boji čega što bi mogla otkriti u psihologiji svoga spola. E. Showalter smatra da Woolf griješi kad tvrdi da tu nema straha. Ona smatra da Dorothy Richardson bježi od jedinstvenog, intimnog i fizičkog, te da, stavljajući u centar stvarnosti subjektivnu svijest koja raščlanjuje osjećaje, u biti izbjegava razgovor o njima samima i iskustvu kao subjektivnom doživljaju.

Dorothy Richardson shvaćala je jezik na poseban način, smatrajući ga muškom tvorevinom. Ona je tvrdila da muškarci i žene govore različitim jezicima, tj. da je značenje riječi i rečenica različito ovisno o tome tko ih izgovara, muškarac ili žena. Nekad se čini da žene međusobno govore posebnim dijalektom. Koristeći jezik kao muški vid komunikacije, žene same sebe ograničavaju u smislu primoranosti na komunikaciju na nižoj razini. Žena

može razumjeti jezik muškarca, ali on nikada neće razumjeti njezin jezik, niti će biti u stanju govoriti ga, tvrdila je Dorothy Richardson. Zato se ona mora “spustiti” i govoriti njegov jezik.

Kod Virginije Woolf, Elaine Showalter objašnjava pojam novog književnog senzibiliteta kao bijeg u androginiju koja je za nju utopijski pojam. Ona smatra da je Virginia Woolf zapravo izdala svoj literarni genij i da su njezine pripovjedačke strategije bezuspješne. Ona je upoznala ljutnju, bijes, ambiciju i probleme emancipacije i jednostavno ih “gušila” idejom o androginiji, a na kraju se vratila cijeli krug unatrag, u melankoliju, apatiju, osjećaj krivice, što je na kraju rezultiralo samoubojstvom u stvarnom životu. Tom shvaćanju protivi se Toril Moi, koja smatra da Woolf kroz androginiju progovara o problemu identiteta roda, a njezine narativne metode omogućuju pluralističko čitanje tekstova, te višestruki pristup problematici odnosa žene u društvenom kontekstu.

Dobivanje prava glasa odrazilo se i u književnosti koju su žene stvarale. Ideja o ravnopravnosti i izjednačavanju spolova postupno je feminističku ideologiju svrstavala u drugi plan, tako da je sufražetski pokret i sam feminizam polako zastarijevao. Nove teme u književnosti, kao npr. prostitucija, abortus, lezbijstvo tretiraju se otvorenije i slobodnije, a žene se sve više zanimaju i za književnu prošlost i tradiciju, pa pišu biografije književnica 19. stoljeća ili objavljuju zbirke njihovih pisama.

Ženstveni elementi u djelima žena pisaca ovog doba odražavaju se u sukobu između osobnih odnosa i umjetničke neovisnosti. One više ne koriste pseudonime kao u viktorijansko doba, ali sukob interesa još uvijek je prisutan. *Ženstveni realizam*, feministički prosvjed i ženska samoanaliza prisutne su u djelima modernih autorica 20. stoljeća u okviru društvenog i političkog konteksta. Ravnoteža između individualizacije i socijalizacije nestaje, autori 20. stoljeća odriču se jedinstvenog, koherentnog, potpuno razvijenog karaktera.¹¹

Iako je *Bildungsroman* smatran prvenstveno muškom tvorevinom, njegova ženska varijanta koja se pojavila nešto kasnije, puno lakše je preživjela krizu u kojoj se obrazovni roman našao u 20. stoljeću. Kao prvi primjeri romana u kojima junakinja odrasta i formira svoj identitet navode se *Belinda* (1802) Marie Edgeworth i *Emma* (1816) Jane Austen. Ove književnice su se prve odvojile od ideala sentimenta i osjećaja u korist zdravog shvaćanja realnosti, emocionalne i seksualne samokontrole, ekonomske osviještenosti i nezavisnosti uma, zadržavajući istovremeno duhoviti i ironični stil.

Roman za koji se tvrdi da je promijenio pravac tradicije u ženskoj književnosti je *Jane Eyre*, objavljen 1847. godine. Sandra Gilbert i Susan Gubar smatraju ovaj roman paradigmom

¹¹ Ibid, str. 300-304.

ženskog *Bildungsromana*,¹² čak i naziv njihove knjige *Ludakinja u potkrovlju* aludira na ovaj roman Charlotte Brontë, u kojem su prikazani “mnogi tipično ženski strahovi i mogućnosti”.¹³ Od desetogodišnje djevojčice koja ulazi u adolescentsko doba i osjeća pobunu u sebi, Jane se postupno pretvara u zrelu, samostalnu i samosvjesnu ženu.

Prvi stupanj razvoja Janeine ličnosti nalazimo u Gatesheadu, gdje ona od pasivnog djeteta isključenog iz društva postaje buntovna adolescentica koja otkriva u sebi nešto animalno, akumuliranu strast i bijes, potrebe i želje koje nisu tipično ženske. Crvena soba, u koju Jane biva zatvorena, po Elaine Showalter predstavlja paradigmu ženskog unutarnjeg prostora. John Reed Jane naziva “ludom mačkom”, “zlom životinjom”. Ista situacija ponovit će se s poludjelom, gotovo životinjskom Berthom Mason, a njezina skrivena soba u potkrovlju, zapravo tamnica, predstavljat će još jednu crvenu sobu. Soba je inače čest i važan simbol u ženskoj književnosti. Sandra Gilbert i Susan Gubar obje sobe u romanu objašnjavaju kroz podijeljenost ženske psihe koja teži mazohizmu, podčinjavanju od strane muškarca s jedne strane, a s druge strane se buni, osjeća divlji bijes i ljutnju. Crvena soba u koju je zatočena mala Jane simbolizira njen položaj u patrijarhalnom društvu, potlačenost, siromaštvo, jad, zatočeništvo iz kojeg treba pobjeći.¹⁴ Kod Virginije Woolf soba će imati drugo značenje, ona će biti ženin ideal, utočište i simbol samostalnosti.

Ostavljajući djetinjstvo iza sebe, Jane odlazi u Lowood koji predstavlja svojevrsnu tamnicu za mlade djevojke, gdje se prakticira disciplina, odricanje, te se uništava bilo kakva individualnost. Tu se djevojke obučavaju za “vile kućnog ognjišta”, skromne, tihe, bezlične žene pomirene sa sudbinom. Odraz takvog sustava je lik Helen Burns, koja predstavlja jedan dio Janeine ličnosti, jer je i sama Jane pod jakim utjecajem duhovnog svijeta i intelekta, te u sebi nosi i mazohističke porive.¹⁵ Ona se uspijeva othrvati toj duhovnoj institucionalizaciji, kao što kasnije ne pristaje ni na njen fizički oblik, kada odbija brak s Rochesterom. Helen umire na Janeinim rukama, Jane ostaje pobjednica, strogi režim Lowooda se mijenja. Helen je žrtvovana, kao što će kasnije biti i Bertha, otvorivši Jane prostor ka punoj slobodi.

¹² One opisuju teškoće s kojima se susreće junakinja ženskog *Bildungsromana*, koja se bori s tamnicom svog djetinjstva, te teži ka gotovo nezamislivom cilju zrele slobode. Jane se susreće s problemima koje svaka žena u patrijarhalnom društvu mora savladati., a to su ugnjetavanje (u Gatesheadu), gladovanje (u Lowoodu), ludilo (u Thornfieldu) i hladnoća (u Marsh Endu). Sandra Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman...*, str. 338-339.

¹³ Ibid, str. XII.

¹⁴ Ibid, str. 86.

¹⁵ Ibid, str. 88. Sandra Gilbert i Susan Gubar smatraju da Jane kroz lik Helen uči nužnost kompromisa, te je njen lik stepenica u razvoju junakinje, koju Jane uspješno prelazi.

Bertha je inkarnacija tjelesnog, ženske seksualnosti u najvećma zastrašujućem, životinjskom obliku. Ona je arhetip lika lude žene, koji vuče korijene iz folklora, a često je prisutan i u gotskom romanu. Bertha je opisana kao “demon”, “vampirica”, “vještica” koja noću luta po sobama, a sama Charlotte Brontë njeno ponašanje objašnjavała je “moralnim ludilom”.¹⁶ Elaine Showalter smatra da je Bertha odraz potisnute seksualnosti same Jane, dok S. Gilbert i S. Gubar tvrde da ona predstavlja puno više od toga. Bertha je Janeina dvojnica, njeno drugo “ja”, izvršitelj njenih najmračnijih i najskrovitijih želja. Jane svoj razjareni bijes potiskuje još od djetinjstva u Gatesheadu, a oslobođanjem Berthinog bijesa i ludila Jane se otvara put ka sazrijevanju. Sandra Gilbert i Susan Gubar smatraju da svi ženski likovi oko lika glavne junakinje simboliziraju nju samu. Helen, Bertha, Blanche Ingram, Berthina tamničarka Grace Poole, Adele, Mary i Diana, sve one predstavljaju stepenice koje Jane treba preskočiti u svom odrastanju. One su ili njene dvojnice ili predstavnice obilježja ljudske duše.

Elaine Showalter tvrdi da je važnost romana *Jane Eyre* i u tome što je Charlotte Brontë prva podijelila psihi žene u viktorijanskom dobu na dvije suprotne komponente: um i tijelo, koji su dani kroz likove Helen Burns i Berthe Mason. Helen predstavlja anđela u kući, a Bertha vraga u tijelu.¹⁷ Jane je u psihičkoj dilemi između ova dva polariteta, a Charlotte Brontë tu dilemu rješava uništavajući doslovno i metaforički ove dvije suprotne osobnosti i tako otvara put za razvoj junakinje glavne svijesti i stapanje uma s tijelom. Obje žene umiru ostavljajući Jane prostor za slobodan razvoj. Iako u sebi ima anđeoske osobine, Jane odbija prihvatiti tu ulogu anđela. Sandra Gilbert i Susan Gubar smatraju da su ova dva lika arhetipska i da su opisujući likove luđakinja u romanima žene zapravo nadilazile strepnju od autorstva. Budući da se književno stvaralaštvo smatralo muškom domenom, žene su osjećale nelagodnost, strah, tjeskobu i strepnju prilikom pisanja. Kroz lik umno poremećene žene, one su mogle projicirati i kanalizirati svoje nedefinirane osjećaje, strah, bijes i revolt.¹⁸ Književnice su se mogle identificirati s takvim likom i olakšati si frustraciju i podijeljenost između želje za poslušnošću, a istovremeno i pobune protiv patrijarhalnog društva u kojem su živjele i stvarale. Na kraju romana, kad se Jane uda za Rochestera, oni su ravnopravni, ne

¹⁶ U 18. stoljeću smatralo se da ludilo znači poremećeni um, ali pojam moralnog ludila, kojega je uveo James Cowles Pritchard 1835, odnosi se na često naslijeđenu osobinu, u ovom slučaju od Berthine majke Kreolke, gdje dolazi do “morbidnog izobličenja prirodnih osjećaja, sklonosti, navika i prirodnih poriva, bez vidnog poremećaja ili nedostatka razbora, sposobnosti spoznaje ili zaključivanja, a pogotovo bez ikakvih popratnih halucinacija”. E. Showalter, *A Literature...*, str. 120.

¹⁷ Elaine Showalter opisuje Helen Burns kao tipičnu žrtvu i primjer ženskog duha u bestjelesnom obliku. S druge strane, Bertha je zvijer u kavezu koja utjelovljuje fizičku snagu, bijes, “moralno ludilo”. Elaine Showalter, *A Literature...*, str. 112-120.

¹⁸ Sandra Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman...*, str. 72-78.

samo zato što je on ostavši invalid spoznao što znači biti bespomoćan i kako prihvatiti pomoć, već i zbog toga što je Jane, “uništivši zle sile u sebi postala svoja vlastita gospodarica”.¹⁹

Elaine Showalter tvrdi da je roman *Jane Eyre* imao revolucionaran utjecaj na junakinje viktorijanskog romana jer su one dobile odlučnije karakterne crte, bile su intelektualnije, odlučnije, buntovnije, strasnije i obično su pričale vlastitu priču.²⁰ Roman je ostavio traga i na junakinjama književnica 20. stoljeća. U romanu *Široko Sargasko more* (*Wide Sargasso Sea*) Jean Rhys priča Jane Eyre ispričana je iz perspektive izdane i zatočene Berthe Mason. Rhys naglašava rasni aspekt Berthinog kreolskog porijekla – ona predstavlja ono iskonsko, prirodno, srce tame, Drugu.

Priča Jane Eyre javlja se i u romanu *Grad sa četiri kapije* (*Four Gated City*) Doris Lessing iz 1969. godine. Junakinja je domaćica muškarcu u kojeg je zaljubljena, ali otkriva da je on oženjen, te da svoju umno poremećenu ženu drži zatvorenu u podrumu. Otkrivši to, ona oslobodi ženu, te njih dvije odu i unajme stan u kojem će zajedno živjeti. U *ženstvenom* romanu ovakav kraj je nezamisliv jer junaci postaju ravnopravni uzajamno se ograničavajući i odričući, a u 20. stoljeću oni zajednički i uzajamno napreduju i rastu.²¹

Emancipacija žene u realnim društvenim i povijesnim uvjetima reflektira se i na književnost koju ona stvara. Iako je njezin položaj u društvu uvijek teži jer je opterećen rodom i unaprijed određenim društvenim normama, žena je svjesna da mora spoznati svoje sposobnosti, odbaciti predrasude i boriti se za vlastitu afirmaciju. Spisateljice postupno napuštaju ideale sentimenta i emocija i postaju zaokupljene realnošću, emocionalnom i seksualnom samokontrolom, ekonomskom neovisnošću i slobodom mišljenja. Junakinja prolazi razvojni put, često od djeteta do zrele žene, a put sazrijevanja je ujedno i put do otkrića vlastitog mjesta u svijetu.

Rasprave o ženskom *Bildungsromanu* pojavljuju se u književnoj kritici 70-ih godina 20. stoljeća kao odraz utjecaja feminističkog pokreta.²² Ellen Morgan određuje ženski *Bildungsroman* kao “prerađivanje” jedne stare forme koja je sve do 20. stoljeća bila izrazito muška. Ona tvrdi da ženski *Bildungsroman* opisuje ženski samorazvoj prema sadašnjem i

¹⁹ Elaine Showalter, *A Literature...*, str. 122.

²⁰ Ibid, str. 122.

²¹ Ibid, str. 123-124.

²² Takav stav zauzima Rita Felski u članku “The Novel of Self-Discovery: A Necessary Fiction?” *Southern Review* 19, 1986. Ona smatra da je roman o buđenju podžanr tradicionalnog *Bildungsromana*, zapravo njegova obnovljena verzija, jer junakinja ne može postići ispunjenje i samostalnost u društvu u kojem dominiraju muškarci, ali može se izboriti za afirmaciju svog mjesta u društvu.

budućem postojanju, oslobođen od patrijarhalno predodređenih društvenih normi, a koji je u prošlosti više opisivao fragmente, a ne integriranu, cjelokupnu ličnost.²³

Esther Kleinbord Labovitz mišljenja je da junakinje 19. stoljeća nikada nisu postigle punu samosvojnost, one su pokušale doprijeti do vlastitog identiteta, ali ga nikad nisu potpuno usvojile. Esther Labovitz tvrdi da *Jane Eyre* završava pomalo zbunjujuće, jer je Charlotte Brontë na umjetan način pokušala riješiti kontradikcije – putem pomirenja u vidu sretnog završetka i izmirenja s tadašnjom *ženstvenom* ideologijom. Tako se junakinjin zahtjev za potpunim razvojem gubi i guši u ambivalentnom završetku. Esther Labovitz smatra da je *Bildungsroman* kao žanr mogao uhvatiti korijene tek u 20. stoljeću kad je *Bildung* postao realnost za ženu u stvarnom životu, a naročito za junakinju romana. Kad su društvene i kulturne strukture počele podupirati ženinu borbu za samostalnost, samootkriće i identitet, te promjene su se reflektirale i na junakinje književnih djela. Psihološka, sociološka i feministička percepcija upućuju na reviziju napisanih romana koje se prije nije moglo svrstati u kategoriju ženskog *Bildungsromana*, tvrdi Esther Labovic.²⁴

Neki kritičari smatraju da, za razliku od klasičnog muškog *Bildungsromana* u kojem junak “raste”, u sličnom romanu sa junakinjom, ona neminovno “pada”. Muški junak bira mjesto u društvu za koje misli da će mu najbolje odgovarati, a junakinja je u startu izopćena iz društva, pa kritičari smatraju da je *razvojni roman* (*Entwicklungsroman*) bolji termin, jer se junakinja više fizički razvija, dok je njen psihološki razvoj zapostavljen. To je tradicionalna priča o kompromisu i gubitku iluzija, kronika o mladoj ženi koja postaje svjesna da joj život pruža ograničene mogućnosti, a u neprijateljskom društvu oko sebe nema ni pomoći, ni potpore.²⁵

U članku iz 1979. godine “Roman o buđenju” (*The Novel of Awakening*), Susan J. Rosowski uvodi termin *roman o buđenju* kao pandan muškom *Bildungsromanu*.²⁶ Međutim, osim sličnosti (razvojni put, društvene prepreke, sazrijevanje), ona ističe i glavne razlike: dok je muški junak tjeran vanjskim okolnostima ka samoostvarenju kroz integraciju, junakinja romana o buđenju unutrašnjim porivima dolazi do samospoznaje i shvaćanja da je život žene

²³ Ellen Morgan, “Humanbecoming: Form and Focus in the Neo-Feminist Novel”, u: Laura Sue Fuderer, *The Female Bildungsroman in English, An Annotated Bibliography of Criticism* (New York: The Modern Language Association of America, 1990), str. 2.

²⁴ Esther Kleinbord Labovitz, *The Myth of the Heroine, The Female Bildungsroman in the Twentieth Century: Dorothy Richardson, Simone de Beauvoir, Doris Lessing, Christa Wolf* (New York: Lang, 1987), str. 2-8.

²⁵ Ovakav stav imaju Annis Pratt i Barbara White. L. S. Fuderer, *The Female Bildungsroman...*, str.3.

²⁶ Susan J. Rosowski, “The Novel of Awakening”, u: *Genre* 12, 1979, str. 313-332.

težak ili često nemoguć. Susan Rosowski taj razvoj naziva “spoznaja granica” (*an awakening to limitations*).

U muškom *Bildungsromanu* junakov put obično je vanjski, dok je ženski put većinom unutrašnje iskustvo, više je mitsko nego povijesno, prostor simbola naglašen je više od vremenske i bezvremenske dimenzije priče. Buđenje junakinje rezultat je promijenjene svijesti. Sam termin dolazi od naziva romana *Buđenje* (*The Awakening*) Kate Chopin, koji je objavljen 1899. godine i odmah po objavljivanju uzdrmao američko puritansko društvo. Roman je zbog svog sadržaja proglašen nemoralnim, morbidnim i bezvrijednim, a Chopin, koja je u to vrijeme bila afirmirana i priznata spisateljica, za svoje sljedeće djelo nije mogla pronaći izdavača. Gušena moralnim i društvenim predrasudama svog doba, glavna junakinja Edna Pontellier želi odustati od svega, čak i od života u cilju oslobađanja svoje individualnosti, ona je “nova žena” konca 19. stoljeća. Edna je utjelovljenje društvenih ideala kojima su žene tog doba stremile, samostalna, strasna, odvažna i neustrašiva – osoba koja je tisućama žena podsvjesno bila uzor. Prvobitni naziv romana bio je *Usamljena duša* (*A Solitary Soul*). Edna je mlada žena u kasnim dvadesetim, udana, situirana majka dvaju sinova. Nezadovoljna životom koji ju ne ispunjava, ona traži svoj identitet žene koja nije ni supruga ni majka. Nju pokreće želja za ljubavlju, a ne potreba za samostalnošću ili ideološka svijest, i to je glavni razlog zašto se ona neće samorealizirati. Edna želi zadržati ženstvenost na svoj način, imati svoje želje, ciljeve i intimni život neovisno o društvenim očekivanjima. Ona stoji negdje između lika Adele Ratignolle, žene – majke, “anđela u kući” i konfliktne stare pijanistice gospođe Reisz, koja potpuno živi za umjetnost. Edna je inteligentna žena, pomalo naivna, odlučna u želji za promjenom, ali nema u sebi dovoljno snage za pobjedu. Nova žena želi slobodu i zaslužuje je, ali nema dovoljno vještine za preživljavanje. Slike ptica, od papige u kavezu na početku romana, pa do “golubarnika” u kojem Edna počinje živjeti novi život, ukazuju da je ona ptica slomljenih krila. Nakon što napusti supruga, Edna misli da će nova seksualna neovisnost ovladati njenim životom, ali ona emocionalno nije slobodna, pušta da je vode emocije, a ne razum. Umjesto da ovisi sama o sebi, ona traži drugog muškarca ne bi li popunila prazninu ljubavi u svom životu. Pokušava ispunjenje naći i u umjetnosti, počinje slikati, ali umjetnost traži potpuno posvećenje, što ona nije u stanju pružiti. Edna želi nadići stereotip o ženskom rodu, ali borba je za nju nešto posve novo, ona ne uspijeva otkriti način kako iza sebe ostaviti društvene predrasude, sama nije načisto tko je i što zapravo želi. Arobin, njen ljubavnik ne znači joj ništa, on je samo lijek protiv mrtvila, no nakon iskustva s njim ona je zatečena spoznajom da je spremna na seks bez ljubavi. Izgleda da ona odabire samoću kao slobodu, ali sputava je romantična želja za muškarcem. Odnos sa Arobinom i

Robertom ne oslobađa je ništa više od braka s mužem koji ju je gušio. Nova žena je rastrgana između romantične i domaće tradicije i ne uspijeva naći srednji put koji bi joj dao snagu. Pada u besciljnu depresiju, uhvaćena između kulturnih i emocionalnih ograničenja. Roman počinje tišinom koju prekida besmisleno kreštanje papige, a završava stapanjem Edne s oceanom, zujanjem pčela i tišinom. Tišina i šutnja je važan element romana jer ukazuje na ženino mjesto u društvu, njenu ušutkanost. Kate Chopin ne dopušta junakinji da puno govori, ne predočava nam što se događa u njezinoj glavi. Edna nema oko sebe ni jednu osobu kojoj bi se mogla povjeriti i kod koje bi mogla naći razumijevanje, a pitanje je bi li ona sama bila u stanju artikulirati svoje misli. Tillie Olsen u svojoj knjizi *Šutnje (Silences)* tvrdi da korijene toga treba tražiti u tradiciji ženske šutnje, jer je žena stoljećima bila ušutkana, onijemjela.²⁷ Edna kao lik predstavlja most između pasivne, odgovorne supruge i agresivnije, samostalne “nove žene”. Njena snaga je nestala, osjeća se prazno, ne toliko zbog nesretne ljubavi, koliko zato što nije uspjela razviti sposobnost za samostalan život, neovisan o muškarcima i opravdanjima koja je oslobađaju odgovornosti. Ona se budi, ali to je premala promjena da bi se moglo stvoriti mjesto u društvu za nov ženski identitet. Ne uspjevši se snaći u novoj situaciji, ona odabire smrt u valovima.

Sam pojam buđenja predstavlja stanje na prijelazu između sna i pune svijesti, pa roman možemo shvatiti kao proces evolucije, promjene i tranzicije. Ednin lik mogao bi predstavljati most čija je bolna misija proces premošćivanja dva stoljeća, dva svijeta, dvije vizije roda, te koji bi mogao označavati početak stvaranja vlastitog “ja” čije je dovršenje još daleko.

Kate Chopin stvarala je na razmeđu književne tradicije 19. stoljeća i početku novog stoljeća, pa je roman *Buđenje* važan i stoga što ima prijelaznu funkciju u narativnom smislu, od tradicionalnog stvaralaštva u viktorijanskoj kulturi prema modernizmu 20. stoljeća. Koncem stoljeća ruši se sistem viktorijanske normativne etike, nema više strogih podjela na dobro i loše, točno i krivo. Modernizam sa sobom donosi i moralni relativizam, društvo postaje sve manje svjesno naslijeđenih vrijednosti, nema apsolutnih vrijednosti ni polariteta.

Također, modernizam umanjuje značaj religije, a ona je vezana za svetost institucije obitelji. U modernizmu obitelj ne predstavlja ultimativnu instituciju. Edna Pontellier zazire od posjećivanja crkve još kao dijete, a kasnije i kao odrasla osoba ona odbija organiziranu

²⁷ Tillie Olsen govori o neprirodnim šutnjama i istražuje okolnosti koje su dovele do takvog neprirodnog stanja, a nalazi ih u klasi, rasi i spolu, spominje cenzorske, političke, marginalne, prerane šutnje. V. Biljana Dojčinović-Nešić, *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (Beograd: Književno društvo “Sveti Sava”, 1993), str. 57-58.

religiju kao izvor prave istine, crkveni prostor je guši i ona bježi iz njega, kao što kasnije napušta ulogu žene-majke i traži vlastiti put.

Modernizam otvorenije gleda na pojam seksualnosti, koja postaje tema o kojoj se diskutira, za razliku od konzervativnih normi 19. stoljeća. Kate Chopin otvara neke ključne teme vezane za Ednino seksualno buđenje i oslobođenje. Ona ne osjeća krivicu što dopušta da je Arobin zavede, što bi bilo svojstveno junakinji 19. st, već svjesno prihvaća avanturu zbog vlastitog zadovoljstva.

Pojam umjetnosti u romanu tretiran je također drugačije nego što je bilo uobičajeno. Umjetnost u modernizmu predstavlja pojam humanizacije, ona je nedjeljiv dio ljudskog postojanja. Slušajući kako stara pijanistica svira klavir, Edna doživljava pročišćenje, glazba je transformira i humanizira. Kasnije, kako se lik Edne razvija u smjeru novog bića, ona osjeća potrebu za vizualnom umjetnošću, kroz slikanje doživljava potpuno iskustvo ljudskih osjećaja i kreativnosti, ali budući da se nije u stanju potpuno prepustiti i predati umjetnosti, ni u njoj ona ne nalazi potpuno ispunjenje.

Možda najvažniji element ovog romana kao preteče modernizma je pitanje stjecanja samosvojnosti. Junakinja Chopinove je *usamljena duša*, ona traži svoje unutrašnje "ja", a upravo u modernizmu naglašena je težnja za osvjetljavanjem vlastitog identiteta, traženjem vrijednosti unutar samog pojedinca. Junak se povlači u sebe, osjeća se otuđeno, razočarano, nerealizirano, baš kao i Edna, koja tek u valovima mora pronalazi svoje iskonsko "ja".

Roman *Buđenje* po tematici jako nalikuje jednom drugom romanu koji je nastao četrdesetak godina ranije, koji je također uzburkao javnost i to do te mjere da je njegov autor završio na sudu zbog povrede javnog morala i religije, a to je Flaubertova *Gospođa Bovary*. Tematika oba romana je slična, u centru su dvije mlade udane žene koje ulaze u zabranjeni ljubavni odnos, prvo s mlađim muškarcem, a onda s iskusnim zavodnikom, da bi na kraju, prezrene od društva okončale život samoubojstvom. Roman *Buđenje* ponekad i zovu *Kreolska Bovary*, jer postoji čvrsta veza između lika Emme Bovary i Edne. One su obje u traženju svog identiteta, osjećaju se sputano u svojoj okolini i traže slobodu. Nezadovoljne su svojim intimnim životom, muževi ih ne ispunjavaju, kao ni vlastita djeca za koju ne pokazuju naročiti interes, ni želju za žrtvovanjem. Majčinski instinkt nije razvijen niti kod Emme, ni kod Edne, one povremeno nalaze utjehu u djeci, ali ne žele žrtvovati svoju slobodu radi njih. Također, religija u njihovom životu ne igra važnu ulogu, Edna je prešutno ignorira, a Emma, koja od djetinjstva osjeća otpor prema strogim pravilima crkve, kasnije u njoj pokušava naći izlaz i smirenje, ali njen duh je prestrasan da bi se mogao smiriti molitvom. Obje junakinje su impulzivne, pomalo naivne, prepuštaju da ih vode emocije, a ne razum. One traže

samoispunjenje, ali ne mogu ga naći same, već ga traže u ljubavi s drugim muškarcima, što dovodi do tragičnog kraja.

U podnaslovu *Gospođe Bovary* stoji *Provincijski moral*, što je zapravo tema ovog romana, kroz lik Emme prikazana je sva ispraznost braka i malograđanske sredine. Poklanjajući pažnju realističnim, detaljnim opisima, reproducirajući riječi i svijest svojih likova, a istovremeno ostajući nepristran, Flaubert predstavlja Emmu kao simbol pojedinca koji ne prihvaća svoju sudbinu i bori se za ostvarenje svojih snova i ideala. Ona se bori za svoj san o sreći i ljubavi, želi osjetiti punoću života, ali se slama pod teretom vlastitih htijenja i ambicija.²⁸ Emma predstavlja sanjarski dio čovječanstva, te svojim krajem dokazuje svu tragičnost takvih težnji. U romanu je naglašen socijalni moment, Emma predstavlja odraz svog vremena, ona je i simbol ljudske osrednjosti i ograničenosti, nemoćne čežnje k visinama, neostvarivim ambicijama, uspinjanju na društvenoj ljestvici, što je u njenim društvenim okolnostima neostvarivo.

Za razliku od Emme, koja je nepopravljivo romantična i strasna osoba, Edna je povučenija, ne ulazi u prisnije odnose s ljudima iz svoje okoline. Ona djeluje pomalo nezainteresirano, jer s njima ne nalazi zajednički jezik, a tu je prisutan i rasni moment, naime, Edna je kao tipična Amerikanka jedina strankinja među Kreolima. Edna je otuđenija od svoje okoline nego Emma, ali je puno samostalnija, nije opterećena materijalnim uvjetima (spremno napušta luksuznu muževu kuću i želi živjeti od svog rada), ona prihvaća fizičku ljubav bez emocionalne i tu donekle nalazi zadovoljenje. Edna nalazi u sebi dovoljno snage da napusti obitelj, podnosi i osudu okoline, pokušava slikati, ali umjetnost traži cijelu dušu, potpuno posvećenje, a to Edna nije u stanju. Izlaz nalazi u smrti. Za razliku od Emme koja osramoćena, ostavljena i izdana u trovanju arsenom traži bijeg i čija smrt upropaštava cijelu obitelj (muž se propio i nedugo zatim umro, a kći dana na skrbništvo), Ednina smrt je pročišćenje, oslobođenje. Smrt kao izbor nije trenutak slabosti ni afekta, već svjesne, racionalne želje za napuštanjem jednog svijeta u kojem ona sebi ne nalazi mjesta.

Usporedbom samih književnih stilova kojima su se služili Gustave Flaubert i Kate Chopin u oblikovanju svojih likova, vidimo da su oni imali različite interese – za razliku od

²⁸ Emma je svjesna neravnopravnog položaja žene u društvu, kada trudna razmišlja o budućem djetetu, ona želi sina: "...pomisao da ima muško dijete bila joj je već unaprijed kao neka naknada za sva njena dotadašnja razočaranja. Muškarac je barem slobodan; on može zadovoljavati svoje strasti, putovati po svim zemljama, svladavati sve zapreke i uživati najveću sreću. Ženu, međutim, neprekidno nešto priječi. Nepokretna i u isti mah povodljiva, ona ima protiv sebe svoju putenost i ovisnost o zakonu. Njena volja, poput koprene njezina šešira, koju drži jedna traka, podrhtava pri najmanjem povjetarcu, uvijek je vuče kakva želja, uvijek je zadržava kakav obzir." Gustave Flaubert, *Gospođa Bovary* (Zagreb: Zora, 1975), str. 91.

Kate Chopin koja opisuje duhovno buđenje svoje junakinje, Gustave Flaubert je detaljnim opisivanjem svakidašnjeg života provincije želio prikazati tadašnju društvenu situaciju, tako da roman djeluje kao kronika jednog vremena, stvara se dojam istinitosti. Likovi su socijalno motivirani, u fokusu stoji njihovo ponašanje u vanjskim okolnostima – društvu i prirodi. Pripovjedač kao nepristrani svjedok prati njihove živote u širem kontekstu društvenih zbivanja.

Dvadeseto stoljeće okreće se od fotografskog prikazivanja stvarnosti i radnja se sve više premješta u čovjekovu svijest. Dolazi do novih zahtjeva u umjetnosti, opiranja prema tradicionalnim načinima stvaranja, a ta nova epoha naziva se *modernizam*. Cilj pisca je prikazati duhovni život junaka. Pripovjedač posredno daje zbivanja u povijesti i društvu samo ako su oni od važnosti za same likove. Nema pravog pripovijedanja, romani se baziraju na naizgled banalnim i nepovezanim sjećanjima likova, a pojam vremena dobija posebnu dimenziju. Miješaju se prošlost, sadašnjost i budućnost. Vrijeme se ne mjeri objektivno, već ono ovisi o trenucima sjećanja koji traju kraće ili dulje u svijesti likova, a nekad ono određuje i okvir romana.²⁹

Moderni roman gubi fabulu u klasičnom smislu, ona se više pretvara u dramu subjektivnog doživljaja.³⁰ Nositelji duhovnih ideja romana su likovi, ali oni često ne sudjeluju u nikakvoj akciji, niti okolina utječe na njih, oni se ne mijenjaju kao posljedica radnje, a često niti ne utječu jedni na druge. U modernom romanu akcija je zamijenjena suočavanjem i razmatranjem ideja.

Novi pristupi stvarnosti uvjetuju i pronalaženje novih, odnosno prerađenih književnih formi. Pisци su svjesni književne tradicije i naslijeđa, ali oni prerađuju i prilagođavaju usvojene i poznate oblike, pa su među romanima 20. stoljeća česte parodije. Budući da se obnavlja veza između prošlosti i sadašnjosti, odnosno javlja se izvanvremenski aspekt, književnici posežu za obnavljanjem klasičnih mitova, ali s aspekta tekućeg vremena. Također, upotreba simbola uvjetuje višeznačna tumačenja umjetničkog djela koje teče paralelno sa stvarnošću i koje ne predstavlja iskaz o životu, niti ga treba tumačiti u odnosu na stvarni život. Vrijednost knjizi daje sam kontekst djela, a ne sličnost sa stvarnim životom. Svijet stvoren u knjizi je neizravna slika stvarnog svijeta i subjektivni komentar o njegovoj prirodi.³¹ Jedno od

²⁹ Npr. u romanu V. Woolf *Gospođa Dalloway* radnja oko dva lika odvija se u jednom danu, u *Izletu na svjetionik* opisana su dva dana u životu obitelji Ramsey koja su odvojena periodom od deset godina, a u *Orlandu* roman pokriva period od 350 godina.

³⁰ Ivo Vidan, *Uliks Jamesa Joycea / Krik i bijes Williama Faulknera (Romani struje svijesti)* (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 9.

³¹ Ibid, str. 11.

osnovnih obilježja modernizma je opiranje tradiciji, a književne tehnike i oblici toliko su raznoliki, da se teško može govoriti o modernizmu kao o jedinstvenoj stilskoj formaciji.³²

Među vodeće pisce prve polovice 20. stoljeća ubraja se James Joyce, koji je uveo brojne novine na području same književne tehnike. Njegov roman *Portret umjetnika u mladosti* (*A Portrait of the Artist as a Young Man*) objavljen je 1916. godine, sedamnaest godina nakon objavljivanja *Buđenja*. Centralna tema je duhovni razvoj mladića od njegovog djetinjstva do kraja rane mladosti, tj. do završetka školovanja. S obzirom na razvoj umjetničkih afiniteta glavnog junaka Stephena Dedalusa koji u umjetnosti pronalazi svoj budući poziv, ovaj roman se ubraja u obrazovne romane, točnije, to je roman o umjetniku. Kroz roman opisano je školovanje irskog dječaka u jezuitskom koledžu, njegov odnos prema obitelji uslijed ekonomskih neprilika i nesuglasica, te kasnije školovanje na katoličkom fakultetu, sve do odluke o napuštanju rodnog grada i odlaska u inozemstvo. Roman ima puno autobiografskih elemenata, pomno odabranih i obrađenih, ali za cilj nema autobiografiju, već prikaz objektivne, nepristrane slike jedne subjektivne svijesti u razvoju.³³

Kakav je razvoj ličnosti Stephena Dedalusa i na kakve prepreke on nailazi? Stephen se mora osloboditi utjecaja crkve u kojoj on neće naći duhovni mir. Iako se trudi, odgoj kod jezuita, njihove pobožne vježbe, molitve i meditacije ne ispunjavaju ga, baš kao što ni u okrilju obitelji ne nalazi ispunjenje. Irski nacionalizam, politička previranja, malograđanske predrasude, idejni i umjetnički klišeji kod Stephena stvaraju revolt. Za njega nema svetih stvari, on sa sarkazmom gleda na pojmove vjere, obitelji, prijateljstva, morala. U nesuglasju sa okolinom, ali i samim sobom, Stephen traži svoj put i smisao života koji će pronaći u umjetnosti, tj. pisanju. Umjetnost traži potpuno posvećenje i on je spreman za to.

U *Portretu umjetnika u mladosti* još nema nekih većih stilskih otklona koji će se kasnije pojaviti u *Uliksu* (*Ulysses*), a naročito u *Fineganovom bdijenju* (*Finnegans Wake*), na kojem je Joyce je radio sedamnaest godina i koji je pisan potpuno nerazumljivim jezikom, jezikom sna. Prešavši preko svih pravopisnih, gramatičkih i etimoloških normi, upotrebljavajući vlastite kovanice, Joyce je stvorio formu koja je potpuno nečitka i apstraktna.

Pripovjedač u *Portretu umjetnika u mladosti* daje zbivanja, razmišljanja, odnose između likova kroz lik Stephena, ali Stephen nije pripovjedač. Pripovjedač ne zna više od svog lika, on "gleda" zajedno s njim i dolazi do saznanja istovremeno kad i on. Joyce se

³² Milivoj Solar piše o uvjetnoj podjeli modernističke epohe na razdoblja esteticizma, avangarde, kasnog modernizma i postmodernizma, mada naziv ova dva posljednja razdoblja smatra neprikladnima. Milivoj Solar, *Suvremena svjetska književnost I* (III prerađeno i dopunjeno izdanje), (Zagreb: Školska knjiga, 1997), str. 34.

³³ Ivo Vidan, *Uliks Jamesa Joycea...*, str. 13-14.

zalagao za neprisutnost autora u djelu, što je zagovarao i Flaubert koji je tražio da pripovjedač “mora prenijeti sebe u svoje junake.”³⁴ On je smatrao da bi se književno djelo trebalo sastojati od teme i stila koji odabere pisac, ali bez emocija, “umjetnik bi morao u svom djelu biti prisutan kao Bog Stvoritelj, biti nevidljiv i svemoguć, da se svugdje osjeti, ali da ga se nigdje ne vidi.”³⁵ Joyceov pripovjedač trudi se biti što manje prisutan, Stephenove dileme, razmišljanja i odnos prema stvarnosti dani su kroz slobodni neupravni govor, unutrašnje monologe i struju svijesti, tako da se kod čitatelja često gubi granica između Stephena i pripovjedača.

Ako pogledamo duhovni razvoj Stephena Dedalusa kao muškarca u odnosu na junakinje *Bildungsromana*, npr. Jane Eyre, neosporno je da žena prolazi kroz teži i složeniji razvoj koji je dodatno opterećen i odnosom društva prema ženskom rodu. Jane je neprihvaćena od svoje okoline jer je drugačija, nije mirna i poslušna. Stephenov sukob prvenstveno je sukob unutar njega samog, njega okolina prihvaća iako je drugačiji. Kad ga prefekt nepravedno išiba, on uz potporu i nagovor ostalih učenika odlazi rektoru koji mu indirektno daje za pravo, on zbog toga postaje heroj u očima kolega. Jane zbog samoobrane biva zatvorena u crvenu sobu i zavezana za stolicu, bez mogućnosti pokušaja opravdanja. U Lowoodu, koji ima za cilj suzbiti bilo kakvu individualnost kod djevojčica, tek smrt Helen Burns uvjetuje promjene. Ni Stephen, ni Jane ne trpe duhovnu institucionalizaciju, ali Stephen je muško, on pobunom može postići svoj cilj, a Jane prvo mora srušiti barijere unutar svoje ličnosti, pa onda zaobilaznim putem pokušati doći do cilja.

U *Buđenju* Edna u sebi otkriva svoju senzualnu i umjetničku stranu, ali ništa od toga ne uspijeva realizirati. Stephen posjetu prostitutki doživljava prvo kao oslobođenje, da bi kasnije osjećao strašnu grižnju savjesti zbog straha od boga. Kad se ispovjedi, taj teret nestaje, a s vremenom se on oslobađa i pretjeranog utjecaja vjere. Nema javne osude zbog njegovog ponašanja, koje nije usamljeni slučaj. Kad Edna zbog usamljenosti prihvati vezu s Arobinom, postaje predmet osude okoline. Stephen godinama mašta o jednoj djevojci koja mu se sviđa, ali on ima svoj put, on je samostalan i može živjeti bez ljubavi. Ženama za samoostvarenje treba oslonac. Jane i Edna su željne ljubavi i spremne su se žrtvovati za nju. Edna se pokušava posvetiti umjetnosti, ona osjeća da je umjetnost ispunjava, ali nije u stanju posvetiti joj cijeli svoj život. Rastrzan između obitelji, ljubavi i društvenih normi, njezin um ne može se pročistiti ni osloboditi, duh joj je sputan i kao takav nesposoban za umjetničko stvaranje.

³⁴ Vidi Sonja Bašić, *Subverzija modernizma Joyce i Faulkner* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996), str. 62.

³⁵ *A Modernist Reader, Modernism in England 1910-1930*, ur. Peter Faulkner (B. T. Batsford LTD London, 1986), str. 15.

Stephenove pobude u umjetničkom razvoju potpuno su drugačije, u njemu samom stvara se nesuglasje zbog otpora prema okolini (strogi katolički odgoj, politika, irski nacionalizam, ekonomski problemi u kući...) koje rezultira općim nezadovoljstvom i individualnom pobunom. Jedino u umjetnosti Stephen pronalazi svoj mir, kroz pisanje on doživljava pročišćenje i ono mu postaje svrha života.

Da bi umjetnik mogao stvarati i potpuno se posvetiti svom radu, on mora imati čist um, biti rasterećen od unutrašnjih konflikata o samom sebi. Virginia Woolf, jedna od najznačajnijih modernističkih spisateljica 20. stoljeća kroz svoje romane također razmatra pitanje umjetničkog stvaralaštva. U njezinoj viziji umjetnika, on može biti uspješan jedino ako u svom biću objedinjuje elemente ženskog i muškog uma. Umjetnik mora imati androgini um, jer samo takav um rasterećen od žensko – muških podjela, koji u sebi apsorbira sveukupnost ljudskog postojanja, može stvarati pravu umjetnost. Ideja androginije, koju Virginia Woolf razrađuje u eseju *Vlastita soba*, glavna je tema njenog romana *Orlando* u kojem tek kad dođe do preobrazbe muškarca u ženu i spajanja njihovih umova, umjetnik ostvaruje samog sebe.

Literatura:

Bajazetov-Vučen, Aleksandra, "Vilhelm Majster, bezazleno posvojče života", u: *REČ: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, decembar 2000, br. 60.5.

Bašić, Sonja, *Subverzija modernizma. Joyce i Faulkner*, Zagreb: Zavod za znanost književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

Baym, Nina, *Woman's Fiction, A Guide to Novels by and about Women in America, 1820 – 1870*, London: Cornell University Press, Ithaca and London, 1978.

Chopin, Kate, *The Awakening, and Other Stories*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Dojčinović-Nešić, Biljana, *Ginokritika, rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, Beograd: Književno društvo "Sveti Sava", 1993.

Faulkner, Peter, ur. *A Modernist Reader, Modernism in England 1910-1930*, London: B. T. Batsford LTD London, 1986.

Felski, Rita, "The Novel of Self-Discovery: A Necessary Fiction?", u: *Southern Review* 19, 1986.

Flaubert, Gustave, *Gospođa Bovary*, prev. Josip Matijaš, Zagreb: Zora, 1975.

Gilbert, Sandra M. i Gubar Susan, *The Madwoman in the Attic, The Woman Writer and the Nineteen-Century Literary Imagination*, New Heaven and London: Yale University Press, 1979.

Jacobs, Jürgen i Krause, Markus, *Der deutsche Bildungsroman, Gattungsgeschichte vom 18. bis zum 20. Jh*, München: Verlag C.H. Beck, 1984.

Joyce, James, *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Wordsworth Classics, 2001.

Labovitz, Esther Kleinbord, *The Myth of the Heroine, The Female Bildungsroman in the Twentieth Century: Dorothy Richardson, Simone de Beauvoir, Doris Lessing, Christa Wolf*, New York: Lang, 1987.

Moers, Ellen, *Literary Women*, New York: Oxford University Press, 1976.

Morgan, Ellen, "Humanbecoming: Form and Focus in the Neo-Feminist Novel", u: *The Female Bildungsroman in English, An Annotated Bibliography of Criticism*, The Modern Language Association of America, ur. Laura Sue Fuderer, New York, NY, 1990.

Rosowski, Susan J, "The Novel of Awakening", *Genre*, br. 12, 1979, str. 313-332.

Showalter, Elaine, *A Liteature of Their Own, British Women Novelists from Brontë to Lessing*, Expanded Edition. New Jersey: Princeton University Press, 1999.

Solar, Milivoj, *Suvremena svjetska književnost I* (III prerađeno i dopunjeno izdanje), Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Vidan, Ivo, *Uliks Jamesa Joycea. Krik i bijes Williama Faulknera (Romani struje svijesti)*, Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Woolf, Virginia, *Gospođa Dalloway*, prev. Mate Maras, Zagreb: Liber, 1981.

----- *Svjetionik*, prev. Tomislav Ladan, Zagreb: Stvarnost, 1974.

----- *Orlando, životopis*, prev. Jasenka Šafran, Zagreb: Vuković i Runjić, 2000.

----- *Vlastita soba*, prev. Iva Grgić, Zagreb: Centar za ženske studije-Zagreb, 2003.

Nina Sirković

Faculty of Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Naval Construction,
University of Split, Croatia

Women's Voices in the Novel: Development of Heroine in Bildungsroman

The purpose of this paper is to establish the differences between the male and female variants of *Bildungsroman*, as well as to follow the development of the female ones, from its beginning to the 20th century. As a result of great historical, social and cultural changes in society, as well as of the modernist movement, this kind of novel experienced significant changes. Women novelists became even more aware of their awakening to limitations, which are still determined by a patriarchal society.

Key words: female *Bildungsroman*, an awakening to limitations, modernism, oppression.

Роман *Нове* Јелене Димитријевић као парадигма трагичне побуне жене у оријенталном друштву¹

Рад разматра роман *Нове* (1912) Јелене Димитријевић и женско питање, тј. положај жене у оријенталном друштву на прелазу два века. Кроз главну јунакињу Фатму, васпитану на западноевропским, просветитељско-сентименталним узорима, ауторка је сагледала аспекте положаја жене у затвореним друштвима, а њеном побуном најављују се и стварне, револуционарне промене, које ће се десити у турском друштву (Младотурска револуција). По својој теми и њеној обради, овај српски роман, са почетка 20. века, занимљив је и у интернационалним оквирима.

Кључне речи: женско питање, Оријент, Европа, побуна, жртва

Када се појавио у издању *Српске књижевне задруге*, пре скоро тачно сто година (1912), роман *Нове* Јелене Димитријевић својим квалитетом се издвојио у тадашњој српској романескној продукцији, за шта је доказ годишња књижевна награда Српске књижевне задруге.² Својом тематиком, дубином и ширином захваћене историјске епохе, а нарочито сликом духовног миљеа једног мање познатог, оријенталног и затвореног друштва, као и покретањем родног проблема у интернационалним оквирима, роман Јелене Димитријевић је високо одскочио у књижевној продукцији почетка 20. века. Зачуђујуће је да су у потоњим историјама српске књижевности овај роман и име списатељице једва поменути, а у важнијим студијама о српском роману³ потпуно заобиђени. Из данашње перспективе, роман *Нове* Јелене Димитријевић, уз

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр.178029 Министарства за образовање и науку Републике Србије *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Н.П. „Јелена Димитријевићка”, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 30.

³ Јован Деретић, *Српски роман, 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981.

нешто касније објављен роман Исидоре Секулић *Бакон Богородичине цркве*, 1918, спада међу најбоље романе које су писале жене на почетку 20. века у српској књижевности.⁴

Судбина турске жене у строго нормираним патријархално-оријенталним друштвима као тематика одавно није новост у светској књижевности. Јелени Димитријевић би свакако припадало место једне од првих књижевница, нарочито са простора Балкана, која се на почетку 20. века бавила уметнички ангажовано, друштвено одговорно и рекли бисмо, готово страсно, овом тематиком.

Као што је споменуто, генеза ауторкине опседнутости женама Истока, али и тамним наличјем њиховог живота, почиње вероватно још од њеног првог личног контакта са турским женама. Као супруга српског високог официра имала је прилике да упозна и изблиза види њихов живот непосредно по ослобођењу Ниша, а након вишевековне отоманске власти 1878. године. Њен први роман, *Писма из Ниша о харемима*, 1897,⁵ дуго је сматран првим женским српским романом,⁶ наговештава правац којим ће се интересовања Јелене Димитријевић развијати.

Роман *Нове* проистекао је из крупних друштвено-историјских промена у Отоманском царству на почетку 20. века, тачније Младотурске револуције 1908. године. Сам догађај је такође оставио трага у Јеленином опусу (*Писма из Солуна* 1908),⁷ када се списатељица одмах нашла на месту догађаја, ангажовано пратећи збивања изблиза и пишући о њима. Јелена Димитријевић је осећала да је то почетак велике епохе ослобођења жена исламске конфесије као и свих жена уопште, и у њој се тада зачала тема коју ће четири године касније уобличити у роман *Нове*.⁸

⁴У књижевно-историјском смислу, прве значајне књижевне анализе овом роману посвећују жене, и то странкиње, попут Силије Хоксворт (Celia Hawkesworth) у делу *Voices in the Shadows* (Budapest, 2000, стр. 141-151), које још није преведено на српски језик, као и Магдалена Кох (Magdalena Koch), у књизи *Kiedy dojrzewamy jako kultura* (Wrocław, 2007, стр. 182-217), такође још непреведеном (са пољског) на српски језик. Овим радовима се прикључује и рад Биљане Дојчиновић-Нешић „Чаробни сан Истока“ – Стварност у роману *Нове* Јелене Димитријевић, Научни састанак слависта у Вукове дане, 36 / 2, МСЦ, Београд, 2007, 279-286.

⁵ Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима* (1897), репринт, Народна библиотека Србије, Београд, 1986.

⁶ Недавно је установљено да је то *Девојачки роман* Драге Гавриловић, објављен 1889. Видети мој рад „Први женски роман“ (у књизи *Жена у српској књижевности*, Нови Сад, 2010, стр. 39-51), као и: Драга Гавриловић, *Изабрана проза*, прир. Јасмина Ахметагић, Београд, 2007.

⁷ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (1908), репринт, двојезично издање (српски=грчки); прир. В. Бошковић, Д. Аничкић, Карпос, Београд, 2008.

⁸ Видети рад Слободанке Пековић, „Путописи Јелене Димитријевић као могућност виђења другог“, *Књижевна историја*, XL, 2008, 134-135, стр. 117-135. Такође и мој рад „Јелена Димитријевић – прва призната српска књижевница“ (у књизи: *Жена у српској књижевности*, Нови Сад, 2010), стр. 53-65.

Одабравши за тему (и то најављујући посредно, у својим *Писмима из Солуна*), трагичну судбину једне младотуркиње, девојке новог доба, „нове“ (нове жене), насталу на стварном предлошку из прича и судбина које је, нема сумње, чула од турских жена током свог боравка у Солуну, Јелена Димитријевић говори о побуни жене и њеном слому под још чврстим стегама једног вековима одржаваног (мушког) обичајног права. Композиција овог обимног романа, која би се, условно, могла упоредити са нешто раније објављеним и краћим романом Боре Станковића *Нечиста крв* (1910)⁹, такође је у почетку усредсређена на затворен простор и сликање раскошне атмосфере богатог турског дома у Солуну. Осим оца породице највећи број ликова око главне јунакиње Фатме чине жене. Основни предмет радње је, као и у *Нечистој крви*, удаја главне јунакиње, са сличним елементима женске побуне (да она сама себи изабере мужа, а не да се удаје за „недраго“), док истинску драматичност и убрзање радње у оба случаја представља чин просидбе и свадба, додуше са сложенијим перипетијама у роману *Нове* где доводи до трагичног исхода по обе главне јунакиње. Главна јунакиња Јелениног романа, Емир-Фатма, припадница је високог слоја турског племства у Солуну кроз чији живот и трагичан удес је приказан тренутак прелома не само два века, него и две епохе у Отоманској империји. Најава тих промена оличена је већ у самом васпитању Емир-Фатме. У духу ондашњих културно-историјских промена турског друштва и окретања према Европи, боље рећи према Западу, њен отац, Ибрахим-Хасан беј, омогућава својој ћерки-јединици образовање и васпитање по тадашњим највишим стандардима сопствене класе. Ми је упознајемо као већ духовно формирану девојку која одлично говори француски, чита француске љубавне романе, свира клавир, а основни сукоб настаће стога што је њено образовање по западном моделу за оца само статусни симбол и доказ његове друштвене моћи. Отац не мисли да суштински мења традиционалне обичаје који владају у турском друштву вековима, нарочито у погледу женске деце, док његова ћерка више не жели да живи по старом. Емир-Фатма се дакле, „отела“ у начину размишљања, захтевима према животу и жељи за активним учешћем у њему. Те елементарне слободе којима тежи главна јунакиња, јесу тежиште проблематике романа, а кроз њен удес Јелена Димитријевић даје дубоке увиде о тоталној обесправљености и потчињености жене оријенталне културе на прелому два века.

⁹ Бора Станковић, *Нечиста крв*, пишчево издање, Београд, 1910.

Сукоб у овом роману није само сукоб на релацији отац-кћи. То је и сукоб јединке против читавог нехуманог система усмереног према жени, у тренутку сазревања свести да се женин положај у таквом друштву мора мењати. Укинута као личност, као биће „без душе“, сведена на сувише узак егзистенцијални простор (затворени кућни простор и вишак времена), жена Оријента вековима је свођена само на употребни и украсни предмет „спољашњег“ мушког света. То је било не само лишавање женине слободе „споља“, већ и *изнутра*, у њеном најинтимнијем и најопипљивијем виду – у покривању њеног тела од главе до пете, нарочито лица: индикативан је податак да су девојчице од девет година већ морале да иду „завијене“, што је лично искуство и главне јунакиње. Њихова кожа никада није видела сунца. Фатмина сестра од стрица, Мерсије, сличног статуса и образовања, једини је Фатмин коректив стварности у тој самоспознаји другачијег света који постоји негде далеко од њих, и духовна саучесница у креирању новог живота о коме сањају. Врхунска срећа за две девојке била би да могу да иду „развијене“, и да носе шешир, као њихове гувернанте. Једне вечери оне крадом праве „модну ревију“ на балкону отвореном према мору, јер их одатле нико не може видети:

„...како јој лепо стоји башјорти! И кад би смела од оца, она би га увек носила. Али младеж на грлу, елиф између обрва, састављене обрве, све што толико воле старотуркиње, она је страшно мрзела. „Кад бих могла да ишчупам младеж и елиф, рече гледајући се у огледалу, и повуче танки башјорти да сакрије то што мрзи...“¹⁰

Звучи индикативно и податак да жене и девојке, нарочито из виших слојева, у време радње романа, дакле, на самом почетку 20. века, завиде служавкама („измећаркама“) или потурченим Јеврејкама, које иду (послом) слободно улицом, на пијацу, откривеног лица, чак им се „јављају људи“! Смисао овог вековног потчињавања жене у оријенталним друштвима јесте њено сабијање у затворени простор куће, где је строгим нормана претворена само у објекат, предмет потпуно потчињен мушкој цивилизацији и мушким потребама.

Главна јунакиња, Емир-Фатма, приказана је као битно другачија од околине. Њена размишљања и разговори с Мерсијом, проистекли из прочитаних лектира, једини су облик њихове самоспознаје и обликовања живота другачијег од оног, вековима и

¹⁰ Јелена Димитријевић, *Нове*, Српска књижевна задруга, Београд, 1912, 12. Сви цитати су према овом издању.

традиционално одржаваног у њиховом друштву, што се нарочито одражава и у другачије формираним схватањима о љубави, у првим љубавним импулсима (маштање о идеалном драгом, избор партнера по властитој вољи...), односно, спознајом о слободи љубавног избора, који ће, како ће се видети, бити основа њене емоционалне иницијације али и побуне. Тако ће и Емир-Фатма формирати свој сан о идеалном драгом, који је потпуно обликован по мери њених француских лектира:

-Кад би тај човек био Француз, ја бих се у њега заљубила. Али где да нађем човека? У кући затворена, на улици у затвореним колима. Видим по некога кроз решетке, кроз колске прозоре, али то није ништа. *Понекад ми дође да поломим решетке...* Мерсије, мој муж мора свирати у пијано, знати енглески и говорити француски као Мадам. Ја с таквим мужем не бих волела да живим овде, те бих молила Бога да нешто скриви и да га прогнају: да с њим идем у свет, у Париз. Ах, Париз!...*Ми овде не живимо, већ животаримо.* „Живот вам је анималан“, каже Мадмоазел. „Једете, пијете, спавате...“ *Шта је живот и његова борба, ми не знамо*, Мерсије. Нама је све готово, и ми смо тако несрећне...¹¹

Овај Фатмин „пророчки сан“ о идеалном мушкарцу с којим ће бежати у свет ускоро ће јој се у длаку обистинити, додуше, у иронијском кључу. Фатмини снови су проткани и већ јасном самосвешћу о спознатом, заробљеничком начину живота жена у исламском друштву, који она гласно разматра са Мерсијом. Како каже сама списатељица за своје јунакиње, „Оне живе у Турској, а сањају о Француској“:

- Свет, Мерсије, то је за мене нешто далеко као небо, тај свет који сам из књига познала и о коме ми је толико причала Мадмоазел и Мадам. О томе свету сањам и ако његову даљину не могу да појмим. Па они дивни градови, на сликама! Али ја чак и Солун не познајем, и ако сам се у њему родила и одрасла¹²

Егзистенција две девојке посредно је приказана и сценом са канаринком, која је побегла из кавеза, а две девојке је једва спасиле у башти пред мачкама, што се може протумачити и као симболична парабола о њиховом властитом положају. „Да не беше нас, њу би мачке појеле. Да је умела говорити, зацело би нам рекла: -Вратите ме у затвор, јер ја не умем у слободу“.¹³

Управо на оваквим координатама романа започиње и његов заплет. На балкону, на самој обали мора, у Фатмином животу појављује се изненада, први пут мушкарац.

¹¹ Ibid, 9, курзив СГР.

¹² Ibid, 10.

¹³ Ibid, 27.

Сустрет са младићем који јој упућује поздрав са чамца постаје чин немерљив по значају у девојчином животу, нека врста иницијације којом су симболично премошћени векови у историји друштва коме је припадала. Она је први пут стварно доживела нешто што је до тада само читала из књига да постоји у далеком, жуђеном свету. То је својеврстан почетак Фатмине иницијације, на путу самоспознаје, али и побуне. („Да ју је видела Мерсија кад је одговорила човеку на поздрав, узвикнула би престрављено: „Ти си полудела!“¹⁴, са свешћу и о унутрашњем конфликту који прати ту побуну: „*Не може се разорити за дан што се зидало вековима*“.)¹⁵

Унутрашњи живот девојке добио је нову димензију. При повратку са излета код стрица и сестре Мерсије јављају се још чвршће мисли о потреби личне слободе у друштву у коме јој је рођењем запало да живи. Јелена Димитријевић уметничким средствима симболизације наговештава суштинску промену у њој, али и спознају све духовне празнине у којој је до тада живела:

Најпосле кола стадоше пред једном великом двоспратном кућом са софама, ћошкама, терасама и баба-фингама (собама на тавану), и црни дилавер у рединготу, крутој огрлици и фесу, скочи те отвори вратаоца, па окрете леђа и опружи мишицу...Емир-Фатма баци поглед с неким чудним осећањем у прозоре с решеткама, и први пут у животу: *кућа њених родитеља учини јој се као хапсана*. Крај мора, крај отворених шалона и прозора била је месец дана. А сад, да се затвори. И чисто са страхом погледа у две тешке велике капије са звекирима и халкама споља, с мандалима изнутра, у грдно висок оградни зид. И она ће ту, иза тих густих решетака и високог зида да вене без сунца и ваздуха. *Она нема право ни на сунце и ваздух!*...¹⁶

Доследна симболизација простора у уској је вези са унутрашњим душевним стањем главне јунакиње:

„Пред харемским вратима четири велика лимуна, под прозором њене девојачке собе један кипарис; и он је подсети на смрт, а у гробљу, малочас, смрти се није сетила...Али ово нису мртве ствари, ово су живе: шардрван, лимуни, кипарис. Обучен је у црно за њеном слободом. Он стражари под њеним прозором. И зар она зна шта је то слобода?...“¹⁷

Сасвим је извесно да је Јелена Димитријевић овде у функционалном и симболичном опису оријенталних ентеријера приказала источњачке топосе у сасвим

¹⁴ Ibid, 13,

¹⁵ Ibid, 28, курзив СГР.

¹⁶ Ibid, 17, курзив СГР.

¹⁷ Ibid, 17.

супротном значењу од оних уобичајених, често у европској литератури „опчињавајућих“. Они су овде приказани „изнутра“, у функцији доживљаја саме јединке, као тамница духовна, физичка, виђена из перспективе спутане (и пробуђене) женске јединке. Када сазна и име вољеног (Џемал), а добије и право љубавно писмо од њега на француском језику, она први пут доживљава потврду да је њена љубав стварност, а не сан или фантазија из књига, тако чест у животу жена Истока унутар затвореног простора куће. Овај тренутак се може назвати и прекретничким у судбини главне јунакиње у ком је спознала сву спутаност свог младог бића. Основна препрека коју може да очекује јесу пре свега, њени родитељи, чија је улога у патријархалном друштву само доследно спровођење давно зацртаних норми и одржавања обичаја и традиције по сваку цену и то тако, што отац води главну реч, а мајка га у свему подржава („Ти немаш своје ја ни у избору хаљине, а камоли у избору мужа“, пише јој из Париза њена гувернанта. „Хаљину ти бира мајка, мужа ће ти изабрати отац!“).¹⁸ Но, ово иницијално љубавно искуство у Фатми као да јача самоспознају и шири се на план читаве егзистенције: истрајати по сваку цену у борби за слободу своје личности, а против личне спутаности, као и одлучивати сама о својој судбини, па чак и удаји. А удати се, након тог другачијег искуства, на „свој“ начин, могла је само из љубави. Фатмина судбина ће, попут источњачког ткања, које има потку у јединственом фатализму (к'смету), бити заокружена сликом олује над Солуном и ударом грома баш у „њено“ дрво – кипарис, већ унетог као симбол у приповедно ткиво испред њене собе и балкона. То се може тумачити не само као уништење симболичног чувара дома, већ и „двојника“ њене душе, чиме се најављује удес главне јунакиње.

Једноличан живот жена Оријента (одласци са седељке на седељку, по целу ноћ сањарење уз цигарете, робиње које их служе, спавање до подне), у све оштријем контрасту са новим начином живота у доколици (салони у којма се говори француски или енглески, уз присуство мисионарки и путница са Запада), произвешће духовне и генерацијске разлике међу самим женама оријенталне културе. Веома је интересантна мрежа женских ликова који су испреплетани у окружењу главне јунакиње, и може се рећи да свака од тих жена представља одређени друштвени и психолошки тип, са јасно интонираном поруком. Бака и мајка представљају два упечатљива генерацијска типа у традиционалним оквирима, али потпуно супротних усмерења. Лик Фатмине баке Нене посебно је рељефно извајан. То је жена која је писмена, зна арапски и персијски, свако

¹⁸ Ibid, 66.

вече проводи уз свету књигу Коран и васпитава и Фатму мудрим саветима упућиваним свим укућанима. Насупрот њој, Фатмина мајка Сафета скицирана је као жена потпуно у складу са нормама оријенталног друштва и стога – срећна. Она сваком реченицом повлађује мужу, окружујући га обожавањем и поштовањем, са највећом бригом „да му се обуче“, а нарочито га подржава у свим одлукама које се тичу њихове кћери.

Најинтересантнији лик романа представља Фатмина тетка Ариф-тејзе, чија схватања и деловање дају читавом роману неопходну моторику па и идејну подлогу. Она припада најрадикалнијем кругу младотуркиња, тј. жена новог времена, које су по револуционарним схватањима о променама у друштву и прозване „нове“. Атипична за своју средину, писмена, начитана и слободумних и револуционарних схватања, у браку са толерантним мушкарцем и без деце, тетка Ариф је сву своју енергију усмерила на борбу за ослобађање турских жена, кроз предавања, ширење нових идеја, путовања, кроз дружења са Францускињама и Енглескињама по салонским и харемским седељкама, као и подршком у свакој женској акцији, што ће и показати директним учешћем у Фатминој „побуни“. Њен лик је и најзаокруженији лик новог типа жене Оријента у целокупном роману. Фатма у теткиној кући на обали, у соби „с европском библиотеком, где она ради, мисли, осећа, радује се и тугује“, најпотпуније спознаје смисао сопственог живота. Тетка Ариф најбоље своје ставове исказује у писмима, са бројних путовања у борби за женска права (попут писама из Сереза и Скопља), у којима у виду манифеста, али и са хумором, описује заостале прилике у којима се наша (да је морала и сама носити ферецу, па је слушкиња морала водити „јер не видим куда идем“), дајући луцидна запажања о духовној упарљености сопственог пола у царевини: „Оне још сањају чаробан сан Истока“, „...све је ту старо, од пре двеста-триста година исто: осмеси, неискреност, сумња, ухођење...“, поредећи хуморно, турске жене са „цаковима који ходају“, и борећи се не само за „ослобођење харема“, већ за њихово потпуно „уништење“.¹⁹ Поједини сегменти тог њеног „вјерују“ у писмима су у правом смислу револуционарни, па се могу сматрати малим манифестима женског ослобођења на Истоку:

Фењер, свако вече, ја носим и идем напред пред женама да им осветлим пут. Чини ми се да их не водим кроз варош пуну живих душа, него кроз гробље.... Ох, а наше старе хануме! Тек почеле да живе, а старе; *старе се и родиле*. ...*Оне спавају*... Устајте, младе жене и девојке, која год је имала крај себе

¹⁹ Ibid, 64.

Ану, Марсел, Елиз, и чула шта је жена, и шта је женина дужност, и шта је женино право....“²⁰

Арифиним наставком борбе (након читања Фатминог дневника из Париза), пред коју је положена најскупоценија жртва, живот њене сестричине, роман се и завршава.

Мерсије је у почетку стални пратилац Фатминих спознаја и духовних стања, незаобилазна у дружењима, седељкама и преписци, а потом се нагло губи из Фатминог видокруга, да би тек у епилогу романа била заокружена као лик. Пратећи „изблиза“ Фатмину љубав, а притом, видевши и сама Џемала, који је такође једини стваран и живи мушкарац дотад и у њеном видокругу, Мерсије се безнадежно заљубљује у будућег зета. Будући да је волела већ „заузетог“, Мерсије се уклонила и из Фатминог живота не желећи ни да се уда за другог, без љубави. У тој доследности, чувајући тајну до краја, умире тихо и безгласно, као пример још једне жртве друштвених ограничења и односа.

Женска посела у овом роману су такође раскошно описана, са елементима драме. Она представљају судар старог и новог времена. Кроз њих Јелена Димитријевић слика судар две културе, традиционалне и „новог доба“ са тек започетом, али незавршеном симбиозом. Описујући још једну важну личност из Фатминог непосредног окружења Нурију „суту“, мајку по млеку и Џемалову тетку, Јелена Димитријевић даје њен портрет као типски и пример тог још незавршеног процеса, наглашавајући, не без хумора, да је она „пофранцужена Туркиња“:

„...Она толико воли француски и говори га и кад треба и где не треба....пред сваку реченицу рекне Мон Диеу!...Држи француске илустроване листове и чита само о обичајима, и о новостима, да би била *au courant*, и толико говори о Француској да човек мисли да је у њој пола века провела, а она је није ни видела. Чешља се француски, облачи турски; у кући јој је намештај и француски и турски; пудлице јој имају француска имена, Фаворит и Мињон, мачке турска, Мавиш и Памук; топи се од милине кад неко рече да личи на Франускињу, и поноси се „духовитошћу“. Она говори о духу, не о срцу; па ипак, она више има срца но духа...“²¹

На тим поселима којима иначе често присуствују и француске и енглеске гошће, расправља се о општем положају турских жена, о тешкоћи њиховог просвећивања и стварања самосвести („...Ништа нису читале, јер и не знају читати, ништа нису виделе, јер се никуд нису макле, а овамо вичу: „Наших обичаја нигде нема!...У Европи је брак

²⁰ Ibid, 48. курзив СГР.

²¹ Ibid, 54-55.

много савршенији, па ипак га називају преживелом установом, и раде му на реформи...Прво треба васпитати жене, па после људе, или само жене, а оно после само по себи долази...“²²). Наравно, уз размену нових идеја, ова посела још увек имају чврсто упориште у источњачкој мудрости и сталожености Фатмине баке Нене, поштоване Шахназе хануме, која време у којем су се све жене нашле, објашњава параболом о *Лончару и његовом разбијеном земљаном богу*.²³ Слика буђења самосвести приказана је кроз низ различитих исповести турских жена, као примера женске судбине, чиме у широком спектру Јелена Димитријевић осликава и целокупно тадашње турско друштво, на прелазу између старог и новог века. Индикативни су и случајеви да су многе жене не видећи никад сунца, увек у затвореном простору веома брзо и лако оболевале од туберкулозе и рано умирале. У дискусијама са младим Енглескињама, које оштро примећују да муслиманске жене немају „ни право сунца, ни ваздуха“, али истовремено метафорично напомињући да оне (као) „цакови ћуте“, научене да је у вери тако „писано“, у својеврсном фатализму, који представља духовни високи зид, преко кога оне „и не покушавају да мисле...заточене пре толико столећа себичношћу људи“ (мушкараца), дотле Фатма кроз те разговоре, досађава свој љубавни сан и чежњу за потпуном слободом, и за њу, у том тренутку, недостижну срећу: „Она би онда била с Џемалом: на улици, у кући, код њених, код „суте“ и разговара се, и гледа га у лице, у очи, целог, не као кроз кавез, не као кроз зид...“.²⁴ Врхунац овог просвећивања и тајних женских иницијација представља извештај о једном правом „европском балу“, на који је крадом у један европски конзулат у Солуну отишла тетка Ариф. У тад насталој дискусији а поводом моралности европских плесова, где се мушкарац и жена „додирну лицем у валцеру“, на шта се Туркиње зграђају, једна од Енглескиња изговара: „о, колико лажног морала! Турске жене се зграђају што се плесачи додирну лицем у валцеру, а чочечке игре њима нису нимало неморалне!“²⁵ Поента ових разматрања женског положаја своди се на став да се све турске жене морају што пре описменити, обавезно школовати, како би саме схватиле свој положај („Мрак, мрак, ноћ у души, или душа у ноћи: непрестано спавају“), узвикује једна од саговорница.²⁶ И док Фатмина бака Нене, слутећи жељу унуке за слободом и слободнијом конверзацијом, шаље

²² Ibid, 57.

²³ Ibid, 60.

²⁴ Ibid, 77.

²⁵ Ibid, 79.

²⁶ Ibid. 80.

девојке у библиотеку са клавиром где Фатма са младим Енглескињама и Францускињама, кћеркама гувернанти или женама службеника, кроз дијалог на француском, уз разгледање библиотеке и најновијих наслова, расправља о друштвеним кретањима и женском положају и праву жена у Турској, дотле се у делу „харема“, где су остале старије жене, на турском језику и даље помињу само „стара, добра времена“.

Заплет романа нагло се активира Фатминим првим, стварним љубавним састанком са вољеним, у амбијенту потпуно у духу источњачке поезије: у башти. Момак је једноставно прескочио ограду своје тетке Нурије и тај симболичан, први физички сусрет мушкарца и жене у слободном простору представља највиши степен Фатмине дотадашње иницијације, потпуни прелазак из духовно поробљене у самосвесну жену. Њена љубав није више уобразиља јер уз то сазнаје да је младић већ три године прати издалека и воли, као и да је огорчени противник затворености турског друштва и да свим срцем пристаје на борбу „да турске жене баце, на комаде исеку чаршаф и пече...“.²⁷ Фатма тако у својим сновима о слободи добија подршку са неочекиване стране, управо у вољеном мушкарцу. У том смислу Џемал је неопходна противтежа у роману јер представља и тип напредног, савременог турског младића који је живео у Европи и од најранијих година усвојио њене моделе живота. Он нуди Фатми нешто што се стапало са њеним најинтимнијим сновима: „да беже у свет“. На овом месту дешава се и буквално Фатмина чулна иницијација – први пољубац и развијено лице пред мушкарцем, што Фатма доживљава као бурну психичку кризу. Но, овај у суштини велики духовни догађај, претвара се већ сутрадан у љубавно стање немерљиво по значају у њеном животу. „Волећи и све је око ње певало“, каже списатељица, а слике које се Фатми јављају прерастају у маштање о нормалном породичном животу по европским мерилима.

Управо овде активира се у правом смислу драматична радња романа. У исти час када је Фатма спознала љубав на првом љубавном састанку она од оца сазнаје да је – испрошена. Одлука Ибрахим-беја, помало неочекивана и исхитрена, да ћерку, као већ „одраслу“ уда по старинском обичају, за онога за кога је он проценио да ће бити „добра партија“, условљава читаву буру и у самој кући. На страну унукe стаје и Нене која брани право душевности, без обзира на старе обичаје, разложно саветујући сина да је одлука његова, „али ипак пита се, хоће ли тога и тога...“ и: „Грехота је дати девојку док не рече „хоћу“, предлажући сину да она сама „испита њено срце...да ли јој је срце

²⁷ Ibid, 83.

слободно, или је већ кога заволела...“.²⁸ Отац, као окорели традиционалиста који младотурски покрет сматра опасним по царевину, јер хоће све да „пођаури“ (тј. уведе у хришћанство), дискусију закључује речима: „Опрости, мајчице, али и тебе је занела Европа!...“ са ставом, да „је дао реч и да више нема натраг“, на шта му мајка мудро, и пророчки одговара: „Ко се ни с ким не договара, нема право никоме ни да се потужи.“²⁹ Побуни против такве Фатмине удаје придружује се и тетка Ариф: „Зар је тај узима као хаљине? Јер, и за коња би му требало више времена.“³⁰

Емир-Фатма, чувши од оца да јој је просилац „џемал“ (лепота) и мислећи да је реч о њеном драгом, без предомишљања пристаје на очеву понуду. Но, уместо вољеног, када угледа на слици сасвим непознатог човека, тек тада схвативши какав је чин већ извршен, а верна свом идеалу и љубавном избору, она се разбољева. Хитан опоравак у Цариграду само је увертира за праву драму. Поента овог Фатминог писма јесте критика оријенталног друштва у целини, са сегментом удаје / женидба „за недраго“, (лајт-мотив целокупног опуса Боре Станковића). Из другог простора и другачијег окружења, и сама Фатма као да јасније сагледава своју будућу судбину, јер открива Госпођици да се она, ипак „нада“. У овом се, међутим, испољава и њен, први пут исказан, пркосни карактер: „Не, ја бежати нећу, ја хоћу да се борим као мушко с невољом, са својом несрећом. И ко зна, могу и да ја победим, па после да славим своје јунаштво“.³¹ И сам раскид веридбе био је чин без преседана. Густа мрежа нормираних односа унутар заједнице и породице тек тада усмерава за Фатму ствари у жељеном правцу. На овој тачки учинило би се да су се све вредности и тема романа *Нове* исцрпили. Међутим, даљи ток радње отвара потпуно нове димензије повести о Фатминој судбини, који се поново најављује пејзажем, увек у сагласности са психолошким стањем главне јунакиње: „Лето издише, умире и она се не растужи него задрхта од некаквог потајног страха“.³² Сам чин удаје из љубави Фатму суштински разликује од свих својих претходница јер она тиме остварује најважнији степен еманципације, могућност да следи императив срца. Као побуњена јунакиња, она на час доживљава срећу са изабраником коју њена тетка Ариф, не желећи да јој смета, назива „сном из којег не жели да је буди“.³³ И та љубавна срећа има нешто од фаталистичког оријенталног осећања живота. Двоје младих су у љубави

²⁸ Ibid, 89.

²⁹ Ibid, 92.

³⁰ Ibid, 94.

³¹ Ibid, 103.

³² Ibid, 103.

³³ Ibid, 146.

толико обузети једно другим да за њих, а нарочито за младића не постоји други свет сем себе његове жене. Чином удаје из љубави Фатма остварује потпуну иницијацију и егзистенцију као жена. Спознајући да је међу ретким сународницама, где је „муж и драги један исти човек“, она са Џемалом води и дуге разговоре (увек на француском), у којима и њен муж показује знаке побуне против друштва и његових норми у којима су принуђени да обоје живе. Наиме, он жели јавно да изађе напоље са женом, да прошета и да управо буде виђен с њом у друштву, и у сопственој срећи, али уплашени укућани га спречавају у тој „преслободној“ намери.

Симболично, Фатмин суноврат започиње првим ноћима рамазанског поста, када њеног мужа ипак одазову из њене собе и одводе у мушко друштво где он почиње да остаје сваке ноћи и све дуже. Дуго и брижљиво скривана истина од саме невесте ускоро ће изаћи у свој огољености на видело: њен муж, изабраник, лепотан, јесте порочан и у муслиманском свету обележен као тек залечени алкохоличар. Женидба га је на трен одвојила од порока, а лоше друштво поново вратило у његове раље. Остатак приче брижљиво скриване од невесте јесте да је он пропали париски студент, коленовић без иметка. У једној тучи у Цариграду убио је човека, након чега је и протеран у Солун. Све ово посредно сазнајемо из исповести његове мајке на једној од женских седељки, где и она узима реч, одлучујући да обелодани своју несрећну судбину. Џемала је као врло малог његов отац одвео са собом у Европу, лишавајући га тако мајчиног окриља у најосетљивјем дечијем добу. Овде се сагледава траума одрастања дечака без мајке као посредан одговор на његу слабу вољу и склоност ка пороцима. Кроз неуредан живот који је отац водио у Европи, и поред богатства и студирања у Паризу, младић је растао духовно озлеђен, суштински без породице, мајчине љубави и њене кључне подршке у одрастању. Горку осуду друштва у коме је принуђена да живи Џемалова мајка заокружује поруком, да је у оријенталном свету жена без права чак и да васпитава своју децу. Према строгим законима старца, пошто се млади муж три пута напио (што је противно Корану) и поред обећања породици и жени да више неће пити, Џемал губи жену, а Фатма се враћа дому и оцу. У том егзистенцијалном процепу, већ формирана као „нова“, али и оријентално, безнадежно верна „првој љубави“, у потпуно изграђеној самосвести („...зар довека да се бојим оца и да га слушам и удата...да ме храни, одева, јер ја не уmem радити, зарађивати хлеб...јер ме није спремио за живот да будем самостална...“), она се одлучује – на поновну удају за Џемала! Чувши да ће он „у Европу“: „...Ох, он ће у Париз! Ја ћу са њим, да видим те дивне градове, све што сам из

књига познала и лудо заволела...“.³⁴ Ова одлука је доводи до отвореног сукоба с оцем, а ту побуну демонстративно потврђује и физичким чином: рукама ударајући у решетке кавеза „у који је крију од њене девете године“, она раскрвари руке. Ова побуна пред којом се повлачи чак и отац резултира брзим и тајним Фатминим одласком из куће. На брзину венчана на врху Солуна (по други пут за истог мушкарца), Фатма рано ујутру напушта родни град, земљу, и бродом за Марсеј са Џемалом одлази у Француску.

Завршница романа дата је из перспективе већ окончане Фатмине судбине. За две године, у којима се „не зна где је Фатма“, дају се само последице њеног самовољног одласка из очеве куће: „Што год би у кући европско, он растури, испродава, испоклања, спали. Колика је била ватра док су гореле Фатмине књиге, свешчице, писма од Госпођице, нарочито романи“.³⁵

Сама вест о Фатминој смрти поново је посредована симболичном сликом пејзажа и јесени, у складу са вешћу из Париза – да је Фатма умрла. Њено писмо и „аманет“ оцу, тек рођена девојчица, коју му она заветује да је васпитава на традиционалним вредностима друштва које је напустила („Криј од ње дању сунце, ноћу свећу и она ће се осећати срећна“³⁶), јесте посредно признање и сопственог пораза. Епилог на метафизичкој равни представља заправо симболично измирење кћерке и оца, Ибрахим беја, који је, након читања писма заплакао „први пут од кад је постао човек“.³⁷

Додатак роману – Фатмин дневник – писан током њеног боравка у Паризу и пронађен након њене смрти (који Госпођица шаље тетки Арифи), представља оригиналан прилог, без кога би и сам роман, као и прича о Фатмином удесу, били непотпуни. Кроз њега се, на неки начин, не само продужава живот главне јунакиње, где она у њему живо прати своју егзистенцију у новим условима, већ се постепено и врло мотивисано сликају околности које су је коначно сломиле, сувише крхку као јединку за један велики процес (женске) еманципације, а под великим и наслеђеним бременом који је претходно трајао вековима. „Оријенталке не резонују, само осећају“, каже на једном месту Ариф-тејзе.³⁸ Кроз Фатмине дневничке записе срећемо на почетку њене наизглед потпуно испуњене снове и задовољене жеље (слободне шетње са мужем, навикавање да сме слободно гледати кроз прозор, први излазак у шеширу и са ешарпом на улицу: „Боже, колико сам сањала с Мерсијом о дану када ћу на главу метнути

³⁴ Ibid, 273.

³⁵ Ibid, 279.

³⁶ Ibid, 280.

³⁷ Ibid, 281.

³⁸ Ibid, 282.

шешир“), сва та помешана осећања која на крају резултирају – тугом („Мене је страх од толике лепоте!“). Но, све више се уочавају, па и почињу да преовладавају, прве болне спознаје о културолошким (и непремостивим) разликама („Ја ни по чему не личим на Францускињу!“), које су не само спољне, већ и духовне природе: „Ми немамо духа колико оне, а оне немају душе колико ми!“.³⁹ Осећај „хладне туђине“ све више је обузима („не рече ми ни једна ни „кћери“, а камоли „душо“, „очи моје“. А ми чак и слушкињама кажемо „душо“, „јагње моје“), а на први Рамазан ван куће Емир-Фатма је у мислима све више упућена на кућне обичаје и топлину породичног огњишта које је оставила, схватајући и постепено прелазећи на ставове супротне онима за које се борила целог живота: сада јој је слadak и матерњи, турски језик, а њен сан о Западу, и заслепљеност све више се хладе.

Основно што представља преокрет и мења тон ових записа у праву меланхолију, као и одустајање од укупног живота, јесте сазнање о непостојаности мушке љубави и суштинско разочарање у љубав. Док се њен млади муж поново уписао на студије и све више почео да одсуствује, дружећи се са знатно интересантнијим колегиницама, Францускињама („са друговима и ноћу и дању...И мушки и женски заједно!“)⁴⁰, Фатма је доживела само први степен слободе – слободу да иде откривена, у шеширу, пешке и сама по улицама, у позориште – све о чему је сањала, али са већ детерминисаном улогом, поново само кућног створења, домаћице и ускоро мајке, у тренутку када је већ била озбиљно болесна. Њена болест би се најпре могла назвати болешћу од живота, разочараношћу у све идеале младости, у удају из љубави и непостојаност одабраног мушкарца. Сазнање да је њен муж са Францускињом је и њен дефинитиван слом – записи су све краћи, испрекиданији, сведени само на паничну бригу за дете. Фатмина ћерка ће и симболично понети мајчино име, које ће јој дати деда, чиме ће се Фатма и буквално наставити. Самим чином признавања унуке из неблагословеног брака, и Фатмин отац, Ибрахим беј прихватиће свој интимни, људски пораз, а можда и посредно схватити да нова времена која долазе, дају ипак, за право његовој кћерки.

Називајући свој дневник *Песмом*, Фатма умире са неком врстом духовног измирења, опроштаја и можда кајања пред породицом и традицијом коју је напустила. Симболично, последње странице дневника су датиране на август 1907, што значи да је Фатма замало била сведок највећег друштвеног покрета – и за права жена – у својој земљи и култури из које је потекла. Емир-Фатмина жртва и пораз, њене сународнице ће

³⁹ Ibid, 291.

⁴⁰ Ibid, 293.

у својој земљи ускоро претворити у победу за елементарна женска права и неће више сањати, нити морати да беже у далеки и ипак, туђи, свет. Емир-Фатма остаје као трагичан весник, претходница многих жена које ће своја права много лакше остварити. Њена кћерка, симболично, ипак ће одрастати у новом времену, не памтећи доб које је претходило њеном рођењу и у коме је тако велику жртву положила њена мајка. Крај романа, не може се, међутим, оптимистично тумачити. Јер, читајући Фатмин дневник, тетка Ариф „већ сасвим седа“, на трен добија нови полет за даљу борбу, али истовремено, са претходним искуствима (састанак књижевне секције младотурака где уочава колика још борба чека жену за њена права у суштински „мушком“ друштву), као и да сама, потпуно, у личном поразу, одустаје од свега.

Литература

Гароња Радованац, Славица, *Жена у српској књижевности*, Дневник, Нови Сад, 2010.

Димитријевић, Јелена, *Нове*, Српска књижевна задруга, Београд, 1912.

Димитријевић, Јелена, *Писма из Ниша о харемима* (1897), репринт, Народна библиотека Србије, Београд, 1986.

Димитријевић, Јелена, *Писма из Солуна*, (1908), прир. В. Бошковић, Д. Аничих, Карпос, Београд, 2008.

Деретић, Јован, *Српски роман, 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981.

Дојчиновић-Нешић, Биљана, „Чаробни сан Истока“ – Стварност у роману Нове Јелене Димитријевић, Научни састанак слависта у Вукове дане, 36/6, МСЦ, Београд, 2007, 279-286.

Koch, Magdalena, *Kiedy dojrzujemy jako kultura: Tworczosc pisarek serbskich na poczatku XX wieku (kanon-genre-gender)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, Wroclaw, 2007.

Пековић, Слободанка, „Путописи Јелене Димитријевић као могућност виђења другог“, *Књижевна историја*, XL, 2008, 134-135, стр. 177-135.

Slapšak, Svetlana, „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“, *Pro Femina*, broj 15/16, jesen/zima, 1998, 137-149.

Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913).

Станковић, Бора, *Нечиста крв*, Београд, 1910.

Hawkesworth, Celia, *Voices in the Shadow*, CEU, Budapest, 2000. Поглавље о Јелени Димитријевић, стр. 141-151.

The Novel *Nove* by Jelena Dimitrijević as Paradigm of Tragic Rebellion in an Oriental Society

The paper is focused on Jelena Dimitrijević's novel *Nove* (1912) and the women's issue, that is, the place of women in the oriental society at the turn of the 20th century. Through the main character, girl Fatma, educated on European role models that were based on the traditions of Enlightenment and sentimentalism, the author has made an insight into the position of woman in the closed societies. She also depicts the beginning of the rebellion of young and learned women against the strictly organised patriarchal society of the oriental type. Their self-consciousness is accompanied by personal sacrifices. Jelena Dimitrijević also presented a general overview of the period before the Young-Turk revolution (1908).

Key words: Women's issue, Orient, Europe, rebellion, Jelena Dimitrijević

Зорица Бечановић Николић
Филолошки факултет

Универзитет у Београду

УДК 821.163.41.09-31 Димитријевић Ј.

Оригинални научни чланак

Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове Јелене* Димитријевић¹

У овом огледу испитује се херменеутички потенцијал постмодерних, постколонијалних појмова *хибридност*, *оријентализам* (*балканизам*) и *субалтерност* за тумачење романа *Нове Јелене* Димитријевић. Појмови се после краћег теоријског образложења уводе у интерпретацију и показују се као подстицајно резонантни. Тумачење романа води ка закључку да је Јелена Димитријевић поједине аспекте ових феномена препознала и изразила у модернистичкој приповедној прози знатно пре него што су у оквиру постколонијалне теорије концептуализовани.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, хибридност, оријентализам, балканизам, субалтерност

Роман *Нове Јелене* Димитријевић објављен је 1912. године у Србији и представља трагичну повест о сукобу вредности турског патријархалног васпитања и западног образовања у животима младотурских жена у Солуну на почетку двадесетог века. Књижевноисторијски и поетички посматрано, роман *Нове* припада модернистичкој приповедној прози, у којој се приказивање стварности, ликова и тока радње посредује извандијегетичком наратијом у трећем лицу, док је

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете и науке Републике Србије *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

приступ свести главне јунакиње на појединим кључним местима остварен и у виду писама и дневничких бележака. Када је о садржају реч, могуће је, поред убедљивог књижевног транспоновања живота у харемима, то јест у женским деловима домаћинства богатих солунских Турака, и развијања полифоне психологије женских ликова, издвојити имплицитну проблематизацију три феномена који ће теоријски бити концептуализовани тек у постмодернистичкој постколонијалној и феминистичкој теорији. Овај оглед представља покушај да се покаже како је Јелена Димитријевић у роману *Нове*, у контексту напетости односа између старотурске и младотурске културе у Солуну почетком двадесетог века, имплицитно поставила прототеоријска питања о парадоксима *хибридизације*, *оријентализма* и *субалтерности*. Приступ овим проблемима посебно је занимљив утолико што потиче од ауторке која је припадала српској култури, на сличан начин оптерећеној истим парадоксима, али се њима бави на примеру друге балканске културе.² Јелена Димитријевић препознаје и проблематизује конфликтно садејство западних и турско-балканских друштвених вредности, то јест, сукобљавање кодова различитих култура и различитих дискурзивних формација, што у овом роману води ка трагичном крају три главне јунакиње.³

Након теоријског увода у проблематику сваког од три појма биће успостављена веза са начином на који је Јелена Димитријевић у уметничкој прози артикулисала поједине аспекте проблема означених овим појмовима. Концепти постколонијалне теорије биће уведени редоследом који је релевантан за анализу

² Значај постколонијалне теорије за читање текстова Јелене Димитријевић прва је препознала Светлана Слапшак. У огледу „Хареми, номади: Јелена Димитријевић“ Светлана Слапшак је своју интерпретацију засновала на концептима постколонијалне теорије Едварда Саида, на комбинацији постколонијалне теорије, деконструкције и феминизма у делима Гајатри Спивак, као и имајући у виду културноисторијско проучавања Балкана у студијама Марије Тодорове. Видети: Svetlana Slapšak, „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“, *Pro Femina*, број 15/16, јесен/зима, 1998, 137-149. У светлу појмова *хибридност* и *хибридизација* Хомија Бабе, овде ће ауторска позиција Јелене Димитријевић бити сагледана унеколико другачије.

³ У овом огледу ће бити испитане манифестације противречног споја две културне формације само у роману *Нове*, а не у интелектуалном хабитусу нити у целокупном опусу Јелене Димитријевић. За диференцирано сагледавање оксидентализма-и-оријентализма у српској култури, драгоцено за продубљенији приступ српским ауторкама и ауторима из прве половине двадесетог века, видети: Zoran Milutinović, *Getting Over Europe. The Construction of Europe in Serbian Culture*, Amsterdam-New York: Rodopi, 2011.

романа Јелене Димиријевић. Хронолошки редослед утицаја појмова и њихових аутора био би другачији: најпре је студија *Оријентализам* (1978) Едварда Саида (Edward Said) означила почетак институционалног бављења постколонијализмом на Западу, и то тако што је Саид у њој применио Фукоову (Michel Foucault) постструктуралистичку критичку теорију на политичку, културну и материјалну реалност (пост)колонијализма⁴; потом је Гајатри Чакраворти Спивак (Gayatri Chakravorty Spivak) примењивала Деридин (Jacques Derrida) концепт *différance* на индијски политички контекст да би поред осталих концепата развила и појам *субалтерности* у огледу „Can the Subaltern Speak?“ из 1988⁵; као трећи у низу најутицајнијих постколонијалних теоретичара Хоми Баба (Homi K. Bhabha) је у збирци огледа *Смештање културе* (*The Location of Culture*) из 1995. године⁶, примењујући Лаканов (Jacques Lacan) концепт идентитета као негације, показао амбивалентну симбиозу колонизатора и колонијализованих као феномен хибридности или хибридизације.

Хибридность и хибридизација представљају сложену појаву спајања културних облика на плану дискурса, слике света, самообликовања, самопредстављања и саморазумевања појединаца, друштвених заједница и читавих култура. Одвијају се и очитују у језику – лексици, синтакси, семантици – у идеологији, моди, друштвеним односима и кодовима, у политици и динамици спровођења политичке моћи. Хибрид је првобитно био биолошки појам којим се означава јединка настала укрштањем различитих врста. У сфери језика, како на нивоу лексике, тако и синтаксе и семантике, хибридне појаве је теоријски испитао М. М. Бахтин. Хибридни исказ, по Бахтину, у себи може истовремено садржати два смисла, два стила, два система вредности и уверења, а да у самом исказу не постоји разграничење између њих. Из феномена језичке хибридности произлазе

⁴ Edward Said, *Orientalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008).

⁵ Оглед је најпре објављен у зборнику C. Nelson and L. Grossberg, *Marxism and the Interpretation of Culture* (Basingstoke: Macmillan Education, 1988). Касније је ауторка свој утицајни чланак, који је изазвао и бројне полемике, заједно са одговорима на полемичке примедбе укључила у поглавље под насловом „Историја“ њене *Критике постколонијалног ума*. Gayatri Chakravorty Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma. Ka istoriji sadašnjosti koja nestaje*, preveo Ranko Mastilović (Beograd: Beogradski krug, 2003).

⁶ Homi Bhabha, *Smeštanje kultura*, preveo Rastko Jovanović, (Beograd: Beogradski krug, 2004).

Бахтинови појмови хетероглосије, то јест, двогласне речи и дијалогизма. Противречни смисао може бити спојен у различитим говорним жанровима, а нарочито онима који се служе семантичким феноменима пародије и ироније,⁷ али Бахтин говори и о подразумевању различитих идеолошких становишта,⁸ што је блиско аспекту хибридности који ће развијати постколонијална теорија.⁹

Иако је на дискурзивном, семантичком и гносеолошком плану немогуће мислити о хибридности без Бахтинових теоријских концептуализација, које ћемо имати у виду, овом приликом нас већма занима феномен хибридности сагледан из перспективе постколонијалне теорије. Хоми Баба је, наиме, испитујући амбиваленције унутар наизглед бинарног система колонијалне културе, дошао до схватања хибридности као превредновања подразумеваног колонијалног идентитета путем понављања дискриминаторних ефеката идентификације.¹⁰ Колонијални хибрид је артикулација амбивалентног простора где се ритуал моћи одиграва на подлози жеље, претварајући своје објекте у оне који су истовремено дисциплиновани и дисеминаторни.¹¹

Хибридност представља спој културних различитости које дестабилизују идентитет конструисан око супротности попут прошлости и садашњости, домаћег и страног, националног и интернационалног, споља и изнутра, укључености и искључености, сваког синхроног есенцијализма, свих означитеља постојаности. Такви идентитети налазе се 'негде између' (*in-between spaces*), њихова неодређеност подразумева привлачење и одбијање унутар света неједнакости којем припадају.

⁷ Драган Стојановић, *Иронија и значење* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003), 177-218.

⁸ Mihail Mihailovič Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, prevela Milica Nikolić (Beograd: Nolit, 1967); Mihail Mihailovič Bahtin, „O polifoničnosti romana Dostojevskog“ preveo Radovan Matijašević, *Delo*, god. 27, knj. 27, br. 11/12 (1981), 209-216; Михаил Михайлович Бахтин, „Аутор и његова реч“, превели Гордана Стојковић и Александар Бадњаревић, *Летопис Матице српске*, год. 157, књ. 427, св. 3-4 (1981), 441-445; М.М. Bakhtin, *The Dialogic Imagination: four essays*, ur. Michael Holquist, preveo Caryl Emerson et al. (Austin: University of Texas Press, 1981).

⁹ Homi Baba, *Smeštanje kultura*, preveo Rastko Jovanović, (Beograd: Beogradski krug, 2004), 341-347.

¹⁰ Jeremy Hawthorn, *A Glossary of Contemporary Literary Theory* (London: Arnold, New York: OUP, 2000), 159; Bill Ashcroft, Gareth Griffiths i Helen Tiffin (prir.), *The Post-Colonial Studies Reader* (London: Routledge, 1995), 34-35.

¹¹ Homi Baba, „Znaci kao čuda. Pitanja o ambivalentnosti i autoritetu postavljena ispod jednog drveta u Blizini Delhija, maja 1817“, *Smeštanje kulture*, 209.

Пратећи Лакана и његов концепт идентитета, Баба показује да се идентитет колонизатора изводи из идентитета колонијализованог и да постоји у противречној симбиози са њим. Други се одбацује и пориче, али се његово присуство не може поништити нити пренебрегнути. Колонизатори покушавају да репродукују своје друштвене моделе и структуре у колонијалном контексту, али то никада није могуће у потпуности. Колонизовани, такође, могу настојати и желети да постану исти као колонизатори, али они нужно остају другачији и други, не-потпуно-исти. У тим неидентичностима, процепима и променама облика, у непотпуној истости, 'негде између', лоцира се хибриднаост. Она доноси нестабилност свести и колонизатора и колонизованог. Колонизатор се не може препознати у огледалу колонизованог, већ налази само свој узнемирујуће изобличени одраз, безмало-истост, непотпуну другост.¹² „Хибриднаост не може да пружи ... перспективу дубине, односно истине: она није трећи термин који разрешава тензију између двају култура ... у дијалектичкој игри 'признавања' ... колонијална спекуларност, двоструко уписана, не производи огледало у којем сопство схвата себе; спекуларност је увек поцепан екран сопства и његовог удвостручења, хибрида.“¹³

Хибриднаост проблематизује односе истости и разлике. Да ли припадност некој култури подразумева генетско наслеђе, расу и биолошка својства или пак културне и дискурзивне конструкте морала, интелекта, укуса, својствене одређеној дискурзивној формацији? Постколонијална теорија настоји да деконструише самоподразумевајућу самоидентичност култура које себе схватају као целину, а заправо их увек конституише мањак који тражи допуну (суплемент) из сфере другог (друге културе). Нарцизам самоидентичности својствен је како колонијалној моћи која почива на афирмацији једне расе и културе и на диксриминицији друге, тако и антиколонијалном дискурсу који почива на национализму, верском фанатизму или на афирмацији сопствене расе. На афирмацији расе је, рецимо,

¹² Elleke Boehmer, "Postcolonialism", *Literary Theory and Criticism*, ur. Patricia Waugh (Oxford: Oxford University Press, 2006), 356.

¹³ Homi Bhabha, „Значи као чуда. Питања о амбивалентности и ауторитету постављена испод једног дрвета у Близини Делхија, маја 1817“, *Смештанје културе*, 211-212.

инсистирао афрички књижевни и интелектуални покрет *Negritude*.¹⁴ Хоми Баба је, насупрот и једној и другој позицији, настојао да концептуализује, па тиме у интелектуалном смислу и конституише 'трећи простор', који у културноисторијском смислу произлази из колонијалних искустава колонизатора и колонизованих и налази се у основи данашњих мултикултуралних друштава. Он сматра да се савремени свет налази у константном процесу хибридизације. Хибридни 'трећи простор' подрива, дестабилизује и деконструише статичне идеолошке конструкте и има интернационална својства, а хибридност у виду интегрисаног споја супротности са себи својственом динамиком може послужити као алтернатива идентитетима са искључивим упориштем у друштвеној класи, раси, нацији или вери.

Епистемолошки посматрано, појам хибридности произлази из сусрета постмодернизма, деконструкције и постколонијалне теорије. Као такав, он дестабилизује сваки колективни идентитет и тешко да може бити политички ефикасан јер подрива како доминатни тако и подређени, потенцијално субверзивни дискурс. Критикован је и стога што идеолошки и концептуално може и нехотице да потпомогне намере мултинационалних корпорација и неолибералних влада, иза чијег афирмисања глобализације и мултикултуралности стоје експлоататорски интереси.¹⁵ У сфери појединачних идентитета и појединачних егзистенција, овај појам, напротив, може довести до прихватљивог, подношљивог, а у појединим случајевима креативног, подстицајног, дијалошког, двогласног, динамичног, децентрираног, флуидног и прожимајућег сапостојања различитих култура.

Појам оријентализма развио је Едвард Саид, амерички професор упоредне књижевности и палестински активиста, у истоименој студији из 1978. године, с намером да њиме најпре именује комплекс односа западне колонијалне моћи према

¹⁴ Антиколонијални интелектуални покрет афричких интелектуалаца, уметника, активиста и политичара који су истицали јединствени хабитус црних народа Африке. Период најинтензивнијег утицаја овог покрета трајао је за време и после Другог светског рата, а два најзначајнија представника су Еме Сезер (Aimé Césaire) из Мартиника и Леополд Сенгор (Leopold Senghor) из Сенегала. Покрет је у потоњем периоду имао извесног значаја за црну дијаспору у Европи, Америци и на Карибима.

¹⁵ Elleke Boehmer, "Postcolonialism", *Literary Theory and Criticism*, ур. Patricia Waugh (Oxford: Oxford University Press, 2006), 357.

колонијализованом Истоку. Оријентализам је реч којом су на Западу дуго означавани истраживачко бављење Истоком и акумулација знања о источним културама. Показујући да знање никада није у потпуности безинтересно и да су западни проучаваоци Истока индиректно подржавали европске империјалне пројекте, Едвард Саид је појму додао политичку конотацију. Комплекс односа означен речју оријентализам почео је да подразумева доминацију западне културе и знања у служби упоредног спровођења ауторитета и културног, дискурзивног – баш као и економског и производног – реструктурисања Истока, који је *a priori* сматран инфериорним. Саидов приступ такође представља спој постмодернизма у филозофији и промишљања колонијализма. Он полази од Фукоове теорије културе, премда се и код њега могу наћи трагови Лаканове психоанализе (појам и позиција Другог) и Деридине деконструкције. По Фукоу, дискурзивна формација представља систем доминантне моћи дифузно присутне у системима знања, начинима пласирања информација, у архивима као модусима мишљења, модусима индивидуалног разумевања себе и света. Саид је показао да је економски и политички колонијализам почивао на дискурзивном стварању стереотипова који су обележили не само западне представе о међусобно врло различитим културама Блиског и Средњег Истока већ и самообликовање, саморазумевање и самопредстављање појединаца и култура на Истоку. Исток је почео да излази у сусрет западним пројекцијама, да их прихвата и репродукује. Крећући се у сфери дискурса, Саид је показао како је колонизовани 'оријенталац' увек 'објекат' западног знања, који не располаже одговарајућим дискурзивним стратегијама уз помоћ којих би било могуће одговорити на стереотипне представе. Оријентализам као систем знања о Истоку створен је од стране западних путника, истраживача, архивиста, писаца, колонијалиста. Запад је Исток перципирао као своје друго, као алтеритет. Та различитост је подразумевала ирационалност наспрам разума и просвећености, тајну, пустоловину, зачараност, сензуалност, еротичност, егзотику и била је основа за самодефинисање Европе насупрот овим пројектованим својствима Истока. Оријентализам, по Саиду, подразумева скуп идеја које су тежиле међусобној кохерентности, да би Исток објасниле како западном човеку тако и самим 'оријенталцима', фантазију удаљену од реалности Истока, која при

том ствара специфичну хегемонију западног мишљења на Западу и на Истоку. Када је о овом аспекту хегемонијског односа Запада према Истоку реч, на Саида је утицало Грамшијево (Antonio Gramsci) схватање хегемоније која се успоставља не само војном/полицијском/оружаном агресијом или технолошком супериорношћу већ и идеологијом, 'колонизовањем ума'.

Саидова теорија је наишла на оштру критику два типа. Најпре су му замерали да је оријентализам представио као хомогени и монолитни дискурс, а потом да је, пратећи Фукоа, изгубио из вида могућност подривања доминантног дискурса управо својствима тог дискурса, путем артикулисаног отпора. На ову другу критику одговорио је у књизи *Култура и империјализам* (1993).¹⁶ Колонијалну и империјалну културу приказао је као имплицитну или експлицитну идеолошку потку великог броја европских уметничких остварења у књижевности, али је увео и могућност примењивања принципа контрапункта у читању и разумевању тих дела. Отишао је даље у односу на *Оријентализам* утолико што је испитао стратегије присвајања облика, стилова и симбола доминантне културе помоћу којих припадници колонизоване културе могу да делују субверзивно, да подривају колонијалну доминацију и да деконструишу облике доминантне културе. На тај начин проширују дискурзивне могућности исказивања сопствене субјективности, тако да њихово изражавање поред естетске остварује и политичку функцију. *Култура и империјализам* се у извесној мери удаљава од Фукоовог инсистирања на моћи доминантне културе, коју субверзија не може битно угрозити јер је увек обухваћена доминантном културом и тиме ублажена; Саид, за разлику од Фукоа, допушта да субверзија доноси реконструкцију структуре знања, онога што се у оквиру једне дискурзивне формације може мислити, рећи, написати, то јест дискурзивно обликовати.

За нашу анализу важно је увести и појам *балканизма*, који је у студији *Имагинарни Балкан* развила америчка историчарка бугарског порекла Марија Тодорова.¹⁷ Њена студија је и по структури и по намери слична Саидовој, само што

¹⁶ Edvard Said, *Kultura i imperijalizam*, prevela Vesna Bogojević (Beograd: Beogradski krug, 2002).

¹⁷ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999).

је у жижи њеног интересовања однос западних (европских и америчких) истраживача, путника, књижевника, политичара према Балкану. Тодорова испитује представе о Балкану које су на основу њихових записа стваране на Западу, из чега произлази да би се могло говорити о балканизму као подврсти оријентализма. Тодорова се слаже са Саидом да оријентализам као начин мишљења „једној хетерогеној, динамичној и сложеној људској стварности приступа са некритички есенцијалистичког становишта“, чиме се „наговештава да постоји нека трајна западна суштина која Оријент посматра издалека ... одозго.“¹⁸ Ипак, по Марији Тодоровој, балканизам је више од оријенталистичке варијације на тему Балкана. Она показује бројне разлике између Оријента и Балкана, оријентализма и балканизма. Оријент је, тврди она, и код Саида неопипљив, нејасно је шта све подразумева, док је Балкан „историјски и географски конкретна целина“.¹⁹ Та конкретна историјска егзистенција подразумева миленијум Византије и петстогодишњу отоманску владавину, постепену сецесију од отоманског царства, уз опстајање трајног утицаја отоманског наслеђа, а потом, од краја деветнаестог, односно од почетка двадесетог века, различито од земље до земље, европеизацију и модернизацију, ширење рационализма, секуларизацију, индустријализацију, стварање националних држава. Оријент је за западну свест егзотична фантазија, о чему сведоче књижевности европских романтизама – немачког, енглеског, француског – док је Балкан нека врста европске удаљене провинције, граница која Европу истовремено одваја од Истока и спаја је са њим. Одликују га „немаштовита конкретност“, каже Тодорова, и „одсуство богатства“,²⁰ па су ставови према њему обично негативни и ретко изнијансирани. Балкан за Европу, по Тодоровој, није саидовски схваћено *друго*, већ – непотпуна истост. „Балкан се не поима као друго већ као непотпуно сопство“, каже она испитујући лимиални и маргинални статус Балкана.²¹ Вера и раса не представљају препреку, па се Балкан може видети као „сенка, органски презрени део ега“. Балкан је мост, граница, лимес, исток запада, али и „запад истока“, цитира Тодорова студију ауторке Ели Скопетеа, која је

¹⁸ Ibid, 22-23.

¹⁹ Ibid, 28.

²⁰ Ibid, 33.

²¹ Ibid, 40.

тврдила да у западној традицији не постоји разлика између поимања хришћанског и исламског Истока.²²

Тодорова сматра да се *балканизам* првенствено везује за *опште представе* о Балкану у Европи, за путописни и новинарски дискурс, али да ни академско проучавање историје и културе Балкана није лишено балканистичких предрасуда. Нас ће овде занимати управо те *опште представе*, чије трагове налазимо уобличене на појединим местима у роману Јелене Димитријевић.

Субалтерност је појам који је у теорији првобитно користио италијански марксиста Антонио Грамши у *Белешкама о италијанској историји* (1934-1935). Субалтерни су они који су инфериорног положаја, то су друштвене класе радника и сељака, инфериорне у односу на владајућу елиту. Грамши говори о субалтерним класама, које су увек подређене активностима владајуће класе. Овај појам се потом појављује и педесетак година касније у постколонијалној теорији Гајатри Чакраворти Спивак, нарочито у њеном утицајном чланку „*Can the Subaltern Speak?*“. Она појам субалтерног испитује у вишеструко потиснутим класама у колонизованим земљама, као и у вези са положајем жена. Субалтерно се односи на ниже класе, чије је право на наратију, на артикулацију сопствене ситуације и пре колонијалне доминације било ограничено или непостојеће. Жена је пак у традиционално патријархалним друштвима у маргиналном, субалтерном положају чак и када припада вишим класама. Ако је нека особа сиромашна, црна и жена, троструко је у субалтерном положају, али и ако није сиромашна и црна, она је чак и на Западу могла имати искуство ограничене слободе да управља собом, да се слободно остварује и изражава, да за собом остави своју повест. Субалтерне студије баве се трагањем за потиснутим гласовима, за оним што током историје није могло бити исказано и забележено, али је Гајатри Спивак свесна да трагање за неизреченим заправо може представљати говор у нечије име и продужавање нечије ућутканости. То се чак може односити на однос западних феминисткиња према женама из такозваног трећег света. Оне говоре у име жена из друге културе, не схватајући да им заправо позајмљују глас и тиме их онемогућавају да саме

²² Ibid, 41. Сама Марија Тодорова, разуме се, много диференцираније прилази западном односу према Исламу и према хришћанској Источној Европи.

артикулишу сопствену ситуацију. Теоријски гледано, Гајатри Спивак, као преводац и коментатор Деридине *Граматиологије* са француског на енглески, стратегије деконструкције спаја са постколонијалном теоријом, феминизмом и марксизмом, настојећи да деконструише постојаност бинарних опозиција и да, са позиција маргиналности, дестабилизује хегемонију доминатног дискурса.

Било је неопходно дати сажета објашњења три концепта, а не подразумевати их, да би се што јасније видело у којој мери ће се од њих одступати, у којој мери ћемо се хотимично кретати у сфери аналогича и у којој мери ћемо их примењивати на тумачење романа *Нове* Јелене Димитријевић – *mutatis mutandis*.

Хибриднаост: две ненине речи, двеста Госпођичиних

Јунакиња романа *Нове* није ни колонизована ни колонизаторски субјекат у правом смислу, али се о њеном идентитету без сумње може говорити као о хибридном зато што је ситуација у којој се налази на специфичан начин хибриднизована. Турци су у Грчкој колонизатори и она свакако припада локалној доминантној култури, али само као жена, дакле, ограничено, симболички, чега није ни свесна, без икакве моћи и без саморефлексије у односу на статус Турака у Солуну. С друге стране, Отоманско царство се осипа и Европа претендује на остварење најпре сопственог културног утицаја а потом и на остварење политичких и економских интереса. У Турској се шири талас европеизације, тако да чак и конзервативни старотурци држе до европског образовања своје женске деце, али, као што из романа произлази, само да би их, у складу са поимањем жене као 'украса' домаћинства, учинили још драгоценијим – европеизованим – 'украсима'. Јунакиње романа се, дакле, формирају у садејству три културе: двоструко потиснуте, у том тренутку субалтерне, за њих готово занемарљиве, грчке (са грчким девојчицама се играју и мисле да је грчки – 'језик игре'²³), доминантне

²³ О јунакињи Зехри-Мерсије: „...чим би почела да се игра, макар с турском децом, говорила би грчки; и чак кад би само видела играчку, или децу на улици, почела би грчки, јер је мислила да је тај језик за игру, не знајући да са својим малим свакидашњим другарицама говори зато грчки што су оне Гркињице“. Јелена Димитријевић, *Нове* (Београд: Нова штампарија Давидовић – Љуб. М. Давидовића, 1912), 33.

турске, и надолazeће европске, која се намеће као супериорна у односу према свакој оријенталној дискурзивној формацији.

Прво што нам приповедачки глас на почетку приказује управо је хибридно-у-настајању у животима две врло младе девојке, Емир-Фатме и Зехра-Мерсије, кћерки двојице браће, солунских бегова пореклом из Цариграда Ибрахим-Хасан-беја и Исмаил-Ахмед-беја. Харем једног брата у посети је харему другог, што у овом случају, насупрот оријенталистичким представама о харемима као заједницама и одајама конкубина, значи да мајка двојице бегова са снахом и унуком долази у посету другој снахи и унуци. Женски део домаћинства у богатој турској кући одвојен је и заштићен од сваког контакта с мушкарцима. Друштвени живот жена испуњен је бројним посетама и дружењима, али само међу женама, уз минимално задржавање на улицама, којима се крећу искључиво завијене, у чаршафу. Почетне стране романа описују ритуал уласка харема и други харем, којом приликом се све одиграва према муслиманској етикецији. Соба Зехра-Мерсије, међутим, сведочи о томе да се њена субјективност обликује не само у складу с турским муслиманским васпитањем, већ и уз утицај европских садржаја. Поред инструмената на којима свирају Туркиње, ту је и клавир, као и сто за писање, и полице с француским и енглеским књигама.²⁴ Девојке међу собом разговрају на турском, али врло често прелазе на француски и на енглески: „*Quelle idée!*“, „*Don't speak so foolishly!*“, „*O yes, it's stupid!*“. Јасно је да чезну за светом о којем читају у европским романима. Уче француски, енглески и немачки, и на сва три језика могу да воде конверзацију. Од мушкараца не виђају ни Турке, а када је о женском дружењу реч, харему Ибрахим-Хасан беја, чија је кућа на дивном месту покрај мора, у госте долазе и странкиње. Емир-Фатмина тетка Ариф је модерна Туркиња старије генерације, образована, комуникативна, књижевница с којом Европљанке у Солуну најпре долазе у контакт, да би им она, потом, отворила врата оних харема у којима жене воле Европу, каже се у роману.

И тако Емир-Фатми се читава месец дана чинило као да није у Солуну. Данас Енглескиње, сутра Францускиње, прекосутра Немице. И девојке су се осећале срећне што су са сваком могле говорити њеним матерњим језиком. Путнице су бивале изненађене што су у земљи

²⁴ Ibid, 3.

„незнања“ нашле толико „знања“, а странкиње које су их доводиле у ову кућу, објашњавале су им да је и Солун, као и Цариград, варош не само космополита, већ и полиглота.²⁵

Пратећи Хомија Бабу, могли бисмо рећи да су Енглескиње, Францускиње и Немице за Емир-Фатму и Мерсије на месту жеље, и обрнуто. За Европљанке се на подлози жеље и потребе за нарцисоидним препознавањем и самопотврђивањем, одиграва ритуал имплицитне моћи, коју изражава оријенталистичко очекивање „незнања“ по ободима Турске, и проналажења „знања“. Оно што је Едвард Саид исказао теоријски развијајући концепт оријентализма, а Марија Тодорова развијајући концепт балканизма, Јелена Димитријевић је имплицирала једноставном али емфатичном употребом наводника. Релативни су појмови „знања“ и „незнања“, и образованој жени која живи на Балкану а путовала је по Европи и комуницирала с Европљанкама, није тешко да ову бинарну опозицију деконструише – наводницима. Потреба да се странкињама *објашњава* да су Солун и Цариград у ствари космополитски градови у којима живе полиглоте, сведочи о оријентализму, као и о хибридности. Образоване Туркиње с Европљанкама могу да говоре на њиховим језицима, а обрнута могућност се, упркос радозналости посетитељки са Запада, чак и не помиње. Туркиње се, такође, и саме стављају у положај подразумеване инфериорности. Наспрам подразумеваној супериорности Европљанки, остају за Европљанке само безмало-истост, непотпуна другост.

Језици гувернанти донели су са собом и друштвене моделе, начине опхођења и начине мишљења. Оне говоре, мисле и понашају се својствено културама из којих долазе, а њихове васпитанице у својој свести спајају васпитање које добијају од мајки и баке са садржајима које доносе страни језици и стране књиге. Неизбежни су хибридность идентитета и амбивалентан, дестабилизујући однос према двома дискурзивним формацијама, турској и европској. Хоми Баба је порекло хибридности објаснио на примерима из историје европског колонизовања Истока, али је, узимајући у обзир бројне могуће варијације, појму хибридности дао шири значај. Овде налазимо једну од варијација.

²⁵ Ibid, 11.

Кључни ликови за формирање субјективности Емир-Фатме су родитељи и баба, као и гувернанта. Отац је охоли бег који се поноси сопственим положајем и богатством. Носи фес, али је остатак његове гардеробе европски, премда мрзи Европу. На исти начин је амбивалентан и његов однос према кћеркином образовању. Поноси се тиме што она свира клавир и говори три европска језика, али подразумева да се она мора понашати у складу са строгим муслиманским патријархалним нормама. Према Фатминој мајци је неповерљив и пореди жену са мачком „кад се највише умиљава – огребе“.²⁶ За Фатмину мајку, међутим, ништа од тога не представља проблем, васпитана је тако да треба да се облачи за свога мужа и да се поноси богатством, а кћерка је процењује као „охолу, злу, али честиту“. Баба (нене) је другачија жена: пре свега – учена, свршила је медресу, чита арапски и персијски, у оквиру женског друштвеног живота у муслиманском свету она је чак и *femme du monde* „дружила се с цариградским највећим харемима“, а унуци је преносила побожни доживљај људске егзистенције.

Њена нене неговала јој душу као нежну биљку, учила ју је да Бога воли и да га се боји, да сажалева, да буде скромна, да не мрзи, да не оговара, да се сећа да је овај живот пролазан, да не смеће с ума дан кад се свила и кадифа замењује с неколико аршина памучна платна, да чешће помишља да човека у животу сналази само оно што му је писано кад се родио.²⁷

С друге стране, за Емир-Фатму је гувернанта можда и важнија.

Кад им је дошла, њој је тада било тек пет година. Отац мрзи Европу, а у кућу узима Европљанку: да му кћи не би остала за пашинским кћерима, јер оне имају гувернанте. Она је дакле одрасла не само поред Туркиње него и поред Францускиње; нене јој тумачи Коран и говори о светости затвора; госпођица јој чита романе и описује чари слободе, и у њено меко женско срце утискују се две ненине речи, двеста Госпођичиних. Кад се чује какав дестан азиски, она остаје хладна; кад одјекне каква европска арија, она добија крила и у духу лети по непознатим световима, заносећи се животом који познаје из француских романа.²⁸

Већ се на почетку романа види да је Фатмина хибридна субјективност истовремено предност и хендикеп. Између Фатме и родитеља нема много

²⁶ Ibid, 18.

²⁷ Ibid, 19.

²⁸ Ibid, 19-20.

комуникације, са оцем није искрена и плаши га се, док је и са турским и са европским женама ведра и весела. За своје године делује као особа у којој су се сви утицаји ускладили „од нене је научила да разишља, од Госпођице да ради“. Штавише, гувернанта је тврдила да јој је „мала и мила ученица и васпитаница врло, врло интелигентна, и да често, кад што рече, не верује да је њено, већ да је то од некога чула или негде прочитала“.²⁹ Отац је поносан на кћеркина знања, што је заправо израз снобизма, у којем такође има елемената противречне жеље хибридног субјекта да истовремено буде и не буде сличан другости која га и привлачи и одбија. Стара нене пак отворено стрепи од Фатминог хибридног идентитета.

„Мајчице, да сам дао још пет, десет пута за Фатмино учење, па не бих жалио: волим што ми је кћи образована.“ – „И ја, сине, волим, али се и бојим. Да је било једно или друго, никако обоје. Коран и романи, решетке и европско учење, мени се чини, сине, не иде. Аллах нека нам умудри Фатму“.³⁰

На месту жеље, мањка, налази се – страно, европско, и то, парадоксално, и за традиционалног оца, коме да би заокружио пројекцију сопственог идентитета успешног у угледног човека треба европски образована кћи јединица, и за кћер која открива задовољство самообликовања у жудњи за другим местом и за нечим другим, о чему пише Хоми Баба.³¹

И еротско биће младих турских девојака је амбивалентно. Окружене женама, заљубљују се у жене.

„Ја сам се могла заљубљивати у муслиманке, док се нисам заљубила у Францускињу,“ рече Емир. И помињаху предмете својих љубави – жене! Као пансионаткиње што се заљубљују у калуђерице, тако и ове, док су врло младе, у своје учитељице, ако их имају, или у пријатељице својих рођака... Само ове, немајући додир с људима, продужују то и доцније. Емир се бејаше заљубила у једну младу Парижанку, пријатељицу своје гувернанте, која им често долажаше. Седећи према њој и гледајући њену тоалету, нарочито њен шешир, њено европско држање, слушајући њен говор, не шта говори већ како говори, француски, опијаше се и сањаше чудновате снове:

²⁹ Ibid, 20-21.

³⁰ Ibid. 21.

³¹ Homi Baba, *Smeštanje kultura* (Beograd: Beogradski krug, 2004), 30. Baba na tom mestu analizira tekst Franca Fanona: F. Fanon, *Black Skin, White Masks* (London, Pluto, 1966) na stranama 218,229,231.

да је човек, муж те њој миле странкиње. А пошто гошћа отиде, она гледа да остане у соби сама, да мирише јастук на који се та страна жена наслањала, и који је мирисао на хелиотроп... Кад би после овога изашла пред матер и бабу црвенела би од стида и крила очи.³²

Емир-Фатма и Мерсије углавном разговарају о љубави, о заљубљености у жене, као и о замишљаној љубави према мушкарцима, о браку и односима између мушкараца и жена, на старотурски, младотурски или на европски начин. Оне говоре стране језике, али њихово образовање је и за турске и за европске појмове оно које је доступно и намењено женама. Садржајима попут филозофије, историје, политике или природних наука највероватније уопште нису биле изложене. Њихово француско, енглеско и немачко образовање подразумевало је језик, говор и писање, манире и – романе. Кључно искуство Емир-Фатме је љубав и заплет романа *Нове* заснива се на љубави. Услед стицаја околности, приликом посете сестри Мерсије, она се заљубљује у младића који је прошао чамцем док је она била на балкону и када се десило нешто што у датим друштвеним околностима није било могуће: да се млади мушкарац и млада жена погледају. Турски „Европљанин“ је, том приликом, девојку чак и поздравио на европски начин. После низа догађаја који су одлагали могућност остварења те љубави, међу којима је и за мало избегнута могућност да Емир-Фатма буде удата за другог човека, она се најзад удаје за младића из чамца, Мурад-Џемал беја, цариградског коленовића образованог у Европи, штавише, сестрића њене прве комшинице, најбоље пријатељице њене мајке. Њихов брак у први мах делује као обострано еротско испуњење. Компатибилни су им на први поглед и идентитети, деле сличну комбинацију интегрисаних турских и европских вредности и схватања мушко-женских односа. Турски обичаји за време Рамазана ће их, међутим, привремено одвојити, откриће се његов неизлечиви алкохолизам, а онда ће уследити низ обичаја који у турском муслиманском свету кодификују односе супружника. Емир-Фатма ће због његовог порока бити ослобођена брачних обавеза, моћи ће поново да се уда; породица ће је удати, а она ће пак, по савету и упутствима своје еманциповане тетке Ариф, намерно прекршити све норме пре него што је до еротског сусрета са новим мужем уопште и дошло – хотимично увредивши његове

³² Ibid, 7-8.

родитеље – и биће отерана. Све то праћено је периодима великих здравствених и психичких криза, како Џемалових, тако Фатминих. После неконзумираног другог брака, могла је поново да се уда са вољеног Мурад-Џемал беја, али више нису могли живети у Солуну, па ће заједно – тајно се венчавши – побећи у Француску, где Мурад-Џемал наставља своје недовршене студије.

У Паризу је, међутим, њена субјективност подједнако неприлагођена околини као и у Солуну. Као што је турску свакодневицу и обичаје мерила упоређујући их са светом с којим је долазила у додир преко европских учитељица и њихових пријатељица, као и преко романа, тако је европску свакодневицу у Паризу упоређивала с емотивном разменом и међусобном егзистенцијалном подршком, која је била својствена њеном женском окружењу у Солуну. Хибридна је увек амбивалентна и дестабилизујућа, како за околину тако и за хибридну субјективност. У Паризу се осећа као странкиња и неприлагођена, али у почетку мисли да је све надокнађено слободним заједничким животом са Мурад-Џемалом кога воли.

Култура коју сада упознаје у реалној егзистенцији њој је до тог тренутка највећим делом посредована само књижевним текстовима. Друштвени садржаји европског типа које је она упознала били су врло оскудни: однос са гувернантом и спорадични сусрети с путницама које су туристички, „оријенталистички“, посећивале солунске хареме. За њу је већ и излазак на улицу у Паризу извор страха и nelaгоде. Она у Паризу не познаје живе људе већ оне „од камена и бронзе“ – писце из прошлих времена, чије гробове посећује на гробљу Пер Лашез, а пре свих гробове романтичара – „слаткога де Мисеа“. Европљани тешко успостављају контакт са суседима странцима, жене међу собом не размењују нежности. Турским женама смета полигамија, тешко им је кад им муж доведе „ортака“, али Емир-Фатма у Паризу доживљава удаљавање вољеног мужа који има бројне пријатељице, колегинице с којима студира, по свему судећи и љубавнице. Схвата да на Западу, уместо кодификоване полигамије коју су отоманске жене сматрале за велико понижење, постоје друштвено прихваћени, прећутно и лицемерно толерисани облици промискуитета. Све то на крају романа сазнајемо из Емир-Фатминог дневника. У Паризу је умрла од туберкулозе након што је родила кћер

коју ће, парадоксално, али на крају романа не и неочекивано, послати оцу у Солун да је он васпита у складу са старим патријархалним начелима.

Фатмина смрт је трагични исход њеног безрезервног поверења у слободну љубав и личну слободу, које се ни у Солуну ни у Паризу нису могле у потпуности остварити. Идеолошки антиклимакс романа представља чињеница да она своју тек рођену кћер шаље оцу да је васпита, али не као што је њу васпитавао поверивши њено образовање страној гувернанти. Далеко од мултикултуралне хибридности која се данас – а и данас само у појединим деловима света, и само у појединим личним егзистенцијама, најчешће високообразованих особа – може остварити као егзистенцијална предност, толерантност и отвореност за сваку другост, на почетку двадесетог века, у Солуну, али и у Паризу, хибридност се показала као фатална. Свака од три јунакиње романа, Фатма, Мерсије и Ариф, најпре је услед сусрета култура доживела велико задовољство и осећај проширења могућности сопственог бића, али сваку је, на крају, дочекала реалност немогућности да се хибридност оствари као друштвено прихватљив животни модус. Фатма резигнирано пише оцу:

Ја ти кћер шаљем уместо мене. *Ти јој име дај*. Ти је васпитавај; али не као мене, Криј од ње дању сунце, ноћу свећу, и она ће се осећати срећна. То што ви толики богати муслимани чините (једва неки из љубави према просвећености, сви из сујете), прерано је. Прерано је за нашу мрачну земљу, за наше потпуно непросвећено друштво. Отац, ви зидате кућу с крова. ... У мутну реку ви изручите крчаг воде с бистрог извора, и река је наравно, опет мутна.³³

То је њена порука богатим турским мушкарцима, којој додаје и дијагнозу и потенцијални лек. „За просвећење својих кћери ви дајете златне лире, а за просвећење туђих кћери ви не дате ни бакарне аспре“.³⁴ Од европских вредности за Фатму су, поред романтичних идеала слободне љубави, најважнији просветитељски идеали. И женама које се у Турској боре за еманципацију у свом париском дневнику замера што се упуштају у политику, а нису радиле на побољшању писмености масе која живи у мраку.³⁵ Последња белешка из дневника гласи:

³³ Јелена Димитријевић, *Нове*, 280.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid, 291-292.

Очи ми се засењују, а ја као кроз маглу видим гробље с отвореним гробовима за *нове*...ваде их из дрвених, необојених мртвачких сандука – платно се бели као снег...Зар вам је остварење сна гробље? Зар нисте могле...³⁶

Прочитавши то, њена тетка Ариф изговара „О не, Емир душо! То ново гробље је за старе...Заставу поново узимам и идем да вичем, да будим наше жене, да траже право...“³⁷ Не успева да изговори „право сунца“ и умире. Трагичка иронија Јелене Димитријевић налик је Шекспировој с краја *Краља Лира*. И Лир с мртвом Корделијом у наручју као да још помишља да у њој можда има даха а у њему животне снаге, да би одмах потом и сам издахнуо.

Субалтерно, *mutatis mutandis*

Јунакиње романа не потичу из нижих друштвених класа и утолико је субалтерно само условно прихватљив појам за поједине аспекте Фатмине и Мерсијине егзистенције. Фатмин глас се, међутим, у оквиру обе културе којима у различитим периодима свог живота припада (и не припада) може препознати као делимично субалтерни стога што је женски, стога што до њеног оца, а заправо ни до мајке, док је у Солуну, уопште не допире, а касније, у Паризу, ни до мужа, турског „Европљанина“, нити до његове француске околине. Фатмина интимна повест позната је само тетке Ариф, која умире с њеним дневником у рукама. Овде се, дакле, у односу на схватање субалтерности онако како га је артикулисла Гајатри Спивак, крећемо само у сфери широке аналогије. Фатма је образована, пише дневник, и иза ње ипак остаје траг сопственог израза, ма колико ограниченог домета.

Њена сестра од стрица је у већој мери субалтерни субјекат, јер је услед друштвених ограничења, норми породичних односа, рођачке увиђавности и самоцензуре сама себи наметнула немошћ. Премда речита и талентована за подражавање у језику, што се види у тренуцима када Фатму и робинју забавља хистрионски вешто имитирајући Енглескиње и мушкарце с европским манирима –

³⁶ Ibid, 295.

³⁷ Ibid.

толико убедљиво да се друге две девојке постиде као да су у реалном мушком присуству – она умире без забележеног гласа. За собом не оставља никакав траг јер су узрок њене болести и њена љубав – табу. Вишеструко је немогућа њена љубав према зету, Фатмином мужу, за чије само настајање Ариф криви начин живота наметнут турским девојкама:

Јадна девојка! Заљубила се у зета, зато што није могла бити с туђим људима...Жене нам се заљубљују у девере и пасторке, девојке у зетове. Наше проклето друштвено уређење!³⁸

Мерсије није артикулисала ни љубав ни очај: само на основу слике скривене у медаљону Ариф закључује да је Мерсије волела Фатминог мужа. Елоквентна беговска кћер која је могла да говори и пише на више језика, заправо је, парадоксално, готово субалтерни субјекат, њена прича никоме није позната, нити је ико, осим делимично Ариф, може реконструисати. Није постојао простор ни за дискурзивно ни за егзистенцијално остварење њеног бића. Цензура друштвеног хабитуса била је толико јака, да је произвела њено самоућуткивање.

Субалтерно се најмање може односити на Ариф. Она је списатељица. Далеко је од женске субалтерне субјективности и стога што је једина жена из овог романа која са својим мужем, у браку без деце, има отворен, равноправан однос испуњен разумевањем, толеранцијом и солидарношћу, супротан свим турским стереотипима. Па, ипак, јасно је да њен женски глас нема ко да чује осим њеног мужа и круга пријатељица, Туркиња и странкиња. У тренутку када Ариф пати због Фатминог другог брака, муж јој саветује да се разоноди и подсећа је на седницу солунског Књижевничког друштва, чији су чланови, осим бројних мушкараца, она и још једна жена из Солуна. Када се тамо појави међу мушкарцима који су већином млађи од ње, нико јој не упућује поздрав „не као госпођи (ко им то тражи), него као старијој жени“.³⁹ Нису устали да је поздраве не зато што су је сматрали „као друга“, једнаком, колегиницом, већ стога што се подазумевало да су јој већ учинили част позвавши је у своје друштво. Не говоре с њом и не очекују да она говори.

³⁸ Ibid, 284.

³⁹ Ibid, 253.

Они су њој били страни. Она се у сасвим другом друштву креће. У друштву страних жена и у друштву својих сународница, где се врше сви прописи друштвених правила, правила истина источњачких, али пуних лепоте, заосталих од једне велике старе културе. Њене пријатељице Туркиње полиглоти су, као што је и она, а ови њени другови нису. Њима је доста турски језик и мало француски (па и то не свима)...Говорило се о свему и свачему, само не о књижевности. Који је год икада од кога критичара био изгрђен, он њега овде изгрди...Уз пиће, разговарало се, плувало се, и – завршила се седница.⁴⁰

На седници није проговорила ни реч, а после ње је написала протестну песму. Није субалтерна, без гласа, али њен глас нема велики домет. А при том је и иронична, чује сваку хетероглосију, у њој се води дијалог, креће се у сфери хибридних идентитета. После седнице књижевнога друштва одлази на састанак младотурских жена где слуша говор председнице која је у стању једино да подражава Енглескиње што држе предавања по харемима. То је хетероглосија друге врсте, без Арифине готово бахтиновске свести о инхерентној двогласности речи.

Обртима ироније, без које Ариф не може да мисли, нема краја, баш као ни њеној способности да сваку појаву сагледа из више перспектива. Трећи друштвени догађај којем она присуствује прилика је да се види како Јелена Димитријевић приказује парадоксе оријентализма.

Оријентализам и балканизам у спирали ироније

Када је о оријентализму реч, ауторки Јелени Димитријевић не може се приписати оријенталистички, а поготово не балканистички однос према Турцима у Солуну почетком двадесетог века, али се могу уочити места њеног препознавања оријенталистичких и балканистичких ставова – *avant la lettre*. То је посебно уочљиво када се Ариф нађе на балу код госпође Нисим. Она Европљанке доживљава као срећне, „кћери културних народа“, и себе пореди с њима, знајући да се у њу, Туркињу, ма колико била образована, „гледа с неповерењем“, да се њена култура „прима с резервом“.⁴¹ То неповерење и та резерва одлике су оријенталистичког односно балканистичког става. Са становишта западних

⁴⁰ Ibid, 254.

⁴¹ Ibid, 257-258.

посетилаца и посетитељки, на Истоку се, а поготову не на турском Балкану, у Солуну, не очекује софистицирана и образована жена. Но, Јелена Димитријевић о таквим појавама пише диференцирано, она деконструише оријентализам тиме што одмах додаје да има и оних међу Европљанкама које Ариф препознају као талентовану жену слободног духа, да би одмах, још прецизније, ставила до знања да је таквих које је препознају – мало. Односи култура су такви да језик на којем Ариф пише „нико не зна и нико не учи“, „њена дела не иду ван њене домовине“. То се, наравно, односи и на саму Јелену Димитријевић као и на све ауторе и ауторке који пишу на такозваним малим језицима. У сусрету с европским културама, Исток је, у овом случају Балкан – оријенталистички посматрано – увек у инфериорном положају, и стога што западне културе пројектују своју супериорност и стереотипне представе о Оријенту и стога што се источне културе том оријентализму саображавају. Јелена Димитријевић то види и изражава преко своје јунакиње Ариф. Сетивши се ретких читатељки које су завириле у дела турских жена, њој пролази кроз главу да пре свега, сходно западним предрасудама, „налазе 'чулност'“, „а свака је од њих порочна“, мисли Ариф.⁴² Јелена Димитријевић врло вешто подрива сваку стабилну позицију и њена проза успешно обликује управо феномене који ће касније бити познати као хибридна и оријентализам. Противречности и парадокса је пуно, а ауторка их прати и приказује суптилно. Младу Енглескињу која је на балу проглашена за најлепшу Ариф у разговору с једном Францускињом пореди с лотосовим цветом, а Францускиња каже да је такво поређење могла наћи само једна оријенталка. Јелена Димитријевић, пак, прелази на ток свести Туркиње Ариф, која се сећа женског лица описаног као да је створено од кринова и руже, код Хамилтона.⁴³ Није речено, али највероватније се мисли на викторијанског песника Јуџина Ли-Хамилтона (Eugene Lee-Hamilton). Слободна Францускиња барата стереотипима, а Туркиња, која је још испред врата палате у којој се одиграва бал била завијена у чаршаф, с лакоћом успоставља интертекстуалне везе и тиме деконструише стереотипне асоцијације и дестабилизује бинарне опозиције Запад-Оријент и Мушкарац-Жена. На балу код

⁴² Ibid, 258.

⁴³ Ibid, 259.

госпође Нисим у роману *Нове* оријентализам је двоструко на делу: као скуп приказаних западних предрасуда, али и као прототеоријска свест Јелене Димитријевић, то јест њене јунакиње Ариф, о њиховом постојању.

Не налазимо, међутим, код Јелене Димитријевић, само деконструкцију оријентализма као скупа западних предрасуда. То би водило ка етноцентричном нарцизму. Хибридно, иронија, дијалогичност подразумевају да у роману постоји инстанца са које се сагледавају обе перспективе. Поред имплицитне ауторске инстанце, за такву рефлексију у приказаном свету роману способне су Фатма и Ариф. Околности, међутим, доводе до тога да се те две паметне и проницљиве жене егзистенцијално и интелектуално могу остварити само донекле. С друге стране њихове проницљивости је интензитет доживљаја интензитета бића незаштићен одговарајућим источним, односно западним, друштвеним формама. У душевној кризи после Фатмине смрти, Ариф се сећа да јој је једна странкиња неком приликом рекла „Оријенталке не резонују, само осећају“, и то је за њу у том тренутку трагична, иронична и горка истина.

Post scriptum

Роман *Нове* приказује сукобе идеологија, али није идеолошки роман. Крај приповести доноси трагику и апсурд и тиме уметничко деконструисање идеја и идеолошких позиција у роману онемогућава сваку недвосмислену поруку, опстанак сваке идеологеме и сваког морализма. Као и западни романописци позног реализма и модернизма, који на приповедну прозу гледају флоберовски, она читаоцима пружа *une tranche de vie*, исечак из живота, који, у овом случају, садржи, поред трагичне повести о три жене, противречности и парадоксе узајамне хибридизације европске и отоманске културе, противречности и парадоксе женске еманципације у време смењивања старотурског конзервативизма и младотурског проевропског ентузијазма, противречности и парадоксе оријентализма.

Литература:

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths i Helen Tiffin, prir. *The Post-Colonial Studies Reader*, London: Routledge, 1995.

Baba, Homi, *Smeštanje Kultura*, preveo Rastko Jovanović, Beograd: Beogradski krug, 2004.

Bahtin, Mihail Mihailovič, *Problemi poetike Dostojevskog*, prevela Milica Nikolić (Beograd: Nolit, 1967)

— — — „О полифониčnosti романа Дostoјевског“, preveo Radovan Matijašević, *Delo*, god. 27, knj. 27, br. 11/12 (1981), 209-216.

Бахтин, Михаил Михайлович, „Аутор и његова реч“, превели Гордана Стојковић и Александар Бадњаревић, *Летопис Матице српске*, год. 157, књ. 427, св. 3-4 (1981), 441-445.

Bakhtin, M.M., *The Dialogic Imagination: four essays*, prir. Michael Holquist, preveo Caryl Emerson et al., Austin: University of Texas Press, 1981.

Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, 1997.

Бошковић, Владимир, „Књижевно путовање Јелене Димитријевић“, *Писма из Солуна*, двојезично издање, приредили Владимир Бошковић и Дејан Аничић, превод Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић, Лозница: Карпос, 2008, 107-118.

Вулетић, Витомир, „Сучељавање цивилизација у роману *Нове* Јелене Димитријевић“, *Јелена Димитријевић – живот и дело*, Зборник реферата са научног скупа Ниш, 28. и 29. октобар 2004, 33-41.

Waugh, Patricia, Ur. *Literary Theory and Criticism*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

Димитријевић, Јелена, *Нове*, Београд: Нова штампарија Двидовић – Љуб. М. Давидовића, 1912.

Дојчиновић-Нешић, Биљана, „Стварност, језик и пол у *Бул-Марикиној приказњи* Јелене Димитријевић“, Научни састанак слависта у Вукове дане 37/2, Београд: МСЦ, 2008, 261-266.

Macey, David, *The Penguin Dictionary of Critical Theory*, London: Penguin Books, 2001.

Milutinović, Zoran, *Getting Over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*, Amsterdam, New York: Rodopi, 2011.

Пековић, Слободанка, „Јеленина писма“, *Писма из Ниша, о харемима* од Јелене Јов. Димитријевића, Београд: Парна радикална штампарија, 1897, репринт издање Београд: ГРО Култура, 1986, 229, I-XV.

Пековић, Слободанка, „Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић“, *Јелена Димитријевић – живот и дело*, Зборник реферата са научног скупа Ниш, 28. и 29. октобар 2004, 55-64.

Said, Edvard, *Orijentalizam*, prevela Drinka Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.

Said, Edvard, *Kultura i imperijalizam*, prevela Vesna Bogojević. Beograd: Beogradski krug, 2002.

Slapšak, Svetlana, „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“, *Pro Femina*, broj 15/16, jesen/zima, 1998, 137-149.

Spivak, Gajatri Čakravorti, *Kritika postkolonijalnog uma*, preveo Ranko Mastilović, Beograd: Beogradski krug, 2003.

Стојановић, Драган, *Иронија и значење*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, prevele Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.

Hawthorn, Jeremy, *A Glossary of Contemporary Literary Theory*, Fourth Edition, London: Arnold, 2000.

Childs, Peter i Roger Fowler, *The Routledge Dictionary of Literary Terms*, London and New York: Routledge, 2006.

Zorica Bečanović Nikolić

Faculty of Philology, University of Belgrade

Paradoxes of Hybridity, Orientalism (Balkanism) and the Subaltern Status of Women in Jelena Dimitrijević's Novel *The New Women*

This article argues that postcolonial concepts of *hybridity*, *Orientalism* and *the subaltern* can provide a hermeneutic starting point for interpretation of Jelena Dimitrijević's novel *The New Women*, a Serbian modernist female fiction representing life of women in the affluent Ottoman circles in Thessalonica at the end of the 19th, the beginning of the 20th century. Half of the article is a theoretical introduction into three concepts and their wider theoretical implications. The other half deals with the novel itself and all its inherent paradoxes, aspiring to show Jelena Dimitrijević's proto-theoretical awareness of these problems *avant la lettre*, long before they were conceptualized by Edward Said, Homi Bhabha and Gayatri Chakravorty Spivak. Both the theoretical introduction and the interpretation touch upon the problem of Maria Todorova's concept of Balkanism as well.

Key words: Jelena Dimitrijević, hybridity, Orientalism, Balkanism, the subaltern

Магдалена Кох

Универзитет „Адам Мицкијевич“

Познањ (Пољска)

УДК 821.163.41.09 Секулић И.
305-055.2

Оригинални научни чланак

Има ли право Константин Брунер?

Родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић¹

У раду се разматра есејистички опус Исидоре Секулић у родном кључу. Прво се показује зашто је управо есеј идеална форма за списатељке и зашто га је Исидора тако радо користила пишући о страним и домаћим ауторкама. Тај жанр пре свега даје одређену формалну и тематску независност, дозвољава да се изразе сопствене визије и интелектуална убеђења, помаже да се улази у полемике и изрази посебан глас женског субјекта. У другом делу текста анализирају се поједини есеји које је Исидора Секулић посветила проблему феминизма или списатељицама. Као први се разматра важан, мада до сада мало запажен, есеј из 1911. *Има ли право Константин Брунер?* у коме Исидора полемише са тезама немачког филозофа на тему инфериорности женског ума и представља свој захтевни феминизам. Даље, у тексту се представљају Исидорини есеји о страним европским списатељицама (Вирџинији Вулф, Селми Лагерлеф, Франсоаз Саган) у којим есејисткиња примењује универзални приступ женској књижевности. На крају се разматрају есеји о домаћим ауторкама (Даници Д. Христић, Даници Марковић, Јелени Димитријевић, Јелисавети Ибровац, Милицы Јанковић, Види Ј. Радовић, Смиљы Ђаковић и на крају Милицы Косић Селем). На том есејистичком материјалу показује се еволуција Исидориног приступа читању жена и њеног померања од универзалног према родном.

Кључне речи: есеј, родни приступ, феминизам, Исидора Секулић, стваралаштво

¹ Рад је у овом облику настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете и науке Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915*. У краћој верзији на енглеском језику изложен је на скупу *Die erste Europäerin der serbischen Kultur. Zum 50. Todestag von Isidora Sekulić (1877-1958)* 4-5.04.2008 у Берлину у *Zentrum für Literatur und Kulturforschung*.

Исидора Секулић је неговала есејистику целог свог живота, насупротив уметничкој прози коју је писала са прекидима, у неколико наврата и поред тога – по мом мишљењу – са све мање успешним резултатима, јер се ту кретала од модернистичког и родног експеримента (у *Сапутницима*, 1913) ка традиционалнијим формама (*Кроника паланачког гробља*, 1940, 1958). За живота је укључена у канон српске књижевности, пре свега због универзалног карактера њеног стваралаштва и интелектуалног модела есејистичког опуса. Још је Јован Скерлић, који је 1913. критиковао Исидорину рану прозу, указао на чињеницу да је она чиста интелектуалка. „То је њена снага као личности и слабост као писца. [...] Од чистих интелектуалаца никада не излазе прави писци”.² Предлажем зато да се овде усредсредимо на њен рад као интелектуалке, како је хтео Скерлић, односно на њен начин неговања есеја – жанра који често спаја научну ерудицију са субјективном перцепцијом присутном у чину интерпретације одређених појава или представљању идеја или лица.

Исидора Секулић је на извешан начин независно развила свестрани, савремени и занимљив есејистички пројект у српској култури. У тој области је постигла велики и неоспоран успех. Не претерујем када кажем да припада авангарди јужнословенских есејиста који су на почетку 20. века формирали стил и матрицу тог жанра у Србији. Још и сада, више од педесет година после њене смрти, постоје два основна модела перцепције те ауторке. С једне стране, она је икона српске интелектуалке. На пример, издавачка кућа *Плави јахач* започела је феминистичку едицију „Плава чарапа” Исидориним *Сапутницима* (касније су у истој едицији објављени есеј *Балкан* и роман *Ђакон Богородичине цркве*); на крају 20. века призната је у Србији, у неким срединама чак и за „жену миленијума”.³ С друге стране, многи представници академске средине је признају за „универзалну” (што подразумева сувише „мушку”, односно „мушкобањасту”) ауторку која је била присталица пре свега класичних, традиционалних, нормативних стандарда писања, угледајући се на мушке, то јест, по мишљењу многих, „универзалне” узор. Три важне књиге, на пример, чији су аутори Иванка Удовички (*Есеј Исидоре Секулић*, 1977), Славко Леовац (*Књижевно дело Исидоре Секулић*, 1986) и Владислава Рибникар (*Књижевни погледи Исидоре Секулић*, 1986) представљају Исидорин опус (укључујући и есејистику и њене погледе на

² Јован Скерлић, „Две женске књиге“. У *Писци и књиге V* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1923) 281.

³ Д. Тасић, „Отмена, напаћена, усамљена”, *Политика*, 19-20 децембар, (1998): 4.

литературу) управо тако – као поруку која је лишена родног дискурса и као пример „универзалног”, ванполног/ванродног, начина писања и решавања интелектуалних проблема налик на доминантан мушки дискурс који се третира као нормативан. Из богате Исидорине есејистике, поменуте књиге не издвајају групу текстова, који се усредсређују на категорију проблема са феминистичком димензијом и који артикулишу полне/родне аспекте. Моја дуга истраживања есејистике и прозе те ауторке изразито показују да та двополна перцепција не би одговарала ни самој Исидори. Верујем да не би одобрила ни „феминизиран” модел канонизације, јер многи њени есеји отворено показују да није желела да се у оквиру постојећег патријархалног система српске књижевности уписује само/искључиво у контекст женске књижевне „супкултуре”. Она је хтела да функционише у књижевности по универзалним критеријумима, без двоструког критичког стандарда и без заштитничких, благих критеријума примењиваних често на ауторке. Једнако је, међутим, важна и чињеница да није избегавала феминистичке теме ни у дебитантској прози из збирке *Сапутници*, ни у есејима, као што су: *Има ли право Константин Брунер?*, *Женина лепота*, *Женина конзервативност*, *Из живота куртизана*, *Српској жени* или *О жени у литератури и историји*. Позната је такође (премда много мање) њена активна сарадња са часописом „Женски покрет” у међуратно доба. То је био орган феминистичке организације „Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права” основане 1919, чији је била члан. Била је и чланица „Удружења универзитетски образованих жена” у Југославији од почетка, односно од године њеног основања (1927).

Предлажем, дакле, да се овде размотри тај до сада занемариван аспект есејистичке активности Исидоре Секулић и да се анализира из визуре феминистичке критике и родних студија (*gender studies*). Желим да сагледам како је Исидора Секулић, српска интелектуалка, артикулисала проблеме сопственог пола/рода у есејистици, на који начин је коментарисала стваралаштво својих колегиница по перу, домаћих и страних, и шта је то за српску културу значило или могло да значи.

Есеј као пројект сопства и искуства

Пре него што пређем на детаљније анализе, хоћу да кратко скренем пажњу на питање зашто је есеј за Исидору био идеална форма. Пре свега је давао одређену

формалну и тематску независност, дозвољавао је да се изразе сопствене визије и интелектуална убеђења, помагао је да се улази у полемике и изрази посебан глас женског субјекта. Осим тога, есеј је омогућавао спајање многих елемената из различитих грана – филозофије, литературе, критике, и пружао је интелектуалан, учени приступ темама. Треба подвући и то да есеј као жанр обично дефинише одређену концепцију субјекта. Он се надовезује на лично искуство, а то означава зависност текста од богатства животне ауторове/ауторкине праксе. На то је већ обратио пажњу Монтењ (Montaigne), оснивач модерније врсте есеја, и творац самог назива жанра. Есеј (у преводу значи – оглед) дакле зависи од субјективних фактора, на пример, од путовања, прочитаног штива, ерудиције, догађаја из ауторовог живота, личних укуса.⁴ Ако већ толико битних фактора утиче на начин коришћења овог жанра, требало би као битан елемент од кога зависи облик есеја размотрити – *last but not least* – и искуство ауторовог/ауторкиног пола/рода. Основни оквир артикулације субјекта и полазна тачка је тело јер је оно примарна/основна локализација субјекта, на што је изразито обратила пажњу Рози Брајдоти (Rosi Braidotti) у књизи *Nomadic Subject*.⁵

Есеј је дакле изградио традицију, понекад скривену, преноса искуства помоћу текста. Један од важнијих елемената те форме постаје *concept of self*,⁶ мишљење да је „ја” за есеј основна тема, мада је често скривено дубоко испод површине мисли и тема које теку меандрички у тексту. Субјекат није неки апстрактан елемент есејистичке наратије, он постаје „отелотворени” материјал, дакле не може бити из основа „универзалан” јер се увек налази на раскршћу многих аспеката есејисте – биолошког (*sex*/пол), друштвено-културног (*gender*/род) и језичког, увек садржи инскрипцију конкретних културолошких кодова. Есеј постаје материјализација „корпореалних” садржаја (телесне стварности).

Ако је „ја” есенцијално за есеј, а његов аутор/ауторка говори кроз своју субјективну призму, из те чињенице проистиче логична констатација да есеј чија је ауторка жена мора бити на неки начин обележен личним аспектом, то јест и *gender*-поруком. Исто је и кад је аутор мушкарац. И тај текст је тада родно обележен мада се

⁴ Roma Sendyka, *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku* (Kraków: Universitas, 2006), 43.

⁵ Rosi Braidotti, *Nomadic Subject* (New York: Columbia University Press, 1994).

⁶ Graham Good, *The Observing Self. Rediscovering the Essay* (London and New York: Routledge, 1988), 23. Roma Sendyka, op. cit., 48.

мушки садржај још увек често издаје као универзалан. Покушаћу стога „декодирати” текстове Исидоре Секулић у којима је родни аспект изразито обележен. Другим речима, желим показати њен есејистички *modus scribendi*, начин писања који се тиче родних проблема. Зато сам за анализу одабрала есеје који коментаришу теоријске или метатеоријске идеје женског стваралаштва и есеје о страним и домаћим списатељицама.

Има ли право Константин Брунер? или о раној концепцији (анти)феминизма Исидоре Секулић

Есејистички дискурс рода код Исидоре Секулић је разапет између два текста које дели временски размак од четрдесет година. Први је насловљен *Има ли право Константин Брунер?*⁷ и написан је 1911. године, то јест, на прагу есејистичког стваралаштва те ауторке. Други, *О жени у литератури и историји*, настао је 1952, шест година пре Исидорине смрти као покушај одговора на питања о интелектуалном раду жена. Већ сама чињеница да је Секулићева спојила као копчом есејистичка размишљања на тему присутности жена у култури, требало би да нас учини осетљивијим на тај проблем и упозори на важност питања којем се враћала. Истраживачи ипак прећуткују чињеницу постојања оба та есеја.

Има ли право Константин Брунер? представља кључни текст за разумевање сложеног феминизма Исидоре Секулић. Појавио се две године пре њене дебитантске књиге и до сада је релативно слабо познат и ретко се о њему дискутовало⁸. Мени се чини да се може третирати као врста еманципаторско-интелектуалног (па чак и феминистичког) програма не само ауторке, него и српских списатељица у доба модернизма. Есеј се осврће на проблем учешћа жена у формирању културе у прошлим временима и предвиђа тешке задатке за будућност. Антиципира чак и неке идеје из чувеног есеја Вирџиније Вулф *Сопствена соба* из 1929. Међутим, уместо да постане захтеван програм српских уметница,

⁷ О том есеју сам раније писала у другом контексту. Упор. М. Кох, *Исидора Секулић и игре граматичком категоријом или српски родни дискурс у књижевној акцији*. У: „Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности”, књ. II, ур. З. Карановић, Нови Сад 2009, пре свега странице 257-259.

⁸ На пример, Владислава Рибникар у студији о Исидори Секулић пише о том есеју, „у једном иначе неважном напису о тзв. женском питању, који је под насловом *Има ли право Константин Брунер?* објавила 1911 године” (подвукла – М.К.). Упор. В. Рибникар, *Књижевни погледи Исидоре Секулић* (Београд: Просвета, 1986), стр. 55.

он је у тадашњој Србији изазвао констернацију и недоумице и до данас готово да није познат чак ни стручњацима. Тезе овог есеја узбудиле су не само женску средину, што се види из, на пример, алманаха „Српкиња” (1913) у којем је на четрдесет трећој страници доста суздржано, па чак и хладно, са извесном дозом чуђења, забележено постојање тог текста:

[Исидора Секулић - М.К.] Највише је изненадила нашу женску читалачку публику својом радњом *Има ли право Константин Брунер?* („Бранково Коло”, бр. 33. и 34 од год 1911). Ту нам се госпођица професорка приказује као нека српска Karin Michaelis („Das gefährliche Alter”), која немилосрдно раскрива слабости и погрешке властитог пола, па у томе откривању и прегони. Ми се не слажемо с њеним мишљењем (...).⁹

Зачуђени су били и мушкарци критичари, као на пример уредник часописа кога Исидора помиње у есеју. Сама списатељица је признала да је и он био беспрекорно центлменски запрепашћен да „жена о женама пише антифеминистички”.¹⁰

Овим есејом Исидора Секулић је већ у почетној фази свог стваралаштва обратила пажњу на проблем који се у европском модернизму показао битним. На маргини свог штива ауторка је показала проблем квалитативног и квантитативног учешћа жена у литератури/култури/историји кроз раније векове и у њено доба. Она је покушала да ступи у полемику са мизогиним гласовима европских филозофа оног доба чија је дела читала и хтела је да на свој начин одреди како мора изгледати будуће учешће жена у интелектуалном развоју науке и културе, не само у Србији, него и у ширем контексту. Дуализам полова (дихотомија мушкости-женскости) био је конститутивна црта европског културног круга још од античких времена и таква подела је традиционално пласирала жену у поље разлике, истовремено подвлачећи њену инфериорност у односу на мушкарца. Класичан мизогини аргумент као стални елемент културе (присутан нажалост често и до данас) ослањао се на наглашавање биологије/природе/анатомије, то јест репродуктивне/расплодне функције женског тела као фактора који сведочи о инфериорности „другог пола”. Од почетка 20. века примећујемо да жене – на таласу

⁹ Б.Б., „Исидора Секулић”, Српкиња. Њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас, (Сарајево: Штампарија Пијуковић и Друг, 1913), 43-45. Под текстом су само иницијали Б.Б. али претпостављам да је ауторка тог текста Јелица Беловић-Бернациковска, главна уредница алманаха „Српкиња”.

¹⁰ Исидора Секулић, „Има ли право Константин Брунер?” У *Аналитички тренуци и теме. Сабрана дела, књига XII* (Нови Сад: Матица српска, 1966), 202.

еманципације – све чешће и активније узимају реч и од тог доба полако почиње процес померања границе дискурса од биолошких аспеката (*sex*) све до друштвених, политичких, културних, едукативних, феминистичких (*gender*). Треба подвући чињеницу да је Исидора Секулић међу првима у Србији изнела тај проблем у својој есејистици.

Есеј је настао као њена полемичка реакција на студију немачког филозофа јеврејског порекла Константина Брунера (1862-1937)¹¹ *Die Lehre von den Geistigen und vom Volk* из 1908. године. Секулићева се у њему надовезује не на цело двотомно Брунерово филозофско дело, него на његове одломке о женама чије су главне тезе у њеном резимеу следеће:

Жена не уме ваљано мислити и нелогична је. А сумирајући сва телесна страдања, која су њеним опредељењем условљена, и у време којих се њен мислени капацитет још редуцира, излази да у једној четвртини тог већ по себи нелогичног животног одсека, логика женина губи и ону једну штаку на коју се обично ослања.
12

Ауторка се позива и на сопствене речи из другог есеја у којем је поставила тезу да „жена која хоће да постане логична и научена има да бије одсудну битку сама са собом”,¹³ јер „природа, *чијој је економији неподесна виша и нова жена*, раном и грубом силом уноси у њу сексуалну зрелост и тиме се најуспешније брани од женине филозофије, логике, естетике” (курзив – М.К.).¹⁴

Видимо дакле да је већ од почетка свог стваралаштва есејисткиња била осетљива на проблем релације мушкарац – жена, односно проблем родних улога и њихових репрезентација у књижевности, уметности, и не само да је то формулисала као битно питање филозофије и културе, него је покушавала и да у том дискурсу нагласи своје мишљење и да покаже своје становиште. Есеј је био примљен хладно, суздржано, делимично као антифеминистички, али када се у њега задубимо видимо да апсолутно нема

¹¹ Константин Брунер (Constantin Brunner) је псеудоним Leopolda-Lea (Arjeh Yehuda) Wertheimera (1862-1937), немачког филозофа јеврејског порекла који је касније регистровао тај псеудоним као своје званично име и презиме по коме је пре свега познат. Осим *Die Lehre von den Geistigen und vom Volk* написао је и *Liebe, Ehe, Mann und Weib*, такође *Der Judenhaß und die Juden, Unser Christus oder Das Wesen des Genies*. 1933 је емигрирао из Немачке у Холандију (у Хаг) и тамо је 1937 умро. У Хагу од 1948 године до сада функционише ICBI - International Constantin Brunner Institute. ICBI има у плану да се сели у Берлин.

¹² Исидора Секулић, нав. дело, 1966: 202.

¹³ Ibid, 202.

¹⁴ Ibid.

антифеминистички тон. Управо супротно. Текст настоји да дијагностира проблеме жена у патријархалној традицији, у њему се расправља о сложеним питањима креативног мишљења жена на начин који је критичан и далеко од лаког оптимизма. Ауторкина основна теза гласи да су жене у мушком свету науке и мисли још увек подређене:

Ниједном богу није тако тешко служити као човеку; а жена робује човеку, а роб губи своју душу. У томе је све. (...) Жена иде за човеком. (...) Он је изабрач, он ставља захтеве које *ми* испуњавамо, он легитимише нашу вредност. Ми још живимо туђом свешћу, свешћу човека” (подвукла – М.К, курзив –М.К.).¹⁵

Исидора Секулић не претреса са поносом и заносним ентузијазмом „инвентар женске мудрости”, како су то чиниле многе њене савременице. Занимљиво је то што она не говори са дистанцом, него пишући о положају жена, свесно и изразито користи често заменицу „ми” (то сам подвукла курзивом у цитатама), онда отворено и солидарно стаје на страну жена, које покушавају нешто значити у култури, поистовећује се са њима. Премда се сећа облигантног међународног списка женских достигнућа на простору векова и помиње изузетне представнице свог пола попут Сапфо (VII/VI век п.н.е.), Софи Жермен (Sophie Germain, 1776-1831),¹⁶ Ан Луиз Жермен де Стал – Холштајн (Anne Louise Germaine de Staël-Holstein, 1766-1817), Жорж Санд (George Sand /Aurore Dudevant/ 1804-1876), Анете фон Дросте-Хилшоф (Annette von Droste-Hülshoff, 1797-1848). Та „облигантна читуља” – како она то каже – неоспорна је и пружа богату статистику о томе шта жена може, докле и како може. Она са поштовањем допуњује списак именима неколико нових, њој савремених жена. Обраћа пажњу на мадам Акерман (Ackermann /Louise-Victorine Choquet, 1813-1890), Марију Конопњицку (Maria Konopnicka, 1842-1910),¹⁷ Марију деле Грације (Maria delle Grazie, 1864-1931), Марију Кири (Maria Skłodowska-Curie, 1867-1934), Хелену Рихтер (Helen Richter, 1861-1942).¹⁸ Ипак, њена основна дијагноза звучи сурово:

¹⁵ Ibid, 203-204.

¹⁶ Француска математичарка која је проучавала теорију бројева.

¹⁷ Пољска списатељица, ауторка поезје и прозе за децу и за одрасле.

¹⁸ Аустријска списатељица јеврејског порекла и ауторка научних радова о енглеском романтизму.

Они који *нам* суде [Брунери, Вајнингери, Бергсони – М.К.], умногоме имају право, јер процес којим се ослобађа робље и не може бити брз и светао, него мора бити спор, очајан, јадан и развучен (курзив – М.К.).¹⁹

Привидан антифеминизам тог есеја састоји се у томе што се списатељица не заноси дотадашњим спектакуларним достигнућима појединих знаменитих жена у историји, јер је то само почетак, темељ спорог нагомилавања духовне енергије и значења свог пола, то је време формирања женског субјекта. Она примећује патријархалну потчињеност као и то да у њено време вредност жена (и њиховог креативног рада) још увек зависи од мушке легитимизације, да већина жена не живи сопственом свешћу, него туђом свешћу мушкарца. Међутим, са себи својственом унутрашњом независношћу и апсолутним поштењем и смерношћу, она прима критичке и сурове тезе различитих – како метонимијски пише – „Вајнингера” (Weininger) (позивајући се на *Geschlecht und Charakter*) или „Брунера” (приказујући *Die Lehre von den Geistigen und vom Volk*) који тада сумњају у стваралачку моћ женског ума, јер ауторка зна да су богати извори њихових теза многобројни „женски медиокритети” и да пре свега „та војска, велика и шарена [...] пружа једну богату статистику шта жена може”.²⁰ И она критички и самосвесно признаје да у духовном развоју жена: „још нема копче јединства са козмосом, нема оних метафоричких мотива који су искрена и велика тежња за хармонијом и истином или Богом.”²¹

Ипак, уместо да се буни, она признаје мушкарцима право да са позиције свог знања и образовања показују слабе стране женског мишљења:

они који нам суде, то су научењаци и испитивачи, и имају право да сумњају и критикују. А жене треба такође да им изађу у сусрет; јер само тако може у њихов покрет ући наука а не мода.²²

Али је потпуно убеђена - и у томе је језгро њеног тешког и захтевног феминизма – да ће:

доћи време кад ће бити и генијалних жена, женских филозофа чисте крви: дотле је наравно, далеко, и данашње поносито и уображено покољење школованих жена

¹⁹ Исидора Секулић, нав. дело, 1966, стр. 205.

²⁰ Ibid, 204.

²¹ Ibid, 207.

²² Ibid, 206.

бестрага ће се затрпати у прве темеље оне зграде која је засада још кула у ваздуху.
23

СТИЦАЊЕ женске свести упорним радом, развијањем талента и дарова је по њој неизбежан и већ започет мада дуготрајан процес у који треба уложити још пуно интелектуалног напора:

Процес *нашег* ослобођења је наизменце смешан, жалостан, озбиљан и трагичан, али се кроз њега мора, јер би сваки други прелаз био просто негирање наше егзистенције (подвукла – М.К., курзив – М.К.).²⁴

Тај кратак есеј који је настао у почетној фази Исидориног стваралаштва показао је да су проблеми пола и онога што данас називамо *род* за њу кључни. Списатељица је показала да примећује изразиту поделу културних улога и мизогинију многих ауторитета из области филозофије и књижевности. Изразила је ипак *exspresis verbis* наду да ће се таква ситуација променити временом. Сама својим интелектуалним радом и стратегијом „дезертирања” у погледу женске биолошке дужности (није имала децу) потрудила се да пружи интелектуални отпор „Брунерима” и „Вајнингерима”. Не можемо пренебрегнути да је у својој полемици прекорачила границе кратког есеја и отишла још даље. Документи из њене биографије показују да је 1922. године добила одобрење Министарства просвете у Београду за годишње одсуство. Првобитно је намеравала отићи у Лондон да би завршила књигу под насловом *Линије жениног умног и моралног развића*.²⁵ У Енглеској је додатно морала заступати српски Народни женски савез при Међународном савезу жена у Лондону. Секулићева је ипак променила одлуку и у пролеће 1922. уместо у Лондон отпутовала је у Берлин, где је остала до краја године. Тамо је – како је писала пријатељима – стекла докторат а зналац Исидориног опуса и биографије, Славко Леовац, претпоставља да је наслов њене докторске дисертације могао бити *Линије жениног умног и моралног развића*. Додуше, до данас не знамо тај текст, не зна се да ли се сачувао, а неки чак и сумњају да ли је уопште настао. Али без обзира на то, судећи само по наслову који је Исидора формулисала, можемо претпоставити да је наставила (или је намеравала да

²³ Ibid, 207-208.

²⁴ Ibid, 208.

²⁵ Такав наслов књиге је био дат у молби коју је пондела 19.09.1921. године у Министарству просвете Краљевине СХС. Упор. Славко Леовац, *Књижевно дело Исидоре Секулић* (Београд: „Вук Караџић” и „Југославијапублик”, 1986), 7-8.

настави), у тексту већих размера него поменути есеј, полемику са филозофима и да су је „линије жениног умног и моралног развића” и даље занимале.

Есеји Исидоре Секулић о списатељицама

У контексту теза есеја *Има ли право Константин Брунер?* могло би се чинити да је Исидора Секулић желела систематски и дубоко истраживати интелектуални рад жена и да ће са великим интересовањем коментарисати књижевни рад својих колегиница по перу. Ипак, у том тренутку доживљавамо разочарење. Она је посветила другим списатељицама само једанаест есејистичких текстова. То је врло мало ако узмемо у обзир да је написала неколико стотина есеја. Од ових једанаест само три представљају опусе страних списатељица, а њихове јунакиње су истакнуте европске ауторке 20. века Вирџинија Вулф (Virginia Woolf) (*Вирџинија Вулф*, 1929), Selma Lagerlöf (*Умрла је Селма Лагерлеф*, 1940) и Франсоаз Саган (François Sagan) (*Франсоаз Саган, награда критичара; и даље*, 1954). У осам од ових једанаест есеја показује делатност својих земљакиња. Ти текстови посвећени су хронолошки Даница Д. Христић (*Даница Христићка. Белешке и успомене*, 1923), Даница Марковић (*За добар спомен Данице Марковић*, 1932), Јелени Димитријевић (*Јелена Ј. Димитријевић: Нови свет, или у Америци годину дана*, 1934), Јелисавети Ибровац (*Један леп књижевни рад*, 1938), Милици Јанковић (*Над гробом Милице Јанковић*, 1939), Види Ј. Радовић (*Око једне женске књиге*, 1940), Смиљи Ђаковић (*Забележити име Смиље Ђаковић*, 1946) и на крају Милици Косић Селем (*Из хартија у фијоци*, 1957). Одмах се уочава да број текстова посвећених колегиницама није импозантан. То се може интерпретирати на различите начине. Најпре можемо помислити да таква диспропорција одражава класичан систем родне репрезентације у ондашњој књижевности: она је била код Секулићеве управо сразмерна учешћу списатељица у култури уопште. То би само делимично могло објаснити много већи број есеја посвећених мушким писцима. Осим тога, Исидора Секулић се усредредила на представљање њој савремених списатељица. Покушавала је њихово стваралаштво ухватити *in statu nascendi*, описати и сагледати

књижевна дела или опус скоро у моменту настајања, што је такође била извесна препрека и ограничење.²⁶

Исидорини есеји о ауторкама су настали из разноврсних разлога. Неки су прикази појединих књига (као у случају Вулф, Костић-Селем, Радовић, Димитријевић, Ибровац), други су успомене о ауторкама, сећање на цели опус поводом њихове смрти (Христић, Марковић, Јанковић, Лагерлеф), а неки представљају делатност и ангажовање у издавачком раду као у случају Смиље Ђаковић чије је име хтела сачувати од заборава. Један је есеј настао зато да би показао спектакуларан књижевни успех врло младе, тада деветнаестогодишње, Франсоаз Саган поводом доделе награде француских критичара за њен деби *Добар дан, туго*. Отуда видимо да Исидора Секулић није писала есеје по неком феминистичком плану или да би потражила родни кључ за интерпретацију књижевности. Њена амбиција није била изградња есејистичког система који је фокусиран на феминизам у културном и друштвеном животу како је урадила у српској култури Јулка Хлапец-Ђорђевић. Есејистика Исидоре Секулић, посвећена списатељицама, имала је пре свега информативну сврху.

Без обзира на то што је Исидора Секулић себи и другим критичарима постављала високе захтеве и писала да „критичар мора бити светска, европска фигура”²⁷, ни сама, у многим есејима посвећеним списатељицама, није до краја испунила те критеријуме. Скоро ниједан од њених есеја о другим ауторкама не спаја у себи дубоку критику и трајну интерпретацију. Мада треба признати и то да су њени есеји о списатељицама, који пре свега имају пригодан карактер и данас важни јер су сачували неке описе лица, фигура, начина понашања списатељица и коментаре поводом њиховог креативног рада. Многи се фрагменти њених есеја о Српкињама још и данас цитирају у савременим истраживањима која поново интерпретирају књиге српских ауторки (на пример о М. Јанковић, Д. Марковић, Ј. Димитријевић). То доказује да је много Исидориних идеја још увек у научном оптицају и да и даље играју улогу референцијалне/полазне тачке за савремено писање о родним проблемима. Уосталом, есејисткиња тог капацитета као што је била

²⁶ Исидора Секулић у неколико текстова је узгредно писала и о другим ауторкама, на пример о енглеској ауторки из 19. века Mary Ann Cross Evans која је писала под псеудонимом George Eliot или о преминулој 1923. године Katharine Mansfield, ипак није њима посветила посебне есеје.

²⁷ Исидора Секулић, „Проблем критике и критичарских талената (1932)”. У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Novi Sad: Stylos, 2002), 7.

Исидора Секулић чак је и у информативним текстовима била прворазредни писац, то јест интелектуалка широких погледа, и зато је у њеним текстовима о ауторкама доста изврских запажања. Међутим, кад се анализирају њени есеји о списатељицама одмах пада у очи да је неке текстове читала у – данас бисмо рекли – родном кључу (то су пре свега есеји о Српкињама), а неке (посебно о Вулф и Лагерлеф) у универзалном. Да ли се то може објаснити?

Анализирајмо овде дубље, по методи *case study*, есеј Исидоре Секулић о Вирџинији Вулф. Секулићева је покушавала приближити ту ауторку српском читаоцу. Текст је штампан 1929. године, то јест мање-више у исто доба када је Вулфова издала свој чувени есеј *Сопствена соба*. Тај текст енглеске ауторке је настао након циклуса предавања на тему *Жене и књижевност* које је Вулфова држала у јесен 1928. у колеџу Њунам (Newnham College) а после тога у Кембриџу (Cambridge) за студенткиње колеџа Гиртон (Girton College).²⁸ Тај есеј се данас третира као оснивачки текст (или боље речено манифест) европског феминизма и има култни статус. Ни у једном од каснијих есеја Исидора која је о Вулфовој писала још у есеју *Поглед у енглеске часописе и прозу за последњих осам година* 1946. који је настао већ после самоубиства Вирџиније Вулф, нема чак ни помена *Сопствене собе*, тако да се не зна да ли је Исидора Секулић познавала тај феминистички есеј. Највероватније да није, јер тешко је замислити да га је знала, а да није прокоментарисала и тај текст.

Есеј о Вулфовој пружа доста важних запажања о њеном стваралаштву и начину писања, али је главни циљ био упознавање српских читалаца са иновативним, романескним и приповедачким подухватима те енглеске ауторке. У есеју се налазе опширни цитати из романа *Орlando* које је за потребу есеја Секулићева сама превела. Есејисткиња признаје пуну вредност, књижевни дар и светску репутацију („В. Вулф је доиста један од најбољих писаца у Европи за специјалну врсту фикције која није ни роман ни кроника, ни психологија ни историја”).²⁹ Представља два успешна романа *Г-ђа Даловеј* (1925) и *Орlando* (1928) и на њиховом примеру показује стваралачки метод Вулфове који

²⁸ Virginia Woolf, *Chwile wolności. Dziennik 1915-1941*, ur. A. Olivier Bell, prew. Magda Heydel (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007), 337.

²⁹ Исидора Секулић, „Вирџинија Вулф”. У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Нови Сад: Stylos, 2002) 212.

се заснивао на „ситним мрежама животних односа”,³⁰ на импресионистичкој естетици”, асоцијативности, грађењу „мреже шармантних и чудних скица-синтеза”.³¹ Највише места Секулићева посвећује контроверзном роману *Орlando*, у ком је насловни/а јунак/киња најпре мушкарац а потом жена. На тај начин, конструисано андрогино лице почиње функционисати у историји од половине 16. века све до савременог доба. Карактеристично је то да Исидора Секулић у својим покушајима потпуног разумевања *Орlando* не примењује феминистичку интерпретацију с позиције жене, мада се сада тај роман најпре чита у родном кључу. Зар је тако рафинираног интерпретатора као што је несумњивио била Исидора, изневерила овог пута интуиција? Или је постојао други разлог за „неродно” читање тог романа? Одмах се види да је најновији текст Вулфове фасцинира као „оригиналан покушај”, подвукла је „смелост имагинације у том роману”, текст је занима као „чиста фикција ума”. У једном моменту Секулићева чак и покушава одговорити на питање: „шта је све тај Орlando”, али више га чита на универзалан начин – као „одисеју душе или одисеју једне ауторове мисли? Или фантазију о метаморфози човека?”.³² Не дефинише ипак ту посебну категорију универзалности коју је Вулф показала у *Орlando*, а коју је још боље, експлицитно и са теоријске тачке гледишта прецизирала у *Сопственој соби*. Вирџинија је тамо записала да је прави, универзалан и велики ум *увек андрогин*, да „у сваком од нас владају две силе, једна мушка, друга женска [...] и тек када дође до споја, ум је потпуно оплођен и користи све своје способности”.³³ Могуће је да је – како је констатовала В. Вулф – „андрогин ум мање склон да прави ту разлику него једнополан ум. Потпуно развијени ум се познаје по томе што не посвећује нарочиту пажњу полу. За оног ко пише, погубно је да има на уму сопствени пол” (подвукла – М.К.).³⁴

У *Орlando*, Вулfoва је у пракси показала пуно остварење метафоре о андрогином начелу у историји које се заснива на споју два елемента - мушког и женског, помоћу кога човек саздаје потпуно универзалан културни код. Могуће да је Исидора интуитивно предосећала тај потенцијал у роману, јер је писала о врсти „ембрионалности” у *Орlando* и

³⁰ Ibid, 211.

³¹ Ibid, 210.

³² Ibid, 215.

³³ Вирџинија Вулф, *Сопствена соба*. Превела са енглеског Јелена Марковић (Београд: Плави јахач, 2003), 112.

³⁴ Ibid, 119.

сама је признала да је то „оригиналан покушај и врло значајан”³⁵. Било како било, али без обзира на Вулфову, *Орланда* и *Сопствену собу*, Исидора је много раније мислила о андрогинности књижевног текста. Још у збирци *Сапутници* из 1913. године извршила је иновативан подухват нараторолошке трансгресије у тексту *Носталгија* и показала је да не постоји нешто попут „универзалног” текста и да се, чак и када је нарација у првом лицу једнине, у једној збирци могу срести мушки и женски субјекти и да субјект може бити у оквиру једне збирке андрогин (или гинандрон – када женски принцип у њему доминира, а такав је био случај *Сапутника*).³⁶ Наиме, видимо да је Исидора Секулић могла да на тај шири начин, близак поимању Вулфове, схвати проблем универзалног писања и читања текстова. Могуће је да за њу *универзално* функционисање жена у књижевности није означавало прилагођавање квази „универзалној”, то јест вековима нормативизованој и искључиво мушкој визији гајења литературе. Мени се ипак чини да је истинитија мисао да је Исидора на интуитиван начин покушавала да примени тај зрелији аспект универзализма (без наводника) који је њена енглеска колегиница формулисала у реченицама:

Кобно је бити просто мушкарац или жена; треба бити жена-мушкарац или мушкарац-жена. Мора се успоставити нека сарадња између мушкарца и жене у људској свести да би се постигло умеће стварања. Мора да се оствари брак супротности.³⁷

Исидорини есеји о европским списатељицама имају баш такав карактер. Слично је и са Селмом Лагерлеф, првом женом Нобеловцем у књижевности из 1909, коју Исидора Секулић описује са великим заносом као пример ретке врсте великог писца који је „митски дух”, а у делима „примитивно претвара у естетско, а естетско у религиозно”.³⁸ У случају Франсоаз Саган је другачије. Српска есејисткиња у тексту *expressis verbis* каже кад показује свој став о њој да „осећа се да ове редове пише женски жири”.³⁹ У том есеју, она артикулише родне проблеме и осећа се извесна напетост, али тај есеј је настао тек 1954,

³⁵ Исидора Секулић, „Вирцинија Вулф”, нав. дело, 215.

³⁶ Писала сам о томе шире, посебно на страницама 248-261, у својој књизи: Magdalena Koch, ...*kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku 20. wieku (kanon-genre-gender)* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007).

³⁷ Вирцинија Вулф, нав. дело, 119.

³⁸ Исидора Секулић, „Умрла је Селма Лагерлеф”. У *Сабрана дела, Страна књижевност II*, нав. дело, 221.

³⁹ Ibid, 422.

када је Секулићева променила начин читања ауторки. У процени књиге младе француске ауторке којој је награду доделио мушки жири, Исидора упоређује њену ситуацију са еванђеоском параболом о Христу и блудници, обраћајући пажњу не само на моралан и друштвени, судски и целатски аспект, него и на родну димензију суђења жени:

Казну, по закону морају да изврше мушкарци. [...] Ако је о блудници реч – мушка страна је јака страна. [...]

Жена, доста је већ ако је лепа и млада, а ако се нађе и чар неког талента, то је за мушкарце коса равнина: нико од њих неће бацити камен.⁴⁰

Временом, код Исидоре примећујемо све веће и изразитије наглашавање питања рода и родни начин читања креативног рада у култури. Та промена може бити последица и новог искуства и нових послератних (након Другог светског рата) трендова у механизмима културе. А могуће је - и мислим да је то најбитније – да је фактор који треба пре свега узети у обзир била промена начина мишљења на тему позиције жена у култури и извештан губитак илузија у односу на универсализам код саме Исидоре Секулић.

Та еволуција погледа/става и њиховог изражавања слабије се види у осам есеја које је Исидора посветила својим земљакињама. То је стога што она према чувеним списатељицама из европских, зрелих књижевности није примењивала двострука критичка мерила. Она је процењивала Вирџинију Вулф и Селму Лагерлеф по универзалним критеријумима интуитивно, инспирисана њиховим књигама. У процени домаћих ауторки Исидора Секулић није имала великих илузија. Већ у есеју из 1923, када је постхумно помињала прву од жена о којима је писала, Даницу Христић, говорила је:

Има много више талентованих жена него што се зна и заблуда је мислити да се дар што пре мора упутити у специјалност, и мора показати у делу науке, или уметности, у књизи, слици, композицији. Кућа и породица, ако значе име, аманет, задатак, то је такође ствар научног плана, уметничке фантазије, творачке снаге. Такву кућу подижу само жене које носе таленат у себи, а које уједно имају храброст да тај таленат отму личној слави...⁴¹

У том есеју одмах се види – а нарочито кад се упоређи са текстом о Вулфовој, садашњом иконом светског феминизма – да је овде од самог почетка више родних

⁴⁰ Исидора Секулић, „Франсоаз Саган, награда критичара; и даље” У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, нав. дело, 422.

⁴¹ Исидора Секулић, „Даница Д. Христићка. Белешке и успомене”. У *Служба. Сабрана дела, књига XII*. (Нови Сад: Матица српска, 1966), 202.

аспекта у показивању позиције жене у домаћој култури и животном кругу. Писала је о тој српској активисткињи еманципаторског покрета у Србији:

Као борац о женина права, као вођ женских удружења и теоретичар око женских проблема, г-ђа Христић је била оно што бих ја назвала феминист без илузија. Ценила је снаге, али није предвиђала запреке и ограничења (подвукла – М.К.).⁴²

Много сличних напомена и родних коментара има и у другим есејима посвећеним покојним колегиницама по перу са којима је лично контактирала или је била у пријатељској вези – о списатељицама Даници Марковић и Милице Јанковић, о лингвисти и преводитељици Јелизавети Ибровац или о уредници књижевног часописа „Мисао” Смиљи Ђаковић. Исидора – осим представљања тих ауторки – жели да њихова имена спасе од заборавља у својој култури, јер је и она „феминист без илузија” и осећа неку врсту мисије према њима и према својој култури, вероватно и зато има у тим текстовима више родних и женских солидарних коментара. Пишући у једном есеју о збирци приповедака Виде Ј. Радонић *На таласима живота*, обраћа пажњу и на начин на који та ауторка представља проблеме брака, куће, деце, породичне везе између жене и мушкарца. Чак и кад пише о животним изборима мушкараца, Исидора Секулић се служи равноправном лексиком. Каже: „Оба човека, човек мушки и човек женски могу бирати између крњег и пуног живота” (подвукла – М.К.).⁴³

Најпотпунији, најзанимљивији с књижевне тачке гледишта, а и најдужи од свих есеја о српским ауторкама јесте представљање збирке песама Милице Костић Селем *Сама под сунцем*. У њему Исидора, такође, „родно чита” наглашавајући разлике у перцепцији њене поезије, обраћа пажњу на „женски” начин писања, мада се понекад служи клишеима и стереотипним поређењима:

Песимизам се с мушком снагом разбуктао [...] Она жена кука и куне по женски, али у једном и другом има особине мушке памети и трагови праве муке и рада.⁴⁴

⁴² Ibid, 205.

⁴³ Исидора Секулић, „Виде Ј. Радонић: *На таласима живота*”. У *Сабрана дела. Домаћа књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Нови Сад: Stylos, 2002), 339.

⁴⁴ Исидора Секулић, „Из хартија у фијоци. Милица Костић-Селем: *Сама под сунцем*”. У *Сабрана дела. Домаћа књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић (Нови Сад: Stylos, 2002), 383.

Костић јауче као жена а гуша се, ваља неки задатак као човек.⁴⁵
Савршено улелекани мотив жене.⁴⁶
Душа и мозак у тој жени узајамно подјарују.⁴⁷

О жени у литератури и историји

При крају живота, четрдесет година након есеја *Има ли право Коснстантин Брунер?*, настао је кратак (свега четири странице) есеј *О жени у литератури и историји*. Он је покушај, додајмо, на жалост само покушај, одговора на неколико питања у вези са креативним радом жена. Седамдесетпетогодишња Исидора тада прилази проблему озбиљно и са више разумевања него раније према женском питању. Она је сада свеснија да нека питања захтевају обимне студије па чак и посебне књиге које није била у стању написати с обзиром на старост и здравствено стање. Али, важно је да у есеју даје неке путоказе за даље истраживаче који ће можда у будућности писати студије о генеалогии женске активности у историји, знању, уметности: „Дакле читава књига, аналитичка, полемичка, синтетичка. И још с погледом на ону другу страну, на мушкарца.“⁴⁸

Другу посебну књигу по њеном мишљењу заслужује проблем да се покаже „тачан лик жене у историји и књижевности – како у етичком, тако и у интелектуалном погледу“.⁴⁹ Потребна је и трећа књига за представљање проблема „карактеризације моралног лика жене из народне поезије“⁵⁰; овде на брзину набраја неколико имена – Хасанагиницу, мајку Југовића, Јефимију, царицу Милицу. Есеј је врло кратак, више је скица за многе проблеме него очекиван одговор. Али, чак и из тога потиче основни закључак – Исидора Секулић при крају свог живота запажа проблеме жена боље, озбиљније, шире, него на почетку своје стваралачке стазе. Њен подухват постаје тада више родни, мада у овом тренутку нема снаге за писање таквих књига. Види се да са временом губи илузију и ваљда је свеснија тога да универзалан приступ проблемима није довољан, није задовољавајући у оној фази развоја културе (педесете 20. века!), поготову

⁴⁵ Ibid, 383.

⁴⁶ Ibid, 385.

⁴⁷ Ibid, 389.

⁴⁸ Исидора Секулић, „О жени у литератури и историји“. У *Служба. Сабрана дела, књига XII*. (Нови Сад: Матица српска, 1966), 404.

⁴⁹ Ibid, 405.

⁵⁰ Ibid, 406.

српске. Наиме, у последњој фази живота, када већ није била у стању ни писати ни читати након неуспешне операције катаракте, у интервјуу из 1957. године отворено је приметила:

Милица Јанковић нема у нашој литератури своје право место. Она је одличан приповедач. Када се смиримо, када сазремо као култура, она ће то место морати да добије. Приповетке Грације Деледе нису нимало боље, а ето, добила је Нобелову награду. По чему су песме Грације Деледе боље од песама Десанке Максимовић? (подвукла – М.К.).⁵¹

Ауторка поменутог интервјуа, Нада Маринковић, саопштавајући многе сусрете са Исидором Секулић, такође на тему женског стваралаштва, коментарисала је:

У сваком сусрету понешто од тог старог јада. [Секулић] прича о Милици Стојадиновић Српкињи, о Аници Савић Ребац, о многим вредним и недовољно прихваћеним или одбаченим женама.⁵²

Другим речима, пре своје смрти Исидора је оставила поруку – била је убеђена да је неопходна и неминовна права контекстуализација жена-писаца и да ће баш она, када се испуни у будућности, бити доказ зрелости и смиривања српске културе. Уосталом, и сопствени опус стављала је у сличан међународни контекст, (под)свесно се упоређујући са Вирџинијом Вулф. У другом интервјуу са Надом Маринковић говорила је са горчином:

Бавила сам се есејистиком далеко пре Вирџиније Вулф и то нико није запажао. Говорило се „белешке Исидоре Секулић”, „фелтони”, „маргиналије”...Људи тако радо срозавају ствари или вам калеме нешто што сами не можете да прихватите. Ја никад нисам била приповедач, оно што су називали мојим новелама били су заиста записи, белешке (...) Али су зато моју есејистику звали „цртицама”, „маргиналијама”.⁵³

Закључак

На основу представљених текстова јасно се види да у есејистичком опусу Исидоре Секулић постоји изразито обележена феминистичка/женска стаза коју не би требало игнорисати у анализи њених дела, како се то до сада дешавало (Леовац, Рибникар,

⁵¹ Нада Маринковић, „Мир и немир Исидоре Секулић”, Књижевне новине, 16.II. (1977), 7.

⁵² Ibid.

⁵³ Нада Маринковић, *Јасна Пољана. Студије и огледи*, (Београд, 1963), 238-239.

Удовички). Изразито се види да ју је проблем стваралаштва жена доста занимао како с теоријске, тако и с практичне стране. Штавише, можемо уочити извесну еволуцију у Исидорином приступу проблему женског писања – од универзалног (под којем се подразумевају андрогина или гинандрона својства пишчевог ума) ка погледу у којем све више доминира *gender*-приступ, који је осетљив на родне проблеме. Чини ми се да је Исидора Секулић водила целог живота врсту интелектуалне, унутрашње борбе желећи час да ублажи (неутрализује), час да подвуче ту феминистичку нит. Њен метод је дакле разапет између универзалног и родног читања, али при крају живота *gender*-приступ списатељицама био је све изразитији. Видела је потребу за настанак студија и књига о различитим аспектима женског стваралаштва, све више је видела занемарене и маргинализоване српске ауторке у контексту своје културе.

А на провокативно реторичко питање које је 1911. године поставила сама Исидора Секулић у наслову есеја *Има ли право Константин Брунер?* можемо само одговорити да се Исидора целог свог стваралачког живота трудила да својим интелектуалним начином писања докаже да Константин Брунер ипак није био у праву кад је расправљао о инфериорности женског ума. У сваком случају Исидорин богати опус, књижевни и есејистички, то негира.

Литература

Примарна

Секулић, Исидора. „Има ли право Константин Брунер?“ У *Аналитички тренуци и теме. Сабрана дела, књига IX*. Нови Сад: Матица српска, 1966.

Секулић, Исидора. „О жени у литератури и историји“. У *Служба. Сабрана дела, књига XII*. Нови Сад: Матица српска, 1966.

Секулић, Исидора. „Проблем критике и критичарских талената (1932)“. У *Сабрана Дела, Страна књижевност II*, прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић. Нови Сад: Stylos, 2002.

Секулић, Исидора. *Сабрана дела. Домаћа књижевност II*. Прир. З. Глушчевић, М. Јосимчевић. Нови Сад: Stylos, 2002.

Секундарна

Б.Б. (Беловић-Бернаджиковска, Јелица), “Исидора Секулићева”, *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 43-5.

Braidotti, Rosi. *Nomadic subject*. New York: Columbia University Press, 1994.

Good, Graham. *The Observing Self. Rediscovering the Essay*. London and New York: Routledge, 1988.

Koch, Magdalena. *Kiedy dojrzejemy jako kultura. Twórczość pisarek serbskich na początku 20. wieku (kanon-genre-gender)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

Леовац, Славко. *Књижевно дело Исидоре Секулић*. Београд: „Вук Караџић” и „Југославијапублик”, 1986.

Маринковић, Нада. *Јасна Пољана. Студије и огледи*. Београд, 1963.

Маринковић, Нада. „Мир и немир Исидоре Секулић”. *Књижевне новине*, 16.III. (1977).

Рибникар, Владислава. *Књижевни погледи Исидоре Секулић*. Београд: Просвета, 1986.

Sendyka, Roma. *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*. Kraków: Universitas, 2006.

Скерлић, Јован. „Две женске књиге“. У *Писци и књиге В*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1923.

Тасић, Д. *Отмена, напаћена, усамљена. Политика*, 19-20 децембар, 1998.

Удовички, Иванка. *Есеј Исидоре Секулић*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1977.

Вулф, Вирџинија. *Сопствена соба*. Превела са енглеског Јелена Марковић, Београд: Плави јахач, 2003.

Woolf, Virginia. *Chwile wolności. Dziennik 1915-1941*. Ур. A. Olivier Bell, превела Magda Heydel, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007.

Magdalena Koch

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Is Constantin Brunner right?
Gender or Universal Approach to Women Writers in Isidora Sekulić's Essays

This paper discusses the essays by Isidora Sekulić from the point of view of gender studies. The first part explains the reasons for the essay being an ideal form of women's participation in culture and why Isidora Sekulić often used it when referring to foreign and domestic female writers. What the genre under scrutiny allowed to its user was formal and thematic independence, strengthening the voice of a female author as well as the expression of her intellectual beliefs. The next part of the paper presents Isidora Sekulić's essay written in 1911: *Is Constantin Brunner right?* and her polemic with the claims of German philosopher C. Brunner regarding the inferiority of woman's mind. Finally, the paper presents Sekulić's essays devoted to the European women writers, such as Virginia Woolf, Selma Lagerlöf and François Sagan, and Serbian female writers (Danica D. Hristić, Danica Marković, Jelena Dimitrijević, Jelisaveta Ibrovac, Milica Janković, Vida J. Radović, Smilja Đaković, Milica Kosić Selem). On this basis, Isidora Sekulić's evolution from a universal to a strongly gender-oriented attitude is presented.

Key words: essay, gender approach, feminism, Isidora Sekulić, women's literature

”Живимо ли ми само у садашњости?”

О покушају стварања женске културне заједнице у раду Јелице Беловић Бернаджиковске¹

У тексту је реч о раду књижевнице, етнографкиње и педагога Јелице Беловић Бернаджиковске на самоафирмацији и афирмацији стваралаштва савременица. Њена настојања да рад жена у култури и јавној сфери опише и представи сагледана су у светлу специфичне идеје о култури коју излаже у монографији о везу из 1907. године, и повезана са радом и рецепцијом савременица представљеним у алманаху *Српкиња* из 1913. године.

Кључне речи: Јелица Беловић Бернаджиковска, вез, текстил, култура, списатељке.

Године 1928. српска књижевница Јелена Димитријевић објављује свој епистоларни путопис *Писма из Индије*. Исте године, њен роман *Нове*, објављен 1912. у престижној СКЗ и награђен наредне године, преведен је на руски и објављен у Москви. Најзад, на иницијативу Удружења југословенско-руских студената, у Београду је 30. децембра прослављена тридесетпетогодишњица њеног рада. Свечаност је одржана у ”великој универзитетској дворани”, а говориле су професорке Даринка Стојановић (1892-1971) и Јелена Лазаревић (1877-1947). Присуствовао је краљев изасланик, министар просвете,

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*. У краћој верзији на енглеском језику изложен је на скупу *Међународне женске мреже (International Female Networks)* одржаном у оквиру COST акције IS0901 од 14. до 16. априла 2011. на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

Милан Грол. Прочитана је и честитка књижевног историчара Павла Поповића, тада проректора универзитета, који је Јеленину каријеру пратио од самог почетка. У писму се, између осталог, наводи да је он препоручио Српској књижевној задрузи роман *Нове* за објављивање. Као посебно признање, по њој су назване улице у Нишу и Алексинцу.

У часопису *Жена и свет* објављен је текст Анђе Бунушевац, „Г-ђа Јелена Димитријевић, позната књижевница и прва наша жена која је ишла на пут око света“.²

Само у једној години, Јелена Димитријевић је објавила записе са путовања по дестинацији на коју је мало ко из њене средине икада стигао, а камоли се тамо сусрео са нобеловцем Тагором³ (Tagore). Њен роман о Туркињама у Солуну, на прелому два доба, преведен је на језик велике културе. Чини се да је 1928. била година великих признања за Јелену Димитријевић и њеног уласка у историју књижевности, те да њена савременица, Јелица Беловић Бернаджиковска⁴ није била у праву када је у приказу романа *Нове*, 1913, записала: ”Да госпођа Јелена није рођена у српској варошици, већ горе у земљама високе културе, н. пр. у завичају Карине Михаелис, данас би се овај красни роман читао на свим европским језицима, а злато и слава наградили би труд њене чисте, уметничке и човечанске снаге, која је створила ово дело.”⁵

Из данашње перспективе знамо да је, на жалост, Јелица Беловић Бернаджиковска и те како била у праву. Не само да је руски остао једини језик на који је ово дело преведено, него је и на српском издање из 1912. остало једино у наредних 99 година.⁶ Јелена Димитријевић није нашла одговарајуће место у историји српске књижевности, без обзира

² О животу и раду Јелене Димитријевић више у Дојчиновић, Биљана, „Хронологија живота и рада Јелене Димитријевић“, у *Нове*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 259-268.

³ За Јелену је Индија била и место сусрета са чувеном феминисткињом; госпођицом Татом, а при томе и само део пута који је започела 1927, пловидбом из Енглеске у Египат и обиласком Александрије, Каира, потом Свете земље, Сирије, Либана, да би, после Индије, путовала даље на Исток, до Цејлона, Кине и Јапана и путовање завршила боравком у САД.

⁴ Друго презиме Јелице Беловић, Бернаджиковска, транскрибујем на ћирилицу са *дж*, како је она најчешће чинила, барем у периоду који истражујем, а не са *ђи*, како би важећи правопис налагао за транскрипцију са пољског. Њено име се такође појављује и као Бернадиковска или Бернадзковска, те би још један облик унео непотребну конфузију.

⁵ Јелица Беловић Бернаджиковска, „*Нове*. Роман из харемског живота Јелене Ј. Димитријевић“, превела с немачког М.М., *Дело*, 66, св 3, март, (1913): 467.

⁶ *Писма из Ниша о харемима*, са предговором Слободанке Пековић, поново су објављена 1986. О рецепцији дела Јелене Димитријевић видети детаљније на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelena-dimitrijevic>.

на сву занимљивост и вредност њеног опуса. И то није случај само са њом, већ и са самом Јелицом Беловић Бернаджиковском, као и многим њиховим савременицама и претходницама. Бернаджиковска се међу њима издваја по свести о томе да није довољно радити, већ да је неопходно да тај рад наиђе на уважавање, да добије признање, и то пре свега материјално. У уводнику за издање *Српкиња* из 1913. године, ”Жене и књижевност”, она подвлачи важност друштвених мрежа за стварање, као и међусобну изолованост списатељки која чини да њихови напори изгледају као појединачне, случајне и ефемерне појаве. Другим речима, Бернаджиковска је била једнако заинтересована за стварање женске књижевне историје за будућност, као и за савремену афирмацију, своју сопствену и других списатељки. Идеја да сачини издање које би говорило о доприносу српских списатељки, учитељица, добротворки и свих жена које су радиле у култури и биле признате, сама по себи говори о степену у ком је била свесна маргинализације женског доприноса. Она зна да спискови, на којима се до тада одржавала историја српске женске књижевности,⁷ нису довољни, већ да су потребни разговори, конструктивна полемика, разумевање.

Публикација *Српкиња* рађена је отуд као низ ”женских портрета”⁸ који треба да буду споменик женском стваралаштву. У том контексту, Јелена Димитријевић се појављује као кључна књижевна фигура. Нетом објављен и награђени роман *Нове* повод је да се на сам почетак одељка ”Културни успеси Српкиња” стави слика Јелене Димитријевић и стихови из романа.⁹ У том сегменту је и објављен приказ овог романа чија је историја прилично индикативна за начин на који је Јелица Беловић Бернаджиковска сагледавала положај и потребе ауторки. Оригинално објављен те исте године у марту, у часопису *Дело*, са потписом Јелице Беловић Бернаджиковске и напоменом да га је Мага

⁷ Попут списка објављеног у *Српкињи* из 1897. године који се помиње у уводнику. Реч је о списку из текста др Илије Огњановића, „Опис живота и рада прве српске списатељице Евстатије пл. Арсић, рођ. Цинцић (1776–1843) са наведеним именима Српкиња које раде на књижевном пољу, поновљеном у алманаху *Српкиња. Илустровани календар за наш женски свет за просту годину* 1897. – Земун : Штампарија Јове Карамата (1896): 108-110.

⁸ Термин Станиславе Бараћ. В. Из Станислава Бараћ, “Жанр и идентитет: О жанру женског портрета у женским часописима 1913–1941”, рукопис.

⁹ Наведени непрецизно утолико што изостаје курзив на одређеним местима. О томе сам писала у тексту „Чаробни сан Истока“ (в. Литературу). Непрецизност говори да је намена овог цитата била стратешка у политичком смислу, а не критичком.

Магазиновић превела с немачког, у *Српкињи* је потписан као рад Маге Магазиновић “по једној немачкој рецензији”.¹⁰ Бернаджиковска, дакле, уступа ауторство над својим текстом из, за сада, непознатих разлога – можда је то и право стање ствари, то јест, можда је превод Магазиновићеве био толико слободан да је био практично нови текст, мада је то исти текст као и онај објављен у *Делу*. Могуће је да је проблем представљао сам концепт превода, дилема да ли је то ауторски текст или тек давање гласа у другом језику. Шта год да је, чињеница је да је текст који афирмативно говори о савременици ауторке и хипотетички пореди њену ситуацију са могућностима веће културе, објављен два пута у току једне године, за различиту публику. Ако ни о чему другом, то говори о свесном покушају конструисања женске интерпретативне заједнице¹¹ и инсистирању на повезивању маргинализованих.

Када је реч о афирмацији ауторке занимљиво је погледати како се то уклапа у концепт културе који је Јелица Беловић Бернаджиковска изложила у књизи *Српски народни вез и текстилна орнаментика* из 1907. Наиме, укупан рад Јелице Беловић Бернаджиковске може се поделити на три сегмента – књижевни, педагошки и етнографски. Ако би се величина њеног доприноса у прва два сегмента и доводила у питање, у етнографији је Бернаджиковска урадила несумњиво утемељивачки посао сакупљања, тумачења и разврставања текстилне уметности у јужнословенским земљама, а кључно дело је управо монографија из 1907. Она јасно одређује шта су најзначајнији термини истраживања: култура, културне студије, економски аспекти, важност образовања, елементи

¹⁰ Мага Магазиновић „о роману *Нове гђе Јелене Димитријевић* (у *Делу*, Београд, 1913, стр. 466, књ. 66), (по једној немачкој рецензији од Ј.Б.-Б.) у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 120-121.

¹¹ Термин Стенлија Фиша (Stanley Fish) у *reader-response* критици који се односи на групу повезану сличним знањима и интересима, ангажовану у тумачењу неког текста. Овде значење заједнице и знања изгледа шире од академске заједнице, али и сам Фиш је био свестан да „разумевање неписаних правила књижевне игре деле сви који су у тој игри: они који пишу и процењују чланке за објављивање у часописима, они који читају и слушају радове на професионалним скуповима, они који траже и додељују стална места на небројеним одсецима енглеске и компаративне књижевности, оне армије дипломаца за које је познавање ових правила права оцена професионалне иницијације.“ Stenli Fiš, „Šta interpretaciju čini prihvatljivom?“, превела Dijana Mitrović, *TXT*, Studentski časopis za književnost i teoriju književnosti, 11-12, 2007, 48-9. Овај термин, дакле, треба да нагласи проблем разумевања, интерпретације и прећутног разумевања које по својим ефектима није нимало социјално неутрално.

антиколонијализма (који се огледају, на пример, у идеји да је ”јака индустрија ... тежња модерних освајача”¹²), антикосмополитизма (што бисмо данас могли да назовемо антиглобализмом), еколошки аспекти, питање именовања (идентита) и, изнад свега, уметничке лепоте материјала који обрађује.

Јелица Беловић Бернаджиковска је била потпуно свесна да пише књигу о културној историји и управо је тај термин употребила у првој реченици своје књиге. Заједницу о којој говори повремено назива српским народом, понекад хрватским и српским, најчешће југословенском и врло често Словенима уопште. Основна идеја њене књиге јесте да је словенска култура аутохтона и засебна унутар Европе. При томе, њена дефиниција културе је посебно занимљива – то је „способност за дубоко мишљење и осјећање”.¹³ Култура је, дакле, нека врста вишка у односу на основне потребе, а сам вишак је представљен као јединство рационалног и емоционалног, као мишљење и осећање који залазе испод површине и појавности. Таква синтеза подразумева целовитост, односно, превазилажење хијерархизованих опозиција карактеристичних за западну мисао. Одређење културе Јелице Беловић подудара се и са начином на који она подупиरे другу доминантну тезу своје књиге. Реч је о томе да је вез врста писања која изражава целину бића – “нијесу двије разлучене *снаге воље* у нашим грудима за радњу руке и за радњу духа; већ је то једна јединствена душевна снага”.¹⁴

Инсистирање на јединственом доживљају елемената који су обично ”разлучени”, раздвојени у нашем опажању изгледа и као најава онога што ће Мага Магазиновић, на трагу Бергсона (Henri Bergson), детаљно описати у свом тексту „Телесна култура као васпитање и уметност” из 1932.¹⁵ Заправо, већ 1913, у поменутој *Српкињи* из 1913, појавиће

¹² Јелица Беловић Бернаджиковска, *Српски народни вез и текстилна орнаментика*, оригинална монографија на основу историјских докумената, са 14 оригиналних слика, Нови Сад, Матица српска, 1907, 60.

¹³ Ibid, 19.

¹⁴ Ibid, 85.

¹⁵ Мага Магазиновић, *Телесна култура као васпитање и уметност*, Планета, Београд, 1932. Прештампано у часопису *ProFemina* br. 5-6, zima-proleće (1996): 189-217.

се Магазиновићкин текст ”Ритмичка гимнастика”¹⁶ у ком најављује идеје о јединству духа и тела које ће развити у свом каснијем и обимнијем делу: ”...ослободити дух развитком тела, тог јединог његовог изражајног сретства – ето то је циљ нашега рада”.¹⁷ Ако имамо у виду да су дух и тело једна од најстаријих бинарних опозиција у оквиру западног мишљења, можемо уочити и посебност става који Магазиновићева заступа, као и значај инсистирања Јелице Беловић на јединству рационалног и емоционалног, ”руке и духа”. Ови су ставови значајни управо по томе што захтевају целовитост. Обе ауторке, а нарочито Бернаджиковска, и те како испољавају свест о ускраћености у погледу учешћа у јавном животу, те је јасно да је примарни захтев за свеобухватношћу, превазилажење подела, применљив и на социјални аспект.

Код Јелице Беловић Бернаджиковске ово јединство ума и срца има и изузетно важан економски смисао: текстилна индустрија и вез нису за њу активности за слободно време, него уметничко изражавање, као и важан привредни ресурс. Она на више места наглашава да се везилачко умеће може искористити као средство за материјалну добробит жена, и да ту треба следити добре и ефикасне примере да би се остварили финансијски ефекти. Поред тога, њена визија културе била је супротстављена ономе што је називала космополитизмом, јер јој је основни циљ био да укаже на различитост српског и словенског народа у Европи и да учини да се та разлика поштује и разуме. Најфинији израз те разлике јесу текстилна уметност и вез. У основи поимања културе Јелице Беловић Бернаджиковске почива и оштра критика модерног духа. Као што ће Мага Магазиновић, скоро три деценије касније, отворено критиковати ”укоченост” и бесплодност модерног начина живота, Јелица Беловић указује на губитак способности за уживање у модерном свету. У овом добу су, каже она, чак и богаташи који су били склони луксузу постали ”јадни, ужурбани радници, које посао и занимање тако апсорбира, да у слободно вријеме мисле на све друго, само не на уживање *in aestheticis*”.¹⁸ Тиме она даје одговор на

¹⁶ Мага Магазиновићева, „Ритмичка гимнастика“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево (1913): 79-81.

¹⁷ Ibid, 80.

¹⁸ Јелица Беловић Бернаджиковска, *Српски народни вез и текстилна орнаментика*, оригинална монографија на основу историјских докумената, са 14 оригиналних слика, Нови Сад, Матица српска, 1907, 235-6.

питање откуд такав нехај према народној уметности и уметности уопште, а истовремено показује да се културни ”вишак” састоји од способности и да се ужива, односно, да су способност да се мисли и осећа дубоко повезани са ужитком. Такође, у овом ставу можемо видети неразлучивост модерног од традиционалног – и модерно осећање ужитка у естетском, као и традиционални израз тога, народна уметност, спојени су у једно, у извор занемареног задовољства. На тај начин, ауторка не пада у самосажаљење због губитка аутентичности, шта год она представљала, као крајност којој би противници модернизације били склони.

Да ли је вез такође и начин писања? Да ли су мотиви на текстилу упоредиви са мотивима у прози? Да ли је то нека врста тајног писма, облик магијског текста? Бернаджиковска поставља ова питања у својој књизи и несумњиво изједначава вез и писање. “Српска и хрватска жена исписала је обилне странице словенске културне историје ... ситном ’биљур-иглом’ по префину своме платну”.¹⁹ Према њеном мишљењу, у историји српског веза било је пет фаза: митолошка, хришћанска, турска, класична и модерна. Златно доба је било 11-12. век, и док је турски период донео нове, оријенталне мотиве, они нису никада били заиста прихваћени. Вез је задржао свој словенски идентитет током отоманске владавине, и појавио се у модерним временима као јединственост, аутономност. У сваком случају, текстилна уметност, њени облици, боје, технике и комбинације ових елемената по њој су изрази одређених природних, друштвених и историјских услова и околности. И увек су израђени женским рукама.

До које мере Јелица Беловић Бернаджиковска инсистира на значају текстилног умећа за словенску културу види се из начина на који говори о томе да је право порекло чипке словенско. „Ходајући по великом свијету, лежећи на грудима царева и краљева, љепотица и умних жена заборавила је читма и кера свој извор, своје исходиште, заборавила је словенску ниску сеоску колибицу, гдје се родила и одрасла... “²⁰ Бернаджиковска признаје да је Европа рафинирала чипку, али и подвлачи да је читма

¹⁹ Ibid, 85.

²⁰ Јелица Беловић Бернаджиковска, *Српски народни вез и текстилна орнаментика, оригинална монографија на основу историјских докумената, са 14 оригиналних слика*, Нови Сад, Матица српска, 1907, 117.

(чипка) била „словенске ... жене поносито чедо“,²¹ и своју тврдњу подупиरे наводима из, углавном, текстова немачких етнографа и историчара. Једна од њих је немачка ауторка²² која пише о томе како се чипка куповала у Далмацији и препродавала по Европи као ручни рад из Венеције или Грчке.²³ Када је Јелица Беловић чипку назвала документом културе, она је очевидно мислила на то да се у истраживању њеног порекла може показати аутохтоност словенске културе, али и њена вишевековна маргинализација. Јер, Беловић Бернаджиковска је потпуно свесна да је идеја о словенском пореклу чипке на почетку 20. века нека врста ”скандала” који би могао да скрене пажњу на неправедну скрајнутост словенске културе унутар Европе. Отуда и тај помпезно-патетични тон одломка о пореклу чипке који упућује на геополитичке и класне разлике ”уткане” у уметнички производ.

Бернаджиковска је врло јасно одредила шта сматра естетским у текстилној уметности. Стилизација насупрот реалистичној (она користи термин *натуралистичка*) представи.²⁴ Апстрактни мотиви, представе које су толико рафиниране да нит или пређа – бела, златна, обојена – изражава покрет, емоцију, жељу, мисао. Она то сликовито каже: “Читме су ткана глазба”; ти радови су “шивене пјесме без ријечи”.²⁵ Када описује технику звану гњидање (*point pique*), она хвали неправилности налик на жилице у мрамору и асиметричност мотива. Никакав клише, ниједна унапред дата мустра није прихватљива, јер је то врста рада која следи осећање, изражава га. Све то значи да не постоји никаква дилема у вези са тиме да ли је израда веза и чипке занатска или уметничка.

Српска везиља својим радом жели: умјетнину доживјети са свим живцима и чулима и такав доживљај изразити говором орнаменталних облика, који су за то пуни засебна чара и сугестивне снаге.²⁶

²¹ Ibid, 118.

²² У тексту Јелице Беловић Бернаджиковске њено име је записано као Bruck-Auffenberg, B. Ibid, 119.

²³ Ibid, 119.

²⁴ Ibid, 117-8.

²⁵ Ibid, 87.

²⁶ Ibid, 62.

<http://vimeo.com/22805360>

Рад др Наташе Теофиловић *Преплет*, представљен на скупу *Међународне женске мреже (International Female Networks)* одржаном у оквиру COST акције IS0901 од 14. до 16. априла 2011. на Филолошком факултету Универзитета у Београду, чинио је визуелни део презентације о Јелици Беловић Бернаджиковској.

Орнаменти, стилизовани и апстрактни, па ипак препознатљиви, као и боје, то су и инструменти магије, уметничке и практичне. Символичка значења шара попут паукова и светих буба, ”баја”, или других заштитних мотива, оснажена су бојом: бела за невиност, плава за завођење, црвена чија је снага лековита... Боје треба комбиновати избегавајући позиционирање тамних и светлих једне поред других. Тако оне “затитрају и слијевају се у благе слике”,²⁷ а апстрактне слике и импресионистички ефекти, врхунски знак раног 20. века, постају естетски критеријум и у традиционалној народној уметности.

Сам процес рада јесте индивидуално изражавање које се потом претвара у колективни догађај. Ту Бернаджиковска подвлачи значај улоге такозване мустраторке. Њену улогу пореди са гусларском у народној поезији. Мустраторка је била особа која је најбоља по умећу међу женама у заједници. Она би бирала међу постојећим узорцима оне који треба да буду сачувани за следеће генерације. У овом процесу, налик на уређивање неког заједничког текста, те су жене биле одговорне за очување аутентичности и текстилне уметности јужних Словена. То је био и начин на који би лични дискурс постајао део колективног израза. Све то није, међутим, у датом тренутку било мишљено да постане начин очувања идентитета заједнице, једне нације, на пример – то су само постулати до којих ми, наследници, историчари, етнографи или теоретичари књижевности долазимо потом. Циљ ових уметница је био да сачувају чисту лепоту, да оку пруже ужитак. То је било управо оно место на ком почиње култура као способност да се превазиђе површност чистог преживљавања.

²⁷ Ibid, 160.

Лепота постаје комплетна тек онда када се сусретне са самим животом: “/т/акова марама на класичној глави црнооке Далматинке, то је слика пробране љепоте!”,²⁸ то је представа чудесног у свакодневном животу. Оно за чиме је Јелица Беловић Бернаджиковска трагала била је лепота повезана са животом, хармонија у дисхармонији самог живота. На основу те идеје је сачинила и нацрт будућих истраживања: “/п/рије свега, ваљало би наћи тајну везу наших народних декоративних предмета с природним појавама; везу његова избора боја и облика с околном природом”.²⁹ Онда треба да упоредимо оптику и физиологију људског ока са избором боја у фолклорним орнаментима, а потом, које су боје претежне на равним површинама, а које на облим или косим површинама... онда, која боја се користи с обзиром на дужину одеће... на грудима, око врата и на рукавима.³⁰ Бернаджиковска је писала како је једном пратила жену са старом, али лепо израђеном капом и коначно је убедила да јој је прода. Та епизода је модернистичка вињета која вишеструко говори о повезаности живота и уметности у оваквој концепцији културе. Вез је и у продукцији и у рецепцији много више од активности за слободно време. То је израз целокупног бића, интегрисаног искуства. Он је уметност и живот истовремено, и јасно је да у доживљају уметничког дела мора бити хармоничног склопа, као и у, шире посматрано, концепту културе који тежи таквој свеобухватности.

Српкиња из 1913.

Шта у таквом схватању културе значи неинтегрисаност и неафирмисаност ауторки? Шест година после монографије о везу појављује се издање алманаха *Српкиња* које доноси портрете више од 50 жена – учитељица, добротворки, списатељки, уопште, жена које заслужују да буду признате у културној историји свог народа. Појава овакве публикације значила је освајање јавног простора, што је још средином 19. века Матија Бан препознао као начин да жена постане грађанка.

Уводни текст у ово издање *Српкиње* непотписан је, али нема разлога да се сумња да је то текст саме Јелице Беловић Бернаджиковске. У њему се говори о потреби за оваквим

²⁸ Ibid, 127.

²⁹ Ibid, 155.

³⁰ Ibid.

издањем и о препрекама на које ауторке наилазе при настојањима да уопште продру до јавности. Текст је написан препознатљивим модерним, јасним и понекад оштрим стилем, те је и са те стране потпуно јасно да је Јелица Беловић Бернаджиковска његова ауторка. Проблеми којима се она овде бави слични су темама култног есеја Вирџиније Вулф (Virginia Woolf), *Сопствена соба*, написаном деценију и по касније. Реч је о простору који је женама списатељкама ускраћен у култури, о томе да се женски рад не цени довољно нити се плаћа, као и о томе да мушка списатељска заједница не значи женама много, јер их мушкарци или не примају у свој круг, или настоје да њихов труд искористе. Жене немају ни место за окупљање, нити свој сопствени часопис који би у целини оне водиле.³¹ Овде треба имати у виду да су жене у Србији једну од највећих битака за продор у јавни простор извојевале када су 1911. године добиле право да буду и званично уреднице часописа. На тај начин је труд многих супруга и кћерки постао озваничен. Зато бисмо се могли питати откуд је могуће да самом тексту који најотвореније говори о томе да женски рад у култури треба да буде вреднован и видљив недостаје потпис ауторке. Највероватније је ипак реч о конвенцији у оквиру које се подразумевало да је уредник аутор уводника, пренетој у издање чије је уредништво женско.

Да ствари у вези са *Српкињом* из 1913. уопште нису ишле глатко између неколико актера окупљених око њеног стварања – Стјепана Радића, Аркадија Варађанина, Зорке Јовановић и, наравно, Јелице Беловић Бернаджиковске, показује њихова кореспонденција. Анализом дискурса њихових писама, Гордана Стојаковић утврђује да је Радић настојао и углавном успео да утиче на садржај и распоред материјала у овом издању *Српкиње*. Истовремено се показује да је Јелица Беловић Бернаджиковска била веома вешта кореспонденткиња и да се њен дискурс кретао у распону од става захвалне сараднице до “мушког” дискурса усмереног ка дисквалификацији својих противница. Та агресивност, или, радије, асертивност, свакако је једна од одлика стила Јелице Беловић у јавном дискурсу. При томе, треба имати у виду да, како Гордана Стојаковић с правом истиче, ово

³¹ Детаљније у Биљана Дојчиновић-Нешић <http://www.awin.org.rs/izdava%C5%A1tvo/e-biblioteka/o-%C5%BEenama-i-knji%C5%BEvnosti-na-po%C4%8Detku-veka>

издање *Српкиње* излази у историјски веома неповољним околностима, у време Балканских ратова и уочи самог Првог светског рата. То је значило да је јавна сфера била окренута националним интересима као примарним, а не питањима женског присуства у јавности. Подухват који је Бернаджиковска у одређеном тренутку преузела на себе и извела до краја утолико пре говори о њеној одлучности да изнесе у јавност рад српских ауторки и интелектуалки, да створи женску интерпретативну заједницу и да покаже да је та заједница произишла из заједничке традиције.

Међу текстовима у сегменту *Српкиње* о културним успесима наших жена јесте и текст Јелице Беловић Бернаджиковске, насловљен "Српска марамица". Тај текст је потписан и двоструко је значајан јер се осим етнографским материјалом ауторка бави и рецепцијом своје књиге о народном везу и орнаментици из 1907. Попут монографије, и текст о српској марамици слави везилачку уметност као неку врсту писања, уметничког изражавања жене; он је истовремено и у служби указивања на посебност и аутохтоност српског рада унутар европске традиције а једнако се залаже и за успостављање везилачких предузећа која би женама омогућила економску сигурност. Поред свега тога, Бернаджиковска стално подсећа на своје радове и доприносе, и у тексту и у фуснотама, разматра разлоге лоше или недовољно добре рецепције и на тај начин настоји да свом раду да потребан значај. Текст у много чему понавља оно што је њена књига већ садржавала – идеје о симболици боја, на пример, или различитост српских шара од осталих европских. Структура текста из 1913. године треба да допринесе уверљивости аргумената. Бернаджиковска најпре даје историјски развој употребе марамице и већ на самом почетку провлачи тврдњу да је марамица била у употреби код словенских народа пре него у Западној Европи. „Марамицу је прво употребљавала једна венецијанска племићка, коју ју је називала: Fazzoletto, а и та је тај тоалетни комад видјела код јужне Славенке, гдје је већ био познат.“³² Ову тврдњу она не поткрепљује цитатима, већ је помиње скоро подразумевајући, да би наставила са историјским прегледом. Нешто касније, она ће навести примере из народне поезије, да би показала да је марамица тамо предмет

³² Јелица Беловић Бернаджиковска, „Српска марамица“ у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развој и њезина народна уметност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево (1913): 103.

симболичког значења, невербалне комуникације. У том средишњем делу ауторка чини искорак, дигресију, напоменом о рецепцији која је врло лично интонирана.

Данас, кад наше најученије главе, н а ш и универзитетски професори – а још више с т р а н и – питају за моје скромне радове из ове струке, морало би бити свакоме јасно, да је исто тако корисно радити на истраживању народног умјећа као што је писати н о в е л е или феминистичке п р е в о д е. Али колико је још и данас неразумијевања за праве потребе народне и књижевне код наше полуинтелигенције, казао ми је чланак из пера једног старијег сарајевског учитеља г. Јосипа Милаковића („Savremenik“ br. 8, Загреб, 1913). Узео да говори о сарајевским књижевницима. Напоменуо је и жене, а свима приговорио, да не раде. Кад је дошао до мене, био је у неприлици, шта ће да приговори. Тај господин у жељи, да и мој књижевни рад прикаже малим, све је моје књиге прикрио са двије подругљиве ријечи: „Она се бави женским ручним радом.“³³

Текст објављен у *Српкињи* представља комбинацију научног чланка, приказа дела, личног есеја, па чак и исповести. Карактеристично је за Јелицу Беловић Бернаджиковску да користи лични тон у својим текстовима. У уводнику “Жене и књижевност”, ако ништа друго, помињање сопственог искуства, личних прича, и један скоро исповедни, али врло контролисан тон, несумњиво потврђују да је непотписана ауторка Јелица Беловић. У тексту о српској марамици она се отворено разрачунава са особом која је њен рад потценила речима да се она “бави ручним радом”. Њен одговор је вишеслојан – контекст у ком помиње ту несрећну примедбу чини је апсурдном и смешном, дакле, она се само иронично осврће на могућност да се њен рад тако погрешно тумачи. Одмах потом, она раскринкава нападача:

(Исти тај господин знаде врло добро, чиме се ја још 'бавим', јер ми је већ прије 15 година плачући донио једно 13 танких формом и садржајем књижица својих стихова, које да нико не чита и не оцјењује, да му ја напишем похвалу – **ј а** – онда још посве млада жена, која се је и онда 'бавила ручним радом'). То и јест мој понос, ма да се б а в и м тек помало (бавити се значи: с а м а т к а т и, в е с т и и т. д.).³⁴

На први поглед, ова изјава изгледа као оговарање или освета огорчене особе, заправо, као прича о обостраној освети огорчених. Тон Јелице Беловић није, међутим, огорчење, већ

³³ Ibid, 104-5.

³⁴ Ibid, 105.

нешто друго. Она врло асертивно настоји да открије механизме који се крију иза привидно објективне сфере јавног, приватне интересе који руководе настајањем репутације. Њен тон јесте тон особе којој је одавно јасно да друштвени престиж, уважавање, у малој средини нарочито, није директно повезан са стварним учинком. Она раздваја две ствари – признање које добија у иностранству објављујући у великим и важним часописима, и одсуство подршке јавности и институција у својој средини (или, тачније, срединама). При томе донекле замагљује разлику између интелектуалног, научног и ширег друштвеног признања. Наиме, у иностранству она не може очекивати много више од признања која је већ добила; у свом народу, на чијој афирмацији стално ради, очекује и институционална признања која стално изостају. Очевидно је да је стварање интерпретативне заједнице неопходно за примарно разумевање у средини, а управо то иде веома тешко. Бернаджиковска у уводнику *Српкињи* уочава оно што ће феминистичка теорија пола века касније истицати као суштински проблем – друштвену раздвојеност жена која условљава њихову немоћ. У тексту о српској марамици Бернаджиковска издваја само један пример неадекватног признања значаја њеног дела и дисквалификује га тако да показује механизме по којима се интерпретативна заједница замењује интересном заједницом у културној сфери. Далекосежни су, наизглед, ефекти овог поступка – чини се као да је свака будућа критика *a priori* сумњива због ове илустрације. Питање је, међутим, поново у заједници – ко је могао да прочита *Српкињу* и овај текст? Према подацима које је Гордана Стојаковић прикупила, рат је омео да се дистрибуирање овог листа одвија онако како је првобитно било планирано.³⁵

Рад саме Јелице Беловић Бернаджиковске врло похвално је представљен у овој истој *Српкињи* из пера др Тихомира Остојића (1865- 1921), књижевног и културног историчара. Текст почиње захтевом да се њено дело више чита и боље вреднује управо у средини у

³⁵ Gordana Stojaković, *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas“ /1909-1924/*, specijalistički rad, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja: Centar za rodne studije, 2005, 40.

http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/gordana_stojakovic/tekstovi/rodne_studije_spec_stojakovic.pdf (преузето 1. августа 2011).

којој је настајало, односно, констатацијом да се о њеном раду мало зна.³⁶ Да би тај рад представио на разумљив начин, др Остојић пореди заслуге Јелене Беловић са мушким “каноном” у науци и уметности.

Ако бисмо хтјели, да означимо карактер поменуте госпође у нашој науци неким популарним и пластичним поређењем, могли бисмо рећи: оно што је Вук Караџић за нашу усмену народну књижевност, што је др Богишић за обичајно право, што је Станковић за црквену музику, а Кухач за народне попијевке, што је др Цвијић за антропогеографију, то је гђа Беловић-Бернаџиковска за традиционалне ручне радове и њихову орнаментику.³⁷

Рећи да је рад Јелице Беловић за етнографију исто што и рад Вука Караџића за народну књижевност, на пример, упечатљиво је признање, и данас убедљиво. Одмах потом цитиран је и кратак одломак из књиге аутора др Фридриха Крауса (Friedrich Krauss) који врло похвално говори о немачким радовима Љубе Т. Даничића, не разоткривајући псеудоним иза ког се крије нико други до Јелица Беловић Бернаџиковска. Познато је да је она сарађивала дуго са Краусом, и да је у његовом часопису *Антропофитеја* (*Antropophyteia*) у Лајпцигу објавила велики број текстова.³⁸

На тај начин је Јелица Беловић Бернаџиковска употребила улогу уреднице да свој рад и књигу из 1907. одбрани од омаловажавања и да онемогући евентуалне будуће нападе са исте позиције, као и да покаже признања указана њеном раду од стране угледних научника. Оваква стратегија подразумева самоувереност и одсуство лажне скромности. Истовремено, Бернаџиковска пише дубоко превратнички уводник који не потписује, а свој приказ књиге Јелене Димитријевић ”уступа” Маги Магазиновић. Из тога се види постојање јасног циља који има пред собом – стварање заједништва међу женама које делају у јавности. Уосталом, бољег доказа од тога нема од саме *Српкиње*. Из

³⁶ Проф. др Тихомир Остојић, „О радовима Јелице Беловић-Бернаџиковске“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, 1913, 118.

³⁷ Ibid, 119.

³⁸ У *Библиографији књига женских писаца у Југославији* из 1935. побројано је осам радова објављених у Краусовом часопису, и још два рада објављена у Лајпцигу. За библиографију Јелице Беловић Бернаџиковске видети <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelica-belovic-bernadzikovska>.

кореспонденције у вези са овим издањем сазнајемо да је Бернаджиковска прилично оштро оцењивала понашање и ставове Зорке Јанковић, Олге Керниц Пелеш и Исидоре Секулић, али да јој то није сметало да им да простор у *Српкињи* на један врло одмерен начин.³⁹ У односу према Зорки Јанковић, Олги Керниц Пелеш и Исидори Секулић, види се сва реторичка и социјална вештина Јелице Беловић.

Док се у претходне две ситуације радило о осредњој и лошој новелисткињи, Исидора је захтевала добру идеју, оштро перо и снагу за примерен одговор. Добила га је у тексту под насловом "Исидора Секулићева". Осим пар уводних реченица, читав текст посвећен је Исидорином чланку "Има ли права Константин Брунер" /.../ Овај текст на један коректан и интелигентан начин одговара на Исидорине увреде и претње тужбом ако је 'ставе' у књигу.⁴⁰

Упркос великом напору и разочарењима и у току прикупљања материјала и током дистрибуирања готовог алманаха, Јелица Беловић Бернаджиковска као да је упорно одговарала на сопствено питање из монографије о везу: "Живимо ли ми само у садашњости? Зар ми не носимо тајно у души и сву прошлост рода свог, све мисли и осјећаје одавно покопаних вјекова његових?"⁴¹ *Српкиња* из 1913. требало је да успостави ту везу између традиције и савремености женског бављења књижевношћу. Други задатак био је да прикаже значај женског стваралаштва у српском народу и да његово занемаривање раскринка као неправедно и неоправдано. Ако је култура, подсетимо се, "способност да се мисли и осећа дубоко", онда је занемаривање великог сегмента који представљају жене неоспорно гушење те способности. У дубљем смислу, то је заправо укидање саме културе као тежње ка интегрисаном доживљају света у ком се рационално и емоционално међусобно прожимају. Превласт једне половине, једног сегмента, озбиљно нарушава могућност да се дође до тог "вишка" који чини културу.

³⁹ Stojaković, Gordana, *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas“ /1909-1924/*, specijalistički rad, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja: Centar za rodne studije, 2005, 60.

⁴⁰ Ibid, 69.

⁴¹ Јелица Беловић Бернаджиковска, *Српски народни вез и текстилна орнаментика*, оригинална монографија на основу историјских докумената, са 14 оригиналних слика, Нови Сад, Матица српска, 1907, 248.

Током више од пола века континуираног рада на књижевном, педагошком и етнографском подручју⁴², Јелица Беловић Бернаджиковска је непрестано била свесна важности признања, афирмације и документовања успеха и значаја женског стваралаштва уопште и сопственог рада. Подсетимо се приказа романа Јелене Димитријевић из 1913. и опаске у вези са културном средином која се 1928. године могла учинити излишном. Колико је Јелица Беловић Бернаджиковска била, на жалост, у праву потврђује и чињеница да се *Нове* Јелене Димитријевић појављују други пут пред публиком у Србији скоро цео век после првог издања. Ако је то корак ка реафирмацији наше „способности за дубоко мишљење и осјећање”, онда нам сигурно ускоро предстоји и детаљније упознавање са обимним и узбудљивим делом саме Јелице Беловић Бернаджиковске.

⁴² Посебну пажњу у даљем истраживању треба посветити публикацији чији је аутор Душан Јелкић, *Четрдесет година књижевног рада Јелице Беловић-Бернаџиковске.*, Сарајево, Штампарииа Обод, 1925., која илуструје могуће начине презентовања вишедеценијског рада Јелице Беловић, али и недостатак стварне културне и интерпретативне заједнице која би активно настављала тај рад.

Литература

Аноним (Беловић, Бернаджиковска Јелица), „Жене и књижевност“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 15-22.

Бараћ, Станислава, “Жанр и идентитет: О жанру женског портрета у женским часописима 1913–1941”, рукопис.

Беловић, Бернаджиковска Јелица, *Српски народни вез и текстилна орнаментика, оригинална монографија на основу историјских докумената, са 14 оригиналних слика*, Нови Сад, Матица српска, 1907, стр. 256.

Беловић, Бернаджиковска Јелица, „Српска марамица“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 103-115.

Беловић, Бернаджиковска Јелица, „Нове. Роман из харемског живота Јелене Ј. Димитријевић“, превела с немачког М.М., *Дело*, 66, св 3, март (1913): 465-467.

Библиографија књига женских писаца штампаних у Војводини, Србији, Јужној Србији, и Црној Гори до свршетка године 1935; грађу прикупила Надежда Петровић, библиотекар Народне библиотеке, Београд 1936, у *Библиографија књига женских писаца у Југославији*, уредило и издало Удружење универзитетски образованих жена у Југославији. Београд, Љубљана, Загреб, 1936.

Дојчиновић, Биљана, Хронологија живота и рада Јелене Димитријевић, у *Нове*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 259-268.

Dojčinović-Nešić, Biljana, “O ženama i književnosti na početku veka”, <http://www.awin.org.rc/izdava%C5%A1tvo/e-biblioteka/o-%C5%BEenama-i-knji%C5%BEevnosti-na-po%C4%8Detku-veka>, 1. октобар 2011., пренето из *Ženske studije* 11-12, Centar za ženske studije, Beograd, (2000): 23-33.

Дојчиновић-Нешић, Биљана, „Чаробни сан Истока“ – стварност у роману *Нове Јелене* Димитријевић, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/2, МСЦ, Београд, 2007, 279-286.

Јелкић, Душан *Четрдесет година књижевног рада Јелице Беловић-Бернациковске*, Сарајево : Штампарија Обод, 1925.

Krauss, Dr. Friedrich S., о немачким радовима Љубе Т. Даничића у своме дјелу „Japanbuch“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 120.

Магазиновићева, Мага, „Ритмичка гимнастика“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 79-81.

Магазиновић, Мага „о роману *Нове гђе Јелене* Димитријевић (у *Делу*, Београд, 1913, стр. 466, књ. 66), (по једној немачкој рецензији од Ј.Б.-Б.) у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 120-121.

„Нашим пријатељима“, Уредништво *Српкиње*, у *Српкиња. Илустровани календар за наш женски свет за просту годину 1897.*, уређује Јован Поповић, Земун : Штампарија Јове Карамата (1896): 108–110.

Остојић, проф. др Тихомир, „о радовима Јелице Беловић-Бернаджиковске“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг, Сарајево, (1913): 118-120.

Stojaković, Gordana, *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvita i njezina narodna umjetnost do danas“ /1909-1924/, specijalistički rad*, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja: Centar za rodne studije, 2005, 1. октобар 2011., пренето са

http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/gordana_stojakovic/tekstovi/rodne_studije_spec_stojakovic.pdf.

Fiš, Stenli „Šta interpretaciju čini prihvatljivom?“, prevela Dijana Mitrović, *TXT*, Studentski časopis za književnost i teoriju književnosti, 11-12, 2007, str. 48-9.

Biljana Dojčinović

Faculty of Philology, University of Belgrade

„Do We Live Only in the Present?“

About Jelica Belović Bernadzikowska's Effort to Create Women's Cultural Community

The text is about Jelica Belović Bernadzikowska, a writer, ethnographer and teacher, and about her work on self-affirmation and the affirmation of her contemporaries. Bernadzikowska's effort to describe and present the work of Serbian women in the cultural domain is seen in the light of the specific notion of culture she uses in her monograph on textile art (1907) and connected to the work and reception of her contemporaries who were presented in the almanac *Serbian Woman* (1913).

Key words: Jelica Belović Bernadzikowska, embroidery, textile, culture, women writers.

Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији¹

У међуратној Југославији, поред, раније формираних, хуманитарних друштава јављају се и прве феминистичке организације које се залажу за политичка права жена. О раду и организовању феминистичког покрета у међуратној Југославији може да се говори почев од 1919. године. Друштва која су баштинила феминистичке идеје 1926. године су се издвојила од женских, посвећених искључиво хуманитарном раду. Жене из тих друштава створиле су нови савез у који су могла да се учлане искључиво друштва *Женски покрет*. Краљевина Југославија је у свом оквиру имала шест различитих правних подручја. Све време трајања ове државе није извршено уједначење грађанског права. Женска удружења се све време трајања Краљевине настојала да се права жена и мушкараца законски изједначе.

Кључне речи: Феминизам, Женска удружења, еманципација, Краљевина Југославија

Жене Србије на друштвену позорницу изашле се у другој половини 19. века, окупљајући се око удружења која су се бавила хуманитарним и социјалним питањима. На иницијативу сликарке Надежде Петровић, 1903.² основано је *Коло српских сестара*, а затим и друштво *Српска мајка*.³ Та друштва су имала чисто

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

² У Сремској Митровици 1870. основано је хуманитарно просветно друштво *Коло српских сестара*.

Istorijat nastanka ženskih društava u Kraljevini SHS od XIX veka do 1925, Fond AFŽJ 141-10-47, A.J.

³ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, (Beograd: Feministička 94, 1996), 73–74; Mirjana Stanišić, *Društveni položaj žene u Srbiji (1944–1955)*, neobjavljena magistarska teza, odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 2003, 35.

социјални програм, оно што је хрватска социолошкиња Лидија Склевицки (Lydia Sklevicky) дефинисала као „филантропски феминизам“ – пружање социјалне и здравствене заштите мајкама из нижих друштвених слојева, а означила су прекретницу у процесу еманципације жена, будући да су својим радом успела да изведу жене на јавну сцену и отворе им простор за друштвено ангажовање. Друштвено ангажоване жене припадале су вишим грађанским круговима. Биле су ћерке или супруге угледних политичара, лекара, адвоката, инжењера... Самим тим, утицај ових организација био је ограничен јер оне нису биле у стању да окупе већи број жена из различитих друштвених слојева. У међуратној Југославији, поред хуманитарних друштава јављају се и прве феминистичке организације које се залажу за политичка права жена. О раду и организовању феминистичког покрета у међуратној Југославији може да се говори почев од 1919. године. Тада је у Београду основано *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права*.⁴ То је била прва организација која се првенствено борила за право гласа жена. Током 1919. године слична удружења јављају се и у другим деловима Краљевине, што је довело до њиховог уједињења на конгресу у Љубљани 22–23. септембра 1923. године. Тај уједињени женски политички покрет назван је *Феминистичка алијанса*.⁵ Оснивачи Алијансе су били: Женски покрет из Београда и Сарајева, Удружење југословенских жена из Загреба и Сплошно женско друштво из Љубљане. Друштва која су баштинила феминистичке идеје 1926. године су се на скупу у Босанском Броду издвојила од женских, посвећених искључиво хуманитарном раду. Жене из тих друштава створиле су нови савез у који су могла да се учлане искључиво друштва *Женски покрет* (тј. друштва која су баштинила

⁴ Gordana Krivokapić-Jović, Društvo za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava – Radikali i žensko pravo glasa posle Prvog svetskog rata, u *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: položaj žene kao merilo modernizacije*, 2, urednica Latinka Perović (Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd 1998), 299; N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji ...*, 113; Ivana Pantelić, Prepreke emancipaciji žena u Kraljevini Jugoslaviji (1931–1933), u *Zbornik radova studenata Beogradske otvorene škole*, 5/1, (Beogradska otvorena škola: Beograd 2002), 44.

⁵ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1914–1941*, (Institut za savremenu istoriju: Beograd 1978), 182–183; I. Pantelić, Prepreke emancipaciji žena u Kraljevini Jugoslaviji ..., 44; Неда Божиновић наводи да се новонастала алијанса звала *Алијанса феминистичких друштава у држави СХС*, N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji ...*, 117.

феминистичке идеје). Променили су име у Алијанса женских покрета.⁶ Рад у Женском покрету започеле су и младе комунисткиње, и то тако што су 1935. године у Београду основале *Омладинску секцију женског покрета*.⁷ На њеном челу биле су Митра Митровић, Добрила Карапандић, Боса Цветић, Олга Алкалај... Већ следеће године основале су лист *Жена данас*.⁸ Наше саговорнице, Херта Хаас и Драгица Витоловић-Срзентић, биле су активне у Омладинској секцији женског покрета. Иако је Херта Хаас живела у Загребу а Драгица Витоловић у Београду, њихова сећања на Женски покрет умногоме се подударају. Обе закључују да су у Женском покрету делале углавном „старије госпође“ које, по њиховом мишљењу, нису биле довољно активне, те да су тек оснивањем Омладинске секције почеле праве активности у Женском покрету. Херта Хаас те догађаје објашњава на следећи начин:

„Тада, ’35. године, установљена је омладинска подружница Женског покрета. Женски покрет је већ постојао, једна организација тих старијих жена, али оне, међутим, нису имале то што смо ми младе имале, ту борбеност, то је било више једно кабинетско друштво, састајало се, згражавало и ништа од тога даље. Док смо ми, млади, били друкчији. Ми смо ишли на широку популаризацију тог друштва и овај, који је, као што кажем, имао потпуно ту женску задаћу заштите женских права, али је полако прелазило и на политичке теме, тако да би се могли политички услови створити за то. Осим тог женског друштва, формирана су и друга друштва, рецимо, друштво просвете, које је исто имало своју женску секцију, а поготово, ту су млади интелектуалци. То је исто било од матичног друштва омладинска секција. Онда су се женска друштва установљавала и у сеоским задругама, рецимо, и тако даље. Ти женски огранци, који су имали двоструку улогу да просвећују жене, што је било важно у селу, а да их истовремено учине спремним да се боре за своја права. Ако ја о томе данас говорим, онда би било потребно да

⁶ N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji ...*, 117.

⁷ *Ibid*, 121.

⁸ Лист *Жена данас* почео је да излази 1936. године. Покренула га је група комунисткиња из Омладинске секције женског покрета, на иницијативу Комунистичке партије Југославије. Циљ је био да се политички и васпитно делује на већи број жена и да се оне мобилишу у борби за своја права. Лист је био и гласило антифашистичких снага, после Другог светског рата постао је гласило АФЖЈ.

нагласим да то није било пар људи. То је био тада један велики део омладине. Ми смо имали сваке недеље поподне, у сали *Прехране* у Загребу, игранку, на коју су и колеге долазиле, које су нас исто, наравно, подржавале и ми нисмо хтели направити један шути покрет него смо то тако, те игранке имали, тако да просто, како бих рекла, да се не иолујемо као женско друштво. Наравно, тако смо онда долазили у контакт и са другим друштвима која су била напредно усмерена, то су били синдикати радника, синдикати службеника и тако даље, и разне друге масовне организације.“⁹

Драгица Витолочи-Срзентић на сличан начин је описала рад Омладинске секције женског покрета у Београду, али је и закључила да нису биле довољно самосталне и независне у односу на Женски покрет. „Жена данас је све то покренула“, каже она.

„Постојао је један женски покрет. То су биле старије госпође. Ту је постојала и омладинска секција, где смо биле ми, мање-више левичарке, младе студенткиње. Све је то почело да се дешава 1935, а *Жена данас* је почела да излази 1936. године. Почеле смо да причамо женама која су њихова права и да треба да се боре за право гласа, да треба да добију своје место. Масовно су нас подржавале и долазиле на наше скупове. Знаи да смо свугде ишле да говоримо женама да треба да се боре, Панчево, Зрењанин, Војводина... Прво сам била у тој омладинској секцији. На Правном факултету смо направиле једно књижевно вече, под именом Омладинске секције. Дошла је само једна од тих старијих жена из Женског покрета. И после су нас оне критиковале, између осталих и филозофкиња Ксенија Атанасијевић. Критиковале су нас зато што смо то организовале без њиховог знања, а под њиховим кишобраном. Није им било право.“¹⁰

Омладинска секција женског покрета била је веома активна на Универзитету, пошто су студенткиње чиниле већи број чланства. Оне су заинтересованим колегиницама држале теоријска предавања о КПЈ, о марксизму и стању у Русији, али су понекад долазиле имајући и сасвим другачији циљ, и са студенткињама водиле интересантне, помало неочекиване разговоре. Олга Хумо се

⁹ Разговор са Хертом Хаас, вођен 6. фебруара 2008.

¹⁰ Разговор са Драгицом Витолочи - Срзентић, вођен 27. јула 2007.

сећа једне такве посете представнице Омладинске секције женског покрета студенткињама Филозофског факултета:

„Пре рата, једном приликом на састанку напредних студенткиња, говорила нам је једна другарица из Омладинске секције Женског покрета. Наше су другарице скоро све имале праву, кратко подшишану косу, мушке капуте и ципеле. Ни најмање није било женствености, кокетерије. Тек пред рат су почеле да се више интересују за изглед. И та другарица каже: 'Код нас се све више девојака уписује на факултет и треба водити рачуна да их привучемо, а ми, као напредне девојке, ми се и даље облачимо што ружније, што можемо више мушкобањасто, што можемо мање женствено.' А тада је излазио часопис *Жена данас* и она је донела тај часопис да би девојке виделе хаљине, а она сама појавила се у хаљини која је била на последњој страни часописа. То је било ново за оно време. Онда, баш пре рата, другарице су почеле и да праве фризури и да се облаче, да би што више личиле на девојке.“¹¹

У Београду је 1927. године група интелектуалки основала Женску странку, која, међутим, није имала значајнији успех пошто је увођењем диктатуре 1929. забрањена, кад и остале политичке партије. После укидања диктатуре, Женска странка није обновила рад.

Тридесетих година јавља се тзв. салонски комунизам. Поједине госпође и госпођице пружале су материјалну помоћ Комунистичкој партији Југославије, криле по својим становима и помагале комунистима око организације партијских састанака, што у књизи *Живот и прича* детаљно описује Јара Рибникар. Међутим, много већи број активисткиња укључених у рад КПЈ потицао је из нижих друштвених слојева. Циљ КПЈ је био да привуче и што већи број жена, па је зато јавно истицао економску, друштвену и политичку једнакост међу половима. Тадашње политичке партије женама нити су отварале могућности да се политички активирају, нити су у своје програме уносиле питање положаја жена, а КПЈ је нудила женама потпуно нову димензију живота.

¹¹ Разговор са Олгом Нинчић - Хумо, вођен 21. јула 2007.

Краљевина Југославија је била једно од друштава у којима влада дубока унутрашња политичка, социјална и међунационална напетост. Прошавши кроз раздобље диктатуре и велике економске кризе, то друштво је дочекало почетак Другог светског рата у фази релативног економског успона и политичког смиривања, која је уследила после политичког споразума двеју највећих југословенских нација 1939. године. Може се рећи да је друштво Краљевине Југославије било динамично само у демографском погледу.¹² Али када, положај жене у друштву, узмемо као мерило еманципације и модернизације једне државе резултати су поразни. У тренутку настајања, Краљевина Југославија је у свом оквиру имала шест различитих правних подручја. Све време трајања ове државе није извршено уједначење грађанског права. Тако је, у крајевима који су пре рата улазили у састав Краљевине Србије, на снази остао *Српски грађански законик* из 1844. године. Члановима 108, 109 и 110 овог законика била је утврђена мужевљева власт над женом.¹³ Брачно право признавало је мужа као главу куће. Жена је имала обавезу да слуша мужевљева наређења, да помаже супругу, одржава ред и чистоћу у кући и стара се о деци. У случају развода имала је право да задржи мушку децу до четврте, а женску до седме године. Након тога морала је да преда децу оцу на старање. Повлашћен положај мушкарца према Српском грађанском законик у огледа се и у чињеници да је законодавац забранио испитивање очинства приликом рођења ванбрачног детета.¹⁴ Мушкарцу је, дакле, био дозвољен ванбрачни живот, али не и жени, што је указивало на постојање двојног морала. У оквиру имовинског права посебно је истакнута пословна неспособност удате жене. Неудатој жени признавана је иста пословна способност као мушкарцу, док је удата жена изједначавана с малолетницима и малоумницима.¹⁵ Потчињеност жене нарочито се изражавала у области наследног права. Матрилинеарни принцип наслеђивања долазио је у обзир тек пошто се исцрпу очеви наследници до шестог колена.

¹² У време њеног стварања становништво заједничке државе бројало је дванаест милиона, док је почетком четрдесетих тај број повећан за 25%, тј. на шеснаест милиона.

¹³ Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, *Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku, u Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: Položaj žene kao merilo modernizacije*, 2, urednica Latinka Perović (Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd 1998), 15.

¹⁴ Изузетак је постојао само у случају силовања; *Ibid*, 19.

¹⁵ *Ibid*, 17.

Имовину су најпре наслеђивали мушки потомци са својим потомцима, тек онда ћерке.¹⁶ На основу убеђења да је жена инфериорнија од мушкарца, законодавац Српског грађанског законика жену је ставио у подређен положај из економских разлога – да би спречио ћерку да наслеђује очеву имовину и избегао распарчавање имања, и из етичких побуда – јер је по патријархалној логици породичну лозу могло да продужи само мушко дете.¹⁷ Све ове одредбе Српског грађанског законика касније ће бити жустро критиковане на страницама листа *Жена данас*.¹⁸

Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца 18. маја 1925. године упутио је захтев Народној скупштини за изједначавање мушкараца и жена у наследном праву: „Народни женски савез упућује Народној скупштини молбу да се сви женски сродници, и у вароши и на селу, изједначе у праву наслеђа с мушким сродницима. Народни женски савез позива све жене, све мајке којима на срцу лежи срећа своје кћери исто као и срећа сина да приложе свој потпис у што већем броју за ову праведну ствар.”³⁵ У Скупштини је одбачен овај захтев.

Тек крајем 19. века у Краљевини Србији жене су почеле да се школују у већем броју. Слично је било и у Словенији и Хрватској, док је у Босни и Херцеговини, на Косову и у деловима Македоније све до 1945. године држава дозвољавала постојање шеријатског права. Према подацима од 31. јануара 1921. године, у Краљевини Југославији било је писмено 57,1% мушкараца и 38,7% жена.¹⁹ Ипак, жене су већ у међуратном раздобљу почеле да похађају универзитете (универзитетима у Београду и Загребу прикључен је средином двадесетих година и Универзитет у Љубљани), међутим, број студенткиња на сва три универзитета није прелазио 10 %.²⁰

Женама су била загарантована и одређена социјална права, чак су у неким сегментима уживале и већу заштиту од мушкараца: женама је био забрањен ноћни

¹⁶ *Ibid*, 19–20.

¹⁷ Svetlana Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici (1918–1941)*, neobjavljena magistarska teza, odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Beograd 2000, 26.

¹⁸ В. фусноту 8. S. Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici ...*, 56–57.

¹⁹ M. Stanišić, *Društveni položaj žene u Srbiji...*, 31.

²⁰ Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)”, *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: Položaj žene kao merilo modernizacije*, 2, urednica Latinka Perović (Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd 1998), 39.

рад, било је забрањено да раде у рудницима, труднице су биле ослобођене рада шест недеља пре и после порођаја.²¹

Укључивање жена у друштвени и политички живот Југославије наилазило је на велике отпоре. Као један од најпознатијих примера можемо да наведемо случај Ксеније Атанасијевић. Она је била прва жена која је докторирала на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 1922. године. Такође, била је и прва жена која је изабрана за доценткињу на катедри за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 1924. године, да би 1936. била истерана с факултета и постала обичан наставни инспектор у Министарству просвете, где је остала све до 1941.²²

До 1945. године учешће женске популације, која је чинила више од половине укупног становништва Краљевине Југославије, у политичком, привредном и културном животу било је симболично. Занимљиво је да је и поред тога, управо у време настанка Октроисаног устава из 1931. године, било идеја да се и женама да право гласа. По увођењу диктатуре 1929. године, борба феминистичких организација за право гласа престаје, али одредба члана 55 Октроисаног устава представља најзначајнији повод за њихово поновно ангажовање. Према тој одредби, решавање женског права гласа морало се дефинисати посебним законом, који је требало накнадно донети. Овакав став власти покренуо је женско јавно мњење, па је тако 21. новембра 1931. године основан часопис *Југословенска жена*.²³ Овај лист је постао неизбежан фактор у борби за политичка права жена. И у јавности се временом, полако и постепено, мењао став о праву гласа жена. Тако у часопису *Мисао* налазимо текст социолога др Ђорђа Тасића под насловом *О женском праву гласа*, који он закључује следећим речима:

Да није, пак, сувишно женско право гласа, може се доказати тиме да жена по својој природи, по својим психолошким диспозицијама, може да допуњује човека у политичком погледу. По свему, дакле, жена треба да добије право

²¹ I. Pantelić, *Prepreke emancipaciji žena u Kraljevini ...*, 2.

²² Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, (Beograd 2005), 40.

²³ S. Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici ...*, 113.

гласа. Ако жена не покаже довољно активности у борби за право гласа, то је знак да не треба журити са давањем права гласа, а не да јој га не треба дати. Пошто имамо искуства да женино ступање у политички живот не доноси никакве очевидне штете, да се жена, ако се није показала бољом, није показала ни гором и, штавише, обећава користи, треба је пустити у политички живот... Пустимо жене, јер наша је дужност дати свакоме оно што заслужује.²⁴

Разлози одбијања режима да се женама да право гласа нису били само шовинистичке природе. Постојао је и страх да би у том случају порастао утицај клерикалних партија. У сваком случају, за време трајања Краљевине Југославије ово питање није решено, иако су жене покушавале да га истакну као веома важно. Тако су широм земље 20. октобра 1935. одржани зборови за женско право гласа. Збору у Београду присуствовало је 2.500 жена.²⁵ Са 1945. годином долазе сасвим нове законске регулативе па се, самим тим, мења и нормативни положај жене у друштву.

Непосредно по стварању Краљевине СХС осетио се велики мањак школованих људи, док је притисак на градове постао далеко већи него што је у овим земљама био пре 1914. године. На територији предратне Србије, која је посебно страдала током рата, већ су постојали преседани школованих жена и оних које су оствариле друштвену каријеру и извешан јавни утицај. Споменути фактори којима треба додати и чињеницу да је после рата дошло до велике демографске обнове становништва и тиме великих миграција у град и ширење универзитета утицали су на промену положаја жене у пракси. Број студената на Београдском универзитету из године у годину се повећавао. Студенткиње су такође биле све бројније. Највише их је било на Филозофском (до 70%) и Медицинском факултету (до 40%).²⁶ Повећање броја студената пратила је и промена социјалне структуре. Све већи број студената потицао је из сељачких и радничких породица. Они на

²⁴ Dr Đorđe Tasić, *O ženskom pravu glasa, Misao*, knj. VIII, sv. 2, (?), 95.

²⁵ Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941*, (Službeni list: Beograd 1992), 54.

²⁶ Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, (Institut za savremenu istoriju: Beograd 2004), 38.

Универзитету нису заузимали постотак који су имали у друштву уопште, али је њихов број међу студентима нарочито порастао током тридесетих година.²⁷

За разлику од држава са старим управним апаратом и снажном црквеном организацијом, у Краљевини Југославији одржање постојећих политичких, економских, али и социјалних и породичних односа пре свега, можда и без првенствене намере власти, зависило од државе. Други светски рат донео је потпуни распад државе, али и успоставу окупационих управа или марионетских фашистичких држава које су на разне начине угрожавале опстанак великих делова становништва. Овакав сплет околности омогућио је да комунистичка идеологија и КПЈ као њен представник лакше допру до већег броја грађана окупиране земље. Жене су се укључивале у партизански покрет из различитих мотива али свакако свесне чињенице да је КПЈ јавно заговарао равноправност полова. Осим тога, не треба занемарити и пример Совјетског Савеза који је због традиционалне наклоности, али и због економских и политичких успеха током међуратног периода, представљао узор не само делу интелектуалне елите, већ и обичном свету. Хвалоспеве Совјетском Савезу, његовом радном народу и генијалном вођи можемо да пронађемо у свим дневним и недељним листовима од ослобођења до 1948. године. У чланцима је углавном констатовано да „права и истинска једнакост мужа и жене постоји, и могућа је једино у земљама социјализма – СССР-у и у земљама народних демократија где се изграђује социјализам.“ Да би показала колико је жена на Западу обесправљена, *Радница*²⁸ наводи пример Белгије у којој жена зависи од самовоље мужа. Ако је хтела да се запосли, она је морала да има пристанак супруга, а плата коју је примала припадала је њему.²⁹

У Краљевини Југославији жене су почеле да у већем броју излазе на јавну сцену првенствено кроз систем образовања, а и због чињенице да је све већи број жена почео да се запошљава баш у том периоду. Оне су међутим остале скоро потпуно невидљиве у политичкој сфери пошто су и поред покушаја да освоје основно политичко право – право гласа, ти њихови покушаји остали неуспешни а

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Радница* је часопис који је излазио као гласило Централног одбора Јединствених синдиката Југославије и Централног одбора АФЖЈ.

²⁹ М. Stanišić, *Društveni položaj žene u Srbiji...*, 184.

често су били маргинализовани и критиковани у јавности. По завршетку Другог светског рата тј. доласком КПЈ на власт, жене су формално-правно у потпуности изједначене са мушкарцима, али реално та права у дубоко патријархално хијерахизованом друштву нису била остварена.

Литература

Божиновић, Неда, *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*. Београд: феминистичка 94, 1996.

Бонцић, Драгомир, *Београдски универзитет 1944-1952*, Београд: Институт за савремену историју, 2004.

Вулетић, Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005.

Драшкић, Марија, Поповић, Обрадовић Олга. Правни положај жене према Српском грађанском закону, у *Србија у модернизацијским процесима у 19. и 20. веку: положај жене као мерило модернизације*, 2, уредница Латинка Перовић, 11-25. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998.

Кецман, Јованка, *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1914-1941*. Београд: Институт за савремену историју, 1978.

Кривокапић, Јовић Гордана. Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права – радикали и женско право гласа после Првог светског рата, у *Србија у модернизацијским процесима у 19. и 20. веку: положај жене као мерило модернизације*, 2, уредница Латинка Перовић, 299-308. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998.

Марковић, Пеђа Ј, *Београд и Европа 1918-1941*, Београд: Службени лист, 1992.

Пантелић, Ивана. Препреке еманципацији жена у Краљевини Југославији (1931-1933), у *Зборник радова студената Београдске отворене школе*, 5/1, уредник Маринко Вучинић, 42-52. Београд: Београдска отворена школа, 2002.

Станишић, Мирјана, *Друштвени положај жене у Србији (1944-1955)*. Необјављена магистарска теза, одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2003.

Станковић, Ђорђе. Жена у уставима Краљевине Југославије (1918-1941), у *Србија у модернизацијским процесима у 19. и 20. веку: положај жене као мерило*

модернизације, 2, уредница Латинка Перовић, 36-40. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998.

Тасић, Ђорђе др. О женском праву гласа, *Мусао*, књ. 8, св. 2, (?)

Ivana Pantelić

Institute of Contemporary History, Belgrade

Some Aspects of Women's Position in the Kingdom of Yugoslavia

This text deals with some issues related to women's emancipation in the Kingdom of Yugoslavia. Here we wish to present how first feminist societies were established, and what their role in the society was. We also gave an overview on the legal system and women's position in it. The First feminist organization was established in 1919 in Belgrade, and after that in Ljubljana, Zagreb, Sarajevo. One of the main goals for Yugoslav feminists was the issue of getting suffrage for women. But these feminists did not have much success because of the many obstacles they had to face, one of them being the fact that a unique legal system had not been established in the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: Feminism, Women societies, emancipation, Kingdom of Yugoslavia

Слободанка Пековић

УДК 391.2

Институт за књижевност и уметност

Београд

Оригинални научни рад

**Да ли одећа говори?
Одећа као израз индивидуалности списатељки и женски часописи као
саветодавци и арбитри одевања¹**

Рад је покушај да се преко часописа за жене са почетка 20. века и на примеру две списатељке, Јелене Димитријевић, Исидоре Секулић, и нешто старије Милице Стојадиновић Српкиње, покаже како одевање говори о социјалном статусу, културној и друштвеној припадности, и како се уз помоћ одеће врши диференцијација или идентификација у друштву. Када се посматра одећа списатељки или када се говори о ономе шта оне пишу о одевању, уочава се да одећа показује зависност, ропство али и ослобађање од друштвених норми. Иако одећа изражава и артикулише родне различитости, она је пре свега израз индивидуалности и покушај личности да обележи своје место у друштву. С друге стране, текстови у часописима показују како одећа има социјалну и културну димензију и у вези је са подржавањем националних осећања и вредности.

Кључне речи:

одевање и индивидуалност, Јелена Димитријевић, Исидора Секулић, женски часописи

У српској књижевности на почетку 20. века барем две књижевнице, Јелена Димитријевић и Исидора Секулић, издвајају се својим радом, изгледом и одевањем. Њима је претходила у 19. веку Милица Стојадиновић Српкиња. Мада је свака од њих заузела место у књижевности и била окружена знаменитим и значајним људима свога времена, све су се, попут Милице Стојадиновић, „осећале компромитоване својим књижевним радом а углед који су уживале изазивао је

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта 178029 Министарства просвете и науке Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

сумњу и подозрење“.² Песничка слава допринела је да се оно што се сматрало женским одређењем (живети у сенци и у приватном окружењу куће и породице) претвори у изложеност јавности. Све три ауторке су, на овај или онај начин, градиле око себе одбрамбени штит својим понашањем, избором пребивалишта и начином живота. Чувале су своје окружење и нерадо се искључивале из њега, било да је то био Врдник (у случају Милице Стојадиновић³), сопствена соба (код Исидоре Секулић) или сопствени народ и породица (Јелена Димитријевић).

У овом раду биће речи о једном елементу тог става, односно о одевању као облику изражавања сопствене индивидуалности у случају Милице Стојадиновић, Јелене Димитријевић и Исидоре Секулић, при чему ће избор две потоње, модернистичке списатељице, бити сагледан и на фону женске штампе и еманципације. Иако се не може говорити о универзалној или супериорној позицији коју заузимају у односу на положај жена или на женско стваралаштво, ипак, женски часописи истичу идеју идентитета, потврђују да постоје и „други/е“, негују хетерогеност мишљења и постојања, изражавају сумњу у аутономију књижевности, политике, науке, културе као домена у коме **оне** немају шта да кажу. Женски часописи почетком 20. века су пружали женама могућност да проговоре, да пронађу свој језик. А поседовање гласа, говора, језика један је од првих услова (јавног) постојања о чему говоре феминистичке теорије са обе стране океана. Али, у исто време улога часописа је била да „подиђе“ и подржи оно што би се могло назвати *vox populi*, патријархална свест, у којој жена вреди само онолико колико јој вреди очево или мужевљево породично презиме, или, приземније, колико јој је уредна кућа и како уме да кува или пегла мушке кошуље. У интервјуу који је пре много година направљен са Исидором Секулић, новинар истиче уредност Исидориног стана, а у још ранијем интервјуу са Јеленом Димитријевић такође се указује на то како је Јелена добра домаћица. Много раније, у свом дневнику *У Фрушкој гори 1854* српска ауторка, песникиња Милица Стојадиновић, сама са

² Татјана Росић, *Произвољност дневника: Романтичарски дневник у српској књижевности*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1994, стр. 90.

³ „Врдник је усамљен рај из кога Милица Стојадиновић не излази радо, и то са добрим разлозима: *Наш свет има тако ниско поњатије о опредељењу женском да ме чисто трава хвата питајући се: куд ћу ја са мојим гласом, с мојим духом, и срцем?*“, Ibid, 97.

поносом истиче своје умеће у кувању, казујући како мало пише песме, а онда одлепрша код мајке у кухињу и тиме потврђујући стереотип о (пожељном) понашању.

Женски часописи и еманципација у модерној Србији

Када се узму у обзир речи Савке Суботић, изговорене на главном скупу женског Друштва 25. фебруара 1901, оно што су жене у Србији почетком 20. века урадиле на сопственој еманципацији чини се посебно значајним:

1860. били су још сви градови у Србији у турским рукама, па тако и Београд ... На западу, где су женска друштва поникла, није таквих тешкоћа било, бар не у тој мери, јер није било укорене предрасуде против сваког самосталног и јавног рада женскиње као у нас и на истоку.⁴

Судећи по женској штампи тога времена⁵ могло би се закључити да су еманципацију схватале као умерено ослобађање од репресије у којој су живе. Хтеле су пре свега духовну слободу, слободу исказа, слободу да се образују и да одлучују о решењима одређених питања. Улога мајке и Српкиње-патриоткиње, па ни улога супруге није трпела никакве промене.⁶ Мајчинство је била света обавеза,

⁴ Савка Суботић, *Домаћица*, 1901, XXIV, стр. 114.

⁵ Без обзира на самосвест коју поседује, Јелена Димитријевић непрестано истиче свога мужа, чак се и представља као удова знаменитог човека. Даница Марковић без речи прекора подноси мужевљево пијанство, расипање, небригу. Чак и Исидора Секулић у једном тренутку свога живота има потребу да се „окити“ или „сакрије“ иза презимена др Стремничког.

Занимљиво је да снага стереотипа ни после више од сто година није избледела. У *Базару*, радо читаном, популарном и са претензијама конципираном часопису за жене, новинарка Бранка Гајић, у тексту који је насловила симболично и индикативно „Мало сна и много суза“, каже: „У њеној кући је сваког дана скуван ручак, домаћи задаци су прегледани, супругове кошуље испеглане, а поред свих обавеза, стигла је и да напише књигу *Рингшипти*“ (Бранка Гајић, „Мало сна и много суза“, *Базар*, 2010, год. XLVI, бр. 1184, стр. 22). Текст је посвећен књижевном првенцу Јелене Бачић-Алиmpiћ у коме сазнајемо да је ауторка романа удата, има двоје деце, да се бави (и) новинарским послом више од двадесет година... Јелена Бачић-Алиmpiћ је фотографисана у кухињи.

⁶ Веза између патриотизма и мајчинства је била негована у сваком погледу. У причи „Посестрима“ објављеној у часопису *Посестрима*, писац истиче управо ту спрегу, па девојачку вредност повећава то што је „одушевљена Српкиња“, што јој у исти мах осигурава и улогу сјајне будуће мајке: „Како ми је то годило, што је она одушевљена

бити Српкиња је некако подразумевало да је жена и добра мајка и одана супруга, бити нечија жена значило је верност и оданост у свакој ситуацији. Као и стереотип о мушкој памети и женској осећајности, и стереотип о дужностима и могућностима био је веома јак и чврсто укорјењен подједнако и код мушкараца и код жена. Жене су, на извештан начин, биле верне чуварке традиције и затеченог стања и често су саме биле веома одане традиционалним и патријархалним правилима која су их дуго држала у потпуној покорности и зависности од оца, мужа или синова. *Посестрима* (1890, I, 11, стр. 181), часопис који је имао веома добру концепцију књижевних прилога и тиме не само учио читатељке добром укусу, већ им давао и слободу да проговоре, критички говори о навици супруга да имају засебне благајне и да самостално располажу новцем. Образложење јасно показује који је домет женине самосталности: „Или зар то није права крађа, кад муж не сме знати праву употребу *свога* новца”.⁷ Социјалне улоге у породици биле су под контролом, а жене су корачале неодређеном стазом која је врлудала између беспоговорне врлине и прагматичне некорисности у свему што се тицало економске, правне и сличних одговорности.

Образовање, па макар то било и образовање које су пружале девојачке школе покренуло је много тога, пре свега свест да се жене морају образовати. Девојачке школе су биле замишљене као установе у којима се стицало знање које је било концепт општег просвећивања. Сеоске девојке су учене основама хигијене и домаћинства. Савети о вођењу домазлука и основној хигијени били су истински потребни неукој и скоро неписменој женској популацији. Женска друштва су била прва степеница у оснивању других женских покрета, а почетак су били курсеви:

Српкиња, што не спада у оно коло оних младих девојака, којима је све оно, што је наше, простачко, него се дичи са милим нам Српством. Сад ми је још милија. ... Како би та умела неговати децу своју у духу српскоме, како би их знала упознати са витешким Србима, са лепим моментима наше повеснице...“ (Видоје у *Посестрима*, 1890, I, 13, стр. 200)

⁷ Зачудно је да се ни у једном часопису (све до појаве *Женског света*) није поставило питање шта се догађа са миразом који је жена доносила у брак. Подразумевало се да је мираз аутоматски потпадао под мушку „бригу“, а женски допринос домаћинству као да и није постојао. Драстичан пример односа према женском раду дао је Јанко Веселиновић у роману *Сељанка*. Као млада супруга радила је упоредо са мужем, гајила је дете и одговарала свим кућним и обичајним обавезама у задрузи. Као удовица, одржала је имање, али је домаћином сматрала само мужа и сина. Њен однос према снаји показује како су чврсти ланци патријархалног морала и схватања које се односи на место жене у заједници.

Курсеви за домаћице јако су нам потребни. Коло Српских Сестара у Београду пренуло је у овај мах свом снагом да створи што више таквих школа и курсева за домаћице у ново-ослобођеним српским крајевима.⁸

Градске девојке су училе да кувају, везу или шију у зависности од материјалног стања и статуса родитеља. Доцније су осниване и школе у којима су се стицала и знања из математике, историје и других наука.⁹ У часопису *Жена*, Мита Ђорђевић у чланку „Шта тражимо од жена” приказује како је српска средина као окамењено море у погледу потребе за женским образовањем:

Наша школска уредба од 1872. г. наредила је да су и женска деца као и мушка дужна ићи у основну школу ... али ми гледамо, само ако можемо, да женско дете извучемо испод ове дужности ... Пустили смо женску децу и у гимназије, али их опрезно пуштамо, бојећи се зар, да жена не постане гордом човеку озбиљан такмац.¹⁰

Ипак, најважније питање није да ли жена може да изађе из круга зацртаних обавеза, већ колико је сама заточница оваквог мишљења. Тешко је отргнути се од уобичајених норми када се потомство васпитава у „старинском духу“, а девојке у складу са пословицом коју је изговарала мајка Јелене Димитријевић: „Боље је девојка чувена, а невиђена“.¹¹ Свест да жене морају пре свега саме себе да ослободе унутрашњих стега, да ослобођење мора да буде унутрашње, а не спољашње артикулисао је још Ахмед Муратбеговић у своме тексту „Проблем југословенске муслиманске жене“ у часопису *Нова Европа* у којој је цео један блок био посвећен „женским проблемима“:

Али оба ова мишљења [и реакционарна и либерална] налазе се изван саме жене, изван њеног бића, и зато не обухватају проблем њезине слободе онако како треба. ... Скидање покрива је без важности, него скидање окова са женског физичког и психичког живота, то је први увјет њезине слободе.¹²

⁸ *Жена*, 1913, II, 12, стр. 739.

⁹ Постојале су и установе за „поправку“, као што је био Завод за поправљање девојака где су биле упућиване оне девојке које су „застраниле“. У *Посестрими* (1890, I, 6, стр. 96) са поносом објављују, „једна је већ стигла у Ракош – Палату“.

¹⁰ Мита Ђорђевић, „Шта тражимо од жена“, *Жена*, 1911, I, 1, стр. 17, 18.

¹¹ ***, „Јелена Јов. Димитријевића“, *Босанска вила*, 1899, XIV, бр. 5-6, стр. 59.

¹² Ахмед Муратбеговић, „Проблем југословенске мислиманске жене“, *Нова Европа*, 1922, IV, 1, стр. 6.

Иако ненамерно, Муратбеговић се дотакао оног питања које је огледало женине слободе. Покров, зар и фереца или марама и шешир су само екстремни показатељи како начин одевања конструише или разграђује женски лик и карактер, како су одевни предмети друштвена рефлексција. У младој српској држави и међу још млађом грађанском класом, европски начин намештања стана и прихватање бечке и париске моде као начина одевања били су не само одраз процеса демократизације и модернизације, већ су представљали и судар традиционалног и модерног. Српска култура и „нова српска књижевност ... рађала се у две средине и две животне атмосфере: рустичне и урбане, из два начина доживљавања живота: сеоског и варошког, из два културна основа: фолклорног и средњоевропског.“¹³ Зато и не чуди што се у женским или просветним часописима уредници/е залажу за домаћу ношњу. При том се заборавља да та „домаћа“ ношња у великом броју случајева одражава јак турски или аустријски утицај. У једном тексту у часопису *Српкиња*, а слични нису били реткост ни у многим другим часописима, истиче се: „И Немица и Мађарица и Румункиња задржаше своју јефтину стару ношњу. Само се Српкиње отуђише од свога ...“¹⁴ Одећа се обележава не само као одраз оданости националном и традиционалном, већ добија и атрибуте моралних вредности оличених у скромности. „Скромност“ у овом случају подразумева чедност, штедљивост, неистицање индивидуалних одлика..., а „како припадници различитих култура имају различита мерила скромности, ова мерила такође могу да буду врста комуникације“¹⁵. Дидактичко истицање моралних вредности било је у основи скоро свих часописа за жене почетком 20. века. У уводном тексту „Наш програм“ који је био објављен у часопису *Српкиња* јасно се назначавају моралне вредности: „Нарочиту пажњу ћемо обратити на то, да морал међу женскињем ширимо.“ Морал је означен као „понос женски, штедња и рационално вођење домазлука“, а затим обећавају да ће се борити против неморала који је означен као „раскош и зли обичаји“¹⁶. Раскош, па и раскош у одевању, савим се другачије објашњава у

¹³ Димитрије Вученов, „Идеалистички реализам Јанка Веселиновића“, *О српским реалистима и њиховим претходницима*, Београд, 1970, стр. 107.

¹⁴ „Негујмо скромност“, *Посестрима*, 1890, I, 15, стр. 243.

¹⁵ Malcolm Barnard, *Fashion as Communication*, N.Y. Routledge, 1996, str.5).

¹⁶ Уредништво *Српкиње*, „Наш програм“, *Српкиња*, 1882, I, 1, стр. 1.

Женском покрету где Правда Ристић у есеју „Луксуз“ објашњава разлику између луксуза и уметничког рада, да би духовито дефинисала луксуз:

На пр.: ма колико да је укусно израђена и хармонично комбинована једна памучна хаљина, за њу ће се само казати да је укусна и лепа а не луксузна. Међутим, једна свилена хаљина ће се сматрати као луксуз, чак и кад је рђаво израђена.¹⁷

Сарадница *Женског покрета* не осуђује раскош, али јој даје праву меру вредности. У истом часопису у чланку „Доситеј и Његош о женама“ Паулина Лебл-Албала¹⁸ благодоклоно одбија Доситејев прекор да жена мари за пантљичице, лепезе, капе и шешириће кад је богом саздана да буде матер. Очигледно је да су позиције и циљеви часописа попут *Српкиње* и *Посестрима* и *Женског покрета* различити. Прва два већ самим насловима наговештавају да су национални и традиционални. Поднаслови их одређују као часописе за поуку и забаву, а циљ им је просвећивање. *Женски покрет* је основан са другим циљевима и у другом времену. И поука и забава се другачије третирају, а просвећивање је добило сасвим нове садржине. Такође се променио и однос према облачењу, па тако и модерна, или чак и луксузна хаљина нису само увоз туђих идеја, нити издаја народних обичаја. Тепелук и либаде су постали део фолклора и изучавања, а градска (западњачка) хаљина свакодневница.¹⁹ Женски часописи с почетка 20. века о моди скоро да и не говоре. Истиче се потреба да хаљине морају да буду чисте и практичне, украси се и не помињу. У *Домаћици*, часопису који је излазио преко четрдесет година и имао широк круг читатељки и читалаца, уз наводе из књиге Ј. Франкеа (Franke) *Женска лепота*, наглашава се да је реч о телесној лепоти, душевној и естетској дражи, као и вештини да се оне однегују, али са научне тачке гледишта.²⁰ Могућност да се лепота истакне или стекне и лепом одећом потпуно је изван видокруга аутора. Тек

¹⁷ Правда Ристић, „Луксуз“, *Женски покрет*, 1922, III, св. 9 и 10, стр.1.

¹⁸ Паулина Лебл-Албала, „Доситеј и Његош о женама“, *Женски покрет*, 1922, III, св. 5 и 6, стр. 179.

¹⁹ Ношење народне ношње у различитим временима је имало различито значење. У једном тренутку су били прихватљиви, у другом ретроградни, свакодневна одећа и костим, истицало је припадност... Мода је представљена као одраз сујете, а сујета је претња честитости.

²⁰ *Домаћица* 1893, г. XV, бр. 1, стр. 15.

се 1939. појављују слике модела хаљина, али и ту се води рачуна о васпитном и националном интересу јер су то модели израђени у женским занатским школама. Током времена рубрика која се у часописима бавила модом претрпела је велике промене. Од констатације да је мода сујета,²¹ па до правог обрачуна са шеширима,²² мода је еволуирала до статусног симбола, масовне појаве и стила живота, па се тако и изјава Исидоре Секулић: „Звали су ме и сада на пријеме у Двор; нисам ишла јер треба да метнем шешир на главу, а како ја да метнем шешир!“²³ може схватити као инсистирање на статусном симболу, на њеној припадности интелектуалној женској елити која не обраћа пажњу на модне диктате.²⁴

Да ли одећа говори?

Није случајно да су се жене највише бавиле писањем дневника, писама и путописа. Сви ови жанрови омогућавају ствараоцу слободу да се, с једне стране, постави као непристрасни приповедач који објективно сагледава свет и да, у исто време постави себе у центар приповедања. Тако су путописи, дневници и писма постали врста алегорије о животу и времену, али и алегорија о самим списатељкама. Из текстова се може ишчитати шта су ауторке мислиле, осећале, како су себе виделе у окружењу. Дневник Милице Стојадиновић и путописи Јелене Димитријвић или Исидоре Секулић постају алегорија о њиховим животима, скривена аутобиографија. Свака ауторка започиње своје дело тврдњом да нам

²¹ *Српкиња*, 1882, I, 2, стр.15.

²² У *Посестрими* (1890, I, 5, стр. 77) објављена је вест о протесту против пера у женским шеширима у Јапану, а у *Жени* (1911, I, 2, стр. 130) се преноси чланак из *Учитеља*: „Све учитељице једног нашег краја, на првом свом дружинском састанку договориле су се, да у текућој години не купују нове шешире.”

²³ Д.Р. „Интервју са Исидором Секулић“, <http://www.pravoslovo.net/cetiri/isidora.html> 1. 8. 2011.

²⁴ Уколико би се одећа и начин одевања такође схватили као мода, онда је занимљив и текст „Рат сукњи” и коментар који је објављен у *Жени*. Председница сифражеткиња у Канади агитовала је против сукања за које је тврдила да су ружне, нездраве и неморалне, а да се жена може ослободити тек када обуче панталоне. У завршној реченици, уредништво се иронично осврће на овај захтев: „Нема изгледа да жене данас имају пречих брига но да се боре за чакшире” („Рат сукњи“, *Жена*, 1911, I, 12, стр. 76).

саопштава само оно што заиста и мисли, значи истину, да су искрене. Али, искуство нас учи да искреност у писмима, аутобиографијама, путописима, па и литерарним делима уопште, и није баш потпуна. Ту постоје и објективни и субјективни разлози. Диктат и притисак околине, услова и прилика у којима се живи, али и лична потреба да се аутор/ка представи у бољем или најбољем светлу. Ипак, чак и у случајевима прикривања, ауторке не лажу, само треба разгрнути мимикричне покриваче и открити шта нам се заиста поручује. Није ни путопис Јелене Димитријевић ни Исидоре Секулић само сведочанство о пределима и људима које су виделе, оне нас воде и на путовање које говори о њима самима, говоре нам о пресији, репресији, свести о себи. А код старије песникиње Милице Стојадиновић разоткривање и прикривање су посебно важни: „Милица Стојадиновић утемељује свој идентитет кроз кључну дистинкцију унутрашње/спољашње која преузима значај опозиције приватно/јавно.“²⁵

Сви сигнали које шаљу списатељке у погледу свога односа према одећи или уређивању стана исто су толико важни као и њихове речи. На пример, у дневничким записима Милице Стојадиновић Српкиње, узгред се описује њена кућа, али управо ти описи показују усиљену озбиљност да се песникиња прикаже као „добра девојка“ која је обдарена песничким надахнућем. Она зна да би без извршавања кућних обавеза представа о „доброј девојци“ била доведена у сумњу. И Јелена Димитријевић и Исидора Секулић граде слику свог идентитета помоћу описа стана. Јелена подвлачи своју уредност и домаћичку спретност, а Исидора уредност али и презир према гомилању намештаја. Њен сто је затрпан књигама, књиге су на поду, свуда око ње. Она је жена која чита, најобразованија жена. Комуникација која се постиже преко приче о стану открива колико је снага патријархалног наслеђа малигна и готово у потпуности унапред одређена, јер таква култура истиче слику о себи која се не коси са сликом која се формира у колективу.²⁶ У сва три случаја, па и у часописним објашњењима о томе како стан треба да изгледа, могло би се говорити и о живљењу „нигде“ или о симболично

²⁵ Татјана Росић, *Произвољност дневника: Романтичарски дневник у српској књижевности*, Београд, Институт за књижевност и уметност, 1994, стр.105.

²⁶ О томе видети у Jasmina, Ahmetagić, *Priče o Narcisu zlostavljачu: zlostavljanje u književnosti*, Beograd: Službeni glasnik, 2011. стр. 137.

празном простору који говори о „празном“ идентитету, односно о представи која се одашила и кулисама које дочаравају жељену слику самоодређења. Стан и одећа као да показују „то је оно што сам хтео/ла да кажем“. Ове спољне манифестације постају велика идеја којом се експериментише.

Ни Јелена Димитријевић, ни Исидора Секулић, па чак ни Милица Стојадиновић Српкиња, која им није савременица али на подједнако добар начин одсликава однос и према себи и према друштву, не посматрају свој начин одевања или чешљања као естетски чин већ као спрегу између себе и друштва, између психолошког и социолошког делокруга. Чувена је фотографија Милице Стојадиновић у народној ношњи коју је начинио Анастас Јовановић.²⁷ За разлику од ње, Јелена Димитријевић и Исидора Секулић су у одевању биле „космополитски“ типови. Колико је одећа речита показује и текст „Жене и књижевност“ објављен у *Српкињи* 1913. Текст је илустрован фотографијама ручних радова и различитих бодова, али су фотографије три књижевнице оно што говори о времену и односу према одећи. На сликама су Јулка Срдић-Поповић, Зорка Јанковић, и Цвета Бингулац, све три у народним ношњама као свечаним хаљинама за показивање. Зорка Ховорка, Персида Пинтеровић, Даринка Буља, Милица Томић, Савка Суботић у градским су хаљинама, а Савка Суботић уместо украса на левој страни има неколико ордена.

Милица Стојадиновић истиче народну ношњу којом демонстрира национално осећање, Јелена Димитријевић у неколико наврата говори о својим хаљинама (оне су скромне, строге, тамних боја, на неколиким фотографијама које су сачуване, хаљине пре свега личе на униформу), а Исидора Секулић готово да се поноси похабаним и неколико пута преврнутим капутом или кућном хаљином са закрпама на лактовима. Како су хаљине Јелене Димитријевић и Исидоре Секулић увек исти поновљени модел који се током година не мења (сем у ситним детаљима као што су крагне, манжетне или машини), заиста би се и могло говорити о врсти униформе којом се (само) исказује припадност једном друштвеном кругу. Ипак, те хаљине казују још много тога, па би се чак могла повући и паралела између

²⁷ <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/milica-stojadinovic>
link od 22. 12. 2011.

одевања и начина на који оне пишу-говоре.²⁸ Меланхолична једнобојност код Исидоре или црнина код Јелене Димитријевић речите су подједнако као и изјава да се „натуговала у свом животу“ или да јој је болест стални пратилац, да воли тишину и ћутање, или да вечно жали за погинулим мужем. Када Јелена Димитријевић говори о куповини нове хаљине, ту као да исказује извесну фрустрацију што су јој материјалне могућности ограничене. У исти мах се тиме исказује и осећање компензације јер њој хаљина није потребна да би била задовољна својим изгледом, нити јој хаљина помаже да се осећа сигурном или заштићеном: њена хаљина је израз грађанске пристojности. Судећи према путописима, њена одећа као да је реакција на наслеђени (или очекивани) модел одевања којем су је научили у породици, или идентификација са сликом коју она жели о себи да створи. За разлику од Исидоре Секулић или Милице Стојадиновић, Јелена Димитријевић се служи маскирним поступком. Милица Стојадиновић изводи представу, Исидорина одећа је пре спонтани него промишљени одабир, док Јелена Димитријевић контролисаним поступцима наглашава шта је, ко је и на ком је месту. Њена појава је многоструко кодирана: она се припрема за (јавни) наступ, рекреира осећај важности, и шаље поруку хијерархијске и ине важности. Говор њене одеће и усправног држања, то је говор снаге.

Занимљиво је да, истина из различитих разлога, и часописи као саветодавци својих читатељки, и списатељке истрајавају на употребној, а не на естетској вредности одеће. У разним часописним прилозима говори се о предности једноставне одеће и, наравно о чистоћи и начину одржавања одеће што је у складу са превасходно поучним и просветитељским карактером часописа.²⁹ У часописима

²⁸ Избор кроја и боје одеће може да наговести психичко, емоционално стање особе. “It is suggested that fashion could simultaneously mean the imposition upon a person of physical form and the more general cultivation of a ‘distinctive personality’ or content mode of behaviour. Choice and style of clothing obviously played a central role in this heightened form of address controlled in a manner that is highly suggestive of the theatrical” (Christopher Breward, *The Culture of Fashion: A New History of Fashion*, Manchester University Press, 1995, str. 69-70).

²⁹ Поред „саветодавних“ чланака о одржавању куће и окућнице или о кувању (у *Посестрими* је 1890, I, 4, стр. 63 објављена реклама за књигу *Јурчићеве збрани списи*: „Ко хоће праве а не скупе хране, нек набави ове Јурчићеве списе.“), чести су текстови о понашању жене у браку („Masarik o braku i ženi“, *Vienac*, 1910, I, 3, стр. 68), породици (занимљив је текст објављен у четири наставка: Мир., „Породица и њено поднебље“, *Посестрима*, 1890, I, 1, стр. 3: „...српске породице су биле честољубиве, на јунаштво

је могуће уочити морални и економски сукоб између потрошачке и конзументске културе и похвале раду и одговарајућој, радној одећи. У случају Милице Стојадиновић и Јелене Димитријевић, управо тим наглашавањем употребне вредности и намене сопствене хаљине доводи се у питање искреност. Јер када оштроока госпођа Димитријевић говори о одећи других жена, очито је да познаје вредност материјала и лепоту кроја, и да зна шта којој особи одговара. Низ страница путописа из Америке посветила је шеширима и сагласју између лепоте хаљине и лепоте и памети жена које представља. Тако њена строгост у одевању изгледа као наглашавање сопственог стила или као истицање скромних материјалних могућности.

Све три списатељке вешто су употребиле форму да би истакле суштину, односно себе саме и свој однос према другима. Проблем сагласја и несагласја између спољашњег изгледа и саме особе потврђује да постоји могућност и прикривања и маскирања, па и лажног приказивања. Форма којој су прибегавале како у облачењу или намештању стана или у опхођењу са другим људима добила је семиотички карактер који и данас испољава жељено значење и поруку, а одело и понашање списатељки чине јединствен став представљања. Када се читају писма и дневник Милице Стојадиновић јасно је да је њена појава (и одећа и понашање) сагласна са песникињиним карактером, али и са стално променљивом и дорађиваном улогом наивне и узнесене поетесе. Појава Јелене Димитријевић потврђује слику особе коју је оцртала у својим писмима-путописима. Она тежи да се издвоји и од помодног и од свакодневног, да одмах истакне своју изузетност и готово пуританску моралност. Код Исидоре Секулић, значење одела подвлачи сопствену одговорност према утиску који остављамо. Њена хаљина је мимикрична покривка и има исту улогу као и њен глас, премошћава диспропорцију између изгледа (форме) и суштине. Исидора Секулић се понаша одсечно, често говори као она(ј) који све зна, али њена одећа је децентна, а глас заводљив. У старости, „кућна хаљина неодређене боје, искрпљена на лактовима“ поручује оно исто што и њени

својих предака и сав народ тако био: и крв и живот су му били јефтинији од женске части.“), о васпитавању, о знаменитим женама (Селми Лагерлеф/Selma Lagerlöf/, Елен Кеј/Ellen Key/, Елизи Ожешковој/Eliza Orzeszkowa/, Кармен Силви /Carmen Sylva/), често о локалним активисткињама или добротворкама.

искази: она је стара жена, она је сиромашна жена. „Одабир, ношење и приказивање одеће као средство означавања јединственог социјалног идентитета не проистиче само из већ познатог професионалног контекста производње и трговине, већ је и последица далеко радикалнијег културолошког утицаја.“³⁰ Наизглед неупадљива и „недемонстративна“ одећа Јелене Димитријевић и Исидоре Секулић, као и „демонстративна“ Милице Стојадиновић, заправо је давала снажну поруку. Све су инсистирале на хаљинама које су јасно преносиле субјективну поруку да оне нису „обичне“ жене, да занемарују спољашност и да се усредсређују на дух, на унутрашње вредности. Одећа Јелене Димитријевић је до детаља осмишљена. И боја и крој су изабрани тако да истакну предност њеног карактера, а не изгледа. Ако се узме у обзир како је у својим писмима имала оштро око за детаље при опису одеће или намештаја Туркиња и Американки постаје јасно да је списатељка себи креирала „костим“ који ју је обележавао и сврставао. Код Исидоре Секулић одећа је лежернија и женственија, више лична, али такође демонстративна, са јасном симболичком поруком да је она рањива, али и недодирљива. Могло би се рећи да су све три списатељке себи креирале одећу која је била у складу са њиховим карактером, а у сва три примера симболичка порука описа хаљина, намештаја или навика – много је више од језичког симболизма, истина и стога што је са наше временске дистанце просуђивање вербалног симболизма богатије, подупрто искуством и знањем које поседујемо. Спољни изглед саме особе или простора у којем се живи откривају идентитет и околности (културне, економске...) у којима су, а „свесним формирањем свог изгледа помажемо околини да нас лакше препозна и прихвати“.³¹ Одећом и понашањем, као посебном врстом сигнала, списатељке су се одвајале од свога окружења, а симболичка порука хаљине, понашања или намештеног стана били су јасан знак одређења сопствене индивидуалности и припадности одређеној друштвеној класи. Начин на који се оне облаче и како носе изабрану врсту одеће није неважан облик комуникације јер разоткрива како се одећом у исти мах може и створити и сакрити идентитет. Значење изношеног Исидориног капута није у свакој ситуацији исто. Порука коју она шаље капутом

³⁰ М. Kocareva Ranisavljev, *Moda i odevanje*, Beograd, Službeni glasnik, 2010, str. 116.

³¹ Ibid, стр. 251.

зависи од контекста и ситуације у којој је, а ситуација и контекст ствараће и различита значења поруке.

Српске интелектуалке су у „стварном“ животу јасно одредиле улогу хаљине у производњи и репрезентацији друштвених и националних разлика и јединствености о којима се говори у „теорији“, часописима, романима и причама с почетка 20. века. Моралне и културне вредности скоро да захтевају одбацивање свих манифестација модерног у култури, посматрајући их, што је крајње занимљиво, као нешто што је *passé*. При том се појам културе у овом случају проширује тако да у себе укључује не само уметност, већ и ширу културну продукцију, науку, просвету³² и право, и пре свега морал као оригинални регулативни део диференцијације процеса модернизације. Преиначење диференцијалног процеса сугерише и далекосежну промену природе дејства културе и система вредновања, а промене које се подразумевају као пут до модерности постављају се као путоказ сазнању да би увођење нових техничких система променило свакодневно искуство и довело у питање вредносне кодове у којима је наслеђено знање основа смисла живота и спознаје света. Село и колективна свест се традиционално држи старог. У једном тексту у *Књижевној недељи* М. Блашковић као да подржава мишљење Јанка Веселиновића о добробити народа и државе која се остварује уколико се држе старих обичаја и старих вредности:

Народ тежи да очува старо. Оно што је старо није напредно; напредак увек претпоставља, у неколико, промену старог, нешто ново, и маса никад не би била напредна кад би била остављена самој себи. Ново износе појединци, а да га изнесу, ваља да су, колико толико, издвојени од народа: да другојаче мисле и осећају.³³

Уколико би се као тачна узела тврдња овог сарадника *Књижевне недеље*, онда би се од интелектуалки са почетка двадесетог века очекивало да унесу много више слободе и личне ноте у своје хаљине и изјаве. Али, како одевање исказује не само

³² У непотписаном тексту „Пушка prosvjeta“ објављеном 1913. год. у загребачком *Viencu* (а сличних текстова је било и у многим другим часописима) просвета и култура се изједначавају: „Danas se mnogo govori i piše o kulturi, o prosvjeti naroda“ (г. 2, бр. 1, стр. 25).

³³ М. Блашковић, „Индивидуализам“, *Књижевна недаља*, 1904, I, 5, стр. 50.

припадност једном народу,³⁴ већ, на пример, и групи, српске интелектуалке Јелена Димитријевић, Даница Марковић, Паулина Арпад Лебл, Исидора Секулић својим строгим хаљинама су поручивале да припадају једном другом кругу, кругу жена које су посвећене духу, које не робују моди. Изгледало је као да је њихов однос према одећи, намештају, па и храни нека врста дуга који су усклађивале према изазовима ефемерности коју уопште нису одобравале. Логично би било да се очекује прекид веза између њих и обичног света који се доказује у модерности. У својим писмима и Јелена Димитријевић и Исидора Секулић истичу да је више хаљина ствар ефемерности, па Јелена Димитријевић о сопственој одећи говори само када је мора променити јер је истрошена. Тако њихово одевање постаје нека врста културолошког чина.³⁵ Али, исто тако се поставља питање колико је намерна или искрена индиференција према одевењу код списатељки. Јер, ипак је видљива њихова намера да своје своје реактивно понашање којим реагују на притисак околине поставе као својеврсни модни диктат, као израз протеста у којем неприхватање моде није значило да су оне против ње, већ да с разлогом истрајавају на конзервативности у представљању себе, управо зато да би скренуле пажњу на модерност својих интелектуалних ставова.³⁶ Њихова одећа, иако не-модерна, ипак је вешт покушај да се наметне лични стил којим као банално одбијају оно што је уобичајено, подједнако као и оно што је претерано.

Закључак

³⁴ Ildiko Erdei, „Fashion, Difference and Identity in Serbian Socialism”, *Etnomorfološki problemi*, 2008, 3, str. 253.

³⁵ „Kultura se ispoljava u spektru civilizacijskih vrednosti, kroz običaje i navike, način življenja i delanja. Ona obavezuje čoveka da razmišlja o sebi i svom izgledu, o tome kakav utisak ostavlja, počevši od svog odraza u ogledalu, ili najuže porodice, s kojom svakodnevno komunicira, do sredine u kojoj se kreće. Trud koji svako ulaže kako bi što bolje oblikovao svoju spoljašnost ujedno je i odraz poštovanja prema sebi i drugima“ (Marina Kocareva Ranisavljev, *Moda i odevanje*, str. 264).

³⁶ Строга, тамна и похабана одећа Данице Марковић па и Милице Јанковић нису у вези са потребом да се одећом пошаље порука, већ су одраз социјалног статуса, сиромаштва. Али хаљине Милице Јаковљевић или Марије Јурић, па и Милице Стојадиновић биле су вид егзибиционизма, скретање пажње на себе, објављивање представе коју су хтеле да наметну о себи.

Када се има у виду, без обзира на почетак модернизације, демократизације и еманципације, колико је женска позиција почетком 20. века била притиснута и писаним и неписаним регулама, онда посебну тежину добија мишљење Павла Поповића који у приказу књиге песама Јелене Димитријевић за коју каже да је, после Милице Српкиње, прва Српкиња која пише песме:

И не само да их књижевност мора примити него им мора дати нарочити значај. Ове је песме писала једна жена; тај је случај редак ... У нашем књижевном животу, жена не игра велику улогу.³⁷

Чак и када би женска улога била довољно упечатљива да није било могуће да је не виде или не чују, чак и код добронамерних приказивача, клишетиизирана слика је постајала преовлађујућа и она је прекривала реалну слику о вредности појаве жене ствараоца. Критичар *Мисли* је тако омеђио женске стваралачке и мислене могућности:

Ја сам увек веровао да жена сазнаје нагоном, а човек разумом. Ја у то верујем и после прочитаних *Незнаних јунака*. Отуда је сва разлика у обради једног дела које ради човек и дела које ради жена – ако су обоје писци чија дела не улазе само у библиографију; и ја сам, признајем, увек узимао с неповерењем, књигу коју је написала жена. Мени се чини да и ту жена остаје иста и да се она справља да пише своју књигу онако исто као што се спрема да иде на забаву. По моме мишљењу женски нагон је оспособљава да наслути, да погоди, чак да види, увек да осети – али ретко да разуме.³⁸

Оваквом суду није успела да умакне чак ни Исидора Секулић, па ни Аница Савић Ребац. И уз Исидорино стваралштво се помиње „игла и вретено“ и женски нагони.³⁹ Можда је баш због таквог, ригидног, схватања женског стваралаштва и

³⁷ Павле Поповић, „Песме Јелене Јов. Димитријевића, књ. I, Ниш 1894“, *Књижевни преглед*, 1895, г. I, бр.7, стр. 219.

³⁸ „Милица Јанковић: Незнани јунаци, Београд. 1912“, *Мисао*, 1919, књ. 1, св.2, стр. 156.

³⁹ И знатно касније, 1919, Јеремија Живаљевић говори о способности Јелене Димитријевић да осим „спољашњег света“ (одело, намештај, општење, интимне одаје) „открива многе нове душевне црте људске“: „То је примчива женска душа, која више посматра и **мисли срцем него разумом**, те се у ње све прелива осећањем ...“ Живаљевић закључује да „ће јамачно у женском свету наћи нарочите симпатије“. Насупрот таквом начину писања, истиче „маркантни, снажни, сликовити израз“ којим се, наравно, одликују приповедачи. (Ј.Ж., „Јелена Јов. Димитријевића: Фати – султан Сафи – ханум Мејремханум“, *ЛМС*, 1919, г. V, CCXLVI, бр. 10/11, стр. 117).

било потребно одећом и појавом направити отклон од уобичајеног. Строга одећа је још више истицала необичност појаве списатељки, и као штит се постављала између очекиване слике о жени и жени која чита и говори многе језике и која јасно показује своју интелектуалну (па и моралну) надмоћ.

Почетак 20. века је време женске еманципације која у условима једног превасходно патријархалног и јуначким и ратничким вредностима опседнутог друштва изгледа као пробијање тврде коре разноликих забрана и табуа. Жене се школују, зарађују за живот, али, чак и ако су успешне, оне су изузетак, друштво их прихвата са подозрењем као чудакиње. Глас којим су проговориле углавном наилази на неразумевање јер се женско делање и женско писање подводи под стереотип, па је мишљење које је исказао критичар *Мисли* пре правило него изузетак. Вероватно је и одевање списатељки резултат односа и положаја жена у друштву. Стога се једне одевају са посебном озбиљношћу, прикривајући своју женственост, док друге бивају екстравагантне, јер ако се већ баве сумњивим послом, онда могу и да истакну ту своју изузетност, да покажу нехај према уобичајеним формама понашања и одевања.

Литература:

(Аноним). „Јелена Јов. Димитријевића“. У *Босанска вила*, 1899, XIV, бр. 5-6, стр. 59.

(Anonim). „Pučka prosvjeta“. У *Vijenac*, 1913, г. 2, бр. 1, стр. 25.

Ahmetagić, Jasmina. *Priče o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje u književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Barnard, Malcolm. *Fashion as Communication*. N.Y.Routledge, 1996.

Блашковић, М. „Индивидуализам“. У *Књижевна недеља*, 1904, I, 5, стр. 50.

Breward, Christopher. *The Culture of Fashion: A New History of Fashion*. Manchester University Press, 1995, str. 69-70.

Велимировић, Данијела. *Александар Јоксимовић – Мода и идентитет*. Београд: Утопија, 2008.

- Вученов, Димитрије. „Идеалистички реализам Јанка Веселиновића“. У *О српским реалистима и њиховим претходницима*. Београд, 1970, стр. 107.
- Galović, Milan. *Moda: zastiranje i otkrivanje*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Гајић, Бранка. „Мало сна и много суза“. У *Базар*, 2010, год. XLVI, бр. 1184, стр. 22.
- Gronow, Jukka. *Sociologija ukusa*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2000.
- Dorfles, Gillo. *Moda*. Zagreb: Golden marketing, 1997.
- Ђорђевић, Мита. „Шта тражимо од жена“. У *Жена: месечни часопис за жене*, број 1911, I, 1, стр. 17-18.
- Ердеи, Илдико. *Антропологија потрошње – теорије и концепти на крају XX века*. Београд: Библиотека XX век, 2008.
- Живаљевић, Јеремија. „Јелена Јов. Димитријевића: Фати – султан Сафи – ханум Мејремханум“. У *ЛМС*, 1919, г. V, CCXLVI, бр. 10/11, стр. 117)
- Kocareva Ranisavljev, Marina. *Moda i odevanje*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Erdei, Ildiko. „Fashion, Difference and Identity in Serbian Socialism“. У *Etnomorfološki problemi*, 2008, 3,
- Лебл-Албала, Паулина. „Доситеј и Његош о женама“. У *Женски покрет*, 1922, III, св. 5 и 6, стр. 179.
- Муратбеговић, Муратбеговић. „Проблем југословенске мислиманске жене“. У *Нова Европа*, 1922, IV, 1, стр. 6.
- Odak, Iva. „Moda u društvu: suvremena sociološka tumačenja“. У *Revija za sociologiju*, v. 34, br. 1-2, 2003, str. 97-107.
- Поповић, Павле. „Песме Јелене Јов. Димитријевића, књ. I, Ниш 1894“. У *Књижевни преглед*, 1895, г. I, бр. 7.
- Ристић, Правда. „Луксуз“. У *Женски покрет*, 1922, III, св. 9 и 10, стр. 1.
- Росић, Татјана. *Произвољност дневника: Романтичарски дневник у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1994.
- Суботић, Савка. *Домаћица*, 1901, XXIV, стр. 114
- Featherstone, Mike. „Životni stil i potrošačka kultura“. У *Diskrepancija* 2(4), 2001, str. 65-75.

Уредништво. „Наш програм“. У *Српкиња, поучан и забаван лист за наше женскиње*, број 1882, I, 1, стр. 1.

Уредништво. „Рат сукњи“. У *Жена: месечни часопис за жене*, број 1911, I, 12, стр. 76.

Slobodanka Peković
Institute for Literature and Arts, Belgrade

Clothing as an Expression of Women Writers' Individuality and Women's Journals as Advisers and Arbiters of Clothing

The way three Serbian female writers (Milica Stojadinović, Jelena Dimitrijević and Isidora Sekulić) treated clothing, and the way in which the women's magazines at the beginning of 20th century wrote about dresses or hats, tell a lot about social status, and cultural and social qualification. Clothing displays dependence and slavery, but also a release, it articulates sex differences, and most of all, it is the reflection of individuality and a personal attempt to mark one's place in society.

Key words:

Clothing and individuality, Jelena Dimitrijević, Isidora Sekulić, women's magazines

**„Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет”:
анализа часописа *Жена* (1911-1921)¹**

На простору јужне Угарске и Кнежевине Србије категорије попут еманципације жена, „женског питања” и „женских права” разматрају се у другој половини деветнаестог века. Под окриљем национално-ослободилачког покрета еманципација жена се доводи у тесну везу са формирањем српске државе и нације. Важна тачка у захтевима заговорника еманципације жена било је образовање, а идеја о образованој жени обично се односила на жену-мајку као васпитачицу грађана. Овај рад представља покушај да се осветле различити дискурси везани за еманципацију жена, „женско питање” и „женска права” у часопису *Жена* који је излазио у Новом Саду, између 1911 и 1921. године. Први део рада пружа општији теоријски оквир за анализу женских часописа на српском језику који су објављивани на почетку 20. века. Други део рада посвећен је анализи конкретних примера из часописа *Жена*.

Кључне речи: еманципација жена, „релациони” и „индивидуалистички” феминизам, формирање нације, женски часописи.

Једно од важних обележја деветнаестог века у Европи јесте снажан феминистички покрет,² у оквиру ког су формулисани захтеви за еманципацију

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Уколико уважимо општеприхваћену, премда проблематичну, историјску поделу феминизма на таласе, онда би женски покрет из деветнаестог века био „први талас” или сифражетски покрет, чија је главна одлика била усмереност на достизање грађанских права и права на образовање. Могло би се чак рећи да деветнаестовековна употреба термина

жена. Међутим, иако је основни захтев феминистичког покрета био заједнички за све оне који су у њему учествовали, начини на које су захтеви за еманципацију формулисани разликовали су се, као и обично, у зависности од историјског и геополитичког контекста. Са извесном оградом, овде се можемо послужити термином ‘политике лоцирања’ (*politics of location*) који Едријан Рич (Adrienne Rich) користи како би указала на чињеницу да свака жена заузима одређено „место на мапи” које је истовремено и „место у историји”.³ Уколико се појам ‘политике лоцирања’ схвати као пресек историјског (време) и геополитичког (простор/моћ), онда је немогуће користити уопштавања попут: жене *увек*, жене *никад*, жене *свуда*, итд. Као што Едријан Рич истиче, неопходно је упитати се: „Када, где, и под којим околностима је нека тврдња тачна?”⁴ У том смислу, можемо рећи да феминистички покрет има различите циљеве и стратегије у зависности од (специфичности) контекста у ком се јавља.

На првом месту, постојала је јасна разлика између начина на које су формулисани захтеви за еманципацију жена у Америци и Великој Британији, с једне стране, и у Европи, с друге. За разлику од англо-америчког феминизма који се фокусирао на остварење једнаких права жена у друштву у ком доминирају мушкарци, то јест у друштву у којем је мушкарац био норма, европски – а нарочито француски – феминизам почивао је на истицању полне разлике у оквиру мушко-женске комплементарности.⁵ Једноставно речено, разлика између англо-америчког и европског феминизма, заснована на занемаривању, односно, истицању полне

„женско питање” пре говори о постојању ‘префеминистичке свести’ него о феминизму као политичком покрету, што је уобичајено савремено значење тог термина. Геби Вајнер (Gaby Weiner) сматра да су историчарке које се баве феминизмом убедљиво показале да се у сваком историјском периоду могу пронаћи жене које су се жалиле на своје животне прилике, и то најчешће тако што су своје прилике поредиле са приликама својих мушких савременика. Другим речима, присуство феминизма у историји знатно је дуже од постојања и употребе самог термина: од Сапфо у седмом веку пре нове ере преко средњег века до модерног (па чак и постмодерног) доба уочавамо присуство феминизма (Gaby Weiner, *Feminisms in Education: An Introduction* [Buckingham and Philadelphia: Open University Press, 1998 (1994)], 52).

³ Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location”, у *Blood, Bread and Poetry* (New York & London: W. W. Norton, 1984), 212.

⁴ Ibid.

⁵ Karen Offen, “Defining feminism: a comparative historical approach”, у *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*, ур. Gisela Bock, Susan James (London and New York: Routledge, 2005), 63.

разлике, сводила се на следеће питање: да ли жена треба да буде у потпуности укључена у систем (законски, образовни, културни) који је формиран у складу са мушким потребама или треба узети у обзир посебност жена и осмислити нови, паралелни систем?⁶ То питање, које се често манифестује у дихотомијама једнакост/разлика, индивидуално/релационо, и, коначно, либерално/културално, било је од пресудног значаја за концептуализацију не само деветнаестовековног, већ и каснијих феминистичких покрета.

Категорије попут еманципације жена, „женског питања” и „женских права”, које произлазе из идеје о нужности промене социјалног, економског и политичког живота жене, први пут се озбиљније разматрају у кругу представника школоване елите у јужној Угарској и у Кнежевини Србији у другој половини деветнаестог века.⁷ Једна од кључних тачака у захтевима заговорника еманципације жена било је образовање. Како се често истиче у литератури, „идеја о школованој, образованој жени односила се најчешће на жену-мајку, односно на адекватну припрему жене за материнску улогу у друштву”.⁸ Такво разумевање образовања жена водило је ка

⁶ Неколико деценија касније слично питање поставиће Вирџинија Вулф (Virginia Woolf) у есеју *Три гвинеје* (1938), у ком одбија да се придружи мушком друштву чији је циљ да „очува мир” (Virdžinija Vulf, *Tri gvineje*, s engleskog prevela Dragana Starčević [Beograd: Feministička 94 i Žene u srtom, 2000], 113). Као разлог за то одбијање узима се *разлика* која је успостављена између жена и мушкараца с обзиром на њихов пол/род и образовање. С једне стране, Вирџинија Вулф се залаже за једнака права жена на образовање, запослење, културни и интелектуални капитал. Та једнакост требало би да обезбеди женама већи утицај у одлучивању, како у приватној тако и у јавној сфери. С друге стране, В. Вулф наглашава да управо *разлика* омогућава женама да виде ствари из другог угла. Способност да се ствари виде другачије требало би употребити за анализу и решавање друштвених питања (на пример, промовисање мира уместо рата и насиља; промену образовног система и школских програма). Позивање на *разлику* додатно јача аргументацију В. Вулф: неопходно је омогућити женама једнак приступ образовању, запослењу, културном и интелектуалном капиталу зато што ће специфично женска перспектива, односно тачка гледања, допринети овим областима. Међутим, борити се за равноправност, а заступати различитост, није нимало једноставно. Како жене могу да сачувају своју различитост ако закораче у институције које су изградили мушкарци и наменили их задовољавању својих потреба? Вирџинија Вулф на ово питање одговара одлучним одбијањем да се прилагоди доминатно патријархалном друштву. Другим речима, она бира различитост (*difference*) и залаже се за оснивање „Друштва маргиналки” коме припадају „кћери образованих мушкараца које раде унутар сопствене класе [...] и у складу са *сопственим методима* за остварење слободе, једнакости и мира” (122-123; *мој курзив*).

⁷ Ана Столић, Предговор у *Улога жене: феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић, прир. Ана Столић (Нови Сад: Прометеј, 2006), 18.

⁸ Ibid, 16-17.

томе да се (образоване) мајке виде као васпитачице грађана/нације, те да се еманципација жена доведе у тесну везу са формирањем нације. Као учеснице национално-ослободилачког покрета жене су се залагале за еманципацију и истицале да та еманципација игра битну улогу у ослобођењу земље.⁹ Наравно, ово се посебно односило на оне земље у Европи у којима је процес формирања нације био у току, попут Пољске, Чешке, Мађарске, Србије.

У овом раду бавићу се различитим дискурсима у вези са еманципацијом жена, „женским питањем” и „женским правима” у часопису *Жена* који је излазио у Новом Саду, између 1911. и 1921. године.¹⁰ Пошто је овај рад део ширег истраживања чија су тема разни дискурси који се везују за еманципацију жена, као и образовање жена, у женским часописима који су излазили на српском језику до 1915. године, прво ћу описати општији критичко-теоријски оквир унутар ког ћу смештати и анализирати женске часописе. У оцртавању тог оквира ослонићу се на класичне феминистичке текстове следећих ауторки: Карен Офен (Karen Offen),¹¹ Керол Пејтмен (Carole Pateman) и Нире Јувал-Дејвис (Nira Yuval-Davis). У другом делу текста пажњу ћу посветити анализи конкретних примера из часописа *Жена*.

Еманципација жена: „релациони” и „индивидуалистички” приступ

Карен Офен, једна од познатијих историчарки у области историје феминизма у Европи у деветнаестом веку, предлаже да се у циљу преиспитивања и реконцептуализације општег разумевања термина ‘феминизам’ историји те речи, то јест, њеној употреби приступи из компаративне историјске перспективе.¹² Ауторка с правом тврди да су историјско разумевање и дефиниција феминизма кључни како за садашњи тако и за његов будући политички ангажман. Према Карен Офен, дефиниција феминизма као „теорије и/или покрета усмереног на побољшање

⁹ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd: „Devedesetčetvrta” i Žene u crnom, 1996), 14.

¹⁰ Часопис није излазио 1915, 1916. и 1917. године.

¹¹ Оквир унутар ког Карен Офен анализира различите концептуализације феминизма кључан је и за деветнаестовековни женски покрет Српкиња. Слично мисли и историчарка Ана Столић, која се ослања управо на увиде Карен Офен у свом предговору за књигу сабраних текстова Јаше Томића на тему женске еманципације.

¹² Karen Offen, “Defining feminism...”, 62.

женске позиције остваривањем политичких, законских или економских права, која су једнака правима гарантованим мушкарцима” не задовољава када је реч о европском феминизму.¹³ Европљани су заговарали идеју о полној разлици у оквиру мушко-женске комплементарности, истичући у први план *женственост* (*womanliness*), тврди Карен Офен. За разлику од англо-америчког феминизма чији је акценат био на „правима једнаким правима гарантованим мушкарцима”, европски феминизам се фокусирао на „женска права”. Речима Карен Офен, у питању је била танана, али суштинска разлика.

Новија истраживања историје феминизма у Европи указују на постојање два приступа којима су се жене и мушкарци, историјски гледано, користили у циљу еманципације жена: „релациони”/”односни” (*relational*) и „индивидуалистички” (*individualist*).¹⁴ Шта је релациони, а шта индивидуалистички феминизам? Релациона феминистичка традиција темељи се на идеји родно-подељеног друштва у којем влада једнакост. Основна је јединица тог друштва заједница мушкарца и жене, која није хијерархијски устројена, већ се заснива на комплементарности.¹⁵ Насупрот томе, индивидуалистички феминизам за основну јединицу узима индивидуу, то јест, појединца, независно од његовог пола, односно рода. Када је реч о релационом феминизму треба посебно нагласити да се у оквиру тог концепта заговарају „права жена као *жена* (дефинисаних углавном на основу њихових материнских и/или неговатељчких способности) у односу према мушкарцима”.¹⁶ Штавише, инсистира се на *женским* – различитим – доприносима друштву, те се онда и захтеви у погледу заједничких добара темеље на тим специфично *женским* доприносима.¹⁷ С друге стране, у оквиру индивидуалистичке феминистичке

¹³ Ibid, 63.

¹⁴ Ibid, 68.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid, 69. Узгред, подсетимо се шта Русо (Jean Jacques Rousseau) каже о разлици између мушкараца и жена у петој књизи *Емила* (1762), која се бави Софијиним, то јест, женским васпитањем. Русо истиче да је жена једнака мушкарцу у свему што се не тиче пола. Међутим, када је реч о полу, јављају се и сличности и разлике између мушкарца и жене које утичу на морал. Русовим речима, „[у] оном што имају заједничко, [мушкарац и жена] личе један на други, у оном пак, у чему се разликују, не могу се поредити” (Жан Жак Русо, *Емил, Софија или жена*, с француског превео Душан Таминџић [Ваљево-Београд: 1990], стр. 420). Закључак који из тога следи јесте да, удружени, и мушкарац и жена доприносе

традиције наглашен је апстрактан концепт индивидуалних људских права, чији је циљ достизање личне независности у свим областима живота, што значи да је овај приступ занемаривао све оне друштвене улоге и доприносе који су, барем делом, условљени нечијим полом, односно родом.¹⁸ Разуме се да су из две овако различито постављене концепције феминизма потекли и различити захтеви у погледу еманципације жена.

За релациони феминизам карактеристични су захтеви у областима у којима је држава деловала у интересу мајки.¹⁹ Штавише, како Карен Офен истиче, „кључни аргументи релационог феминизма кулминирали су у наизглед парадоксалном концепту ‘једнакост у разлици’“.²⁰ Многи који су се борили за еманципацију жена под окриљем релационог феминизма сматрали су да су идеје индивидуалистичког феминизма социјално деструктивне и, коначно, ‘неженствене’.²¹ То је само допринело јачању идеје о „женским правима” заснованим на женствености и материнству, а неретко су ова идеја и дискурси о националном интересу били удруживани.²²

О чврстој вези између материнства и грађанских права говори и Керол Пејтмен. Као и многи други, и чувена британска феминисткиња сматра да се феминистички покрет дели на оне који заговарају идеју о једнакости (*equality*) и оне који заговарају идеју о разлици (*difference*). Овде ипак треба имати у виду да та

заједничком циљу, али на различите начине. Њихова суштинска различитост описана је на следећи начин: „Један мора бити радан и јак, а други пасиван и слаб; код једнога је неопходно потребно да влада воља и снага, а код другог нежна попустљивост” (421). Једном када установи да полна разлика пресудно утиче на различитост између мушког и женског карактера и темперамента, Русо закључује да мушкарци и жене морају бити различито васпитавани. Иако је сврха послова које они обављају заједничка, „послови [су] различити, па према томе и склоности које одређују послове” (427).

¹⁸ Ibid, 69.

¹⁹ Ibid, 69-70. Начелно је била прихваћена идеја о постојању физиолошких и културних разлика између полова, о женској и мушкој ‘природи’, о подели рада и улога у породици, а затим и у друштву, на основу пола. Отуда не изненађује што Карен Офен истиче да су заговорнице релационог феминизма и захтевале и пристајале на владине програме који су подржавали и унапређивали женску прокреативну улогу, без обзира на то што су јавно тврдили да женама морају бити доступне и све остале области рада и живота (70).

²⁰ Ibid, 69.

²¹ Ibid, 73.

²² Ibid. То се посебно односи на земље Централне и Источне Европе, у којима је процес формирања нације био у току.

често коришћена дихотомија једнакост/разлика (*equality/difference*) није идеално термилошко решење, због чега је излагана критици. Разуме се да се све припаднице и припадници феминистичког покрета залажу за једнакост (*equality*), односно равноправност. Утолико би било прецизније разумети тај појам као шири од појмова истоветности (*sameness*) и различитости (*difference*). Другим речима, борба за равноправност не доводи се у питање нити у једном феминистичком приступу.

За Керол Пејтмен је важно да скрене пажњу на то да је уобичајено разумевање историје женске борбе за грађанска права као кампање за једнакост чији би резултат било проширење права мушкараца/грађана на жене исувише поједностављено виђење те борбе. Другим речима, премда се идеје о 'једнакости' и 'разлици' обично везују за две струје унутар феминистичког покрета, ова ауторка сматра да су политике женског покрета знатно сложеније од наведене поделе. У фокусу њеног интересовања налазе се политике материнства јер је, по њеном мишљењу, „чињеница да само жене могу да затрудне, породе се и доје новорођенчад обележје 'разлике' *par excellence*“.²³ Керол Пејтмен сматра да је материнство било од пресудног значаја за укључивање жена у савремени политички систем, те да су и дужности жена према држави често разматране у том светлу.

Борба за еманципацију жена на простору на којем су крајем деветнаестог и почетком двадестог века живели Срби тесно је везана за национално-ослободилачки покрет и процес формирања нације. Ако говоримо о односу између жена и нације, то јест, о проблемима који се тичу рода, нације и државе, онда свакако треба узети у обзир чувену књигу *Род и нација* (1997) израелске теоретичарке национализма Нире Јувал-Дејвис. Ову ауторку превасходно занимају родни односи и начини на које они утичу на националне пројекте и процесе, као и то како ти процеси утичу на те односе.²⁴ Да би описала углавном прикривено

²³ Carole Pateman, "Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women's citizenship", у *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*, ур. Gisela Bock, Susan James (London and New York: Routledge, 2005), 15.

²⁴ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, s engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić (Ženska infoteka, 2004), 11.

учествовање жена у производњи нација, Нира Јувал-Дејвис издваја три димензије националистичких идеологија/пројеката: генеалогску димензију која се фокусира на специфично порекло људи (*Volknation*); културну димензију у којој се „бит нације” види у симболичкој баштини језика и/или религије и/или других обичаја и навика” (*Kulturnation*); и грађанску димензију која је усредсређена на грађански статус у држави (*Staatnation*).²⁵ Нира Јувал-Дејвис анализира како специфичне стратегије укључивања и искључивања жена функционишу у свакој од наведених димензија, бавећи се детаљно репродуктивном улогом жена, везом између културне репродукције и родних односа и, напоследку, двојаким грађанским статусом жена.

Имајући све ово у виду, намера ми је да у наставку рада прво оцртајм контекст у ком настаје часопис *Жена*, а затим да опишем дискурсе који се јављају у том часопису у вези са еманципацијом жена. Поред тога што се захтеви за еманципацију Српкиња могу тумачити у контексту поделе на релациони и индивидуалистички приступ, за њих је карактеристичан и специфичан национални дискурс. У том смислу, три димензије националних пројеката које наводи Нира Јувал-Дејвис биће од значаја за анализу положаја српске жене као мајке и супруге, затим преноситељке (народне) традиције и, коначно, грађанке.

Часопис *Жена*: контекст

Како је већ речено, категорије попут еманципације жена, „женског питања” и „женских права” постају део озбиљније расправе у кругу представника школоване елите у јужној Угарској и у Кнежевини Србији у другој половини деветнаестог века, улазећи у јавни дискурс „путем штампе, оснивања разних удружења и политичког партијског деловања”.²⁶ Када се ради о положају жена у друштву, историчарка Ана Столић наглашава да су „[п]рве расправе уследиле [...] тек с јачањем ауторитета државе – Кнежевине Србије и то у два случаја: приликом формулације одредби о наслеђивању које су ушле у Српски грађански законик

²⁵ Ibid, 35.

²⁶ Ана Столић, Предговор у *Улога жене...*, 18.

1844. године и, нешто касније, у текстовима и педагошким књигама у којима се износила аргументација за школовање женске деце или против њега”.²⁷ Ако се сложимо да је степен еманципације жена мера опште еманципације једног друштва, онда једино можемо да закључимо да српско друштво није било еманциповано у време примене Српског грађанског законика (од 1844. до 1946. године).²⁸ Изгледа да је неравноправност била најизраженија када је реч о наследном праву и о удатим женама. Према законнику, положај удате жене био је исти као и положај малолетних или умно поремећених лица; жена је била под мужевљевој заштитом и није имала право на наслеђивање имовине. Неудате жене, удовице и разведене жене заузимале су бољи (правни) положај у друштву.²⁹

Насупрот томе, положај српских жена у Војводини био је нешто повољнији, пошто је солидна привредна и културна развијеност угарског друштва позитивно утицала на живот у Војводини. Срби у Војводини остварили су право на црквено-школску аутономију, грађанску и верску равноправност, те могућност да оснивају основне и средње школе. За разлику од жена у Кнежевини Србији, према угарском грађанском праву жене у Војводини биле су скоро изједначене с мушкарцем: жена „није била под туторством мужа, имала је пословну способност, могла је отворити радњу, наслеђивала је оца равноправно с браћом, слободно је располагала својом очевином и делом заједничке течевине у браку”.³⁰ Међутим, не треба губити из вида да су се Српкиње ретко користиле овим правима, те да су се често држале обичајног права и одрицале наследства у корист браће.³¹

Кључна питања која су се јавила у вези са образовањем жена могуће је формулисати на следећи начин: да ли девојчице треба да иду школу; да ли треба дозволити мешовите школе; какво образовање доликује девојчицама с обзиром на њихову женску ‘природу’? Наравно, образовање жена, као и питања која се за њега

²⁷ Ibid, 19.

²⁸ Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, прир. Latinka Perović (Београд: Институт за нову историју, 1998), 11.

²⁹ Отуда не изненађује чињеница да су управо неудате жене и удовице оснивале и/или финансијски помагале разна женска удружења и женске школе, пошто су једино оне слободно располагале својом имовином.

³⁰ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, 22-23.

³¹ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, 23; Ана Столић, Предговор у *Улога жене...*, 19.

везују, треба сместити у шири контекст: с једне стране, на простору на којем у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века живе Срби постоји настојање да се спроведе модернизација (то јест, економске, политичке, социјалне, културне промене); с друге стране, заговорници традиције, која се схвата као темељ за формирање српске државе и нације и њено самопоимање, супротстављају се модернизацијским процесима као својеврсној новотарији и некритичком прихватању 'туђинске' културе која угрожава 'српство'.³²

Улога жене у српском друштву у Угарској такође је била тесно везана за националну борбу. Жена је требало да буде „добра Српкиња, да децу васпитава у српском духу и тако створи генерације које неће поклекнути пред мерама асимилације”.³³ Године 1874. отворене су Српске више девојачке школе у Новом Саду и Панчеву, а затим и у Сомбору. Убрзо после тога покренуто је неколико женских часописа чије су сараднице биле жене. Како ће се показати, феминизам тих ауторки формирао се под јаким утицајем националних дискурса.³⁴

Женски часопис *Жена*, чији је поднаслов био „часопис за поуку и забаву” покренут је 1911. године у Новом Саду. Излазио је једанпут месечно од почетка

³² У тексту о Вишој женској школи, Латинка Перовић наглашава да је однос модерности и патријархалности процес, а не стање, чију динамику одређују два чиниоца: „*сиромаштво друштва*, огроман распон између потреба које брзо расту и могућности које се споро увећавају, и *схватања* која израстају из сиромаштва и фрустрираности због несавладивости поменутог распона” (Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, prir. Latinka Perović [Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998], 142). Виша женска школа, као и свака друга школа, била је и образовна и васпитна институција, која је „[у] остваривању свог васпитног задатка, [...] највећи значај придавала етичко-националним вредностима”, стављајући у први план идеју о уједињењу српског народа (154). У служби те идеје били су школа, књиге, новине, часописи, итд. Другим речима, доминирао је став да школа треба да васпита жену у народном духу и припреми је за улогу домаћице и мајке.

³³ Sofija Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, prir. Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998), 452.

³⁴ Феминистички и национални дискурси удруживали су се на просторима на којима су се почетком 20. века формирале нације. Тако, на пример, Чехиње у Масариковој Чешкој захтевају право на образовање и друга женска права како би могле да успешно извршавају свој највећи задатак, а то је да васпитавају децу да буду добри Чеси. За Чехиње је женски/феминистички покрет био истовремено и демократски и национални покрет. Види: Melissa Feinberg, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950* (University of Pittsburgh Press, 2006), 11-40.

1911. године до избијања Првог светског рата, када је престао да излази. Обновљен је 1918. године и излазио је до краја 1921. године. Часопис је покренула и уређивала Милица Томић (1859-1944), ћерка Светозара Милетића и Анке Милутиновић и жена Јаше Томића.³⁵ Она је уређивала и истоимени календар, који је излазио уз часопис. Важно је одмах скренути пажњу на чињеницу да је Милица Томић била једина жена-уредница у то време, зато што је у Новом Саду важила друга правна пракса. Остали женски часописи имали су за уреднике мушкарце што је био резултат закона на основу ког су жене биле лишене права да се брину о новцу и имовини или да се појављују пред судом.³⁶

У тексту о женској периодици, Слободанка Пековић објашњава да „[с]ваки говор о ‘женским’ часописима већ на самом почетку доводи саговорнике у дилему да ли се мисли на часописе за жене, оне који се издају да би жену уљуљкали у сигурности куће (без обзира на то да ли је то замак или колиба), моде, свакодневних обавеза, или на часописе које стварају жене саме за себе”.³⁷ Жене су сарађивале у оба типа часописа. Када је реч о часописима који су стварани за жене треба напоменути да се у њима неговао стереотип о женским потребама и обавезама, односно, жене су биле представљене као чуварке традиције. Међутим, С. Пековић истиче да се у „свим женским часописима [...] осећа једна врста солидарности према ономе што се у свету и Србији дешавало око женских права и захтева без обзира на уређивачку политику или идеолошку опредељеност уредништва”.³⁸

Могло би се рећи да је часопис *Жена* био женски лист општег типа, што значи да није био уско специјализован за домаћинство, моду, веру, женска

³⁵ Тесна сарадња Милице Томић прво са оцем Светозаром Милетићем и, касније, мужем Јашом Томићем снажно је утицала на њена политичка становишта и њен приступ борби за еманципацију жена. У овом раду, нажалост, неће бити прилике за детаљно бављење животом, активностима и успесима Милице Томић, која је изузетно важна фигура за женски покрет Српкиња почетком двадестог века. За детаљније податке о Милици Томић, види: Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 451-469.

³⁶ Slobodanka Peković, „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”, *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, број 11-12, 130.

³⁷ Ibid, 123.

³⁸ Ibid, 125.

занимања, омладину или нешто друго.³⁹ *Жена* је покренута с намером да се бави „свима питањима, која се односе на живот жене и на позив њезин”.⁴⁰ Лист доноси чланке различитог садржаја, о свему „што може да користи: жени у друштву, у кући, у кујни, при васпитању деце, неговању здравља, а неће изостати ни забава”.⁴¹ Слободанка Пековић скреће пажњу на значај подналова женских часописа, који обично гласи „часопис за поуку и забаву”: период о коме говоримо може се „окарактерисати и као доба народног просвећивања, побољшања образовних стандарда и економског положаја угрожених групација (углавном радника, жена и деце)”.⁴² Поред осталог, у часопису *Жена* су објављиване и приповетке, драме и поезија. Занимљиво је да се структура женских часописа (односно, њихова формална и садржајна обележја) није битно изменила до данас, а распоред прилога је најчешће изгледао овако: уводни текстови обрађивали су такозвану тему дана или месеца; затим су следили књижевни и „научни” прилози (најчешће из области здравља и хигијене), савети, рецепти, мода.⁴³ Уредништво *Жене* нагласило је да ће се првенствено бавити женама-Српкињама: „*Жена* ће имати поглавито на уму нашу српску кућу и наше српске друштвене прилике, али ће се трудити, да упозна своју публику и са напретком других народа”.⁴⁴ Часопис *Жена* није заговарао одбацивање свих постојећих навика и обичаја, пошто Милица Томић није била феминисткиња у радикалном смислу те речи, напротив, она је желела да „задржи

³⁹ Неда Тодоровић-Узелац сматра да се „женска” штампа дели на старију, класичну „женску” штампу и феминистичка, борбена гласила. Класични „женски” лист доноси низ упутстава женама „како да живе, како да се понашају, како да буду успешне супруге, мајке и домаћице” (Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti* [Beograd: Naučna knjiga, 1987], 19). Према Н. Тодоровић-Узелац, први такав часопис је енглески *The Ladies Mercury*, из 1693. године. Феминистичка, борбена гласила настајала су скоро век касније у односу на „женске” листове, била су више информативног и политичког садржаја, са јасним фокусом на борбу за женска права. Међу тим часописима треба издвојити *La Fronde*, из 1897. године, први дневни лист који су стварале искључиво жене. Сматра се да је подела „женске” штампе на ове две подврсте још увек актуелна, као и да до мешања садржаја класичне „женске” и феминистичке штампе долази у првој трећини двадесетог века. Могло би се рећи да је таква мешавина садржаја присутна у часопису *Жена*.

⁴⁰ *Жена*, 1912, 1, 780.

⁴¹ Ibid.

⁴² Slobodanka Peković, „Ženski časopisi...”, 127.

⁴³ Према С. Пековић, одржавање веома сличне структуре женских часописа током дугог временског периода сведочи о „истрајности стереотипа са којим се увек сусрећемо када се појави реч женски, жена” (135).

⁴⁴ *Жена*, 1912, 1, 780.

основне вредности патријархалног друштва, видећи у њима – трајне људске вредности”.⁴⁵ Зато не треба да чуди што су брак, материнство и српска национална идеја били стални елементи борбе за еманципацију жена унутар часописа *Жена*.

Часопис *Жена*: анализа

Култура женствености

Текст „Крајња цел жене” Јаше Томића један је од репрезентативних прилога на тему еманципације жена који се појавио у овом часопису. У том тексту Јаша Томић описује разговор о могућој насловници календара *Жена* за 1912. годину, који се водио између њега и четири жене. Томићев предлог да се на насловној страни прикаже жена која излази из провалије уз помоћ мушкарца који јој пружа руку изазвао је снажно негодовање међу његовим саговорницама. Чини се да се у оквиру ове расправе формулишу два супротстављена становишта, која би се, уз извесне оgrade, могла описати као релациони феминизам, чији је заговорник Јаша Томић и индивидуалистички феминизам, који заступа једна од учесница расправе. Неслагање између два саговорника најоштрије је када се говори о материнству. Док анонимна саговорница тврди да мушкарци хоће „савремене, модерне дадиље, али ипак хоћете да вам жена остане и надаље дадиља”, Јаша Томић сматра да „[и]ма неких граница, које је природа одредила, а противу тога би се најобразованији људи и најобразованије жене узалуд борили”.⁴⁶ Он још додаје да жене треба да се образују и раде да не би ступале у брак искључиво ради материјалне добити, то јест, егзистенцијалне сигурности. Саговорница свој одговор на Томићево излагање о браку, равноправности и економској самосталности жене формулише у облику питања: „И то је све, господине, чиме оправдавате нашу борбу за ослобођењем из данашњег положаја?”⁴⁷

Упркос томе што наводи разна права која жени припадају, Јаша Томић ипак истиче да, без обзира на развитак човечанства, жена треба да делује у одређеном кругу који јој је природа доделила; она тај круг може да прошири, али не и да напусти. Наравно, круг о коме је реч чине породица и дом. Након те његове изјаве

⁴⁵ Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 467.

⁴⁶ *Жена*, 1911, 5, 296.

⁴⁷ Ibid, 301.

следи сукоб око значења народне изреке „Не стоји кућа на земљи, него на жени”, која је била мото часописа *Жена*. Саговорница овај мото разуме као назадно начело које служи да се жена смести у приватну сферу, односно, кућу. Јаша Томић, међутим, сматра да је кућа темељ друштва и државе, те да жена која носи кућу на плећима има велику одговорност. Наравно, овде је кључно то што Јаша Томић за темељ друштва и државе поставља кућу, односно породицу, уместо појединца. Његова саговорница инсистира на томе да управо дужности и обавезе које жена има у кући онемогућавају њено јавно деловање и ангажман у друштву. Упркос свим примедбама, Јаша Томић окончава расправу о женским правима, то јест, циљу женске борбе на следећи начин:

У вашем часопису биће погрешака, и мора их бити, јер је женско питање једно од најтежих питања. Али у једном не смете грешити. Не смете грешити у ономе, што је ван сваке сумње: Жена треба да остане жена. Ако не нас ради, а оно деце ради. Та деца имају безусловно права да имају оца и матер, а не – два оца. Најглавнија је цел жене, да остане жена. Образована, равноправна, али жена. Што год иде против тога, и нема пред очима ту цел, не треба да истичете. Са оним другим ћемо већ лакше.⁴⁸

Било би занимљиво показати да су супротне позиције које се заузимају у овом тексту део скривене стратегије. У том случају, јаке ставове Јаше Томића могли бисмо да тумачимо као нужна средства која служе да се отвори простор за исказивање другачијих, у ондашњем српском друштву теже прихватљивих ставова о жени као равноправној грађанки, чији пол/род није од значаја за захтевање једнаких права. Другим речима, могли бисмо претпоставити да је аутору текста било јасно да глас који сматра да жена не мора да буде првенствено мајка и домаћица може да се чује само ако је надјачан. Међутим, имајући у виду Томићеве политичке ставове, сва је прилика да ипак није реч о скривеној стратегији. Било како било, треба рећи да овај текст Јаше Томића сведочи да је у часопису *Жена*, упркос доминатној уредничкој политици по којој је жена, иако образована, ипак отелотворење традиционалних патријархалних вредности (то јест, на првом месту

⁴⁸ Ibid, 306.

домаћица, супруга, мајка), постојао простор за другачије разумевање жене и њене улоге у друштву, те је утолико могуће говорити и о еманципаторском потенцијалу.

И сарадници и сараднице часописа често су користили аргументацију какву смо видели у тексту „Крајња цел жене”. Другим речима, неговала се својеврсна култура *женствености* која жени додељује улогу у друштву на основу ‘природних’ разлика. Та култура женствености, утемељена на идеји релационог феминизма о полној разлици, читује се и у коментарима о женским покретима и борби „женскиња” за њихова права у другим земљама, а посебно у Енглеској. Рецимо, у тексту „Шта се догађа у Енглеској због женског права гласа?” наилазимо на покушај да се објасни и оправда „поступак женскиња, који се не слаже с њиховом природом”.⁴⁹ Реч је о насиљу којем су прибегле жене на улицама Енглеске. У извештају са светског конгреса жена за женско право гласа одржаног у Будимпешти 1913. године наводи се да је председница конгреса, Американка Кери Чепмен Кат (Carrie Chapman Catt, 1859-1947) морала јавно да заузме став према женама у Енглеској и њиховим начинима борбе за право гласа. Председница конгреса изјавила је да конгрес не жели да се изјашњава ни повољно ни неповољно о том питању, али да свакако жели да скрене пажњу на то да се „мушкима кад су се борили за своје право гласа, никада није пребацивало то што се служе револуцијама и револтама”.⁵⁰

Насупрот томе, у тексту „Борба женскиња за равноправност и Српкиње” Вукица М. Алексијевића оштро осуђује средства и начине борбе које Енглескиње користе у борби за право гласа. Према уверењу ове ауторке:

Тај и такав начин борбе, така средства у борби, па да јој је сврха како племенита и узвишена, не може се одобрити. [...] Као што не доликује жени сабља, чизме с мамузама, тако јој не доликује ни грубост. [...] Жена која изгуби нежност, чедност, те управо женске одлике, та и није више жена и не може да тражи, да се има обзира према њој као жени. Таком борбом жене не само да не користе својој ствари, него јој и управо шкоде. Ето то је једна крајност, која је за осуду.⁵¹

⁴⁹ *Жена*, 1913, 2, 113-116.

⁵⁰ *Жена*, 1913, 6, 357.

⁵¹ *Ibid*, 341.

Вукица М. Алексијевића сматра да је позив жене-Српкиње у првом реду у *породици*, где је „најпотпунији, најлепши, *па ту треба и да остане*”; пошто заснује породицу, жена треба да се прихвати своје улоге домаћице, а бригу о кући не треба да види као своју дужност, већ као свој позив; као „мужевљев друг” она утиче на свог мужа, па онда „*и не излазећи из породична круга може да утиче преко свога мужа и на развој друштвености*”; последња, али не и најмање важна улога жене јесте *васпитање деце*.⁵²

Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет.

За тумачење примера који следе биће од користи увиди Нире Јувал-Дејвис у вези са начинима на које жене учествују у формирању нација. Израелска теоретичарка наглашава да је у етничким и националистичким дискурсима централна репродуктивна улога жена. Што се тиче везе између културне репродукције и родних односа унутар националних заједница, жене су „и индивидуално и колективно, постављене као симболичке носитељице идентитета и части колективитета” због чега се од њих захтева да носе „бреме представништва”.⁵³ Иако жене најчешће симболишу „јединство колективитета, част и *raison d'être* специфичних националних и етничких пројеката”, оне су најчешће „искључене из колективног ‘ми’ политичке заједнице и остају у положају објекта, а не субјекта”.⁵⁴ Када објашњава однос политика рода и грађанског статуса, Нира Јувал-Дејвис истиче јаку везу између приватне и јавне сфере: односи које држава регулише унутар приватне сфере (на пример, брак, развод, заједничка имовина) директно утичу на грађански статус жена у јавној сфери.⁵⁵ Нира Јувал-Дејвис наглашава двојаку природу женског грађанског

⁵² Ibid, 345-346.

⁵³ Nira Yuval-Davis, *Rod i...*, 64.

⁵⁴ Ibid, 66.

⁵⁵ Ова тврдња подсећа нас на аргумент Вирџиније Вулф из *Три гвинеје*: и у приватној и у јавној сфери заступљена су слична тлачења и дискриминација жена. Такође, видели смо да су крајем деветнаестог и почетком двадесетог века различити закони о браку, разводу и, нарочито, личној/заједничкој имовини пресудно утицали на (различит) положај Српкиња на простору јужне Угарске и у Кнежевини Србији.

статуса: „на једној су страни [жене] грађани као и други, а на другој увијек постоје правила, прописи и политике који се односе само на њих”.⁵⁶

Дискурс о жени као првенствено доброј супрузи, домаћици и мајци, а самим тим и доброј Српкињи, јавља се и када је реч о образовању. Ако се има у виду целокупна делатност Милице Ј. Томић, њена истрајност у борби за еманципацију жена и изузетан друштвени ангажман, онда аргументација у њеном тексту „Наше више девојачке школе” бар наизглед изненађује и захтева да се пажљивије размотри. У том тексту, Милица Томић на следећи начин апелује на српски народни црквени сабор који је одлучио да укине финансијску помоћ вишим девојачким школама:

[...] ми Српкиње немамо ни једнога завода, у коме би смо се просвећивале и за српске матере одгајале, да би се достојне свога народа показале.⁵⁷

Уредница *Жене* формулише захтев који Српкиње постављају својој браћи Србима:

Да нам оснују вишу српску школу, у којој ћемо се одгајати за просвећене и добре српске матере, па да им одгајамо и добре синове. То је сва еманципација, коју од вас захтевамо!⁵⁸

И даље:

Од вишег образовања женског пола зависи не само домаћа породична срећа, него и напредак самога народа. Женској је позив, да буде у породици добра супруга, мати и домаћица, – а у друштву и народу да очува и негује свест народности, родољубље, човечност, добре нарави и добре народне обичаје!⁵⁹

Ови цитати откривају апропријацију свих оних стереотипа који се обично јављају када се спомене реч жена, нарочито у изразито традиционалним и патријархалним друштвима. Ослањајући се на наведене тезе Нире Јувал-Дејвис,

⁵⁶ Nira Yuval-Davis, *Rod i...*, 38.

⁵⁷ *Жена*, 1911, 6, 368.

⁵⁸ *Ibid*, 369-370.

⁵⁹ *Ibid*, 370.

можемо идентификовати све три димензије националног пројекта у тексту Милице Томић. Жена треба да брине о кући, рађа и васпитава добре српске синове.⁶⁰ Жена право на образовање не захтева зато што јој оно – као особи – напросто припада већ да би била боља мајка и Српкиња. У обе сфере, и у приватној и у јавној, жена је чуварка и преноситељка (народне) традиције. Утицај националних дискурса на формирање феминистичке свести код Српкиња био је, без сумње, снажан, а борба за еманципацију жена у традиционалном и патријархалном српском друштву свакако је имала највише изгледа за успех уколико је била смештена под окриље национално-ослободилачког покрета. Утолико је реално претпоставити да су неке жене, чак и када нису делиле занос који прати процес формирања младе нације, сматрале да је достизање равноправности једино могуће уз помоћ стратегија које се служе националним дискурсом. Штавише, можда је Милица Томић, као и неке њене сараднице, веровала да су оправдања и изговори нужни да би се задобила једнака права, али да једном стечена права гарантују заузимање нових, равноправни(ји)х позиција са којих се онда другачије разговара. Сасвим је друго питање какве су биле последице таквог става и да ли је, историјски гледано, употреба колективистичке матрице за остварење равноправности била пожељан избор.

Међутим, треба рећи да су се повремено појављивали и текстови у којима се, уз ослањање на родно неутралан образац, заговарала теза о једнаким правима жена. Рецимо, Д. Лацковић у тексту „Циљ и задатак женског покрета” каже следеће:

Признајемо ли ми жену равноправну с мужем, кад се говори о дужностима – морамо је признати и у правима. И наша ће се сва доцнија поколења чудити, како је било могуће толико ратовати за ствар таку природну и оправдану. [...] Жене немају понизно молити. Сасвим је оправдано, када захтевају правду.⁶¹

⁶⁰ Зашто синове? Један одговор би био да су синови били корисни(ји) будући чланови друштва пошто су као ратници/војници могли да учествују у национално-ослободилачкој борби; други, мање вероватан одговор био би да Милица Томић алудира на неповољан положај жена у друштву, сматрајући да је за девојчицу боље да се у таквом друштву не роди.

⁶¹ *Жена*, 1912, 9, 541.

Прилози о потреби за образованом српском женом, чије ће образовање допринети напретку целог народа, тако што ће жене неговати и преносити ‘изворну’ српску традицију и вредности, како у приватној тако и у јавној сфери, били су чести у часопису *Жена*. У тексту „Проблем еманципације женскиње” Војислав Михалцић тврди да је образовање жена неопходно да би се очувала српска породица пошто „[о]бичаји српски и сва обележја српског духа, – којима је колевка баш српска породица – почињу губити своје меко гњездо и уступају полако места своја обичајима и духу западном”.⁶²

На сличну аргументацију наилазимо и у тексту Мите Клицина под називом „Жена и народно просвећивање”:

Нашу народну књижевност, то бисер благо наше, очувале су у главном српске матере на породичном огњишту. Љубав према Српству, одушевљење за све што је српско, унеле су у подмладак матере. Њима треба Српство у првом реду да захвали свој опстанак.⁶³

И даље, из пера госпође Делфе Ивана Иванића:

Да, мајка мора сама својим рукама створити од свога детета у првом реду *доброг човека, а затим ваљаног сина свога народа*. [...] Мати треба да му прочитава и препричава наше народно благо, нашу народну поезију, она да га уведе у духовни свет, она да га упозна са српском књигом и српском културом.⁶⁴

И, коначно, занимљива градација коју налазимо у тексту „Слава и хвала жени!” Милета Липовца:

⁶² *Жена*, 1911, 9, 562.

⁶³ *Жена*, 1911, 11, 652.

⁶⁴ *Жена*, 1912, 5, 268.

Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет. Прва је реч велика, друга је значајна, а трећа је света. [...] Образована жена је разумна домаћица, верна љуба и нежна мајка.⁶⁵

На основу ових примера уочава се мешање две улоге које жена има у друштву: с једне стране, она треба да рађа и васпитава децу (то је њена биолошка/репродуктивна улога); с друге стране, она преноси одређену традицију и културу, бранећи на тај начин оно што је 'наше' од негативних 'страних' утицаја (то је женска улога у културној репродукцији). Како је већ наглашено у литератури, однос према женама у патријархалним културама је двојак: „жена нема друштвеног утицаја, али као добра мајка и супруга, стуб породице, она ужива велики углед”.⁶⁶ Међу Србима се првенствено неговао култ жене мајке, а женски утицај у друштву био је посредан и постојао је у оквиру институције брака.⁶⁷ Уколико одемо корак даље у тумачењу, онда можемо да заједно са Керол Пејтмен тврдимо следеће: ако је ултимативна дужност грађана (мушкараца) била да дају живот за своју земљу, онда је ултимативна политичка дужност жена било мајчинство, то јест, да рађају децу за потребе државе и, ако треба, да дају живот испуњавајући ту дужност. Због свега тога, мајчинство је увек било у средишту националних политика и програма.

Закључак

Смисао испитивања различитих дискурса везаних за еманципацију жена, њихово образовање и, уопште, „женска права” у часопису *Жена* – али и у осталим женским часописима с почетка двадесетог века – не исцрпљује се у пуком архивском раду који открива многе занимљиве, премда често заборављене ауторке и њихове текстове.

Истраживање организовања и деловања женског покрета Српкиња у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века свој смисао једним делом проналази и у релевантности закључака за тренутни или будући друштвено-политички контекст. Поновимо још једном важну тезу Карен Офен: историјско

⁶⁵ *Жена*, 1912, 2, 95-96.

⁶⁶ Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 451.

⁶⁷ Ibid, 452.

разумевање и дефиниција феминизма кључни су како за садашњи тако и за његов будући политички ангажман.

Другим речима, опис и анализа самих почетака организовања жена представљају битне елементе за успостављање, али и разумевање традиције феминистичког покрета у Србији. Начини и средства борбе за којима су жене тада посезале говоре нам нешто и о ангажману жена у каснијем периоду. Како смо видели, захтеви жена с почетка двадесетог века пресудно су обележени тиме што су били формулисани под окриљем народно-ослободилачког покрета, у тренутку када се формирала нација. Отуда не изненађује што су женска права и национални интерес ишли руку подруку. Разуме се, женска права су тада била представљена као групна права (права жена, то јест, Српкиња), а не појединачна права (то јест, права индивидуе која је, у правном смислу, родно неутрална).

У току једног века, колико је прошло од покретања часописа *Жена*, променило се много тога. Међутим, стратегије, то јест, начини на које се упућује захтев за једнака (грађанска) права и данас су сличне: захтев се увек тиче или појединачних или групних права. У том смислу, било би занимљиво испитати на које су начине жене у Србији наставиле борбу за своја права; да ли су захтевале бољи положај уз помоћ већ опробане колективистичке матрице или не; да ли су и како честе промене политичких режима утицале на избор средстава у борби за женска права; када и под којим условима је женски покрет ‘изродио’ *женске студије* и како су оне ушле у ‘мушке’ институције. То су само нека од питања и проблема којима је лакше приступити ако се у обзир узму знања и искуства жена попут Милице Томић. Уз то, треба имати у виду и чињеницу да жене нису једина група у друштву која се борила – и још увек се бори – за једнака права. Већина маргинализованих група – националних, сексуалних, верских мањина, људи са инвалидитетом, итд. – бори се за једнак третман у друштву. Њихови захтеви се такође тичу појединачних и/или групних права. Из тога закључујемо да се однос грађанских права и *разлике* не тиче само категорије рода, међутим, искуства и закључци женског покрета могу нам бити од користи – и у теорији и у пракси – и када су друге категорије у питању.

Литература:

- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta” i Žene u crnom, 1996.
- Božić, Sofija. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 451-469.
- Draškić, Marija, Popović-Obradović, Olga. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 11-25.
- Feinberg, Melissa. *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. University of Pittsburgh Press, 2006.
- Offen, Karen. “Defining feminism: a comparative historical approach”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 62-81.
- Pateman, Carole. “Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 14-27.
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, broj 11-12, 123-137.
- Perović, Latinka. „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 141-161.

- Rich, Adrienne. "Notes toward a Politics of Location". U *Blood, Bread and Poetry*. New York & London: W. W. Norton, 1984, 210-231.
- Ruso, Žan Žak. *Emil, Sofija ili žena*. S francuskog preveo Dušan Tamindžić. Valjevo-Beograd, 1990.
- Столић, Ана. Предговор у *Улога жене: феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић. Прир. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006, 9-36.
- Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.
- Vulf, Virdžinija. *Tri gvineje*. S engleskog prevela Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2000.
- Weiner, Gabi. *Feminisms in Education: An Introduction*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press, 1998 [1994].
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. S engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.
- Жена* (1911-1921), уредница Милица Ј. Томић. Цитирани текстови налазе се у бројевима који су излазили од 1911. до 1914. године.

Ana Kolarić

Faculty of Philology, University of Belgrade

**“Woman, Housewife, Mother. Entire universe is based on those three words”:
Analysis of the Women’s Journal *Žena / Woman* (1911-1921)**

The nineteenth century in Europe was marked by the strong women’s movement which was focused on women’s suffrage and political equality. Although most of the movement’s participants and supporters shared the same main goals, their priorities varied among countries, nations and communities. As participants in the national liberation movement, Serbian women believed that their emancipation and achievement of political equality were in the national interest. In other words, Serbian women thought that as educated women they were better-equipped for all tasks that were assigned to them, especially for their maternal role. For Serbian women, feminism was a national project as well. Using as a reference point several classic works of feminist scholarship, this essay explored various discourses related to the women’s emancipation, “women’s question” and “women’s rights” as they were represented in the women’s journal *Žena / Woman*. By so doing, the essay tried to show how certain historical and geopolitical contexts affect women’s struggle for equal political rights. Moreover, it emphasized the importance of archival research for establishing and better understanding of the history of Serbian feminist movement.

Key words: emancipation of women, “relational” and “individualist” feminism, nation formation, women’s magazines.

Библиографија радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371 – 1443)¹

Ова библиографија обухвата чланке, студије и књиге које су посвећене значајној личности српске културе петнаестог века – владарки и књижевници Јелени Балшић. Унети су и романи, драме и други ненаучни списи који се баве њеним животом. Забележена су и издања њених дела – писама, уговора с Венецијом, ктиторског натписа и тестамена. Узети су у обзир и текстови у којима се она само помиње. Редослед је хронолошки.

Кључне речи: Библиографија, Србија, петнаести век, владарка, писма

1. KUKULJEVIĆ Sakcinski, Ivan

Izvadci listinah i poveljah bosanskih / I. [Ivan] K. [Kukuljević] S. [Sakcinski] // Arkiv za povēstnicu jugoslavensku. Knj. 2. – Zagreb : Izdano troškom društva za jugoslavensku povēstnicu i starine, 1852. – 469 str.

2. ПУЦИЋ, Медо

Споменици Србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием. Књ. 1 / Медо Пуцић. – Београд : књигопечатња Княжества србског, 1858. – 178 стр; Књ. 2. – Београд : Књигопечатња Княжества србског, 1862. – 178 стр.

3. MONUMENTA Serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii / edidit Fr. Miklosich. – Vienna : apud Gulielmum Braumüller, 1858. – 580 str.

4. МАКУШЕВ, Викентиј Васил'евич

Прилози к српској историји XIV и XV века / В. [Викентиј] В. [Васил'евич] Макушев // Гласник Српског ученог друштва. – Књ. 32 (1871), стр. 164–208.

5. LJUBIĆ, Sime

Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke republike / skupio Sime Ljubić, knjiga 5, od godine 1403 do 1409. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1875. – 353 str.

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915.*

6. НОВАКОВИЋ, Стојан

Примери књижевности и језика старог и српско-словенског / Стојан Новаковић. – Београд : Издање државне штампарије, 1877. – 593 стр.

7. МИЈАТОВИЋ, Чедомил

Балшићи. Генеалогска студија / Чедомил Мијатовић // Гласник Српског ученог друштва. (Београд). – 66, (1886), стр. 149–227.

8. АНОНИМ

Записник о приступној беседи Ч. Мијатовића "Госпођа Јела Балшићка" / Аноним // Годишњак Српске краљевске академије (Београд). – 1 (1887), стр. 131–134.

9. НОВАКОВИЋ, Стојан

Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову / Стојан Новаковић. – Београд : издање Чупићеве задужбине XXXIII, 1893. – 397 стр.

10. СТРАТИМИРОВИЋ, Ђорђе

О прошлости и неимарству Боке Которске/ Ђорђе Стратимировић // Споменик Српске краљевске академије (Београд). – 28 (1895), стр. 1–40.

11. МИЈАТОВИЋ, Чедомил

Госпођа Јела Балшићка кћи кнеза Лазара. Историјска слика / Чедомил Мијатовић // Српски преглед. – 1, (15. јануар 1895), стр. 15–21; 2 (31. јануар 1895), стр. 49–55; 3 (15. фебруар 1895), стр. 82–87.

12. РАДОНИЋ, Јован

G. Gelcich, La Zedda e la dinastia dei Balšidi, Spalato 1899 / Јован Радонић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – ССII/ССIII, 2/3 (1900), стр. 340–341.

13. СТАРИ српски записи и натписи. Књ. 1 / скупио и средио Љуб. [Љубомир]

Стојановић. – Београд : Штампано у државној штампарији Краљевини Србије, 1902. – (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Одељење 1, Споменици на српском језику; Књига 1 / Српска краљевска академија). – стр. 480.

14. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје

Борба о наследство Баошино (1421–1426. год.) / Станоје Станојевић. – Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1902. – 79 стр.

15. ТОМИЋ, Светозар

Хилендарска завеса деспотице Еуфимије / Светозар Томић // Нова искра (Београд). – 10, 5 (1911), стр. 147–148.

16. КОСТИЋ, Драгутин

Тајно писање у јужнословенским ћирилским споменицима / Драгутин Костић // Глас Српске краљевске академије (Београд). – ХСII, 54 (1913), стр. 1–62.

17. МАРКОВИЋ, Василије

Православно монаштво и манастири у средњевијековној Србији / Василије Марковић. – Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1920. – 158 стр. (друго преснимљено издање Горњи Милановац : ЛИО. – 2002).

18. КОСТИЋ, Драгутин

Да ли се сачувало што од Савине Службе и Похвале Св. Симеону? / Драгутин Костић // Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу, поводом 25-годишњице његова научног рада посвећују његови пријатељи и ученици. – Београд, 1921. – стр. 158–164.

19. ЋОРОВИЋ, Владимир

Проучавање старе српске књижевности / Владимир Ћоровић // Просветни гласник (Београд). – 39, 3–4 (1922), стр. 208–219.

20. ШОБАЈИЋ, Петар

Бјелопавловићи и Пјешивци племена у црногорским брдима / Петар Шобајић // Српски етнографски зборник. Прво одељење. Насеља и становништво (Београд). – 15 (1923), стр. 153–336.

21. КОСТИЋ, Драгутин

О писцу и делу / Д. [Драгутин] Костић // Житије и жизан Светога Симеона. Стара књига наша. Књ. 1. Живот Немањин / Краљ Стефан Првовенчани. – Београд, 1923. – стр. 5–8. (текст прештампан: Житије светог Симеона / Свети Сава, Стефан Првовенчани ; превео Драгутин Костић; приредио Томислав Јовановић. – Крагујевац, 1997. – 88 стр.)

22. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје

Студије о српској дипломатици. XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет / Станоје Станојевић // Глас Српске краљевске академије (Ср. Карловци). – 106, 61, (1923), стр. 50–96.

23. ЋОРОВИЋ, Владимир

Сандаљ Хранић у Дубровнику 1426 / Владимир Ћоровић // Браство (Нови Сад). – 17 (1923), стр. 102–107.

24. ПОПОВИЋ, Павле

Старе српске биографије и њихова издања (библиографска студија) / Павле Поповић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд). – ISSN 0350-6673. – 5, 1–2 (1925), стр. 226–233.

25. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје

Кад је Првовенчани завршио Немањино житије? / Станоје Станојевић // Глас Српске краљевске академије (Београд). – 76, 69 (1927), стр. 85–89.

26. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје

Студије о српској дипломатици. XVII. Датирање / Станоје Станојевић // Глас Српске краљевске академије (Београд). – 132, 70, (1928), стр. 27–57.

27. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир

Старе српске повеље и писма, књига 1. Дубровник и суседи његови, први део / Љубомир Стојановић. – Београд-Сремски Карловци : Српска краљевска академија, 1929. – 644 стр.

28. МИЈАТОВИЋ, Чедомиљ

Кнегиња Јелена Балшићка кћи кнеза Лазара Косовског / Чедомиљ Мијатовић. – Београд, 1932. (друго издање Београд : Пешић и синови 1997. – 86 стр.).

29. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Стеван М.

Поклоничка путовања хришћанским светињама као суштина и израз покајања нашег / Стеван М. Димитријевић // Покајни народ (Београд). – 3–5 (1933), стр. 46.

30. ПУРКОВИЋ, Миодраг Ал.

Прилози српској историји : Оливера Лазаревићева / Миодраг Ал. Пурковић // Гласник Скопског научног друштва (Скопље). – 15 (1935). – стр. 367–369.

31. ЋОРОВИЋ, Владимир

Жене и књижевност у средњовековној Србији / Владимир Ћоровић // Вардар. – 4, 497 (1935), стр. 1–2.

32. ЋОРОВИЋ, Владимир

Међусобни одношај биографија Стефана Немање / Владимир Ћоровић // Светосавски зборник. Књига 1. Расправе. – Београд : Посебна издања Српске краљевске академије, књ. CXIV. Друштвени и историјски списи, књ. 47, 1936, стр. 1–40.

33. ЋОРОВИЋ, Владимир

Житије Стевана Немање од Стевана Првовенчаног / Владимир Ћоровић // Светосавски зборник. Књига 2. Извори. – Београд : Посебна издања Српске краљевске академије, књ. CXXXV. Друштвени и историјски списи, књ. 50, 1938 (1939), 1–76 стр.

34. JEREMIĆ, Risto – TADIĆ, Jorjo

Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II / Risto Jeremić–Jorjo Tadić. – Beograd, 1939. – 240 str.

35. TADIĆ, Jorjo

Promet putnika u starom Dubrovniku / Jorjo Tadić. – Dubrovnik : Turistički savez, 1939. – 335 str.

36. ЧРЕМОШНИК, Грегор

Оригинални документи јужно-словенских владара у млетачком архиву: 2. Уговор Јелене Балшић-Косаче и Балше III Балшића са Млецима од 27. X 1409 / Грегор Чремошник // Споменик Српске краљевске академије (Београд). – 93 (1940), стр. 121–132.

37. ЋОРОВИЋ, Владимир

Историја Босне : прва књига / Владимир Ћоровић. – Београд : Српска краљевска академија, 1940. – 658 стр.

38. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара / Ђорђе Сп. Радојичић // Гласник Скопског научног друштва (Скопље). – 21, 12 (1940), стр. 33–81.

39. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Српски књижевници од средине XIV до почетка XVII века / Ђорђе Сп. Радојичић // Српски књижевни гласник (Београд). – ISSN 0354-2769. – 62, 4 (1941), стр. 279–284. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић, Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци, Београд : Југоисток, 1942. – 104 стр.).

40. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

„Божанствена словеса“. Српкиње које су многе књиге изучиле“ / Ђорђе Сп. Радојичић // Ново време, (Београд). – 2, 284 (1942), стр. 7.

41. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Културни напори средњовековних жена / Ђорђе Сп. Радојичић // Наша борба (Београд). – 2, 31 (1942), стр. 12.

42. ТОМИЋ, Светозар

О Горичком рукописном зборнику из 1442. године / Светозар Томић // Гласник Српске академије наука (Београд). – 1, 1–2 (1949), стр. 181.

43. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р.

Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа / Владимир Р. Петковић. – Београд : Научна књига, 1950. – 1258 стр.

44. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина / Ђорђе Сп. Радојичић // Историјски часопис Српске академије наука (Београд). – II (1951), стр. 328–346.

45. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Предавања из југословенске историје. Феудално доба (Хрватска од 1102. до 1526.) / Ђорђе Сп. Радојичић // рукопис, Београд (1950-1952?), стр. 333-335. (рукопис се чува у пишевом легату у семинару Одсека за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду).

46. РАДОЈИЧИЋ, Никола

Две истојерне преписке из XV века, једна српска и једна византиска / Никола Радојичић // Гласник Српске академије наука (Београд). – 4, 1 (1952), стр. 177–178.

47. КОВАЧЕВИЋ, Јован

Средњовековна ношња балканских Словена : студија из историје средњовековне културе Балкана / Јован Ковачевић. – Београд : Научна књига, 1953. – 361 стр.

48. МАРКОВИЋ, Мирослав

Notula de manuscriptis / Мирослав Марковић // Историски часопис Српске академије наука (Београд). – 4 (1954), стр. 259–262.

49. RADOJČIĆ, Đorđe Sp.

Balšić Jelena / Đorđe Sp. Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 1, A–Bosk. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – str. 326.

50. СТЕПЧЕВИЋ И. – КОВИЈАНИЋ, Р.

Хранићи-Косаче у которским споменицима / И. Степчевић – Р. Ковијанић // Историски часопис Српске академије наука (Београд). – 5 (1955), стр. 311–321.

51. ШОЋ, Петар

Јелена Балшић, књегиња, монахиња, друга српска књижевница / Петар Шоћ // Весник (Београд). – 8, 159 (1956), стр. 3–4.

52. ПУРКОВИЋ, Миодраг Ал.

Кћери кнеза Лазара. Историска студија / Миодраг Ал. Пурковић. – Мелбурн : Српска мисао, 1957. – 112 стр.

53. КОВИЈАНИЋ, Р – СТЕПЧЕВИЋ, И.

Културни живот старог Котора (XIV–XVII вијек). Књига 1 / Р. Ковијанић–И. Степчевић. – Цетиње : Историски институт НР Црне Горе, 1957. – 208 стр.

54. RADOJIČIĆ, Đorđe Sp.

Otpisanije bogoljubno. O smernoj Jeleni i njenom „Otpisaniju bogoljubnom“, Delo, (Beograd). – ISSN 0011-7935. – IV, sv. 4 (1958), 587–594. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Развојни лук старе српске књижевности. – Нови Сад : Матица српска, 1962. – 309 стр.).

55. [РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп]

Како се Бејрут помиње у старој српској књижевности / Ђорђе Сп. Радојичић // Политика (Београд). – 55, 16213 (2. август) (1958), стр. 10. (у рубрици Да ли знате?). (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Културно благо. Да ли знате, приредила Светлана Томин. – Нови Сад : Платонеум, 2006. – 350 стр.).

56. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Шта је жена. Из старог српског рукописа XV века / Ђорђе Сп. Радојичић // Дневник (Нови Сад). – 16, 4259 (1958), стр. 11. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба. – Нови Сад : Матица српска, 1967. – 383 стр.).

57. ĐURIĆ, Vojislav J.

Beška / Vojislav J. Đurić // Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1, A–Ćus. – Zagreb, 1959. – str. 357.

58. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Три Византинца – стари српски књижевници XV века / Ђорђе Сп. Радојичић // Гласник Српске академије наука (Београд). – 11, 1 (1959), стр. 93–94. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Творци и дела старе српске књижевности. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр.).

59. GRMEK, M. D.

Les sciences dans les manuscrits slaves orientaux du Moyen age / M. D. Grmek // Histoire des sciences. Serie D. Les Conférences du Palais de la Découverte, N 66. – Paris, 1959, str. 21.

60. RADOJIČIĆ, Đorđe Sp.

Drei Byzantiner, alt-serbische Schriftsteller des 15. Jahrhunderts, Akten des XI Internationalen Byzantinisten Kongresses, 1958, München, 1960, 504–507. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Творци и дела старе српске књижевности. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр.).

61. КОВАЧЕВИЋ, Божидар

Наша стара књижевност у јасној светлости / Божидар Ковачевић // Књижевност (Београд). – 31, 10 (1960), стр. 346–351.

62. ANTOLOGIJA stare srpske književnosti (XI–XVIII veka) / izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića. – Beograd : Nolit, 1960. – 373 str.

63. JANKOVIĆ, Nenad

Astronomske minijature / Nenad Janković: – Beograd : Naučna knjiga, 1961. – 231 str.

64. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

О натпису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним утицајима Запада и Истока у Дукљи / Ђорђе Сп. Радојичић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – 389, 6 (1962), стр. 562–568. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Творци и дела старе српске књижевности. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр.).

65. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

Немања и његови синови Стефан и Сава, творци српске феудалне државе / Ђорђе Сп. Радојичић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – 390, 2–3 (1962), стр. 208–215. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Творци и дела старе српске књижевности. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр.).

66. RADOJIČIĆ, Đorđe Sp.

„Uzdisanje“ pisaca i prepisivača u staroj srpskoj književnosti / Đorđe Sp. Radojičić // Književne novine (Beograd). – ISSN 0023-2416. – 14, 174 (1962), str. 2. (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић / Творци и дела старе српске књижевности. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр.).

67. КОВАЧЕВИЋ, Б.

„Збирка рукописа и старих штампаних књига“ у Српској академији наука и уметности у Београду / Б. Ковачевић // Гласник Српске академије наука и уметности, (Београд). – 14, 1 (1962), стр. 80–86.

68. МАРТИНОВИЋ, Н.

Трагом једне Његошеве пјесме / Н. Мартиновић // Гласник Етнографског музеја на Цетињу (Цетиње). – COBISS.SR-ID 48811527. – 3 (1963), стр. 357–369.

69. ПРЕДЊЕГОШЕВСКО доба / приредили Н. С. Мартиновић, Р. Ковијанић, С. Мијушковић, Ч. Вуковић. – Титоград : Графички завод, 1963. – 550 стр.
70. ПАВЛОВИЋ, Леонтије
Култови лица код Срба и Македонаца : Историјско-етнографска расправа / Леонтије Павловић. – Смедерево : Народни музеј, 1965. – 354 стр.
71. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Једна сликарска школа из II пол. XV века / Светозар Радојчић // Зборник Матице српске за ликовне уметности (Нови Сад). – ISSN 0352-6844. – 1 (1965), стр. 67–104.
72. СТАРА српска књижевност. Библиотека Српска књижевност у сто књига. Књ. 2 / приредио Драгољуб Павловић. – Нови Сад : Матица Српска, Београд : Српска књижевна задруга, 1966, 397 стр. (текст прештампан: СТАРА српска књижевност књига III / избор и редакција Драгољуб Павловић. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска књижевна задруга, 1970. – 453 стр.).
73. RADOJIČIĆ, Đorđe Sp.
Jugoslovenski ćirilčki rukopisi/Đorđe Sp. Radojičić // Život (Sarajevo). – XVI, 1–2 (1967), str. 58–62. (текст прештампан: Светлана Томин / Необјављени чланци академика Ђорђа Сп. Радојичића у „Енциклопедији Југославије“ // Археографски прилози, 20. – (Београд). – 20 (1998), стр. 129–187).
74. ОРБИН, Мавро
Краљевство Словена / Мавро Орбин. – Београд : Српска књижевна задруга, 1968. – 475 стр.
75. КОВИЈАНИЋ, Ристо
Андрија Изат, которски златар XV века / Ристо Ковијанић // Зборник Музеја примењене уметности (Београд). – ISSN 0522-8328. – 12 (1968), стр. 67–75.
76. КАШАНИН, Милан
Улога православне српске цркве у култури српског народа / Милан Кашанин // Православље (Београд). – 3, 60 (1969), стр. 8.
77. МАРКОВИЋ, Томаш
Историја школства и просвјете у Црној Гори : књига прва / Томаш Марковић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1969. – 394 стр.
78. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Властарева синтагма / Димитрије Богдановић. – Историја Црне Горе, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека. Том други. – Титоград : Редакција за историју Црне Горе, 1970. – 592 стр.
79. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Горички зборник / Димитрије Богдановић // Историја Црне Горе, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека. Том други. – Титоград : Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1970. – 592 стр.

80. БОЖИЋ, Иван

Измицање Зете из деспотових руку / Иван Божић // Историја Црне Горе, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека. Том други. – Титоград : Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1970. – 592 стр.

81. ЂУРИЋ, Војислав

Балшићи / Војислав Ђурић // Историја Црне Горе, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека, Том други. – Титоград : Редакција за историју Црне Горе 1970. – 592 стр.

82. КАШАНИН, Милан

Српска књижевност у средњем веку (I) / Милан Кашанин // Књижевност (Београд). – ISSN 0023-2408. – 50, 5 (1970), стр. 483–484; (XVIII), 56, 6 (1973), стр. 679–683. (текст прештампан: Милан Кашанин / Српска књижевност у средњем веку. – Београд : Просвета, 1975. – 516 стр.).

83. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Значајније појаве и писци у српској средњовековној књижевности / Ђорђе Трифуновић // Књижевност и језик (Београд). – ISSN 0454-0689. – 17, 1 (1970), стр. 11–30.

84. ШЋЕПАНОВИЋ, Ж.

Јелена Балшић / Ж. Шћепановић // Овдје (Титоград). – ISSN 0475-1159. – 3, 28 (1971), стр. 30.

85. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ / Ђорђе Трифуновић // Књижевна историја (Београд). – YU ISSN 0350-6428. – 18 (1972), стр. 289–327.

86. ИЗЛОЖБА српске писане речи. – Београд : Народна библиотека Србије, 1973. – 179 стр.

87. ЋИРКОВИЋ, Сима

Мере у средњовековној српској држави / Сима Ћирковић // Мере на тлу Србије кроз векове. – Београд : Галерија Српске академије наука и уметности, 1974, стр. 41–64.

88. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, Душанка

Положај жене у Дубровнику у XIII и XIV веку / Душанка Динић-Кнежевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1974. – 223 стр.

89. ТОМОВИЋ, Гордана

Морфологија ћириличких натписа на Балкану / Гордана Томовић. – Београд : Историјски институт, 1974. – 121 стр.

90. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Азбучник српских средњовековних књижевних појмова / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Вук Караџић, 1974. – 359 стр. (Друго допуњено издање, Београд : Нолит, 1990. – 388 стр.).

91. РАДОШЕВИЋ, Нинослава

Козмографски и географски одломци Горичког Зборника / Нинослава Радошевић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – ISSN 0584-9888. – 15 (1975), стр. 183–189; 20 (1981), стр. 171–185.

92. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Примери из старе српске књижевности : Од Григорија дијака до Гаврила Стефановића Венцловића / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Слово љубве, 1975. – 250 стр.

93. ЋИРКОВИЋ, Сима

Метролошки одломак „Горичког зборника“ / Сима Ћирковић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – ISSN 0584-9888. – 16 (1975), стр. 183–189.

94. КОВИЈАНИЋ, Ристо

Которски медаљони / Ристо Ковијанић. – Београд : Центар АРС, 1976. – 166 стр.

95. МАКСИМОВИЋ, Јованка

Четворојеванђеље Старчеве Горице / Јованка Максимовић // Зборник Матице српске за ликовне уметности (Нови Сад). – ISSN 0352-6844. – 12 (1976), стр. 57–68.

96. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Кратак преглед југословенских књижевности средњег века. Записи са предавања / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Филолошки факултет, 1976. – 171 стр.

97. ДЕРЕТИЋ, Јован

Српска књижевност (I). (Од почетка до Вука Караџића). I Средњовековна књижевност / Јован Деретић // Књижевна историја (Београд). – YU ISSN 0350-6428. – 35 (1977), стр. 583.

98. TRIFUNOVIĆ, Đorđe

Srpska književnost i materijalna kultura srednjega veka / Đorđe Trifunović // Savremenik (Beograd). – ISSN 0036-519X. – 46, 3 (1977), стр. 227–232.

99. КАШАНИН, Милан

Случајна открића / Милан Кашанин. – Нови Сад : Матица, српска, 1977. – 142 стр.

100. DRAGANOVIĆ, Krunoslav

Katarina Kosača, bosanska kraljica / Krunoslav Draganović. Sarajevo : [s. n.], 1978 [i.e.] 1980. – 48 str.

101. ЈИРЕЧЕК, Константин

Историја Срба. Књ. 1, (Политичка историја) : до 1537 / Константин Јиречек, превео Јован Радонић. – Београд : Слово љубве, 1978. – 512 стр. (2. исправљено и допуњено издање).

102. ЈИРЕЧЕК, Константин

Историја Срба. Књ. 2, (Културна историја) / Константин Јиречек, превео и допунио Јован Радонић. – Београд : Слово љубве, 1978. – 550 стр. (2. исправљено и допуњено издање).

103. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Инвентар рукописа манастира Савине / Димитрије Богдановић // Манастир Савина : велика црква : ризница : рукописи / Дејан Медаковић. – Београд : Филозофски факултет, 1978. – 98–104 стр.

104. ПАВЛОВИЋ, Миодраг

Антологија српског песништва / Миодраг Павловић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1978 (четврто издање). – стр. 296.

105. ПУРКОВИЋ Миодраг

Кнез и деспот Стефан Лазаревић / Миодраг Ал. Пурковић. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве (1978). – 164 стр.

106. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб

Филозофски оквири старе српске књижевности / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја (Београд). – YU ISSN 0350-6428. – 43 (1979), стр. 403–420.

107. БОЖИЋ, Иван

Немирно Поморје XV века / Иван Божић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1979. – стр. 415.

108. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

„Епистолије кир-Силуанове“ / Димитрије Богдановић // Зборник Филозофског факултета (Београд). – ISSN 0352-5597. –14, 1 (1979), стр. 183–209.

109. РОТКОВИЋ, Радослав

Преглед црногорске књижевности од најстаријих времена до 1918 / Радослав Ротковић // Стварање (Титоград). – ISSN 0039-422 X. – 34, 4 (1979), стр. 587–594.

110. ДЕСПОТ Стефан Лазаревић

Књижевни радови / приредио Ђорђе Трифуновић. Београд : СКЗ, 1979. – 239 стр.

111. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Историја старе српске књижевности / Димитрије Богдановић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1980. – стр. 306.

112. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Удео историјске акцентологије у стилистичким проучавањима средњовековне српске књижевности / Ђорђе Трифуновић // Зборник Матице српске за књижевност и језик (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – 37, 1 (1980), стр. 59– 69.

113. ВУЈОШЕВИЋ, Рајка
Скрипториј Скадарског језера / Рајка Вујошевић // Овдје (Титоград). – ISSN 0475-1159. – 13, 144 (1981), стр. 9.
114. ИКОНОМУ, Марија
Горички зборник – порекло, садржај о космографији / Марија Иконому // Cyrillomethodianum (Thessalonique). – ISSN 1010-2892. – 5 (1981), стр. 161–165.
115. ЈУХАС, Љиљана
Зборници са животом Стефана Немање од Стефана Првовенчаног / Љиљана Јухас // Cyrillomethodianum (Thessalonique). – ISSN 1010-2892. – 5 (1981), стр. 187–196.
116. ЈУХАС, Љиљана
Прилог тумачењу једног места у Стефановом Житију Светог Стефана / Љиљана Јухас // Археографски прилози (Београд). – YU ISSN 0351-2819. – 3 (1981), стр. 123–136.
117. РАДОШЕВИЋ, Нинослава
Козмографски и географски одломци Горичког Зборника / Нинослава Радошевић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – ISSN 0584-9888. – 20 (1981), стр. 171–185.
118. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Стара српска књижевност. Основе, I / Ђорђе Трифуновић // Књижевна историја, (Београд). – YU ISSN 0350-6428. – 52 (1981), стр. 667–697.
119. ЈЕРОМОНАХ Амфилохије
Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века / јеромонах Амфилохије // Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981. – Сење : манастир Раваница, 1981. – 262 стр.
120. МИХАЉЧИЋ, Раде
Косовска битка / Раде Михаљчић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 36–46.
121. ЋИРКОВИЋ, Сима
Године криза и превирања / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 47–63.
122. КАЛИЋ, Јованка
Велики преокрет / Јованка Калић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 64–74.
123. КАЛИЋ, Јованка
Немирно доба / Јованка Калић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 75–87.
124. КАЛИЋ, Јованка

Снажење Деспотовине / Јованка Калић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 88–99.

125. БЛАГОЈЕВИЋ, Милош

Врховна власт и државна управа / Милош Благојевић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 109–127.

126. БАБИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, Гордана – ЂУРИЋ, Војислав Ј.

Полет уметности / Гордана Бабић-Ђорђевић – Војислав Ј. Ђурић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 144–191.

127. СПРЕМИЋ, Момчило

Припајање Зете Деспотовини и ширење млетачке власти у Приморју / Момчило Спремић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 195–204.

128. СПРЕМИЋ, Момчило

Први пад Деспотовине / Момчило Спремић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 241–253.

129. БОЖИЋ, Иван

Потискивање православља / Иван Божић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 278–288.

130. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Нова средишта књижевне делатности / Димитрије Богдановић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 330–342.

131. ЂУРИЋ, Војислав Ј.

Последња уметничка жаришта / Војислав Ј. Ђурић // Историја српског народа. Књига 2. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982, стр. 535–545.

132. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века) / Димитрије Богдановић. – Београд : САНУ, 1982. – 289 стр.

133. ДЕРЕТИЋ, Јован

Историја српске књижевности / Јован Деретић. – Београд : Нолит, 1983. – 706 стр.

134. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе

Стара српска књижевност. Основе, V / Ђорђе Трифуновић // Књижевна историја . – YU ISSN 0350-6428. – (Београд). – 59 (1983), стр. 441–489.

135. ДИМИТРИЈЕВИЋ, К.

Сусрети и разговори с Миланом Кашанином (Наставак из претходне свеске) / К. Димитријевић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 025-5939. – 433, 3 (1984), стр. 382–400.

136. МИЛОШЕВИЋ, Р.

Друштвени положај православног свештенства у српској средњовековној држави / Р. Милошевић // Православна мисао (Београд). – ISSN 0032-700X. – 31 (1984), стр. 65.

137. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Неоплатонизам у исихастичкој књижевности код Срба / Димитрије Богдановић // Православна мисао (Београд). ISSN 0032-700X – 28, 32 (1985), стр. 5–9. (текст прештампан: Димитрије Богдановић / Студије из српске средњовековне књижевности. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1997, стр. 301–308).

138. БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Развој ћирилског писма у Србији до XV века / Димитрије Богдановић // *Balcanica. III Etudes et documents. 4. Paleographie et diplomatique Slaves* (Sofia). – 2 (1985), стр. 63–93. (текст прештампан: Димитрије Богдановић / Студије из српске средњовековне књижевности. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1997, стр. 128–164).

139. РАДОШЕВИЋ, Нинослава

Словенски превод „Шестоднева“ Василија Великог/ Нинослава Радошевић // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – ISSN 0351-9066. – 14, 1 (1985), стр. 157–164.

140. ЛАЗИЋ, Милорад

Исихазам ресавских рукописа/ Милорад Лазич // Археографски прилози (Београд). – YU ISSN 0351-2819. – 8 (1986). – стр. 94.

141. САМАРЦИЋ, Н.

Материјалне грешке су лажне представе (Поводом рубрике „Објективом кроз вријеме“ / Н. Самарцић // Побједа (Титоград). – ISSN 0350-4379. – 42, 7290 (1986), стр. 1.

142. ТРЕБЈЕШАНИН, Радош

О смерној Јелени, кћери кнеза Лазара / Радош Требјешанин // Весник (Београд). – ISSN 0067-5660. – 38, 759 (1986), стр. 7.

143. АНИЧИЋ, М.

Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама (Прилог повијести западног Балкана с краја XIV и почетка XV стољећа) / М. Аничич // Историјски часопис (Београд). – ISSN 0350-0802. – 33 (1987), стр. 37–56.

144. МЛАЂЕНОВИЋ Душан, ПАЛАВЕСТРА Александар, СПАСИЋ Душан

Родословне таблице и грбови српских династија и властеле / Душан Млађеновић, Александар Палавестра, Душан Спасић. – Београд : Нова књига, 1987. – 205 стр.

145. БОЈОВИЋ, Бошко

Житије Светога Симеона Мироточивог од Никона Јерусалимца / Бошко Бојовић // Богословље (Београд). – ISSN 0006-5714. – 1 (1987), стр. 37–46.

146. МИЛОШЕВИЋ, Р.

Света Земља у Браничевској епархији / Р. Милошевић // Весник (Београд). – ISSN 0067-5660. – 770 (1987), стр. 4.

147. FINE, John Van Antwerp

The Late Medieval Balkans : a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest / John Van Antwerp Fine. – Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1987. – 683 p.

148. ЈАНКОВИЋ, Ненад Ђ.

Астрономија у старим српским рукописима / Ненад Ђ. Јанковић. – Београд : САНУ, 1989. – 257 стр.

149. ВУЈОШЕВИЋ, Рајка

Скрипториј Скадарског језера / Рајка Вујошевић // Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори : зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године. – Цетиње : Централна народна библиотека СР Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", 1989. – стр. 45–51.

150. ИВОШЕВИЋ Васо Ј.

Библиотеке православних манастира у Боки Которској и Паштровићима / Васо Ј. Ивошевић // Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори : зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године. – Цетиње : Централна народна библиотека СР Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", 1989. – стр. 53–104.

151. МИХАЉЧИЋ, Раде

Лазар Хребельановић : Историја–Култ–Предање / Раде Михаљчић. – Београд : БИГЗ, 1989. – 285 стр.

152. МИЛЕУСНИЋ, Слободан

Свети Срби / Слободан Милеуснић. – Крагујевац : Каленић, 1989. – 222 стр.

153. НЕДЕЉКОВИЋ, Божидар В.

Жене песници Србије / Божидар В. Недељковић. – Београд : Просвета, 1990, друго издање. – 41 стр.

154. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.

„Народна библиотека начелнику Општег одељења [Министарства просвете], Београд, 14. август 1941 год[ине]“ / Ђорђе Сп. Радојичић / Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду (1821–1844), књига III (1919–1944) / Гаврило Ковијанић. – Београд : Народна библиотека Србије, 1991. – 748 стр.

155. БАЛШИЋ, Јелена

Отписаније богољубно своме Учитељу Никону Јерусалимцу / Јелена Балшић // Светигора (Цетиње). – ISSN 0354–3366. – 3 (1992), стр. 30.

156. АЛЕКСИЋ, Б.

Горички зборник / Б. Алексић // Светигора (Цетиње). – ISSN 0354–3366. – 3 (1992), стр. 28–29.

157. СПИСИ о Косову / приредила Милица Грковић. – Београд : Просвета-Српска књижевна задруга, 1993. – 198 стр.
158. СПРЕМИЋ, Момчило
Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба / Момчило Спремић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1994 (Београд : Војна штампарија). – 859 стр.
159. ПЕЈОВИЋ, Татјана
Манастири на тлу Црне Горе / Татјана Пејовић . – Нови Сад : Пресмедиј ; Цетиње : Републички завод за заштиту споменика културе, 1995 (Београд : Завод за израду новчаница). – 254 стр.
160. НЕШИЋ, Станиша
Источници : Преглед византијског и старог српског песништва / Станиша Нешић. – Београд : Књижевно друштво Свети Сава, 1995. – 186 стр.
161. ГРКОВИЋ, Милица
Посланице Јелене Балшић / Милица Грковић // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – ISSN 0351–9066. – 23, 2 (1995), стр. 195–200.
162. VOJOVIĆ, Boško I.
L' idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyenâge Serbe / Boško I. Vojović. – Roma : Orientalia Christiana Analecta, 1995. – 727 p.
163. ПИСАХ и потписах : Аутобиографске изјаве средњег века, / приредила Радмила Маринковић. – Београд : Нолит, 1996 (Бор : Бакар). – 318 стр.
164. РЕЂЕП, Јелка
Портрети Миодрага Пурковића / Јелка Ређеп // Кћери кнеза Лазара : Историјска студија / Миодраг Ал. Пурковић. – Београд : Пешић и синови. – 1996, стр. 113–156.
165. НЕМИРОВСКИ, Евгеније Љвович
Почеци штампарства у Црној Гори (1492–1496), том I / Евгеније Љвович Немировски. –Цетиње : Централна народна библиотека Републике Црне Горе "Ђурђе Црнојевић",1996. – 530 стр.
166. ПИСЦИ словенског средњег вијека / приредио, предговор и коменатаре написао Војислав Д. Никчевић, текстове превели Димитрије Калезић, Татјана Суботин-Голубовић, Светозар Николић. – Цетиње : Обод, 1996 (Нови Сад : Будућност). – 296 стр.
167. ЋОРОВИЋ, Владимир
Стари српски записи и натписи / Владимир Ћоровић. – Београд : Пешић и синови, 1997. – 93 стр.
168. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Стара српска књижевност : избор из средњовековне књижевности: поезија, похвале, апокрифи / Томислав Јовановић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства. – 1997. – 183 стр.

169. МАРУШИЋ, Славко

Прича о Захумљу. Дријевска црква / Славко Марушић. – Требиње : Видослав, 1997. – 218 стр.

170. PETROVA, Maya

An Unknown Copy of the Description of Jerusalem by Constantine of Kostenec/ Maya Petrova // *Byzantinoslavica* (Praha). – 0007-7712. – 59 (1998), p. 255–270.

171. ECONOMOU, E.

Some Observations on the Hesychast Diaspora in the Fifteenth Century / E. Economou // *Studi sull'Oriente Cristiano* (Roma). – 2/2 (1998), p. 103–110.

172. ПЕТРОВИЋ, Дамјан

Два епистологафа: Јелена Балшић и Епифаније Премудри / Дамјан Петровић // Српска књижевност у доба Деспотовине : научни скуп Дани српскога духовног преображења (Деспотовац). – 886.1(091) (082). – 5 (1998), стр. 125–132.

173. БОЈОВИЋ, Злата

Деспот Стефан Лазаревић и Дубровник / Злата Бојовић // Српска књижевност у доба Деспотовине : научни скуп Дани српскога духовног преображења (Деспотовац). – 886.1(091) (082). – 5 (1998), стр. 71–79.

174. ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љиљана

Стефан Првовенчани и његово дело / Љиљана Јухас Георгиевска // Стефан Првовенчани : Сабрана дела: – Београд : Српска књижевна задруга, 1999. – стр. VII–CXVI.

175. ЛЕКСИКОН српског средњег века / приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић.

– Београд : Knowledge, 1999. – 832стр.

176. БОЈОВИЋ, Злата

Жене ствараоци у српској књижевности до средине XIX века / Злата Бојовић // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 45–46 (1999), стр. 97–104.

177. МАРТИНОВИЋ, Вукица

Горичко завјештање Јелене Балшић / Вукица Мартиновић // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 45–46 (1999), стр. 122–125.

178. МИРКОВИЋ, Зорка

Преци и потомци: Јелена Балшић, поглед из нашег времена / Зорка Мирковић // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 45–46 (1999), стр. 105–108.

179. РЕЂЕП, Јелка

Незаборавне судбине жена српског средњег века / Јелка Ређеп // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 45–46 (1999), стр. 92–96.

180. TOMIN, Svetlana

Famous Serbian Women in the Middle Ages / Svetlana Tomin // *Studi sull'Oriente Cristiano* (Roma). – UDK 2:930.85.2 COBISS. SR. – ID 130924039. – 3, 1 (1999), str. 195–200.

181. ЛАЗИЋ, Милорад
Исихазам српске књиге / Милорад Лазић. – Ниш : Просвета, 1999. – 265 стр.
182. НИКОН Јерусалимљанин
Никон Јелени Балшић одговара на питање зашто страдају хришћани од нечастивих / Никон Јерусалимљанин // Митрополија цетињска (Цетиње). – 91, 92, 93 (1999), стр. 16.
183. ДЕРЕТИЋ, Јован
Етиде из старе српске књижевности / Јован Деретић. – Београд : Светови, Београд, 2000. – 227 стр.
184. СТАРА српска књижевност : хрестоматија / приредио и превео Томислав Јовановић. – Београд : Филолошки факултет; Крагујевац : Нова светлост, 2000. – 677 стр.
185. КОПРИВИЦА А. Бранко
Јела Сандаљевица у народним предањима и пјесмама са подручја Босне, Херцеговине, Старе Црне Горе, Зете и Торлице : од легенде ка синтези / Бранко А. Корривица // у зборнику Српска проза данас : Косаче – оснивачи Херцеговине. – Гацко, 2000. – стр. 589–612.
186. ШИПОВАЦ, Неђо
Херцег Шћепан и жене / Неђо Шиповац // у зборнику Српска проза данас : Косаче – оснивачи Херцеговине. – Гацко, 2000. – стр. 613–628.
187. КАЛИЋ, Јованка
Стефан Немања у модерној историографији / Јованка Калић // у зборнику Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви – историја и предање. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2000. – стр. 5–19.
188. МУЊАН, Иво
У походе коренима. Белешке о старој српској књижевности / Иво Мунђан. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2001. – 143 стр.
189. РЕЂЕП, Јелка
Књижевност породице кнеза Лазара / Јелка Ређер // Јефимија (Трстеник). – 0354-2629. – 11 (2001), стр. 77–89.
190. ДРАГИН, Наташа
О Повести Никона Јерусалимца у Горичком зборнику / Наташа Драгин // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику (Нови Сад). – ISSN 0352-5724. – 44, 1 (2001), стр. 137–143.
191. СТАРА српска књижевност / приредила Светлана Томин. – Нови Сад ; Сремски Карловци : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001 (Београд : Војна штампарија). – 418 стр.
192. ЈЕРОМОНАХ Јован (Ћулибрк)

Никон Јерусалимац и исихастичко предање / Јеромонах Јован (Ћулибрк) // Свети Григорије Палама у историји и садашњости. Међународни научни симпозион 650 година саборског томоса (1351–2001). – Требиње: Митрополија Дабробосанска ; Универзитет у Српском Сарајеву ; Духовна академија Светог Василија Острошког; Србиње–Острог–Требиње, 2001. – стр. 151–160.

193. ЈЕРОМОНАХ Јован (Ћулибрк)

Трагови четвртог Васељенског сабора код Никона Јерусалимца / јеромонах Јован (Ћулибрк) // Цетињска богословија 1992–2002. – Цетиње, 2002. – стр. 413–418.

194. ВЕСЕЛИНОВИЋ Александар, ЉУШИЋ Радош

Родослови српских династија / Александар Веселиновић, Радош Љушић. – Нови Сад : Платонеум, 2002. – 56 стр.

195. БЕРБЕР, Стојан

Српска љубавна поезија. Антологија / Стојан Бербер. – Сомбор : Учитељски факултет; Нови Сад : Прометеј, 2002. – 262 стр.

196. ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ, Ирена

О сакралном писму и његовој секуларизацији у српским ћирилским споменицима / Ирена Грицкат-Радуловић // Глас САНУ (Београд). – ISSN 0351-7365. – CCCXCIV. Одељење језика и књижевности, 19, (2002) стр. 1–15.

197. ILIĆ, S. G.

Rajko Kalezić poklanja crnogorsko kulturno nasljeđe / S. G. Ilić // Crnogorski književni list (Podgorica). – 43 (2002), str. 13.

198. ЈЕЛИЋ, Лидија

Библиографија радова академика Ирене Грицкат-Радуловић : У част осамдесет година живота / Лидија Јелић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2002. – 47 стр.

199. MARTINOVIĆ, V.

Gospa od Jezera / V. Martinović // Crnogorski književni list (Podgorica). – 44 (2002) str. 22.

200. ПАРПУЛОВА-ГРИБЛ, Љубомира

Списатељице код православних Словена IX-XVII века / Љубомира Парпулова-Грибл // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – 470, 3 (2002), стр. 365–384.

201. РАДОШЕВИЋ, Нинослава

Хронолошки и космографски чланци у зборнику бр. 49 манастира Никољца / Нинослава Радошевић // у зборнику Словенско средњовековно наслеђе / уредници Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер. – Београд : Чигоја штампа, 2002. – стр. 521–539.

202. ТОМИН, Светлана

Отписаније богољубно Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњовековној књижевности / Светлана Томин // Научни састанак слависта у Вукове

дане (Београд). – 30, 2 (2002), стр. 73–82. (текст прештампан: Светлана Томин / Књигољубиве жене српског средњег века. – Нови Сад : Академска књига, 2007, стр. 91–108).

203. ŠEKULARAC, B.

Skriptoriji (pisarnice, prepisivački centri), u serijalu Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Crnogorska enciklopedija (4), / B. Šekularac // Crnogorski književni list (Podgorica). – 44 (2002), str. 27.

204. BLEHOVA ČELEBIĆ, Lenka

Žene srednjovjekovnog Kotora / Lenka Blehova Čelebić. – Podgorica : CID, 2002. – 411 str.

205. БОЈОВИЋ, Драгиша

Свети Јефрем Сириј и српска црквена књижевност / Драгиша Бојовић. – Београд; Ниш : Центар за црквене студије ; Косовска Митровица : Филозофски факултет, 2003 (Ниш : Пунта). – 252 стр.

206. СПАСИЋ, Душан

Балшићи / Душан Спасић // Даница. Српски народни илустровани календар за годину 2004 (Београд). – ISSN 0354-4974. – 10 (2003), стр. 214–224.

207. ТОМИН, Светлана

Један вид женске стратегије. Четири примера из српске књижевности средњег века / Светлана Томин // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – 472, 4 (2003), стр. 627–638. (текст прештампан: Светлана Томин / Књигољубиве жене српског средњег века, Нови Сад : Академска књига. – 2007, стр. 130–147).

208. TOMIN, Svetlana

One aspect of Women Strategy. Four examples of Serbian Medieval Literature / Svetlana Tomin // Studi sull'Oriente Cristiano (Roma). – UDK 2:930.85.2 COBISS. SR. – ID 130924039. – 7, 2 (2003), str. 109–110.

209. LOMAGISTRO, Barbara

Прожимање жанрова у средњовековним астролошким текстовима / Барбара Ломађистро // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – ISSN 0351–9066. – 33, 2 (2004), стр. 521–527.

210. ШПАДИЈЕР, Ирена

Живот са књигом / Шпадијер Ирена // Приватни живот у српским земљама средњег века / приредиле Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поровић. – Београд : CLIO, 2004. – стр. 447–470.

211. ПЕТРОВИЋ, Соња

Народна ресма о породи Јеле Милошеве из Лубурићеве заоставштине / Соња Петровић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд). – ISSN 0350–6673. – 68,69, 1–4, (2004), стр. 246–259.

212. СИНДИК, Надежда

Кодикологија Горичког зборника / Надежда Синдик // Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело / / приредио јеромонах Јован (Ћулибрк). – Цетиње: Светигора, 2004 (Београд : Публикум). – стр. 185–198.

213. СПРЕМИЋ, Момчило

Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца / Момчило Спремић // Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело / приредио јеромонах Јован (Ћулибрк). – Цетиње: Светигора, 2004 (Београд : Публикум). – стр. 73–108.

214. ГАГОВА, Нина

Горичкият Сборник в контекста на јужнословјанските владателски сборници от 14 и 15 в / Нина Гагова // Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело / приредио јеромонах Јован (Ћулибрк). – Цетиње: Светигора, 2004 (Београд : Публикум). – стр. 201–220.

215. ТОШИЋ, Ђуро

Сандаљева удовица Јелена Хранић / Ђуро Тошић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – ISSN 0584–9888. – 41 (2004), стр. 423–440.

216. СТАРА поезија / приредио Петар Милосављевић. – Београд : Српска књижевна задруга : 2004 (Ужице : Рујно). – 310 стр.

217. ДАВИДОВ, Динко

Срби и Јерусалим / Динко Давидов // Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – 475, 4 (2005), стр. 532–539.

218. ТОМИН, Светлана

Епистоларна књижевност и жене у српској средњовековној култури / Светлана Томин // Жанрови српске књижевности. Порекло и поетика облика (Нови Сад). – ISBN–83887-76-6. – 2 (2005), стр. 89–99. (текст прештампан: Светлана Томин / Књигољубиве жене српског средњег века. – Нови Сад : Платонеум, 2007, стр. 75–90).

219. ТАРА, Теодора

Месечева роса / Теодора Тара. – Београд : Народна књига - Алфа, 2005. – 243 стр.

220. ЕРДЕЉАН, Јелена

Београд као Нови Јерусалим. Размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића / Јелена Ердељан // Зборник радова Византолошког института (Београд). ISSN 0584-9888. – 43 (2006), стр. 97–110.

221. МАРИНКОВИЋ, Боривоје

Скривени свет Владимира Ћоровића: Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса (између истраживања и реконструкције) / Боривоје Маринковић. – Билећа-Гацко : Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2006. – 1063 стр.

222. РЕЂЕП, Јелка

Бистру воду замутиле : Свађа кћери кнеза Лазара / Јелка Ређеп. – Београд : Пешић и синови, 2006 (Београд : Атеље Сава). – 153 стр.

223. ЂУРИЋ, Татјана
Богољубно отписаније Јелене Балшић / Татјана Ђурић // Савремена библиотека (Крушевац). – ISSN 0353-0655. – 24 (2007), стр. 62–63.
224. ДАВИДОВ, Динко
Срби и Јерусалим / Динко Давидов. – Београд : Политика, 2007. – 359 стр.
225. ПЕТКОВИЋ, Радослав
Vizantijski internet / Radoslav Petković. Beograd : Stubovi kulture, 2007. – 297 str.
226. ДАВИДОВ, Динко
Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима Никона Јерусалимца / Динко Давидов // Даница (Београд). – ISSN 0354-4974. – 16 (2008), стр. 432–437.
227. ЛАЗИЋ, Милорад М.
Српска естетика аскетизма : (1375–1459) / Милорад Лазић. – Београд : Света Српска царска Лавра манастира Хиландар, 2008 (Београд : Финеграф). – 759 стр.
228. ГИЉЕН, Никола
Принцеза Оливера : заборављена српска кнегиња / Никола Гиљен. – Београд : Фонд „Принцеза Оливера“, 2009 (Београд : Публикум). – 244 стр.
229. ПЕТРОВИЋ Његош, Никола I
Деспа / Никола I Петровић Његош, открила и приредила за штампу Весна Тодоровић. – Цетиње : Светигора; Подгорица : Октоих, 2009 (Београд : Политика). – 126 стр.
230. ЛОПАНДИЋ, Душко
Ликови и приче из српског средњег века : у потрази за потомством Немањића / Душко Лопандић. – Београд : Дерета, 2009. – 215 стр.
231. ТОМИН, Светлана
Два средњовековна зборника – састав и особености / Светлана Томин // Синхронизовано и дијахронизовано изучавање врста у српској књижевности (Нови Сад). ISSN 978-86-6065-014-8. – 2 (2009), стр. 133–144.
232. ФИЛИПОВИЋ, Миомир
Српски краљеви и цареви, кнежеви, жупани, деспоти, господари / Миомир Филиповић Фића. – 3. измењено и допуњено издање. – Сремска Митровица : удружење „Завичај“, 2009 (Лаћарак : AM Graphic). – 196 стр.
233. БАЉ, Владимир
Књижевна и преписивачка делатност Никона Јерусалимца / В. Баљ. – [Необјављен магистарски рад]. – Нови Сад, 2010.
234. ЂИДИЋ, Љубиша
Кнегиња Јелена Балшић : монодрама / Љубиша Ђидић. – Крушевац : Историјски архив, 2010. – 79 стр.

235. МИЛОШЕВИЋ, Силвана

Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић / Силвана Милошевић // Весник (Београд). – ISSN : 0067-5660. – 37 (2010), стр. 27–36.

Напомена:

Полазну основу за библиографију текстова о Јелени Балшић чинила је литература коју је о *Горичком зборнику* објавио професор Боривоје Маринковић у књизи *Скривени свет Владимира Ћоровића: Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса (између истраживања и реконструкције)*, Билећа-Гацко, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2006, 560–569. Овом приликом она је допуњена како књигама и чланцима у којима се помиње само Јелена Балшић, тако и издањима штампаним након 2006. године.

Svetlana Tomin

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Bibliography of the Works on Jelena Balšić (between 1366 and 1371 – 1443)

This bibliography includes articles, studies and books that are dedicated to an important figure of the fifteenth-century Serbian culture – a ruler and writer Helen Balšić. The novels, plays and other non-scientific writings dealing with her life are also listed. Editions of her works – letters, contract with Venice, ktitor inscription and testament – are noted as well. Even the texts in which she is only mentioned are taken into account. The order is chronological.

Key words: Bibliography, Serbia, fifteenth century, woman ruler, epistolography

Гордана Ђоковић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

УДК 016:929 Карацић-Вукомановић М.

Прегледни чланак

**Мина Карацић Вукомановић (1828-1894)
-селективна библиографија-¹**

У раду се после кратке уводне библиографске студије наводе и биографски подаци о Мини Карацић-Вукомановић са посебним освртом на њено књижевно стваралаштво. Највећи део рада заузима селективна библиографија подељена на три целине: *Радови*

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за образовање и науку Србије, Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915.

Мине Карацић-Вукомановић, Радови о Мини Карацић-Вукомановић и Некњижна грађа.

Кључне речи: библиографија, Мина Карацић-Вукомановић

Увод

Селективна библиографија Мине Карацић-Вукомановић обухвата 68 библиографских јединица распоређених у три целине. Прва целина су *Радови Мине Карацић-Вукомановић*, друга *Радови о Мини Карацић-Вукомановић*, док је трећа *Некњижна грађа* у којој је заступљена ова ауторка. У оквиру сваке целине грађа је разврстана по азбучном реду.

Библиографија је урађена на основу Узајамног каталога COBISS.SR, Лисног каталога Народне библиотеке Србије, *Каталога књига Народне библиотеке Србије : 1868-1972* и *Српске библиографије 1868-1944*.

Грађа заступљена у библиографији обрађена је према ISBD стандарду. Библиографију прате регистар наслова, аутора и предметни регистар.

Испред библиографије налази се кратка биографија Мине Карацић-Вукомановић. У њој су укратко изнети главни биографски подаци из њеног живота, а посебна пажња посвећена је њеном књижевном стваралаштву.

Биографија

При помену њеног имена најпре се помисли да је била само ћерка познатог оца. Ипак, она има и личних заслуга у српској културној историји. Чувенија као сликарка али заузима с правом своје скромно место и у нашој историји књижевности.

Била је очева љубимица, и не само очева, била је љубимица свих његових пријатеља а познато је да су се у Вуковој кући у Бечу окупљали најученији и најутицајнији људи из тог периода као што су Јернеј Копитар, Бранко Радичевић, Ђура Даничић. Као својој љубимици отац је закидао на себи да би њој обезбедио пристојно образовање. Плаћао јој је приватне часове из језика, музике и

сликарства. Поред матерњег немачког језика, и очевог српског, научила је и француски, италијански и енглески, а служила се и руским.

Од свих врста уметности она се ипак највише бавила сликарством. После Катарине Ивановић, Мина Караџић је друга сликарка у српској историји уметности. Њен сликарски опус чини двадесетак уљаних радова, неколико цртежа и акварела.

Уз сликарство, Мина је и писала, још као петнаестогодишња девојка, што сведоче сачувани рукописи, окренула се књижевности. У њеној заоставштини нађено је неколико десетина њених састава (у прози или стиху). Као добар познавалац српског и немачког језика, бавила се и превођењем наших народних песама и умотворина на немачки језик. Неке преведене песме Вук је послао свом пријатељу Гриму (Grimm) да их прегледа и евентуално нађе издавача. Мина их, међутим, није издала под својим именом, него их је уступила свом пријатељу аустријском песнику Лудвигу Аугусту Франклу (Ludwig August Frankel), који је превод метрички уобличио. Франкл је 1852. године у Бечу објавио збирку препева наших народних песама под насловом *Гусле*. Књигу је наравно посветио Мини Караџић. Две године касније у Берлину је штампан и Минин превод српских народних приповедака *Volksmarchen der Serben*, а са њима и преко хиљаду пословица, с предговором Јакоба Грима.

За упознавање Минине личности значајан извор је и њена недовољно проучена кореспонденција. У студији о Мини Караџић Голуб Добрашиновић пише и о њеној преписци: “Писма њена не само што су стилски зрела и садржајно пуна, већ су каткад проткана и наводима из прочитане литературе. Има у њима и духа, и разборитости у расуђивању, и поетске емотивности, и оштроумних опсервација...”²

Не можемо а да не поменемо и њене дневнички шкрте, али документарно вредне белешке са пута по Србији 1850. године, писане по жељи Енглескиње Лујзе Кер. Она је те године заједно са оцем и Енглескињом Лујзом Кер (Louise Keer) путовала по Србији. За време путовања Мина је водила путне белешке на српском

² Голуб Добрашиновић, *Мина Караџић Вукомановић* (Београд: Вуков и Доситејев музеј, 1974), 7.

које је касније превела и на француски језик. Из тих бележака се види да је имала дар да појединости види брзо и да од онога што је видела створи слику.

Из заоставштине најинтересантнији је њен *Споменар* који представља својеврсну ризницу мисли не само њених пријатеља већ и поштоваоца дела њеног оца. Споменар садржи 62 листића са записима знаменитих личности српске али и европске културне историје 19. века, као што су били прота Матеја Ненадовић, Његош, Кнез Михајло и Милош, немачки историчар Леополд Ранке (Leopold Ranke). На листићима овог *Споменара* огледа се делић биографије његове власнице између 1838. и 1855. године, њени сусрети и њени односи. Ипак, када се помене Минин *Споменар* одмах се помисли на чувеног Бранка Радичевића и његове стихове које је тамо записао: Певам дању, певам ноћу *Споменар* се данас налази у Архиву Српске академије наука и уметности.

Значајна су и њена *Сећања на Бранка*. Стеван В. Поповић, уредник илустрованог календара *Орао*, позвао је, поред других, и Мину Карацић Вукомановић да напише своје успомене о Бранку Радичевићу. Топло и надахнуто сликала је у *Сећањима* лик познатог песника и драгог јој пријатеља. Тако су настала њена *Сећања на Бранка*, најпоетичнији текст који је Мина икада написала.

Поред превода сачувани су и неки њени оригинални књижевни радови. Године 1856. Написала је песму *Срце* коју је посветила свом преминулом супругу Алекси Вукомановићу. Њен рад на поезији до данас је остао недовољно проучен, њени стихови још чекају своје истраживаче. Голуб Добрашиновић, који се до данас највише бавио ликом и делом Мине Карацић, указао је да је у њеној заоставштини “остало доста исписа и преписа, изворних текстова и превода”³. Добрашиновић је зато направио списак књижевних радова Мине Карацић-Вукомановић тако што јој је приписао само оне песме које носе њен потпис (Minna, Wilhelmine или Wilhelmine Karadschisch). Неке од познатијих су:

- Parodie (песма од четири строфе), Беч, 20. I 1843 (потпис Minna)

³ Голуб Добрашиновић, *Мина Карацић Вукомановић* (Београд: Вуков и Доситејев музеј, 1974), 29.

- Ob Sie wohlkommen vird (песма од 20 стихова), Беч, 6. V 1850.
(потпис Wilhelmine)
- Das Herz (Срце) (песма од 39 стихова у 5 строфа), Београд, 28. V 1856.

Библиографија

Радови Мине Карацић-Вукомановић

1

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Biografija V. S. Karadžića / Mina Karadžić ; prevod sa nemačkog. - Nadređeni stv. nasl.: Vuk Stefanović Karadžić.

У: Поља. - ISSN 0032-3578. - Год. 33, бр. 336 (феб. 1987), стр. 62-63.

821.164.41.09

COBISS.SR-ID [113239559](#)

2

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Бранко Радичевић / Мина Вукомановићка-Карацићева, кћи Вукова.

У: Јавор. - ISSN 1450-6513. - Бр. 43 (1877), стр.44-45.

821.163.41

COBISS.SR-ID [522745492](#)

3

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Кћерка Вука Карацића о Бранку / Мина Карацић Вукомановић. У: Ново доба. - ISSN Y700-3528. - бр. 94, Год. 7 (1924), стр. 24.

821.163.41:929

COBISS.SR-ID [522744980](#)

4

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Мина Карацић - Ј. В. Шмиту.

У: Архивска грађа о Вуку Карацићу / [приредио Голуб Добрашиновић]. - Београд : Архив Србије, 1970. - Стр. 349-350.

COBISS.SR-ID [522738836](#)

5

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Писмо уреднику "Орла" / Мина Карацић Вукомановић. У: Орао. - ISSN 1451-

4567. - Год. 4 (1878), стр. 7-12.

821.163.41:929
COBISS.SR-ID [522738580](#)

6

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Сећање на Бранка / Мина Караџић. У: Сремски Карловци / сачинио Љубисав Андрић. – Нови Сад : Невкош : Прометеј, 1997. – (Библиотека Монографије). – ISBN 86-7639-280-3. - Стр. 127-130.

821.163.41.09 Радичевић, Б.
COBISS.SR-ID [141590279](#)

7

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Сликарска дела Мине Караџић Вукомановић. - Београд : Рад, [1997] (Нови Сад : Будућност). - 4 стр., [30] стр. с таблама (репродукције) ; 20 cm : илустр.

Кор. насл. - С кичицом у руци / Голуб Добрашиновић: стр. 1-4.
ISBN 86-09-00513-5 (Брош.)
а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Сликаство

75(497.11):929 Вукомановић
COBISS.SR-ID [162642951](#)

8

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина, 1828-1894

Споменар Мине Караџић / [приредио, поговор и белешке написао Голуб Добрашиновић]. - 5. изд. - Београд : Едит-принт, 2004 (Београд : Нови дани). - 54 , XXIV стр., [64] стр. с таблама : слика М. Караџић ; 12 X 17 cm

Упоредо срп. текст и нем. превод. - Тираж 2.000. - Мина Караџић Вукомановић: (1888-1894): стр. III-XII. - Минин споменар: стр. XIII-XX. - Личности по азбучном реду: стр. XXI-XXII.
ISBN 86-83793-02-8 (картон)
а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821-1(082.2)
COBISS.SR-ID [112199692](#)

9

КАРАЦИЋ-Вукомановић, Мина

Писма Мине Караџић Вукомановић / избор сачинио Голуб Добрашиновић. - Београд : Рад : КПЗ Србије, 1997 (Нови Сад : Будућност). - 187 стр. : илустр. ; 21 cm. - (Библиотека Вуков сабор)

Мина Карацић Вукомановић: стр. 5-7. – Стр. 185: Реч на крају / Голуб Добрашиновић.

ISBN 86-09-00511-9 (Брош.)

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Преписка

821-163.41-6

COBISS.SR-ID [136434183](#)

10

КАРАЦИЋ-ВУКОМАНОВИЋ, Мина

Споменар Мине Карацић / [приредио, поговор и белешке написао Голуб Добрашиновић]. - 6. изд. - Горњи Милановац : Доситеј, 2008 (Горњи Милановац : Доситеј). - 54 , XXIV стр., [64] стр. с таблама : слика М. Карацић ; 12 X 17 cm

Упоредо срп. текст и нем. превод. - Тираж 1.000. - Мина Карацић Вукомановић: (1888-1894): стр. III-XII. - Минин споменар: стр. XIII-XX. - Личности по азбучном реду: стр. XXI-XXII.

ISBN 978-86-7644-047-4

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821-1(082.2)

COBISS.SR-ID [152899084](#)

11

КАРАЦИЋ-ВУКОМАНОВИЋ, Мина

Успомене на Бранка Радичевића / Мина Вукомановићка-Карацићева.

У: Летопис Матице српске. - ISSN 0025-5939. - 121, 361, 2-3 (1947), стр. 126-132.

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [150576391](#)

Радови о Мини Карацић-Вукомановић

12

АРХИВСКА грађа о Вуку Карацићу : 1813-1864 / [приредио Голуб Добрашиновић]. - Београд : Архив Србије, 1970 (Београд : "Слободан Јовић"). - 818 стр., [9] пресавијених листова (факс.), [30] стр. с таблама : илустр. ; 24 cm

Тираж 1.000. - Стр. 9-14: Предговор / Г. Д. [Голуб Добрашиновић]. - Стр. 753-757: Белешка о књизи / Г. Д. [Голуб Добрашиновић]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистри.

а) Караџић, Вук Стефановић (1787-1864) - Архивска грађа б) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

811.163.41:929 Караџић В. С.(093.2)
COBISS.SR-ID [155710727](#)

13

ВУЈКОВ, Даница

Дан је на измаку : есеји и критике / Даница Вујков. - Нови Сад : Футура публикације, 2004 (Нови Сад : Футура публикације). - 74 стр. ; 21 см. - (Библиотека Несаница / Футура публикације)

Тираж 500. - Стр. [75]: Рецензија / Ксенија Катанић.
ISBN 86-7188-014-1 (брош.)
а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41-4
COBISS.SR-ID [191327751](#)

14

ВУКОВИЋ-Бирчанин, Момчило

Несретна љубав Бранка и Мине / Момчило Вуковић-Бирчанин. - Минхен ; Цирих : Association d'entraide des Yougoslaves en Suisse, 1980 ([б. м. : б. и.]). - 15 стр. : илустр. ; 22 см. - (Поезија и проза ; бр. 74, Божић 1979/80)

Ауторова слика. - Предговор / Петар М. Милосављевић: стр. V-VII. - Zusammenfassung: Eine unglückliche liebe.
а) Радичевић, Бранко (1824-1853) б) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

929 Радичевић Б.
COBISS.SR-ID [176246535](#)

15

ГИКИЋ, Радмила

Milica Stojadinović Srpkinja u prepisci sa Vukom Karadžićem / Radmila Gikić.

У: Улазница. - ISSN 0503-1362. - God. 20 [i. e. 21], br. 108-109 (1987), str. 61-68.

821.163.41-6.09 Стојадиновић М.
821.163.41-6.09 Караџић В.
821.163.41-6.09 Караџић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [201543943](#)

16

ДОБРАШИНОВИЋ, Голуб, 1925-2008

Мина Караџић Вукомановић : живот и дело / Голуб Добрашиновић. - Београд :

Рад : КПЗ Србије, 1995 (Сопот : Метем). - 205 стр. : илустр. ; 20 см. - (Библиотека Вуков сабор)

ISBN 86-09-00400-7

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41:929 Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [40093964](#)

17

ДОБРАШИНОВИЋ, Голуб

Вукова Минка / Голуб Добрашиновић : о стодесетогодишњици смрти Мине Карацић. У: Политика. - ISSN 0350-4395. - Год. 101, бр. 32597 (7. август 2004.), стр. КД2.

75.071.1:929 Карацић-Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [118155276](#)

18

ДОБРАШИНОВИЋ, Голуб

Мина Карацић-Вукомановић : Вуков и Доситејев музеј Београд, 1974. / [текст написао Г. Добрашиновић]. - [Београд : Вуков и Доситејев музеј], 1974. - 45 стр., [10] стр. с таблама репродукција : илустр. ; 24 см

Биографски подаци о уметници.

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) – Изложбени каталози

929:75 Карацић-Вукомановић М.(064)(085)

COBISS.SR-ID [22649351](#)

19

ДУРКОВИЋ-Јакшић, Љубомир

Да ли је "лик младог Црногорца" Бранков? / Љубомир Дурковић-Јакшић. - репродукције. - Напомене: стр. 264. - Résumé. У: Зборник за друштвене науке. - ISSN 0044-1937. - 13/14 (1956), стр. 261-264.

75(497.11):929 Карацић-Вукомановић М.

Dans la succession de Vuk, parmi les peintures de sa fille Mina, se trouvent aussi les deux tableaux suivants: 1. Le portrait d'un voïvode monténégrin (fig. 2) et 2) Le portrait du jeune Monténégrin (fig. 3). En 1948 on a publié une affirmation d'après laquelle Le potrait du jeune Monténégrin serait celui de Brnako. Cette affirmation n'est pas acceptable. Les deux portraits mentionnés ont un fond et des costumes semblables ce qui en démontre la parenté. Le premier de ces deux portraits correspond à la photographie (fig. 1), prise par Anastas Jovanović à Vienne. Elle représente la voïvode et sénateur Ivo Radonjić en 1853. Le portrait du seune Monténégrin peut se rapporter à Stefan, fils de

Radonjić qui en 1853 était de passage à Vienne en se rendant à Belgrade o`u il faisait ses études. La phusionomie de ce jeune homme correspond à l'âge du lycéen monténégrin et dans le traits du visage montre beaucoup de ressemblance avec ceux du voïvode Radonjić.

COBISS.SR-ID [73428231](#)

20

ДУРКОВИЋ-Јакшић, Љубомир

Његош и Мина Вукомановић-Карацић / Љ.[Љубомир] Д.[Дурковић]. У: Стварање. - ISSN 0039-422X. - Год. 6, бр. 7/8 (1951), стр. 528.

821.163.41.09 Петровић Његош П. П

821.163.41.09 Карацић-Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [220648199](#)

21

ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века / [уредник Андра Гавриловић]. - 2. фототипско изд. - Београд : Култура ; Нови Сад : Православна реч, 1997 (Београд : Војна штампарија). - 3 св. у 1 (116 стр., [72] листа с таблама) (102 стр., [72] листа с таблама) (96, [XIV] стр., [72] листа с таблама) : фотогр. ; 36 см. - (Библиотека фототипских издања)

На оба спојна листа фотогр. - Тираж 1500. - Поговор / Андра Гавриловић: св. 3, стр. [I-IV]. - Знаменити Срби XIX века из историјске перспективе : поговор овом издању / Василије Ђ. Крестић: св. 3, стр. [V-VIII]. - Андра Гавриловић / Станиша Војиновић: св. 3, стр. [IX-XIV]. - Фототипско изд.: Загреб : Српска штампарија, 1901-1904.

а) Срби - 19. в. б) Вукомановић-Карацић, Мина (1828-1894)

929(=861)"18"

COBISS.SR-ID [124320775](#)

22

ЗНАМЕНИТИ Срби XIX. века : [1800-1900] : са 216 слика. 1-3 / уредник Андра Гавриловић. - Загреб : З. и В. Васић, [19--?] ([б. м. : б. и.]). - 116, 102, 96 стр. : илустр. ; 35 см

Кор. ств. насл.: Знаменити Срби XIXог века.

а) Срби - 19. в. б) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

929(=163.41)"18"

COBISS.SR-ID [237952519](#)

23

ЗНАМЕНИТИ Срби XIX. века : [1800-1900]. Год. 2 / уредник Андра Гавриловић. - Загреб : Наклада и штампа Српске штампарије (деон. друштво), 1903. - VIII, 102 стр., [72] листа с портретима ; 38 cm

а) Срби - Биографије - 19 в. б) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

929(=163.41)"18"

COBISS.SR-ID [63321863](#)

24

КАРАЦИЋ, Вук Стефановић, 1787-1864

Volksmärchen der Serben : nebst einem Anhang von mehr als tausend serbischen Sprichwörtern / gesammelt und herausgegeben von Wuk Stephanowitsch Karadschitsch ; ins Deutsche übersetzt von dessen Tochter Wilhelmine ; mit einer Vorrede von Jacob Grimm. - Berlin : Georg Reimer, 1854. - VIII, 179 str. ; 22 cm

Str. V-XII: Vorrede / Jacob Grimm. - Štampano got.

а) Српске народне бајке

821.163.41

COBISS.SR-ID [28719375](#)

25

КАРАЦИЋ, Вук Стефановић

Prepiska / Vuk Stefanović Karadžić, Milica Stojadinović, Vilhelmina Karadžić ; prepisku priredila Radmila Gikić. - Nadređeni stv. nasl.: Vuk Stefanović Karadžić.

У: Polja. - ISSN 0032-3578. - God. 33, br. 336 (feb. 1987), str. 63-66.

886.1-6

COBISS.SR-ID [113240071](#)

26

КОНСТАНТИНОВИЋ, Зоран

Polazišta : izbor iz radova Zorana Konstantinovića / priredili Zoran Žiletić, Slobodan Grubačić, Srđan Bogosavljević ; [bibliografiju uradila Joana Pavković]. - Novi Sad : Prometej, 2000 (Novi Sad : Prometej). - 404 str. ; 20 cm

"Povodom osamdesetog rođendana" --> nasl. str. - Tiraž 500. - Beleške uz tekst. -

Bibliografija: str. 346-403. -

ISBN 86-7639-512-8 (Broš.)

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) б) Карацић, Вук Стефановић (1787-1864) ц) Упоредна књижевност

821.163.41-4
COBISS.SR-ID [157684999](#)

27

КОНСТАНТИНОВИЋ, Зоран

Сарадња Лудвига Аугуста Франкла са Мином Караџић на превођењу српских народних песама / Зоран Константиновић. - Београд : [б. и.], 1966 ([б. м. : б. и.]). - Стр. 631-657 ; 24 cm

Кор. насл. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Резиме на нем. језику. - П. о.: Вуков зборник; књ. 400.

(Брош.)

а) Српска народна поезија - Немачки преводи б) Франкл, Лудвиг Аугуст (1810-1894) - Превођење ц) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Превођење

821.112.2(436).03 Франкл Л. А.
821.163.41.03 Караџић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [250537991](#)

28

ЛАТКОВИЋ, Војислава, 1936-

Мина, Вукова кћи / Војислава Латковић. - 2. допуњено изд. - Београд : Беокњига, 2010 (Београд : Беокњига). - 198 стр. : илустр. ; 20 cm. - (Едиција Жене које су стварале историју)

Ауторова слика. - Тираж 300. - Стр. 191-193: Поговор / Лепосава Илић, Симонида Славић. - Белешка о писцу: стр. 197-198. - Библиографија: стр. 195.

ISBN 978-86-7694-284-8 (брош.)

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - У литератури

821.163.41-312.6
COBISS.SR-ID [174951180](#)

29

ЛАТКОВИЋ, Војислава

Мина Вукова кћи / Војислава Латковић. - Београд : Весмарк : Беокњига, 2005 (Београд : Беокњига). - 167 стр. : илустр. ; 20 cm. - (Едиција Жене које су стварале историју)

Ауторова слика. - Тираж 500. - Стр. 161-163: Поговор / Лепосава Илић, Симонида Славић. - Белешка о писцу: стр. 167. - Библиографија: стр. 165.

ISBN 86-7694-048-7 (Беокњига; брош.)

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - У литератури

821.163.41-312.6
COBISS.SR-ID [124912396](#)

30

ЛАТКОВИЋ, Војислава

Мина Вукова кћи / Војислава Латковић. - Подгорица : Културно-просвјетна заједница, 2003 (Крагујевац : Кеша). - 148 стр. : илустр. ; 24 цм. - (Библиотека Посебна издања / Културно-просвјетна заједница, Подгорица)

Стр. 145-146: Поговор / Лепосава Илић, Симонида Славић. - Белешка о аутору: стр. 148. - Библиографија: стр. 147.

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41-31

COBISS.SR-ID [25745679](#)

31

ЛАТКОВИЋ, Војислава

Мина, Вукова кћи / Војислава Латковић. - 2. изд. - Београд : Весмарк : Беокњига, 2007 (Београд : Беокњига). - 167 стр. : илустр. ; 20 см. - (Едиција Жене које су стварале историју)

Ауторова слика. - Тираж 500. - Стр. 161-163: Поговор / Лепосава Илић, Симонида Славић. - Белешка о писцу: стр. 167. - Библиографија: стр. 165.

ISBN 978-86-7694-148-3 (Беокњига)

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - У литератури

821.163.41-312.6

COBISS.SR-ID [145562892](#)

32

МАРКОВИЋ, Жика

Вукова Мина / Жика Марковић. - Слика М. Караџић.

У: Знамените жене Србије. [1] / Жика Марковић. - Деспотовац : Народна библиотека "Ресавска школа" ; Београд : Службени гласник, 1997. - Стр. 83-88.

929:75+82 Караџић М.

COBISS.SR-ID [512621205](#)

33

МАРКОВИЋ, Жика

Знамените жене Србије. [1] / Жика Марковић. - Деспотовац : Народна библиотека "Ресавска школа" ; Београд : Службени гласник, 1997 (Крагујевац : Ситограф). - 281 стр. : илустр. ; 24 цм

Тираж 1200. - Именик: стр. 274-281. - Белешка о аутору: стр. 283.

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) б) Историјске личности - Србија - Биографије ц) Књижевнице - Србија - Биографије д) Уметнице - Србија -

Биографије

929:82-055.2(497.11)
COBISS.SR-ID [54001932](#)

34

МИЛОВИЋ, Јевто М.

Минина биљешка о смрти Вука Караџића / Јевто М. Миловић. - Белешке уз текст.

У: Зборник Матице српске за књижевност и језик. - ISSN 0543-1220. - Књ. 30, св. 2 (1982), стр. 271-272.

929 Караџић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [72544519](#)

35

МИЛОВИЋ, Јевто М.

Минина тужбалица за Вуком Караџићем : ("Klagelied um Wuk") / Јевто М. Миловић.

У: Зборник Матице српске за књижевност и језик. - ISSN 0543-1220. - Књ. 30, св. 3 (1982), стр. 413-416.

821.163.41-14.09 Караџић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [72550407](#)

36

МОМЧИЛОВИЋ, Бранко

Писма Лујзе Кер Мини Караџић / Бранко Момчиловић. У: Свеске Матице српске. - ISSN 0352-7700. - Св. 10 (38) (2002), стр. 14-21.

821.111-6.09 Кер Л.
821.163.41-6.09 Караџић-Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [189725703](#)

37

НЕНИН, Миливој

Писма као вапаји : Преписка Милица - Вук - Мина; приредила Радмила Гикић; Књижевна заједница Новог Сада, 1987. / Миливој Ненин.

У: Летопис Матице српске. - ISSN 0025-5939. - 164, 441, 3 (март 1988), стр. 500-502.

821.163.41.09-6
COBISS.SR-ID [68851207](#)

38

ПАНТИЋ, Мирослав

Портрет Мине Караџић / Мирослав Пантић. - Напомене и библиографске референце уз текст. У: Даница. - ISSN 0354-4974. - Год. 2 (1995), стр. 144-156.

821.163.41:929 Караџић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [45222668](#)

39

РАДИЧЕВИЋ, Бранко

Песме Бранка Радичевића / са силуетама Бранка Радуловића ; [избор Мирослав Настасијевић ; фоторепродукције Љубиша Савић]. - 2. изд. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада, 1974 (Нови Сад : Дневник). - [4], 47 стр. : илустр. ; 20 см. - (Благо завичаја ; 1)

Кор. ств. насл.: Песме Бранкове. - Стр. 5-6: Предговор / Мина Вукомановић-Караџић. - Фототипско изд. из 1882.
а) Радичевић, Бранко (1824-1853)

821.163.41-14
COBISS.SR-ID [113972999](#)

40

РАДИЧЕВИЋ, Бранко

Песме Бранка Радичевића / са силуетама Бранка Радуловића ; [фоторепродукције Љубиша Савић]. - [2. изд.]. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада, 1991 (Бачки Петровац : Култура). - 56 стр. : илустр. ; 20 см. - (Библиотека Традиција ; књ. 3)

Стр. 5-6: Сећање на Бранка / Мина Вукомановић-Караџић. - Тираж 2000.
ISBN 86-7637-003-6 (Брош.)

821.163.41-14
COBISS.SR-ID [8833799](#)

41

РАДИЧЕВИЋ, Бранко

Песме Бранка Радичевића / са силуетама Бранка Радуловића ; [фоторепродукције Љубиша Савић]. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада : Народна библиотека, 1971 (Нови Сад : Дневник). - 47 стр. : илустр. ; 20 см. - (Благо завичаја ; 1)

Кор. ств. насл.: Песме Бранкове. - Слика Б. Радичевића. - Стр. 5-6: Предговор /

Мина Вукомановић-Карацић.

821.163.41

COBISS.SR-ID [106722823](#)

42

РАДИЧЕВИЋ, Бранко

Песме Бранка Радичевића / са силуетама Бранка Радуловића ;
[фоторепродукције Љубиша Савић]. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада, 1984. -
47 стр. : илустр. ; 19 цм

Кор. ств. насл.: Песме Бранкове. - Предговор / Мина Вукомановић-Карацић: стр. 5-6.

821.163.41

COBISS.SR-ID [27731719](#)

43

РАДИЧЕВИЋ, Бранко

Песме Бранка Радичевића : са силуетама Бранка Радуловића. - Нови Сад :
Музеј града Новог Сада, 1979 (Рума : Пролетер). - 47 стр. : илустр. ; 22 см

Кор ств. насл.: Песме Бранкове. - "Као узор за ову књигу послужило је издање
књижаре Луке Јоцића и друга у Новоме Саду 1882 награђено сребрном медаљом у
Трсту 1882. године.". - Стр. 3-5: Предговор / Мина Вукомновић-Карацић.

821.163.41-14

COBISS.SR-ID [513676194](#)

44

РАДОВАНОВИЋ, Стеван

Bavljenje knjigom Mine Karadžić-Vukmanović / Stevan Radovanović. - Напомене
уз текст.

У: Књижевност и језик. - ISSN 0454-0689. - Год. 26, бр. 1 (1979), стр. [24]-42.

821.163.41.09 Карацић-Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [512145057](#)

45

РАДОВАНОВИЋ, Стеван

Мина Карацић-Вукомановић : 1828-1894 / Стеван Радовановић.

У: Српске песникиње XIX века / Стеван Радовановић. - Београд : Стручна књига,
1981. - Стр. 137-162.

COBISS.SR-ID [522669972](#)

46

РАДОВАНОВИЋ, Стеван

Српске песникиње XIX века / Стеван Радовановић. - Београд : Стручна књига, 1981. - 292 стр. : илустр. ; 24 cm.

Литература после сваког поглавља.

а) Арсић, Еустахија (1776-1843) б) Радивојевић, Јулијана (1798-1837) ц) Обреновић, Анка (1821-1868) д) Поповић-Милутиновић, Марија (1810-1875) е) Стојадиновић, Милица Српкиња (1828-1878) ф) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) г) Димитријевић-Дејановић, Драга (1840-1871) х) Поповић-Рајковић, Емилија (1835-1916) и) Српска поезија, 19. в.

821.163.41.09-1

COBISS.SR-ID [40419847](#)

47

СОФРОНИЈЕВИЋ, Мира

Мина Караџић-Вукомановић (1828-1894) : 170 година од рођења / Мира Софронијевић. - Тирилицом. У: Књижевне новине. - ISSN 0023-2416. - 51, 971 (01.04.1998), стр. 14.

75.071.2:929

COBISS.SR-ID [58647810](#)

48

СПОМЕНАР Минне Караџић / [приредио, поговор и белешке написао Голуб Добрашиновић]. - [2., поправљено изд.]. - Београд : Вуков и Доситејев музеј, 1975 (Београд : "Радиша Тимотић"). - [134], XXVI стр. : илустр., факс. ; 12 x 17 cm.

Слика М. Караџић. - Мина Караџић-Вукомановић: (1828-1894): стр. III-XII. - Минин споменар: стр. XIII-XX. - Регистар.

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41.09 Караџић-Вукомановић М.

929

COBISS.SR-ID [6315522](#)

49

СПОМЕНАР Минне Караџић / [приредио, поговор и белешке написао Голуб Добрашиновић]. - [3. изд.]. - Горњи Милановац : Дечје новине, 1983 (Београд : "Радиша Тимотић"). - 54, XXIV стр. : факс. ; 13 X 17 cm.

Слика М. Караџић-Вукомановић. - Мина Караџић-Вукомановић: (1828-1894): стр. III-XII. - Минин споменар : стр. XIII-XX. - Регистар.

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41.09 Карацић-Вукомановић М.
929
COBISS.SR-ID [16820231](#)

50

СПОМЕНАР Минне Карацић / [приредио, поговор и белешке написао Голуб Добрашиновић]. - [4. изд.]. - Горњи Милановац : Дечје новине, 1983 (Београд : "Радиша Тимотић"). - 54, XXIV стр. : факс. ; 13 X 17 cm.

Слика М. Карацић-Вукомановић. - Мина Карацић-Вукомановић: (1828-1894): стр. III-XII. - Минин споменар : стр. XIII-XX. - Регистар.

а) Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894)

821.163.41.09 Карацић-Вукомановић М.
929
COBISS.SR-ID [512137311](#)

51

СПОМЕНАР Минне Карацић / [приредио поговор и белешке написао Голуб Добрашиновић]. - Београд : Вуков и Доситејева музеј, 1974 (Београд : Нови дани). - 54, XXVI стр., [1] лист са сликом М. Карацић-Вукомановић, [62] стр. са таблама : илустр. ; 12x17 cm

Нумерација на левој страни публикације. - Мина Карацић-Вукомановић: (1828-1894): стр. III-XII. - Минин споменар : стр. XIII-XX. - Регистар.

а) Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894) - Spomenar

821.163.41.09 Карацић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [117775623](#)

52

СТОЈАДИНОВИЋ, Милица Српкиња, 1830-1878

Рецепт за кољиво / Милица Стојадиновић Српкиња. - Одломак из књиге Преписка Милице Стојадиновић Српкиње са Вуком и Мином. Уxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx. - ISSN 0354-8953. - Бр. 5 (авг. 2001), стр. 34-35.

821.163.41-6(082.24)
COBISS.SR-ID [244889607](#)

53

СТОЈАДИНОВИЋ, Милица Српкиња

Милица Вук Мина / приредила Радмила Гикић. - Нови Сад : Књижевна заједница Новог Сада, 1987. - 205 стр. ; 22 cm. - (Едиција Нови Сад)

Стр. 5-32: Између светла и таме / Радмила Гикић.

886.1-6

COBISS.SR-ID [103257607](#)

54

СТОЈАДИНОВИЋ, Милица Српкиња

Преписка Милице Стојадиновић Српкиње са Вуком и Мином / приредила Радмила Гикић. - Нови Сад : Књижевна заједница Новог Сада, 1987. - 205 стр. ; 22 см. - (Едиција Нови Сад ; [127])

Кор. насл.: Преписка Милица - Вук - Мина. - Стр. 5-32: Између светла и таме / Радмила Гикић.

ISBN 86-7331-037-7 (брош.)

а) Стојадиновић, Милица Српкиња (1830-1878) - Преписка б) Карацић, Вук Стефановић (1787-1864) - Преписка ц) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Преписка

821.163.41-6

COBISS.SR-ID [18182151](#)

55

СТОШИЋ Врањски, Зоран

Житија Катарине Ивановић, Мине Вукомановић Карацић, Надежде Петровић, Зоре Петровић и Милене Павловић Барили / од Зорана Стошића Врањског. - Сомбор : Ивакскомерц, 2000 (Суботица : Глобус). - 127 стр. : илустр. ; 21 см. - (Житија сликара ; књ. 2) (Библиотека Меморија)

Тираж 1000. - Белешка о писцу: стр. 126.

(Брош.)

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

75(497.11):929

COBISS.SR-ID [147798535](#)

56

HAWKESWORTH, Celia

Voices in the Shadows : women and verbal art in Serbia and Bosnia / Celia Hawkesworth. - Budapest : CEU Press, 2000 (Hungary : Akadémiai Nyomda). - 281 str., [4] str. s tablama : ilustr. ; 24 cm

Na presavijenom delu omotnog lista beleška o autoru. - Bibliografija: str. 273-277 i uz svako poglavlje. - Registar.

ISBN 963-9116-62-9 (karton s omotom)

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) б) Обреновић, Анка (1821-1868) ц) Српска књижевност д) Књижевнице - Србија

821.163.41.09

821.163.41-055.2:929
COBISS.SR-ID [128728332](#)

57

ЧУБРИЋ, Љиљана

Вилхелмина-Мина Карацић Вукомановић : 1828-1894, Београд, септембар-октобар 2003., Беч, октобар-новембар 2003. / [аутор изложбе, поставке и каталога Љиљана Чубрић ; превод на немачки Милена Валчић Тркуља ; фотографије Владимир Вукадиновић, Никола Керавица] = Wilhelmine-Minna Karadžić Vukomanović : 1828-1894, Belgrad, september-october 2003, Wien, october-november 2003. / [Autor der Ausstellung, Aufstellung der Ausstellung und Katalogs Ljiljana Čubrić ; Übersetzung aus dem serbischen ins deutsche Milena Valčić Trkulja ; Photographien Vladimir Vukadinović, Nikola Keravica]. - Београд : Народни музеј : Музеј Вука и Доситеја = Belgrad : Nationales Museum : Museum von Volk und Dositej, 2003 (Београд : Чигоја). - 63 стр. : илустр. ; 25 cm

Упоредо срп. текст и нем. превод. - Подаци о ауторима преузети из импресума. - Тираж 500.

(Брош.)

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Изложбени каталози

75.071.1:929 Карацић-Вукомановић М.(083.824)
COBISS.SR-ID [110939916](#)

58

ЧУБРИЋ, Љиљана

Грк у народној ношњи : непознати сликарски рад Мине Карацић / Љиљана Чубрић. У: Даница. - ISSN 0354-4974. - Год. 2 (1995), стр. 157-158.

75:929 Vukomanović-Karadžić М.
COBISS.SR-ID [45222924](#)

59

ЧУБРИЋ, Љиљана

Кад си звезда селе моја / Љиљана Чубрић. - Београд : Чигоја штампа, 2000 (Београд : Чигоја штампа). - 62 стр. : илустр. ; 20 cm

Тираж 300. - На корицама белешка о аутору.

а) Радичевић, Бранко (1824-1853) б) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41.09 Радичевић Б.
75(497.11):929 Карацић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [164885511](#)

60

ЧУБРИЋ, Љиљана

Кад си звезда селе моја / Љиљана Чубрић. - Београд : Чигоја штампа, 2005 (Београд : Чигоја штампа). - 62 стр. : илустр. ; 21 cm

Тираж 300

ISBN 86-7558-306-0 (брош.)

а) Радичевић, Бранко (1824-1853) б) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

821.163.41:929 Радичевић Б.

75.071.1:929 Карацић-Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [119939340](#)

61

ЧУБРИЋ, Љиљана

Мина Вукова : поводом 180-годишњице рођења Вилхелмине Карацић-Вукомановић (1828-1894) / Љиљана Чубрић. У: 1804. - ISSN 1452-1415. - Год. 5, бр. 8 (2009), стр. 59-62.

929

COBISS.SR-ID [156898316](#)

62

ЧУБРИЋ, Љиљана

Мина Карацић Вукомановић 1828-1894 : Народни музеј, Београд, [1994] / [аутор изложбе, поставке и каталога Љиљана Чубрић ; фотографије Владимир Вукадиновић]. - Београд : Народни музеј, 1994 (Београд : Чип штампа). - [36] стр. : илустр. ; 24 x 21 cm

Према уводној напмени изложба поводом стогодишњице Минине смрти и стопедесете годишњице од оснивања Народног музеја. - Тираж 500. - Библиографске белешке.

((Брош.))

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) – Изложбени каталози

75(064):929

COBISS.SR-ID [43079682](#)

63

ШАУЛИЋ, Јелена

Веридба и разлаз Мине Карацић с Флором Огњевим : из Вуковог породичног живота / Јелена Шаулић. - Београд : Вуков и Доситејев музеј, 1975 (Београд : "Радиша Тимотић"). - Стр. 133-145 ; 24 cm

Напомене и библиографске референце уз текст. - П. о.: Ковчежић : прилози и грађа о Доситеју и Вуку; књ. 13.

а) Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

929 Караџић-Вукомановић М.
COBISS.SR-ID [261946119](#)

64

ШАУЛИЋ, Јелена

Вук и породица / Јелена Шаулић. - 2. изд. - Београд : Стручна књига, 1988. - 314 стр., [20] стр. с таблама фотогр. : илустр. у боји ; 21 cm.

Библиографија : стр. 313-314.

ISBN 86-419-0020-9

а) Караџић (породица) б) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

929.52 Караџић

COBISS.SR-ID [2115330](#)

65

ШАУЛИЋ, Јелена

Из споменара несуђеног Вуковог зета Флора Огњева / Јелена Шаулић. - Београд : Вуков и Доситејев музеј, 1973 (Београд : "Радиша Тимотић"). - Стр. 175-181 : илустр. ; 24 cm

П. о.: Ковчежић: прилози и грађа о Доситеју и Вуку; књ. 11, (1973).

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Преписка

821.163.41-6(041)

COBISS.SR-ID [129564679](#)

Некњижна грађа

66

ГРУЈИЋ, Гаврило

Портрет Мине Караџић [Сликовна грађа] / Гаврило Грујић. - Сремски Карловци : Бранково коло, [б. г.] (Београд : Туристичка штампа). - 1 разгледница : у боји ; 15 x 11 cm

Наслов преузет са реверсне стране разгледнице. - На реверсној страни разгледнице налазе се стихови које је Бранко Радичевић посветио Мини Караџић.

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Портрети - Разгледнице

77.041.5 Караџић М.

COBISS.SR-ID [116798476](#)

67

МИНА Вукомановић [Сликовна грађа]. - Београд : Удружење универзитетски

образованих жена, [1911]. - 1 разгледница : црно-бела ; 11 x 15 cm

Наслов преузет са аверсне стране разгледнице. - "Мина Вукомановић, сликарка, кћи и сарадница Вука Караџића" --> преузето са аверсне стране разгледнице.

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Портрети - Разгледнице

77.041.5 Караџић-Вукомановић М.

COBISS.SR-ID [115619852](#)

68

МИНА Вукомановић [Сликовна грађа] : сликарка, кћи и сарадница Вука Караџића : (1828 Беч - 1894 Беч). - Београд : Издање Удружења универзитетски образованих жена, [193?] (Beograd : Državna štamparija). - 1 разгледница : црно-бела ; 14 x 10 cm

а) Караџић-Вукомановић, Мина (1828-1894) - Разгледнице

77.041.5(089.7)

COBISS.SR-ID [245291783](#)

РЕГИСТАР НАСЛОВА

- Архивска грађа о Вуку Караџићу [12](#)
- Bavljenje knjigom Mine Karadžić-Vukmanović [44](#)
- Biografija V. S. Karadžića [1](#)
- Бранко Радичевић [2](#)
- Веридба и разлаз Мине Караџић с Флором Огњевим [63](#)
- Вилхелмина-Мина Караџић Вукомановић [57](#)
- Voices in the Shadows [56](#)
- Volksmärchen der Serben [24](#)
- Вук и породица [64](#)
- Вукова Мина [32](#)
- Вукова Минка [17](#)
- Грк у народној ношњи [58](#)
- Да ли је "лик младог Црногорца" Бранков? [19](#)

- Дан је на измаку [13](#)
- Житија Катарине Ивановић, Мине Вукомановић Карацић, Надежде Петровић, Зоре Петровић и Милене Павловић Барили [55](#)
- Знамените жене Србије. [1] [33](#)
- Знаменити Срби XIX века [21](#)
- Знаменити Срби XIX. века. 1-3 [22](#)
- Знаменити Срби XIX. века. Год. 2 [23](#)
- Из споменара несуденог Вуковог зета Флора Огњева [65](#)
- Кад си звезда селе моја [59](#), [60](#)
- Кћерка Вука Карацића о Бранку [3](#)
- Милица Вук Мина [53](#)
- Milica Stojadinović Srpkinja u prepisci sa Vukom Karadžićem [15](#)
- Мина Вукова [61](#)
- Мина Вукова кћи [29](#) , [30](#)
- Мина Вукомановић [67](#), [68](#)
- Мина Карацић - Ј. В. Шмиту [4](#)
- Мина Карацић Вукомановић [16](#)
- Мина Карацић Вукомановић 1828-1894 [62](#)
- Мина Карацић-Вукомановић [18](#), [45](#)
- Мина Карацић-Вукомановић (1828-1894) [47](#)
- Мина, Вукова кћи [28](#) , [31](#)
- Минина биљешка о смрти Вука Карацића [34](#)
- Минина тужбалица за Вуком Карацићем [35](#)
- Несретна љубав Бранка и Мине [14](#)
- Његош и Мина Вукомановић-Карацић [20](#)
- Песме Бранка Радичевића [39](#) , [40](#) , [41](#) , [42](#) , [43](#)
- Писма као вапаји [37](#)
- Писма Лујзе Кер Мини Карацић [36](#)
- Писма Мине Карацић Вукомановић [9](#)
- Писмо уреднику "Орла" [5](#)
- Polazišta [26](#)

- Портрет Мине Карацић [66](#) , [38](#)
 - Prepiska [25](#)
 - Преписка Милице Стојадиновић Српкиње са Вуком и Мином [54](#)
 - Рецепт за кољиво [52](#)
 - Сарадња Лудвига Аугуста Франкла са Мином Карацић на превођењу српских народних песама [27](#)
 - Сећање на Бранка [6](#)
 - Сликарска дела Мине Карацић Вукомановић [7](#)
 - Споменар Мине Карацић [8](#) , [10](#) , [48](#) , [49](#) , [50](#) , [51](#)
 - Српске песникиње XIX века [46](#)
 - Успомене на Бранка Радичевића [11](#)
 - Wilhelmine-Minna Karadžić Vukomanović [57](#)
-

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Богосављевић, Срдан (сакупљач) [26](#)
- Валчић Тркуља, Милена види Валчић-Тркуља, Милена
- Валчић-Тркуља, Милена (преводица) [57](#)
- Војиновић, Станиша (аутор поговора) [21](#)
- Вујков, Даница [13](#)
- Вукадиновић, Владимир (фотограф) [57](#) , [62](#)
- Вуковић-Бирчанин, Момчило [14](#)
- Вукомановић, Вилхелмина Карацић види Карацић-Вукомановић, Мина
- Вукомановић, Мина Карацић (1828-1894) види Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)
- Вукомановић-Карацић, Вилхелмина (1828-1894) види Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)
- Vukomanović-Karadžić, Wilhelmine (1828-1894) види Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)
- Гавриловић, Андра (уредник) [22](#) , [23](#)

- Гавриловић, Андра (уредник, аутор поговора) [21](#)
- Гиких, Милица (уредник) [37](#)
- Гиких, Радмила [15](#)
- Гиких, Радмила (друго) [25](#)
- Гиких, Радмила (прерађивач, аутор додатног текста) [54](#)
- Гиких, Радмила (уредник) [53](#)
- Grimm, Jacob (1785-1863, аутор додатног текста) [24](#)
- Грубачић, Слободан (уредник) [26](#)
- Грујић, Гаврило [66](#)
- Добрашиновић, Голуб [17](#) , [18](#)
- Добрашиновић, Голуб (1925-2008) [16](#)
- Добрашиновић, Голуб (аутор додатног текста) [7](#)
- Добрашиновић, Голуб (аутор додатног текста, уредник) [51](#)
- Добрашиновић, Голуб (прерађивач, аутор додатног текста) [10](#)
- Добрашиновић, Голуб (прерађивач, аутор додатног текста, писац пропратне грађе) [50](#)
- Добрашиновић, Голуб (приређивач, аутор поговора, писац пропратне грађе) [49](#)
- Добрашиновић, Голуб (приређивач, писац пропратне грађе) [48](#)
- Добрашиновић, Голуб (сакупљач, аутор додатног текста) [12](#)
- Добрашиновић, Голуб (сакупљач, аутор додатног текста) [9](#)
- Добрашиновић, Голуб (уредник, аутор додатног текста) [8](#)
- Дурковић-Јакшић, Љубомир [19](#) , [20](#)
- Жилетић, Зоран (сакупљач) [26](#)
- Илић, Лепосава (аутор додатног текста) [28](#) , [29](#) , [30](#) , [31](#)
- Karadschitsch, Wuk Stephanowitch (1787-1864) види Karadžić, Vuk Stefanović (1787-1864)
- Karadžić, Vuk Stefanović (1787-1864) [24](#) , [25](#) , [53](#) , [54](#)
- Карацић, Мина (1828-1894) види Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)
- Карацић-Вукомановић, Вилхелмина (1828-1894) види Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)

- Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894) [1](#), [2](#), [3](#), [4](#), [5](#), [6](#), [7](#), [8](#), [9](#), [10](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894, аутор додатног текста) [39](#), [40](#), [41](#), [43](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894, аутор) [25](#), [53](#), [54](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894, преводилац) [24](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894, прималац) [52](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (1828-1894, уметник) [18](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (аутор додатног текста) [42](#)
- Karadžić-Vukomanović, Mina (особа или установа којој је књига (рукопис) посвећена) [57](#)
- Karadžić-Vukomanović, Wilhelmine (1828-1894) види Karadžić-Vukomanović, Mina
- Karadžić-Vukomanović, Wilhelmine (1828-1894) види Карацић-Вукомановић, Мина (1828-1894)
- Karadžić-Vukomanović, Vilhelmina види Karadžić-Vukomanović, Mina
- Karadžić-Vukomanović, Mina [11](#)
- Катанић, Ксенија (писац рецензија) [13](#)
- Керавица, Никола (фотограф) [57](#)
- Константиновић, Зоран [26](#), [27](#)
- Крестић, Василије Ђ. (аутор поговора) [21](#)
- Латковић, Војислава (1936-) [28](#), [29](#), [30](#), [31](#)
- Марковић, Жика [32](#), [33](#)
- Миловић, Јевто М. [34](#), [35](#)
- Милосављевић, Петар. М. (аутор додатног текста) [14](#)
- Момчиловић, Бранко [36](#)
- Настасијевић, Мирослав (друго) [39](#)
- Ненин, Миливој [37](#)
- Павковић, Јоана (аутор додатног текста) [26](#)
- Пантић, Мирослав [38](#)
- Радичевић, Бранко [39](#), [40](#), [41](#), [42](#), [43](#)
- Радовановић, Стеван [45](#)

- Радовановић, Стеван [44](#) , [46](#)
- Радуловић, Бранко (илустратор) [43](#)
- Радуловић, Бранко (илустратор) [39](#), [40](#), [41](#), [42](#)
- Савић, Љубиша (фотограф) [39](#), [40](#), [41](#), [42](#)
- Славић, Симонида (аутор додатног текста) [28](#), [29](#) , [30](#), [31](#)
- Софронијевић, Мира [47](#)
- Стојадиновић, Милица Српкиња [53](#), [54](#)
- Стојадиновић, Милица Српкиња (1830-1878) [52](#)
- Стојадиновић, Милица Српкиња (аутор) [25](#)
- Стошић Врањски, Зоран [55](#)
- Тркуља, Милена Валчић види Валчић-Тркуља, Милена
- Тркуља, Милена Валчић- види Валчић-Тркуља, Милена
- Hawkesworth, Celia [56](#)
- Хоксворт, Силија види Hawkesworth, Celia
- Чубрић, Љиљана [57](#), [58](#), [59](#), [60](#), [61](#), [62](#)
- Шаулић, Јелена [63](#) , [64](#), [65](#)

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

- Арсић, Еустахија [46](#)
- Бењамин, Валтер [26](#)
- Benjamin, Walter види Бењамин, Валтер
- Valcel, Oskar [26](#)
- Vukomanović, Mina Karadžić види Карацић-Вукомановић, Мина
- Вукомановић, Мина Карацић- види Вукомановић-Карацић, Мина
- Вукомановић, Мина Карацић- види Карацић-Вукомановић, Мина
- Vukomanović, Mina Karadžić- види Карацић-Вукомановић, Мина
- Вукомановић-Карацић, Мина [21](#)
- Georgije види Николајевић, Георгије
- Gete, Johan Volfgang fon [26](#)

- Goethe, Johann Wolfgang von види Gete, Johan Volfgang fon
- Dejanović, Draga Dimitrijević- види Димитријевић-Дејановић, Драга
- Diltaj, Vilhelm [26](#)
- Dilthey, Wilhelm види Diltaj, Vilhelm
- Димитријевић-Дејановић, Драга [46](#)
- Elster, Ernst [26](#)
- Elster, Ernst види Elster, Ernst
- Жене писци види Књижевнице
- Ивановић, Катарина [22](#) , [55](#)
- Ingarden, Roman [26](#)
- Ingarden, Roman види Ingarden, Roman
- Историјске личности - Србија - Биографије [33](#)
- Јакшић, Ђура [21](#), [22](#) , [23](#)
- Jaus, Hans Robert [26](#)
- Jauss, Hans Robert види Јаус, Ханс Роберт
- Караџић (породица) [64](#)
- Караџић, Вук Стефановић [21](#), [13](#) , [22](#) , [26](#), [34](#), [35](#) , [37](#) , [64](#)
- Караџић, Вук Стефановић - Архивска грађа [12](#)
- Караџић, Вук Стефановић - Биографија [1](#)
- Караџић, Вук Стефановић - Преписка [15](#) , [25](#) , [54](#)
- Караџић, Мина види Вукомановић-Караџић, Мина
- Караџић, Мина види Караџић-Вукомановић, Мина
- Karadžić, Mina види Караџић-Вукомановић, Мина
- Karadžić-Vukmanović, Vilhelmina види Karadžić-Vukomanović, Mina
- Караџић-Вукомановић, Вилхелмина види Караџић-Вукомановић, Мина
- Karadžić-Vukomanović, Vilhelmina види Караџић-Вукомановић, Мина
- Караџић-Вукомановић, Мина [12](#) , [45](#) , [48](#) , [13](#) , [14](#) , [16](#) , [19](#) , [20](#), [22](#) , [23](#) , [8](#) , [10](#) , [26](#) , [30](#), [33](#) , [34](#), [37](#) , [38](#) , [44](#), [46](#) , [47](#) , [49](#) , [50](#) , [55](#) , [56](#) , [58](#) , [59](#) , [60](#) , [61](#) , [63](#) , [64](#)
- Караџић-Вукомановић, Мина - Биографије [17](#) , [32](#)
- Караџић-Вукомановић, Мина - Изложбени каталози [18](#), [57](#), [62](#)
- Караџић-Вукомановић, Мина - Портрети - Разгледнице [66](#) , [67](#), [68](#)

- Карацић-Вукомановић, Мина - Превођење [27](#)
- Карацић-Вукомановић, Мина - Преписка [15](#) , [25](#) , [9](#) , [36](#) , [54](#) , [65](#)
- Карацић-Вукомановић, Мина - Сликарство [7](#)
- Карацић-Вукомановић, Мина - Споменар [51](#)
- Карацић-Вукомановић, Мина - "Тужбалица за Вуком" [35](#)
- Карацић-Вукомановић, Мина - У литератури [28](#), [29](#) , [31](#)
- Карацић-Вукомановић, Мина види Карацић-Вукомановић, Мина
- Karadžić-Vukomanović, Mina види Карацић-Вукомановић, Мина
- Karadžić-Vukomanović, Wilhelmine види Карацић-Вукомановић, Мина
- Keer, Louise Haу види Кер, Лујза Хеј
- Кер, Лујза Хеј - Преписка [36](#)
- Књижевнице - Србија [56](#)
 - - Биографије [33](#)
- Константиновић, Зоран [26](#)
- Костић, Лаза [26](#)
- Lukács, György види Лукач, Ђерђ
- Лукач, Ђерђ [26](#)
- Милутиновић, Марија Поповић- види Поповић-Милутиновић, Марија
- Милутиновић, Сима Сарајлија [22](#)
- Милутиновић-Сарајлија, Сима [21](#)
- Обреновић, Анка [46](#) , [56](#)
- Петровић Његош, Петар [20](#) , [22](#)
- Поповић-Милутиновић, Марија [46](#)
- Поповић-Рајковић, Емилија [46](#)
- Радивојевић, Јулијана [46](#)
- Радичевић, Бранко [21](#) , [2](#) , [3](#) , [5](#) , [14](#) , [22](#) , [6](#) , [11](#) , [39](#) , [59](#) , [60](#)
- Срби
 - - 19. в. [21](#), [22](#)
 - - Биографије - 19 в. [23](#)
- Српска књижевност [56](#)
- Српска народна поезија - Немачки преводи [27](#)

- Српска поезија, 19. v. [46](#)
- Српске народне бајке [24](#)
- Staiger, Emil види Штајгер, Емил
- Стојадиновић, Милица Српкиња [13](#) , [22](#) , [46](#)
- Стојадиновић, Милица Српкиња - Преписка [15](#) , [25](#) , [37](#) , [52](#) , [54](#)
- Уметнице - Србија - Биографије [33](#)
- Упоредна књижевност [26](#)
- Франкл, Лудвиг Август [26](#)
- Франкл, Лудвиг Август - Превођење [27](#)
- Frankl, Ludwig August види Франкл, Лудвиг Август
- Frankl, Ludwig August види Франкл, Лудвиг Август
- Хајдегер, Мартин [26](#)
- Heidegger, Martin види Хајдегер, Мартин

Литература

1. Радовановић, Стеван. *Српске песникиње XIX века*. Београд: Стручна књига, 1981.
2. Добрашиновић, Голуб. *Мина Карацић Вукомановић : живот и дело*. Београд: Рад: КПЗ Србије, 1995 .
3. Латковић, Војислава. *Мина, Вукова кћи*. Београд: Бео књига, 2010.
4. Чубрић, Љиљана. *Кад си звезда селе моја*. Београд: Чигоја штампа, 2000.
5. Радовановић, Стеван. “Бављење књигом Мине Карацић-Вукмановић”. Књижевност и језик год. 26, бр. 1 (1979): 24-42.
6. Пантић, Мирослав. “Портрет Мине Карацић”. Даница год. 2 (1995): 144-156.
7. Добрашиновић, Голуб. “Вукова Минка”. Политика год. 101, бр. 32597 (7. август 2004.) :КД2.

Mina Karadžić Vukomanović (1828-1894), A Selective Bibliography

After a short introductory bibliographic citation, the work gives biographical data on Mina Karadžić-Vukomanović and especially on her literary production. The largest part of the work is her selective bibliography which is divided into three different sections: Mina Karadžić-Vukomanović Works, Works About Mina Karadžić-Vukomanović and Non-Book Materials.

Keywords: bibliography, Mina Karadžić-Vukomanović

Библиографија *Српкиње*¹

Уз кратку уводну белешку, у раду је дат попис чланака објављених у илустрованој публикацији *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* штампане 1913. године у Сарајеву, у издању истакнутих српских књижевница тога доба.

Кључне речи: *Српкиња*, Јелица Беловић-Бернадићовска, Зора Прица, Мага Магазиновић, Даринка Буља

Европски талас еманципације и образовања жена у 19. и почетком 20. века није мимоишао ни Краљевину Србију. У том периоду појавила се публикација *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, у издању српских књижевница Јелице Беловић-Бернадићовске, Зоре Прице, Маге Магазиновић и Даринке Буље које су чиниле уреднички одбор. Публикацију је издала Добротворна задруга Српкиња у Иригу, а штампана је у Сарајеву у штампарији Пијуковић и друг 1913. године. Сарадници у *Српкињи* су, осим Аркадија Варађанина и Стевана Радића који се често називају „пријатељима женског образовања“, истакнуте жене тога доба – Владислава Политова, Даница Марковић, Даница Бандић, Зорка Ховорка-Калић, Зорка С. Лазић, Зорка Јанковић, Јелена Димитријевић, Јела Спасић, Јулка Срдић-Поповић, Катарина Холец, Милева Симић, Милка Алексић-Гргурова, Олга Керниц-Пелеш, Савка Суботић и Цвета Бингулац. У жељи да допринесу културном напретку, интелектуалном буђењу жена, као и да прикажу рад српске жене, на изложби у Прагу 1910. године родила се идеја о издавању овакве књиге. Попут Алексе Шантића који је 1906. године Савки Суботић посветио песму *Мајци свога народа*, и прве српске књижевнице посветиле су

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915.године*.

Српкињу овој „одличној госпођи“, истакнутој предводници женског покрета међу Србима, борцу за културни и национални препород наших жена у земљи и њиховој промоцији у свету. Савка Суботић је ово заслужила и оснивањем првих српских виших девојачких школа, попут Српске више девојачке школа основане у Панчеву 1874. године.

Посебан значај публикације огледа се у делу *Заслужне жене на перу* које, подељено на четири целине: „Сараднице књижевних друштава“, „Уреднице“, „Докторке и професорке“, „Песникиње“, „Приповедачице“ и „Учитељице“, доноси по први пут биографске податке о књижевницама и значајним женама.

Цела публикација (укупно 127 страна) илустрована је као својеврстан албум ручних радова: приказане су народне ношње и везови из Србије, Војводине, Црне Горе, Далмације, Босне и Херцеговине.

Библиографија *Српкиње* обухвата 79 библиографских јединица, описаних *de visu*, азбучно распоређених. Поједини текстови потписани су иницијалима, који су у угластим заградама разрешени, што је посебно изражено у поглављу *Заслужне жене на перу*. Међутим, постоје три иницијала која нису разрешена *В, Ј. П.* и *Н. П.* Иницијали не одговарају ниједној особи из круга *Сарадници* и *Уреднички одбор*, те није било могуће утврдити о коме је реч. Текстови без потписа воде се на наслов, мада се претпоставља да је аутор тих текстова Јелица Беловић-Бернациковска, која је предводила редакцију и чијом је заслугом књига штампана у Сарајеву. С обзиром на период када је Српкиња настала и на тада постојеће односе, књижевнице су потписиване на различите начине (на пример: Мага Магазиновићева – Мага Магазиновић). Одредницу чини прихваћено презиме и име, док се у библиографском опису наводи како се сама ауторка потписала. Испод сваког описа наведена је категорија и поткатегорија чланка, као и УДК број. Све библиографске јединице унете су и претраживе у електронском Узајамном каталогу COBISS.SR.

Пратећи елементи библиографије, ради лакшег прегледа, јесу регистар наслова, аутора и предметни регистар.

1

АЛЕКСИЋ-Гргуров, Милка

Приповедачице : Милка К. Алексић-Гргунова / [Милка Алексић-Гргуров]. – Аутобиографија. - Стр. 57-59.

- Женско питање / Биографија жена

929 Алексић-Гргуров М.

COBISS.SR-ID 522688404

2

БАНДИЋ, Даница

Разговор са музом : (Једно ћеретање) / Даница Бандић. - Стр. 83-84.

- Књижевност / Кратка прича

82

COBISS.SR-ID 522701972

3

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Докторке и професореке : Др. Владислава (Беба) Политова / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Слика В. Полит. - Стр. 50-51.

- Женско питање / Биографија жена

929 Полит В.

COBISS.SR-ID 522674580

4

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Докторке и професореке : Др. Зора Прица / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Слика З. Прице. - Стр. 46-48.

- Женско питање / Биографија жена

929 Прица З.

COBISS.SR-ID 522673812

5

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Докторке и професореке : Исидора Секулићева / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Стр. 43-45.

- Женско питање / Биографија жена

929 Секулић И.

COBISS.SR-ID 522673300

6

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Докторке и професореке : Мага Магазиновићева / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Слика М. Магазиновић. - Стр. 49-50.

- Женско питање / Биографија жена

929 Магазиновић М.

COBISS.SR-ID 522674324

7

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Песникиње : Аница Савићева / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Стр. 56-57.

- Женско питање / Биографија жена

929 Савић А.

COBISS.SR-ID 522676372

8

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Песникиње : Милица Влатковићева Хипатија / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Стр. 55.

- Женско питање / Биографија жена

929 Влатковић М.

COBISS.SR-ID 522676116

9

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Пријатељи женског образовања : Аркадије Варађанин / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернаџиковска]. - Сlike: А. Варађанина; З. Ховорке; П. Пинтеровићеве; М. Прерадовић. - Стр. 23-26.

- Биографија

82 Варађанин А.

COBISS.SR-ID 522656148

10

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Приповедачице : Даница Бандићка / [Јелица] Б. [Бернаџиковска] Б. [Беловић]. - Стр. 59.

- Женско питање / Биографија жена

929 Бандић Д.

COBISS.SR-ID 522688148

11

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Приповедачице : Зорка (Мира) Јанковић / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернаџиковска]. - Стр. 64.

- Женско питање / Биографија жена

929 Јанковић З.

COBISS.SR-ID 522689172

12

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Приповедачице : [Јелена Димитријевићка] / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернаџиковска]. - Стр. 59-62.

- Женско питање / Биографија жена

929 Димитријевић Ј.

COBISS.SR-ID 522688660

13

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Приповедачице : Јелена Остојићева / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Стр. 66.

- Женско питање / Биографија жена

929 Остојић Ј.

COBISS.SR-ID 522690196

14

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Приповедачице : Јулка Поповић-Срдић / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Стр. 65.

- Женско питање / Биографија жена

929 Поповић-Срдић Ј.

COBISS.SR-ID 522689428

15

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Приповедачице : Љубица Ј. Попара / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Стр. 66.

- Женско питање / Биографија жена

929 Љ. Попара

COBISS.SR-ID 522690452

16

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Сараднице књижевних друштава : Даринка Буља / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Слика Д. Буље. - Стр. 32-35.

- Женско питање / Биографија жена

929 Буља Д.

COBISS.SR-ID 522668948

17

БЕЛОВИЋ-Бернациковска, Јелица

Српска марамица / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернациковска]. - Илустр. - Стр. 103-115.

- Култура / Етнографија

746

COBISS.SR-ID 522706068

18

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Уреднице : Милица Јаше Томића / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернаџиковска]. - Слика М. Томић. - Стр. 35.

- Женско питање / Биографија жена

929 Томић М.

COBISS.SR-ID 522669204

19

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Уреднице : Стоја Кашиковићка / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернаџиковска]. - Стр. 38-39.

- Женско питање / Биографија жена

929 Кашиковић С.

COBISS.SR-ID 522670228

20

БЕЛОВИЋ-Бернаџиковска, Јелица

Учитељице : Јелисавета Павловић / [Јелица] Б. [Беловић] Б. [Бернаџиковска]. - Слика Ј. Павловић. - Садржи списак учитељица Бешлић Исидора; Берић Даница; Бикар Илка; Гавриловић Цвета; Глибоњска Милана; Живковићева Софија; Јеремићева Зора; Јојкић Вида; Максимчева-Путникова Даница; Кешанска Анђелија; Летић Вукосава; Кошић Милева; Лукић Јелена; Љубибратић Мара; Малатешка Милица; Манојловић Олга; Мишић Вукосава; Тоштић Ангелина; Ћирилова Милана; Поповић-Котурова Катица; Тошовић Софија; Тошић Анка; Ћосић Дана; Шимић Вукосава; Унтерајнер Дара. - Стр. 74.

- Женско питање / Биографија жена

74

COBISS.SR-ID 522695060

21

БИНГУЛАЦ, Цвета

Српкиња у рату / Цвета Бингулац. - Песма. - Стр. 91.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID 522703252

22

БИНГУЛАЦ, Цвета

Српска мајка / Цвета Бингулац. - Стр. 95-97.

37.018.1

COBISS.SR-ID 522704532

23

БУЉА, Даринка

Докторке и професорке : Др. Корнелија Ракићева / Д. [Даринка] Б. [Буља]. - Стр. 48.

- Женско питање / Биографија жена

929 Ракић К.

COBISS.SR-ID 522674068

24

БУЉА, Даринка

Културне установе Српкиња / Даринка Буља. - Сlike: Д. Иванић, В. Мишић. - Стр. 98-100.

- Женско питање / Еманципација

061

COBISS.SR-ID 522705300

25

БУЉА, Даринка

Наше жене и музика / Даринка Буља. - Слика В. Вулко-Варађанин. - Стр. 77-78.

- Женско питање / Биографија жена

78

COBISS.SR-ID 522700948

26

БУЉА, Даринка

Српска мајка / Даринка Буља. - Стр. 95.

- Проза / Кратка прича

82

COBISS.SR-ID 522704276

27

БУЉА, Даринка

Уреднице : Зорка Симе Л. Лазића / Д. [Даринка] Б. [Буља]. - Слика З. Лазић. - Стр. 39-43.

- Женско питање / Биографија жена

929 Лазић З.

COBISS.SR-ID 522670484

28

В.

Песникиње : "Каћуна" (Каја Вуковићева) / В. - Стр. 56.

- Женско питање / Биографија жена

929 Вуковић К.

COBISS.SR-ID 522778516

29

Пријатељи женског образовања : Стеван Радић / А. [Аркадије] В. [Варађанин]. - Слика С. Радића. - Стр. 26-28.

- Биографија

82 Радић С.

COBISS.SR-ID 522656404

30

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Сараднице књижевних друштава : Јелица Беловић-Бернациковска / А. [Аркадије] В. [Варађанин]. - Стр. 31-32.

- Женско питање / Биографија жена

929 Беловић Ј.

COBISS.SR-ID 522668436

31

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Сараднице књижевних друштава : Савка Суботић / А. [Аркадије] В. [Варађанин]. - Слика С. Суботић. - Стр. 28-29.

- Женско питање / Биографија жена

929 Суботић С.

COBISS.SR-ID 522667156

32

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Уреднице : Зорка Ховоркова / А. [Аркадије] В. [Варађанин]. - Стр. 35-36.

- Женско питање / Биографија жена

929 Ховоркова З.

COBISS.SR-ID 522669460

33

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Учитељице : Даринка Неранцић-Брашованова / А. [Аркадије] В. [Варађанин]. - Стр. 73.

- Женско питање / Биографија жена

929 Неранцић-Брашован Д.

COBISS.SR-ID 522693780

34

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Учитељице : Милева Симићева / А. [Аркадије] В. [Варађанин]. - Стр. 67-69.

- Женско питање / Биографија жена

929 Симић М.

COBISS.SR-ID 522690964

35

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Јелена

Жена / Јелена Димитријевићка. - Песма. - Стр. 75.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [522695572](#)

36

ЖЕНЕ и књижевност Списак српских књижевница (по "Српкињи" из 1897.). - Стр. 15-22.

- Женско питање / Женске друштвене улоге
- Женско питање / Жене и професионални живот

82

COBISS.SR-ID [522666644](#)

37

[ИМА још приповедачица...]. - Стр. 64-65.

- Женско питање / Жене и професионални живот

82

COBISS.SR-ID [522780052](#)

38

Ј., П.

Песникиње : Јулка Јовица-Стратимировић / Ј. П. - Стр. 52.

- Женско питање / Биографија жена

929 Стратимировић Ј.

COBISS.SR-ID [522675348](#)

39

ЈАНКОВИЋ, Зорка

Песникиње : Милена Миладиновић / Зорка Јанковић. - Стр. 52-53.

- Женско питање / Биографија жена

929 Миладиновић М.

COBISS.SR-ID [522675604](#)

40

ЈАНКОВИЋ, Зорка

Пред спомеником Милице Стојадиновићеве-Српкиње / Зорка Јанковић. - Песма. - Стр. 90.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [522702996](#)

41

КЕРНИЦ-Пелешева, Олга

Светој сјени Милице Српкиње / Олга Керниц-Пелешева. - Слика О. Керниц-Пелешеве. - Стр. 90-91.

- Књижевност / Проза (кратка прича)

82

COBISS.SR-ID [522703508](#)

42

ЛАЗИЋ, Зорка

[Мојој деци] / Зорка Лазића. - Одломак из истоимене песме. - Стр. 97.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [522704788](#)

43

МАГАЗИНОВИЋ, Мага

Песникиње : Даница Марковићка-Татићева / М. [Мага] М. [Магазиновић]. - Стр. 51-52.

- Женско питање / Биографија жена

929 Марковић Д.

COBISS.SR-ID [522674836](#)

44

МАГАЗИНОВИЋ, Мага

Песникиње : Кристина Ристићева / М. [Мага] М. [Магазиновић]. - Стр. 52.

- Женско питање / Биографија жена

929 Ристић К.

COBISS.SR-ID [522675092](#)

45

МАГАЗИНОВИЋ, Мага

Ритмичка гимнастика / Мага Магазиновићева. - Стр. 79-81.

792.8

COBISS.SR-ID [522701204](#)

46

МАГАЗИНОВИЋ, Мага

Учитељице : Косара Цветковићева / Мага Магазиновићева. - Слика К. Цветковић. - Стр. 71.

- Женско питање / Биографија жена

929 Цветковић К.

COBISS.SR-ID [522692244](#)

47

МАГАЗИНОВИЋ, Мага

Учитељице : Станка Глишићева / Мага Магазиновићева. - Стр. 70-71.

- Женско питање / Биографија жена

929 Глишић С.

COBISS.SR-ID [522691732](#)

48

МАРКОВИЋ, Даница

Савремена исповест / Даница Марковић. - Песма. - Стр. 83.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [522695828](#)

49

Н., П.

Сараднице књижевних друштава : Јелена Димитријевићка / Н. П. - Слика Ј. Димитријевић. - Стр. 29-30.

- Женско питање / Биографија жена

929 Димитријевић Ј.

COBISS.SR-ID [522667668](#)

50

ПЕСНИКИЊЕ : Јела Спасићка. - Стр. 53-55.

- Женско питање / Биографија жена

929 Спасић Ј.

COBISS.SR-ID [522675860](#)

51

ПОПАРА, Љ. Ј.

Мати - Црногорка / Љ. Ј. Попара ; превод И. Шварцове. - Песма. - Стр. 98.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [522705044](#)

52

ПРИПОВЕДАЧИЦЕ : Викторија Југовић-Рисаковић. - Стр. 65.

- Женско питање / Биографија жена

929 Југовић-Рисаковић В.

COBISS.SR-ID [522689684](#)

53

ПРИПОВЕДАЧИЦЕ : Ђена Војновић. - Стр. 66.

- Женско питање / Биографија жена

929 Војновић Ђ.

COBISS.SR-ID [522689940](#)

54

ПРИЦА, Зора

Докторке и професорке : Даринка Николићева / З. [Зора] П. [Прица]. - Стр. 45.

- Женско питање / Биографија жена

929 Николић Д.

COBISS.SR-ID [522673556](#)

55

ПРИЦА, Зора

Докторке и професорке : Др. Драга Љочић / З. [Зора] Прица. - Слика Д. Љочић. - Стр. 43.

- Женско питање / Биографија жена

929 Љочић Д.

COBISS.SR-ID [522673044](#)

56

ПРИЦА, Зора

Наше женско образовање / Зора Прица. - Стр. 75-77.

- Образовање / средња школа

37

COBISS.SR-ID [522696084](#)

57

ПРИЦА, Зора

Уметнице : (сликарство, архитектура) / Зора Прица. - Сlike Б. Вукановић, Ц. Начић,

М. Јанковић. - Стр. 81-83.

- Женско питање / Биографија жена
- Женско питање / Жене и професионални живот

7

COBISS.SR-ID [522701716](#)

58

[ПРОФЕСОР на београдском универзитету...]. - Предавање Тихомира Ђорђевића о "српским женама". - Стр. 89.

- Женско питање / Антиеманципација

316.66

COBISS.SR-ID [522780308](#)

59

РАДИЋ, Стеван

О Милице Стојадиновић-Српкињи / Стеван Радић. - Слика Милице Стојадиновић-Српкиње. - Стр. 7-14.

- Женско питање / Биографија жена

929 Стојадиновић М.

COBISS.SR-ID [522666388](#)

60

САВИЋ, Ј.

[Српске јавне раднице...] / Ј. Савић. - Стр. 48.

- Женско питање / Антиеманципација
- Женско питање / Жене и професионални живот

82.01

COBISS.SR-ID [522778004](#)

61

САВИЋ, Ј.

Уреднице : Катарина Холецова / Ј. Савић. - Слика К. Холецове. - Стр. 37-38.

- Женско питање / Биографија жена

929 Холецова К.

COBISS.SR-ID 522669716

62

СИМИЋ, Милева

Први и последњи дан са Милицом-Српкињом / Милева Симићева. - Стр. 86-87.

- Књижевност / Проза (кратка прича)

37.018.1

COBISS.SR-ID 522702228

63

СПАСИЋ, Јелена

Ратар / Јелена Спасић. – Песма. - Стр. 103.

- Књижевност / Поезија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID 522705812

64

СРДИЋ-ПОПОВИЋ, Јулка

О женским књигама / Јулка Срдић-Поповић. - Стр. 115-124.

- Књижевност / Критика

821.163.41.09

COBISS.SR-ID 522712724

65

СРДИЋ-ПОПОВИЋ, Јулка

О култу мртвих код Срба / Јулка Срдић-Поповић. - Стр. 100-103.

- Култура / Етнографија

398.3(=163.41):2-186

COBISS.SR-ID 522705556

66

СРДИЋ-Поповић, Јулка

Приповедачице : Делфа Иванић / Ј. [Јулка] С. [Срдић] П. [Поповић]. - Стр. 62-63.

- Женско питање / Биографија жена

929 Иванић Д.

COBISS.SR-ID 522688916

67

СРДИЋ-Поповић, Јулка

Српкиње добротворке / Јулка Срдић-Поповић. - Стр. 87-89.

- Женско питање / Женски покрети
- Женско питање / Женске друштвене улоге

061

COBISS.SR-ID 522702484

68

СРДИЋ-Поповић, Јулка

Учитељице : Цвета Бингулчева / Ј. [Јулка] Срдић П. [Поповић]. - Стр. 71-72.

- Женско питање / Биографија жена

929 Бингулац Ц.

COBISS.SR-ID 522692756

69

СУБОТИЋ, Савка

"Српска жена" у Прагу / Савка Суботић. - Стр. 5-6.

- Култура / Етнографија

069

39

COBISS.SR-ID 522666132

70

СУБОТИЋ, Савка

Српска мајка / Савка Суботић. - Стр. 94.

82

COBISS.SR-ID 522703764

71

УЧИТЕЉИЦЕ : Катица А. Крајићева. - Слика К. Крајић. - Стр. 73.

- Женско питање / Биографија жена

929 Крајић К.

COBISS.SR-ID 522694036

72

УЧИТЕЉИЦЕ : Митра Морачина. - Стр. 72.

- Женско питање / Биографија жена

929 Морача М.

COBISS.SR-ID 522693012

73

ХОВОРКА, Зорка

Народне ношње / Зорка Ховорка. - Стр. 85.

- Култура / Етнографија

391

COBISS.SR-ID 522701460

74

ХОВОРКА, Зорка

Српска мајка / Зорка Ховорка. - Стр. 94.

- Књижевност / Проза (кратка прича)

82

COBISS.SR-ID 522704020

75

ХОЛЕЦОВА, Катарина

Учитељице : Персида Пинтеровићева / Катарина Холецова. - Стр. 70.

- Женско питање / Биографија жена

929 Пинтеровић П.

COBISS.SR-ID 522691476

76

ЦВЕТКОВИЋ, Косара

Учитељице : Катарина М. Миловук / Косара Цветковићева. - Слика К. Миловук. - Стр. 69-70.

- Женско питање / Биографија жена

929 Миловук К.

COBISS.SR-ID 522691220

77

ЦВЕТКОВИЋ, Косара

Учитељице : Милева Св. Вуловићка / К. [Косара] Цветковићева. - Стр. 73.

- Женско питање / Биографија жена

929 Вуловић М.

COBISS.SR-ID 522693268

РЕГИСТАР НАСЛОВА

- Докторке и професореке [3](#) , [4](#) , [5](#) , [6](#)
- Докторке и професорке [23](#) , [55](#) , [56](#)
- Жена [35](#)
- Жене и књижевност [37](#)
- [Има још приповедачица...] [38](#)
- Културне установе Српкиња [24](#)
- Мати - Црногорка [52](#)
- [Мојој деци] [43](#)
- Народне ношње [75](#)
- Наше жене и музика [25](#)
- Наше женско образовање [57](#)
- О женским књигама [65](#)
- О култу мртвих код Срба [66](#)
- О Милици Стојадиновић-Српкињи [60](#)

- Песникиње [7](#) , [8](#) , [28](#) , [39](#) , [40](#) , [44](#) , [45](#) , [51](#)
- Први и последњи дан са Милицом-Српкињом [63](#)
- Пред спомеником Милице Стојадиновићеве-Српкиње [41](#)
- Пријатељи женског образовања [9](#) , [29](#)
- Приповедачице [1](#) , [10](#) , [11](#) , [12](#) , [13](#) , [14](#) , [15](#) , [53](#) , [54](#) , [67](#)
- [Професор на београдском универзитету...] [59](#)
- Разговор са музом [2](#)
- Ратар [64](#)
- Ритмичка гимнастика [46](#)
- Савремена исповест [49](#)
- Сараднице књижевних друштава [16](#) , [30](#) , [31](#) , [50](#)
- Светој сјени Милице Српкиње [42](#)
- Српкиња у рату [21](#)
- Српкиње добротворке [68](#)
- "Српска жена" у Прагу [71](#)
- Српска критика [70](#)
- Српска мајка [22](#) , [26](#) , [72](#) , [76](#)
- Српска марамица [17](#)
- [Српске јавне раднице...] [61](#)
- Уметнице [58](#)
- Уреднице [18](#) , [19](#) , [27](#) , [32](#) , [62](#)
- Учитељице [20](#) , [33](#) , [34](#) , [47](#) , [48](#) , [69](#) , [73](#) , [74](#) , [77](#) , [78](#) , [79](#)

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Алексић-Гргуров, Милка [1](#)
- Бандић, Даница [2](#)
- Беловић-Бернациковска, Јелица [3](#) , [4](#) , [5](#) , [6](#) , [7](#) , [8](#) , [9](#) , [10](#) , [11](#) , [12](#) , [13](#) , [14](#) , [15](#) , [16](#) , [17](#) , [18](#) , [19](#) , [20](#)
- Бернациковска, Јелица Беловић- види Беловић-Бернациковска, Јелица
- Бингулац, Цвета [21](#) , [22](#)
- Буља, Даринка [23](#) , [24](#) , [25](#) , [26](#) , [27](#)
- В. [28](#)
- Варађанин, Аркадије [29](#) , [30](#) , [31](#) , [32](#) , [33](#) , [34](#)
- Гргуров, Милка Алексић- види Алексић-Гргуров, Милка
- Димитријевић, Јелена [35](#)
- Ј., П. [39](#)
- Јанковић, Зорка [40](#) , [41](#)
- Керниц-Пелешева, Олга [42](#)
- Лазић, Зорка [43](#)
- Магазиновић, Мага [44](#) , [45](#) , [46](#) , [47](#) , [48](#)
- Магазиновић, Магдалена види Магазиновић, Мага
- Марковић, Даница [49](#)
- Н., П. [50](#)
- Пелешева, Олга Керниц- види Керниц-Пелешева, Олга
- Попара, Љ. Ј. [52](#)

- Поповић, Јулка Срдић- види Срдић-Поповић, Јулка
- Прица, Зора [55](#) , [56](#) , [57](#) , [58](#)
- Радић, Стеван [60](#)
- Савић, Ј. [61](#) , [62](#)
- Симић, Милева [63](#)
- Спасић, Јелена [64](#)
- Срдић-Поповић, Јулка [65](#) , [66](#) , [67](#) , [68](#) , [69](#)
- Суботић, Савка [71](#) , [72](#)
- Ховорка, Зорка [75](#) , [76](#)
- Холецова, Катарина [77](#)
- Цветковић, Косара [78](#) , [79](#)
- Шварцова, И. (преводица) [52](#)

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

- Алексић-Гргуров, Милка [1](#)
- Балет [46](#)
- Бандић, Даница [10](#) , [65](#)
- Беловић-Бернациковска, Јелица [30](#) , [65](#)
- Бернациковска, Јелица Беловић- види Беловић-Бернациковска, Јелица
- Бингулац, Цвета [69](#)
- Буља, Даринка [16](#) , [65](#)
- Варађанин, Аркадије [9](#)
- Васпитање [63](#)
 - - Породица [22](#)
- Влатковић-Хипатија, Милица [8](#)
- Војновић, Ђена [54](#)
- Вукановић, Бета [58](#)
- Вуковић, Каја [28](#)
- Вулко-Варађанин, Вида [25](#)
- Вуловић, Милева [79](#)
- Глишић, Станка [48](#)
- Димитријевић, Јелена [12](#) , [50](#)
- Димитријевић, Јелена - "Нове" [65](#)
- Добротворна друштва - Српкиње - 19.в. [68](#)
- Докић, Јелена [25](#)
- Жене - Друштвени положај - Србија [36](#)
 - - 1911. [59](#)
 - - Образовање - Србија – 19. в. [57](#)
- жене писци види Књижевнице
- Иванић, Делфа [65](#) , [67](#)
- Ивановић, Катарина [58](#)
- Јанковић, Зорка [11](#)
- Јанковић, Зорка - "Женско питање" [65](#)
- Јанковић, Маша [58](#)
- Југовић-Рисаковић, Викторија [53](#)

- Кашиковић, Стоја [19](#)
- Књижевна критика [70](#)
- Књижевнице [61](#)
 - - Србија [38](#)
 - - 19 в. [37](#)
 - - Хрватска [38](#)
- Ковачевић, Олга [25](#)
- Крајић, Катица [73](#)
- Култ мртвих - Срби [66](#)
- Културне установе - Жене - Србија - 19-20 в. [24](#)
- Лазић, Зорка [27](#)
- Љочић, Драга [56](#)
- Магазиновић, Мага [6](#)
- Марковић, Даница [44](#)
- Миладиновић, Милена [40](#)
- Милица, Томић [38](#)
- Миловук, Катарина [78](#)
- Морача, Митра [74](#)
- Музика - Србија - 19в [25](#)
- Народне ношње [75](#)
- Народни обичаји - Србија [66](#)
- Начић, Цаја [58](#)
- Неранцић-Брашован, Даринка [33](#)
- Николић, Даринка [55](#)
- "О српским женама" - Критика [59](#)
- Олга, Керниц-Пелеш [38](#)
- Остојић, Јелена [13](#)
- Павловић, Јелисавета [20](#)
- Павловић, Милан [20](#)
- Петровић, Надежда [58](#)
- Пинтеровић, Персида [77](#)
- Полит, Владислава [3](#)
- Попара, Љубца [15](#)
- Поповић-Срдић, Јулка [14](#)
- Прерадовић, Милица [25](#)
- Прица, Зора [4](#)
- Радић, Стеван [29](#)
- Ракић, Корнелија [23](#)
- Ристић, Кристина [45](#)
- Ритмичка гимнастика [46](#)
- Ручни рад [17](#)
- Савић, Аница [7](#)
- Секулић, Исидора [5](#)
- Секулић, Исидора - "Сапутници" [65](#)
- Симић, Милева [34](#)
- Софија, Рупић-Плетикосић [38](#)

- Спасић, Јела [51](#)
- "Српска жена" [71](#)
- Стојадиновић, Милица Српкиња [60](#) , [63](#)
- Стратимировић, Јулка [39](#)
- Суботић, Савка [31](#)
- Теодоровић, Полексија [58](#)
- Томић, Милица [18](#)
- Уметнице - Сликарство - Архитектура [58](#)
- Ховоркова, Зорка [32](#)
- Холецова, Катарина [62](#)
- Цветковић, Косара [47](#)

Dragana Grujić

Faculty of Philology, University of Belgrade

Bibliography of *Srpkinja*

In addition to a brief introductory study, this paper presents a list of articles published in an illustrated publication *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*, which was published in Sarajevo in 1913 by prominent Serbian female writers of the time.

Keywords: *Srpkinja*, Jelica Belović-Bernadžikowska, Zora Prica, Maga Magazinović, Darinka Bulja

In Search of Women Authors

An interview with Suzan van Dijk:

<http://www.huygens.knaw.nl/en/vandijk/>

by Biljana Dojčinović and Magdalena Koch

Dr Suzan Van Dijk is a researcher at the Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences in The Hague and the Chair of the [COST Action](http://www.cost.esf.org/) (<http://www.cost.esf.org/>) IS0901 *Women Writers in History; Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009-2013) which gathers experts on women's literature from all over Europe. The COST Action is the most recent phase of the project which started back in the early 90s and is still dedicated to further developing and using a database on European women's writing and its reception up to the early 20th century¹.

In view of the further development of the *WomenWriters* database into a Virtual Research Environment, a ThinkTank meeting was held in the end of September 2011 in Göteborg. The similarities and differences between the online literary projects which are part of this COST Action were discussed as a first step in creating a joint online platform for research.

Did you start the research on European women writers in the early 90s in connection with French literature and George Sand?

It was the feeling that it was not possible to study even a famous woman writer like George Sand in complete isolation that started this kind of research. Together with some

¹ www.databasewomenwriters.nl

Dutch colleagues, we tried to inform ourselves about the way in which women writers were connected at the time, to find a context for their functioning, because the canon as it is has actually excluded many of these women. Alternatively, in other cases, they were not studied as part of the canon but as muses or lovers, as was the case for Sand in relation to Alfred de Musset. So, the necessity of putting them inside the female literary context was the starting point.

Did that literary context soon grow from French into a European one?

For George Sand and the reception of her work in the Netherlands, for instance, from which we started, the German reception was instrumental. We also knew that George Sand was widely read in Europe, and interesting connections began to appear.

In which phase of the research did you begin to use the database?

Actually, in 1997 I started a project at the University of Amsterdam about different audiences of women authors, for which it really seemed that a database was needed. We were a group of ten to twelve researchers, with IT developers as a part of the team. At the time, the database was not online, so we would send data to each other between Amsterdam and Groningen by email. I was very suspicious about data reaching my colleagues there and I am sure that we lost something in the process, although everybody kept reassuring me that everything would be secure.

When did you put the database on the Internet?

This was online in April 2001. Some years later, we were granted the "International Innovation Award 2005" on the occasion of the XVI International Conference of the Association for History and Computing (Amsterdam).

In the period up to 2004, the database was primarily used to study the influence, both at

national and international levels, of selected French women novelists, as well as the literary relations between France and the Netherlands.

In the later stage, from 2004 to 2007, the project dedicated to the International Reception of Women's Writing (1700-1900) included an inventory of the literary reception in the Netherlands of the works by both Dutch and foreign women writers.

*But, even in 2004, three years after the conference "Writing the History of Women's Writing: Toward an International Approach", you and your colleagues opted for publishing "I have heard about you". Foreign women's writing crossing the Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf on paper. I quote: "Publication was still in the classic book form, partly in order not to scare away colleagues, some of whom were already more or less shocked by the large scope of the project and the electronic approach that we were in the process of adopting"*².

Can you tell us something about the way the project was received among your colleagues, esp. regarding the electronic tools as well as the scope of the project?

I had an assistant who was working on the Dutch women's press for her PhD thesis, and I wanted her to use the database for working on her material, but she was much more "realistic" than I was, and saw that it would take a lot of time before finishing the tool development. So the complaining did not come, as one could assume, from some «old colleagues», but from the young researchers as well. In a way, she was right, of course, as PhD students have only four years to finish their work. Indeed, it is a large undertaking; first, creating an appropriate tool, for which the participating researchers need to test if it corresponds to their research questions, second, entering the research materials for an important number of countries, and then, finally, having the research and analysis done, in order to really prepare the new historiography....

² Suzan van Dijk, Anke Gilleir, Alicia C. Montoya, "Before NEWW (New approaches to European Women's Writing). Prolegomena to the Launching of an International Project", in *Tulsa Studies in Women's Literature* 27, 1 (2008), p. 151-157.

How large is the database now?

At present, the database has data on 4000 writers, 11000 works (texts are not included themselves, but can be linked to) and 21000 reception entries. Comparing of numbers for different countries shows a very uneven distribution now, which makes it necessary to consider that at some moment the total amounts will be at least three or five times higher. It forms an important source for many potential research projects, for which it provides a *basis and starting point* for research. Most of the records in the database are open for being viewed by visitors who are just looking for information.

How do you see the relation between digital technologies and the literary history research, esp. in the field of women's writing? Do you think that the fact that we are using digital tools changes our approach to the material as well as the paradigms in theorizing about it?

In the research of women's literature the main problem are the sources. Before 1900, while speaking of Dutch and French literature (but it is probably the same thing for the others) we really needed to go into the sources and, for instance, find in the periodicals that articles have been written on women authors, which proves that they were read, whether appreciated or not. Facts keep emerging and that changes our knowledge and opinions. However, for many women authors it was not so clear that they were widely read. I think we will be surprised about the great numbers of women authors in each country, once the sources will be *really* looked at. Sometimes, just finding a name of a woman author mentioned by her contemporaries means that we have a trace of her work, which can be further followed.

Do you think that documenting, in a database, these works and the ways in which they were received can influence the literary canon, or completely subvert the notion of it?

No, all these texts and their receptions need to be studied first. We can say that the database is just a way of presenting the material in a way which enables its further use and studying. Even though our research has been carried out for a longer period of time we have not changed the canon yet. We are creating the consciousness about the authors who were present: our research is about the roles played by these women in the history. Nevertheless, the question if they should be included in a literary canon, and if they need to be presented to students in schools, is another one, not forcibly to be answered within this context.

At present, the “Women Writers in History” COST Action is halfway completed . Has the presence of countries such as Bulgaria, Croatia, Poland, Romania, Serbia, Slovenia, etc. changed your understanding of European women’s writing? If so, how? Has the notion of “European” been changed accordingly?

From the very beginning we were aware that, starting from a small country like the Netherlands, we are not the centre of the world. The idea was to include as many countries as possible. The number of women participating very early in literature is small, but I am sure that we will find more names.

How do you see this project in five years?

I would like to see participants of this COST Action financed in such a way that they can really collaborate, and not work separately, in order to produce a joint research outcome: preparing an entirely new perspective on the literary history. Not necessarily changing the canon as such, but showing that women did take part in the literary field, that they were published and discussed.

Жарка Свирчев
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Ка историји српске женске књижевности

Жена у српској књижевности / Славица Гароња Радованац. – Нови Сад : Дневник, 2010
(Нови Сад : Дневник). – 404 стр. ; 21 цм. – (Едиција Легат ; књ. 7)
ИСБН 978-86-7966-032-9

Српска књижевна историографија дуго је ишчекивала заокруженији нацрт женске књижевне традиције. Тако конципиране студије до сада су биле написане на страним језицима (С. Hawkesworth *Voices in the Shadows* и М. Koch *...kiedy dojrzejemy jako kultura...Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*). Стога је *Жена у српској књижевности* Славице Гароње Радованац књижевноисторијски догађај *par excellence*. С. Гароња Радованац у седамнаест сабраних студија даје обухватнији преглед српске женске прозне традиције, осведочавајући да прозна традиција уистину постоји (у шта се сумњало), дакле, да није низ случајности или случајева, него континуирани низ стваралачке праксе. У студијама је истовремено присутна и реактуелизација и превредновање „утуљене баштине“ и читање етаблираних ауторки у новом кључу. Ауторка је паралелно разматрала прозне опусе или одређене сегменте појединих списатељица и саме списатељице међусобно у компаративној перспективи, пружајући поетичку панораму женске прозе. У обе истраживачке равни уочљиве су ауторкина аналитичка вештина и утемељеност, иновативност у приступу и надахнутост израза.

Доминантан принцип организације студија је хронолошки (шест секција), који, међутим, истовремено рефлектују и етапе развоја прозног стваралаштва, његову стилску хетерогеност тј. оријентације и тематску блискост. *Поглед у 19. век* доноси студије посвећене дневничким, путописно-епистоларним и романескним остварењима Анке Обреновић, Милице Стојадиновић Српкиње, Драге Дејановић и Јелене Димитријевић. У оквиру истраживања остварења *српских књижевница прве половине 20. столећа* разматра

се прозни опус Лепосаве Мијушковић, Милице Јанковић, Данице Марковић и роман-првенац Исидоре Секулић. *Међуратни женски роман* објединио је истраживања романескних и аутобиографских радова Милице Јаковљевић и Милке Жицине. Рани романескни радови Гроздане Олујић и *Дорћол* Светлане Велмар Јанковић отварају *поглед у другу половину 20. века*. *Побуњене жене као књижевне јунакиње* у делима Милице Мићић-Димовске и Мирјане Митровић чине наредну заокружену целину. Последње две студије у књизи посвећене су романима Ане Шомло и Гордане Ћирјанић, њиховој усмерености *ка европском роману*. Студије су уоквирене *Уводном напоменом* и *Библиографијом објављених радова*.

Књижевна дела наведених ауторки Славица Гароња Радованац истовремено је културно-историјски контекстуализовала и књижевно-естетски анализирала и вредновала. Испитивала је социјалне детерминанте које су моделовале њихову списатељску праксу и прозни израз, као и њихову рецепцију и (не)позиционирање унутар официјелних историја књижевности. У оквиру методолошког плурализма истиче се усмерење ка мапирању разлике женске у односу на мушку књижевност, чиме је у знатној мери проширена и обогаћена поетичка слика српске књижевности. У *Уводној напомени* ауторка истиче да јој је циљ осветлити присуство „женског писма“ у српској књижевности, као и „женског начела“. Напоменимо да под „женским писмом“ ауторка не подразумева француски постструктуралистички приступ ишчитавања „женског“ у сфери језика, при чему женско није везано за пол у биолошком смислу (*l'écriture féminine*), него, у лаицизираном смислу (недовољно теоријски фундирајући свој приступ), књижевност коју пишу жене. Поетичке разлике женске прозе ауторка тумачи другачијом егзистенцијалном основом, „погледом на свет“ списатељица који обликују „емоција, естетика и ерос (рођајно начело)“. На темељу те претпоставке, као и природе самог „женског начела“ (ауторка га разуме као везаност за приватну сферу, непосреднији контакт са природом и магијска својства), детектују се и анализирају поетички топоси женске прозе: тематско-мотивски реквизитариј, ликови, жанр (на пример, лик побуњене жене, женски роман, поетика светлости, детабуисање еротике и патријархалних митема, рођајно начело као суштина женског бића). У светлу ауторкиног разумевања „женског начела“ ваља разумети и њен одабир јунакиња женске прозне традиције, односно изостављање појединих (на пример,

Биљане Јовановић или Јудите Шалго). Прича о женским прозним традицијама, тек чека своје истраживаче/ице.

Значајан допринос изучавању женске књижевности лежи и у чињеници да она није гетоизирана, него је представљена као интегрални део српске (и европске) књижевности. У том контексту ауторка, са узорном ерудицијом, интерпретативном вештином и полемичким даром, ревидира постојеће ставове о уделу списатељица у креирању токова српске књижевности, указујући на њихову иницијаторску улогу у појединим стилским формацијама. Међусобно самеравајући естетске вредности „канонске“ и женске књижевности ауторка афирмише уметничке квалитете женске прозе, али се и не либи да изнесе смеле судове који, рецимо, претпостављају романе Милке Жицине експерименталном роману, или поједине аспекте опуса Мир-Јам иначе фаворизованој међуратној прози. Критичко сучељавање са окоштаним књижевно-историографским ставовима, који су стваралаштво жена измештали на маргину услед идеолошких размимоилажења (политичких и родних), парадоксално, резултирало је маргинализацијом домаће гине критичке праксе. Ауторка је, инсистирајући на постојању естетских квалитета женске прозне традиције (позивајући се на Шотрину изјаву да као народ волимо да багателишемо све што имамо), изоставила да пружи увид у постојање релевантне литературе о истој. Радови Биљане Дојчиновић-Нешић, Дубравке Ђурић, Јасмине Лукић, Татјане Росић, Светлане Слапшак или Владиславе Гордић-Петковић нису консултовани, те је слика рецепције прозаисткиња и интерпретативних постигнућа осиромашена. Свако испитивање српске женске књижевности данас мора да рачуна на постојање квалитативно богате гине критичке литературе, тим пре што тиме може само да добије на сопственом квалитету.

Увиди Славице Гароње Радованац о поетици српских прозаисткиња, као и њихово разматрање унутар српске књижевности сабрани у *Жени у српској књижевности* корак су ближе ка историји српске женске књижевности и представљају подлогу и смернице за даља изучавања, отварајући дијалог који се може рачвати у више праваца.

Јелена Јовић

Филолошки Факултет

Универзитет у Београду

Српска модернистичка *femina*

„Када сазремо као култура...”: Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века: канон – жанр – род = „...Kiedy dojrzejemy jako kultura...” Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku: kanon – genre – gender / Magdalena Koch. – Acta Universitas Wroslaviensis No 2958. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007 – 318 стр. ISBN 9788322928424

Након што је 1998. године успешно одбранила своју докторску дисертацију *Путовање у времену и простору. Проза Исидоре Секулић*, објавивши је затим као монографију¹, Магдалена Кох се посветила мање познатим савременицама чувене српске модернисткиње. Инспирацију за нову књигу пронашла је у једном интервјуу који је Исидора Секулић дала пред крај живота, 1957. године, огорчена услед недовољне зрелости српске књижевности да својим списатељицама призна у њој место које заслужују. Педесет година касније, ова пољска слависткиња ће на један модеран начин покушати да осветли стваралаштво још три модернистичке ауторке које су своју културу умногоме задужиле, а неправедно од ње биле запостављене.

Иако је историјски тренутак у којем су писале погодовао храбријем ступању жена на литерарну сцену, потоња књижевна историографија није за њих имала слуха. Друштвено-политичка превирања и ратови на овом подручју потиснули су их током наредних деценија на саме рубове историје књижевности, да би тек крајем XX века та ситуација полако почела да се мења. Распад Југославије покренуо је био питања националног и културног идентитета, а тиме и књижевне традиције Срба. Прилику да у овај јавни дискурс упишу и проблем рода искористиле су представнице феминистичких кругова, истичући потребу за новом, алтернативном историјом српске књижевности, која ће најзад уважити допринос својих списатељица из прошлости. Озбиљнијег помака

¹ Magdalena Koch, *Podróże w czasie i przestrzeni. Proza Isidory Sekulić*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, 141 стр. (Slavica Wroslaviensia CVIII)

на том плану није, међутим, било – бар не на домаћем терену². Први целовити осврт на стваралаштво жена у нашој књижевности дошао је *extra muros*. Британска слависткиња Силија Хоксворт објавила је 2000. године књигу под називом *Гласови у сенци*³, у којој даје преглед историје женског писања на подручју Србије и Босне и Херцеговине од усмене народне књижевности до краја двадесетог века – на енглеском језику. Монографија Магдалене Кох представља, у том смислу, још један пионирски покушај – још једне жене – да се српске списатељице извуку из таме. Поново, међутим, изван граница наше земље, и поново на страном језику.

„...Када сазремо као култура...” књига је посвећена списатељицама које је Јован Скерлић уврстио у *Историју нове српске књижевности* (1914), а које су дебитовале у доба модерне – прозаистикињама: Исидори Секулић (1877-1958), Јелени Димитријевић (1862-1945), Милици Јанковић (1881-1939), и песникињи Даници Марковић (1879-1932). За предмет свог истраживања, односно његово поновно читање и превредновање, Магдалена Кох је одабрала модернизам зато што су, како наглашава, жене тада на изврстан начин револуционализовале српски књижевни систем, а ова епоха донела нови, другачији поглед на њихово стваралаштво. Пољска слависткиња понудила је један нови, другачији поглед на дела која су за собом оставиле, осврнувши се на њих са становишта феминистичке критике и теорије рода. У фокусу њеног истраживања нашли су се механизми који су почетком XX века условили улазак жена од пера у званичне књижевне токове и омогућили им да смелије продру у изразито круту, дубоко патријархалну, мушку традицију: књижевни канон, књижевни жанр и родни идентитет у књижевности. Сложеност овог проблема изискује методолошки разноврстан приступ, те се, осим гине критике, ауторка служи и генеалогijом, Фукоовом (Foucault) теоријом трансгресије, Лакановом (Lacan) психоаналитичком критиком и постмодернистичким концептом перформативне теорије рода Џудит Батлер (Judith Butler), као и најновијим, превасходно полонистичким истраживањима нарације, жанра и канона.

² Учинили бисмо неправду историчаркама и теоретичаркама књижевности попут Биљане Дојчиновић-Нешић, Тајане Росић, Дубравке Ђурић и Светлане Слапшак ако не бисмо поменули њихове напоре да се поново приступи проучавању српских списатељица и то са становишта гине критике, односно низ чланака које су објављивале у часописима „ПроФемина“ и „Женске студије“/„Генеро“. Овде, међутим, мислимо искључиво на синтезу каква је историја књижевности.

³ Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadows - Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. Central European University Press, Budapest 2000, 280 стр. Истичући значај ове књиге у поглављу посвећеном феминистичком критичком дискурсу савремене српске књижевне историографије, Кох изражава чуђење због њене слабе рецепције у српским феминистичким научним круговима

Основно питање које Магдалена Кох поставља у овој књизи је следеће: како то да су у доба модерне, када је српска књижевна историографија тек била почела израженије да се формира, историчари и критичари, предвођени Јованом Скерлићем, своје савременице приметили и дали им простора у књижевном дискурсу тога доба – и зашто, а њихови наследници ову појаву, упркос чињеници да је књижевно-теоријска мисао у међувремену значајно поодмакла, сасвим занемарили и, одгурнувши их на маргине, пропустили да примете да су модернисткиње – родно и жанровски, свака на свој начин – обогатиле не само српску, већ и европску књижевност.

Да би објаснила феномен израженијег присуства списатељица на књижевној сцени модерне, ауторка се најпре осврће на женски књижевни дискурс од XIV до XIX века, а затим и критички, од почетка XX до првих деценија XXI. Реконструишући женску линију српског књижевног породичног стабла и изнова интерпретирајући старе текстове – њихову тематску и формалну основу, показује да у српској књижевности постоји, иако скромна, веома важна и нимало плитка традиција женске књижевности, на коју ће се касније надовезати модернисткиње.

Кратким прегледом етапа развоја српске књижевне историографије – од Вука и Шафарика, преко школских уџбеника и академских синтеза насталих пре Првог светског рата, а закључно са Деретићевом *Историјом* с краја XX века, праћеним теоријским освртом на сам појам, Магдалена Кох нас на почетку другог поглавља уводи у проблематику српског књижевног канона и његовог односа према модернисткињама. За анализу је одабрала три књиге посвећене искључиво српској књижевности, које су, уздигнуте на ниво академских уџбеника, директно утицале на његово формирање: *Историју нове српске књижевности* Јована Скерлића из 1914, *Историју српске књижевности* Јована Деретића из 1983. и *Историју модерне српске књижевности* Предрага Палавестре из 1995. године; друге две користи при том само као референтне тачке, не би ли истражила промене у односу на претходника. Али, када је реч о проучавању и читању књижевних дела које су стварале жене ништа се у српском канону за читавих стотину година није променило, разочарано закључује пољска слависткиња.

Највећи део ове књиге посвећен је детаљној анализи жанрова којима се су српске модернисткиње користиле у свом стваралаштву. Употребом исповедних жанрова као традиционалних, опробаних форми, поново оживљених у доба модернизма под утицајем Шопенхаурове (Schopenhauer) филозофије, ове су жене тежиле уласку у

књижевност, потписујући тиме својеврсни „генолошки пакт“⁴ – закључује Магдалена Кох. Поставља, међутим, и следеће питање: колико их је на такав чин приморала традиција, а колико је то била свесна, индивидуална одлука. И, да ли одговор треба тражити у избегавању конкуренције са мушкарцима и жанровима којима они доминирају, попут драме или романа са свезнајућим наратором, или једноставно у трагању за властитим идиомом – изражавању себе као субјекта, а не објекта књижевног дискурса.

У текстовима ових списатељица преплићу се монолошке (дневник, аутобиографија, есеј, лирика) и дијалошке форме (писмо, епистоларни роман, путопис, приповетка, роман), истиче ауторка⁵. На граници између чињенице и фикције – писмо, дневник и путопис били су жанрови за којима су најчешће посезале. Њихову привлачност ауторка објашњава лаком комуникацијом и коалицијом са другим жанровима, синкретичношћу, могућношћу наратије у првом лицу, а тиме и јасним исказивањем личног идиома, односно компензацијом за немогућност јавног изражавања, додајући да су тако, под маском „лаког жанра“, кријумчариле субверзивне садржаје који погађају стереотипе патријархата.

Овај генолошки пакт имао је, међутим, и своје негативне стране, закључује ауторка: колективно класификоване под етикетом *женског писма*, биле су лака мета стереотипизације и поједностављених оцена – критичари су ове жанрове сматрали мање уметнички вредним, а променом естетских захтева каснијих епоха, српске модеристкиње падају у заборав.

Примењујући теорију швајцарског полонисте Германа Рица (German Ritz) – да је род у књижевности проблем жанра, односно да се обликује више кроз форму него садржај, Магдалена Кох открива једну интересантну, иновативну, и чак провокативну појаву у српском модернизму. На примеру три текста: *Носталгије* Исидоре Секулић, *Малог срца. Из бележака несрећна човека* Милице Јанковић и *Американке* Јелене Димитријевић, у којима се поигравају граматичком категоријом рода, показује да су ове

⁴ Термин позајмљен од пољских теоретичарки књижевности, Богумиле Кањевске (Bogumiła Kaniewska) и Ане Легежињске (Anna Legeżyńska).

⁵ Употреба било којег од ових жанрова имплицира наратију у првом лицу, најчешће у прошлом времену – наглашава Кох. Категорија рода је ту додатно експонирана због граматичког рода израженог у српском језику у облицима прошлог времена, којим се дневници и писма углавном и воде.

писатељице извршиле наративну трансгресију⁶, прекорачивши тиме границе свога пола. Наративном трансгресијом, коју су спровеле у поменутим текстовима, ове модернисткиње су, закључује ауторка, одиграле кључну улогу у формирању новог обличја српске књижевности, подривајући њене патријархалне, андроцентричне темеље и започињући феминистички и родни дискурс још увек слабо присутан у домаћој култури почетком XX века.

Књигом „Када сазремо као култура...” *Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века (канон – жанр – род)* Магдалена Кох показује – и доказује – да у српској књижевности постоји незанемарљив континуитет женске књижевности и феминистичког књижевног дискурса, који сеже све до XIV века и има оригиналан, регионално специфичан код. При томе, она осликава сву сложеност проблема: како приступити проучавању женске књижевности и писању нове историје књижевности – а избећи стереотипе, идеологије и нарочито родну сегрегацију и гетоизацију жена у оквиру главног тока књижевне историје, не занемарујући при том ни проблематику кризе мушког идентитета. Може ли се изаћи из зачараног круга „двоструког критичког стандарда“ и има ли књижевност уопште род?

⁶ Појам *трансгресија* преузет је из геологије, у којој означава продор мора у копно. Један од првих који га је користио у историјском, друштвеном и филозофском контексту, био је Фуко. Од пољских историчара књижевности, прва се тиме позабавила чувена феминисткиња, Марија Јањон (Maria Janion)

Милан Миљковић

Институт за књижевност и уметност, Београд

Род ће сви писати

Teorije i politike roda: Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope = Theories and Politics of Gender: Gender Identities in Literatures and Cultures of South-Eastern Europe / Tatjana Rosić, ur.; Marija Grujić – Godišnjak XXII, Serija C: Teorijska istraživanja, knj. 12 – Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008 (Beograd : Čigoja štampa). – IV, 446 str. ISBN 978-86-7095-145-7

Зборник радова *Теорије и политике рода*, настао на основу излагања са међународног научног скупа „Представљање родних идентитета у књижевностима и културама Балкана и југоисточне Европе“, окупља тематски, методолошки и жанровски разноврсне текстове. Од англосаксонски кохерентних студија до есејистички ангажованих научних чланака, ауторке и аутори покривају теме из најразличитијих области: спорт, политика, популарна култура и музика, филм и позориште, историја моде и (у највећој мери) књижевност. У методолошком погледу, текстови зборника формирају дијахронијски и синхронијски слојевито поље (пост)феминистичке критике, гине критике, културалних и родних студија, теорија маскулинитета и критичке анализе дискурса. Праћен садржајним предговором, зборник је подељен у шест целина – *Феминистичка читања женског ауторства*, *Медијска и културна политика у региону*, *Нација род и модернизација на Балкану*, *Укритени идентитети*, или: *да ли је род само један?*, *Маскулитет - тајни континент студија рода*, *Queer: да ли је могућа другачија културна и родна политика?* – чији поредак посредно реконструише и историјски развој појединих теоријских праваца унутар родних студија.

Прва целина радова у правом смислу речи представља професионално и озбиљно формулисан, фундаментални оквир и антиципацију свих каснијих текстова у зборнику. У њој се теме појединачних радова распоређују око централног питања теоријских модела женског ауторства при чему се критички преиспитује статус женског ауторства у књижевности и уметности у Србији, односно региону, али се и афирмишу различите парадигме превазилажења досадашње маргиналне позиције женских уметничких и

стваралачких пракси. С тим у вези, радови Татјане Росић („Жена-писац: киборг у српској књижевности?“), Владиславе Гордић-Петковић („Родни идентитет у матрици жанра: женска проза у Србији пре и после двехиљадите“), Биљане Дојчиновић-Нешић („Нит(и) или померање преко граница канонизоване прошлости“), Јелене Петровић („Женско ауторство између два светска рата“) и Зоране Шијачки („*Мачке не иду у рај*: значај антологија женске поезије за рецепцију женског ауторства у јавности“) пружају компетентан, отворен и оправдано недовршен нацрт за једно систематизовано проучавање женског ауторства у Србији од почетака XX до првих деценија XXI века. Такво проучавање подразумева теоријски, политички и родно (само)освешћено преиспитивање патријархалних и етноцентричних наратива о женским и феминистичким покретима између два рата, писање историје српске женске књижевности уз (пре)исписивање књижевних и културних канона, и рад на новим антологијама савремене српске прозе и поезије. На овакав нацрт концептуално се надовезују и запажања Дубравке Ђурић („Поетско, политичко и ауторефлексивно у постдрамским текстовима Иване Сајко и експерименталној песничкој пракси АЖИН-ове школе поезије“) и Андреа Златар-Виолић („Постфеминизам и савремена хрватска књижевност“) док примере преузимају углавном са хрватске уметничке и културне сцене. Прву целину веома функционално заокружује текст Ане Томљеновић – „Ауторефлексивност зnanственог текста“ – зато што, на примеру жанра тзв. „аутоетнографије и особне критике (*personal criticism*)“ разматра могућности и опасности уписивања родног и аутобиографског дискурса у научни текст. И премда закључује да „аутобиографичност теорије не подразумијева вјеродостојност и аутентичност зnanственог приказа“, рад Ане Томљеновић изнова провоцира питање о томе да ли је и у ком облику могуће постићи уписивање/брисање рода унутар жанрова академског писања које би могло да пољуља досадашње праксе и да навести неке нове форме писања које ће се опирати досадашњим жанровским оквирима научног дискурса. Уколико је тако нешто могуће, онда би поред категорије рода било неопходно инкорпорирати и другачију конфигурацију категорија тела и ума као рационалности, сличну оној о којој говори Елизабет Грос (Elizabeth Grosz) у својој студији *Променљива тела*.

Од радова друге целине зборника¹ који, уз проблематизовање репрезентације родних и

¹ Mihai Lucaciu „Cleansing Sarah Kane: Theatricality and Theatre Criticism in Romania“; Albena Stambolova i Nadya Radulova „*Temporary Heads: Notes on the works of Nadezhda Oleg-*

иних идентитета у визуелним и драмским уметностима, посебан акценат стављају на чин комуникације између дела и реципијента, условљен психолошким, класним, националним и економским чиниоцима, издвојили бисмо текстове Јасне Котеске и Мишка Шуваковића. На примеру реклама, новинских текстова и Дизнијевог (Disney) филма о менструацији, Котеска предлаже да се у промишљање поретка родних идентитета субкатеорија *санитарности* постави као нови „концептуални алат“ којим ћемо испитивати проблеме „вишка“ и чистоће (чула, тела...). Мишко Шуваковић се, с друге стране, у прегнантном теоријском дискурсу лакановске психоанализе и разлике између *оптичког* и *визуелног*, окреће делима високе уметности. *Queer* неодређеност у сликама Милене Павловић-Барили илуструје хуморно-иронични потенцијал первертовања родних идентитета, а скулптуре Ане Бешлић откривају „сексуалност као догађај у материји“ за разлику од скулптора југословенског модернизма који су тело (женско и мушко) увек алегоризовали у апстрактне концепте попут мајчинства, патриотизма и тријумфа духа. Праксом и политикама репрезентације у визуелним уметностима баве се и ауторке текста „*Temporary Heads: Notes on the Work of Nadezhda Oleg-Lyapova*“, представљајући инсталације, у наслову поменуте, бугарске ауторке чији се рад, нажалост, скоро ни на који начин не повезује нити се тумачи у светлу политика родних идентитета. Уместо рада, који својом дужином али и тематском и проблемском ширином више подсећа на белешку, било би занимљивије видети текстове посвећене регионалним или југословенским ауторима и ауторкама попут Марине Абрамовић, Неше Париповића или Раше Тодосијевића.

Тематика и анализирана грађа треће групе текстова је углавном просторно и временски ограничена на почетак XX века и модернизацијске процесе у Србији и Војводини на шта упућује и први рад, текст Ане Столић који интерпретира представе о друштвеним улогама жене, детектујући њихову (не)видљивост у политичким и културним концептима нације почетком XX века у Србији мада недовољно пажње посвећује текстуалном и вантекстуалном контексту производње тих представа. Рад Катарине Митровић, „Политика рода: луксуз и визуелна култура у Србији XIX века“, показује како се у пољу моде, укрштањем категорија рода, нације и класе профилише и стабилизује читав распон стереотипних представа: од жене-даме до распусне жене и од мушкарца хероја до дендија (феминизираног мушкарца).

Lyapova“; Невена Даковић „Балкански (филмски) жанр“; Милана Грбић „Родни стереотипи у уџбеницима за српски језик за основну школу“; Силвиа Дражић „Волимо ли љубиће?“

Врлина овог текста лежи и у његовој високој комуникативности, односно складном односу теорије, минуциозне интерпретације и контекстуализованог презентовања грађе. Сличном темом бави се и Драгана Гарић, мада њеном тексту („Мода и еманципација у женској визуелној култури Србије и Војводине крајем XIX и почетком XX века“) недостају завршна синтетичка запажања поводом бројних поменутих, занимљивих примера из женске моде. У тексту о *Нечистој крви*, Марија Грујић нуди иновативно, родно сензибилисано читање теме сексуалности као културног капитала. Премда у анализи Софкине сексуалности компетентно примењује појам *респектабилности* или *позиције угледа*, ауторка понекад исувише инсистира на концепту границе, губећи из вида у којој мери Станковићев наративни поступак омогућава сталну трансгресију родних, класних и етничких идентитета. На крају ове целине налази се рад Ладе Стевановић који контрапунктира анализу активне улоге жена у погребним обичајима на Балкану и литерарно-антрополошку интерпретацију теме зазиданости из народне песме *Зидање Скадра на Бојани*.

Радови заступљени у четвртом делу зборника се највише односе на књижевноуметничка дела српске и светске књижевности², и углавном настоје да кроз дијалог наратолошке анализе и феминистичких, односно гинокритичких читања текста утврде не само флуидност границе између родних идентитета већ и могућности њиховог превазилажења. Највише пажње привлачи текст Тихомира Брајовића који на фону теорије приповедања Кете Хамбургер (Käte Hamburger) и теорије перформативности Џудит Батлер (Judith Butler) анализира феномен тзв. хибридне родне идентификације у новијим романима јужнословенских књижевности. На сличном проблемском трагу је Магдалена Кох (Magdalena Koch) у тексту „Наратолошка трансгресија или српски модернистички *gender*-дискурс у књижевној акцији (Милица Јанковић *Исповести*, 1913)“. Александар Бошковић се само на рубовима рада посвећеног прози Александра Хемона дотиче питања рода, док Тијана Тропин на школски начин, унутар књижевне периодизације Илејн Шоуволтер, анализира процес имаскулинизације код женских ликова у романима Светлане Велмар-Јанковић, пропуштајући при томе да озбиљну пажњу посвети деконструкцији и родном читању других аспеката текста: жанра, хронотопа, приповедачких поступака и других. У овој групи је и рад Драгана Бошковића („Животиње, политика, род: *Друга књига Сеоба*

² Изузетак је одличан текст Irine Costache „Femininity at Play: Technologies of Crafting Feminine Bodies: a Case Study on Women Footballers in Post-Socialist Romania“.

Милоша Црњанског“) који поставља питање о могућем трансцендирању „хуманистичког поимања идентитета и родно осмишљеног хуманитета“. Међутим, аутор не даје одговор на ово питање, и тиме, напротив, оставља могућност да анализу паралела између животињског и људског света схватимо као потврду онтолошких темеља родне разлике и опозиције мушкост/женскост. Последњи рад у овој групи представља текст Јелене Пилиповић „Мушке музе – флукуација родног идентитета у мом читању Платона и Вергилија“.

У петој целини аутори/ауторке се кроз призму углавном високе књижевности баве питањима деконструкције мушког субјективитета и самоподразумеваних представа о маскулинитету и патријархату. Рад Зринке Блажевић представља изврстан пример прецизног баланса између теорије и примарне текстуалне грађе, и новог читања субверзивног потенцијала хрватске барокне књижевности, које води рачуна о историјском, поетичком и жанровском контексту XVII века. Ауторка успева да на плану жанра, форме, ликова и појединих наративних епизода покаже субверзивне домете и трансгресивност родних представа у песничким збиркама Николе и Петра Зринског. Радови Александра Павловића („Херојски идеал и ’женска страна’ у песмама старца Милије“) и Станиславе Бараћ („О проблему маскулинитета у прози Марка Видојковића и Срђана Ваљаревића“) истичу амбивалентност (де)конструисања маскулиних идентитета те о њима увек говоре у множини уз пуну свест о чиниоцима производње и рецепције текста. Игор Перишић се дотиче интригантног питања интеракције дискурса хомосексуалности и хетеронормативности унутар културног мејнстрима и његових периферија. Анализирајући причу о Симону Сигетском из треће књиге *Златног руна* Борислава Пекића и роман *Стакленац* Уроша Филиповића, Перишић пажљиво мапира флукуације које постоје на линији разлике *off/mainstream* хомосексуалног и хетеронормативног идентитета. На крају, реторички убедљиво закључује да је Пекић „уметнички уверљивије успео да проживи драму хомосексуалног идентитета [...] за разлику од Филиповића који је ту драму добрано занемарио одредивши се за фактографску репетицију потврђивања сопствених (за)датости. Ко је сад ту заправо *mainstream*, а ко *off*?“. Премда компетентно постављено, последње питање није довољно обухватило истраживања жанровског, друштвенополитичког и идеолошког аспекта настајања и рецепције поменутих дела, која би јасније осветлила сложеност и многострукост *mainstream*-ова и *off*-ова. Прича о Симону Сигетском је ипак „само“ епизода у седмотомном делу једног канонског писца, док је *Стакленац*, иако

перципиран као српски геј роман и култна књига *queer* сцене, производ сложеног укрштања хетеронормативних дискурса и дискурса хомосексуалности унутар једног од мејнстримова популарне културе.

Последња целина зборника почиње радом Драгане Тодоровић која, на примеру песама Секе Алексић и Недељка Бајића Баје, односно наступа и видео спотова Милана Станковића, истиче како преузимање визуелних и вербалних атрибута *queer* и трансродних идентитета (не) доприноси (де)конструкцији политике хетеронормативности. Нажалост, ауторка пропушта да се озбиљније упусти у помно читање медијског језика конкретних примера и критичку интерпретацију њихових дискурзивних учинака. Обимом сличан тексту Драгане Тодоровић је и коауторски рад под насловом „*Queer* молитва: политичка култура и Евровизија у Србији на почетку XXI века“³ али је ипак више усмерен на контекстуализовање и проблематизовање основне теме: могућности и домети апропријације популарног културног „феномена“ на примеру песме *Молитва* Марије Шерифовић. Рад, такође, доследно и у складу са поставкама *queer* теорија, одбија да фаворизује и привилегује било који од својих закључака. Када је у питању истраживање експлоататорског или апропријацијског потенцијала популарне културе, треба издвојити рад Миме Симић „Тако се калио *queer*: целулоидна (р)еволуција на подручју бивше Југославије“. Есејистички полемичан, жив и (ауто)ироничан дискурс Миме Симић прецизно деконструише нове тенденције представљања хомосексуалности на српском, хрватском и босанском филму, али то чини углавном на плану анализе заплета и ликова, док остали елементи филмског језика (режија, глума, костимографија, музика, сценографија...) остају неистражени. Међутим, Мима Симић убедљиво развију тезу да су, и поред све веће видљивости теме хомосексуалности, филмови *Фине мртве девојке*, *Диши дубоко* и *Go West* ипак дубоко прожети законима хетеронормативности.

На крају, иако делује као секундаран и баналан податак, требало би искрено похвалити физичку уједначеност зборника: ниједан текст обимом не прелази ауторски табак а неки су на читаочеву жалост још краћи иако обрађују значајне теме. Оваква сразмера појачава утисак о професионално обављеном уредничком послу, имплицира одговоран однос аутора према избору и опсегу појединачних тема, а што је најзначајније доприноси унутрашњој

³ Јелисавета Благојевић, Катарина Лончаревић, Бобан Стојановић и Јелена Вишњић

уравнотежености и динамици зборничке публикације какву не срећемо довољно често у нашој академској средини. Уз све ситније недостатке, *Теорије и политике рода* својим комплексним методолошким приступом буде очекивање да ће у будућности бити још пројеката који ће, на трагу идеје последњег текста зборника - „Политичка критика културе у Босни и Херцеговини: ка другачијем поретку“ (Дамир Арсенијевића) - иницирати нове и јачати постојеће „локалне, регионалне и међународне мреже“, обнављајући “истраживачку академску културу“.

Bogusław Bakula

Adam Mickiewicz University

Poznań

The Body and/of Slavic theory

Slavica CLIII. *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich 9. Ciało*. Agnieszka Matusiak, Ilona Gwóźdź-Szewczenko, Magdalena Koch, Ewa Komisaruk, Julia Rysicz, Anna Ursulenko (red.). ISBN: 978-83-229-3199-8. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, ss. 816.

This enormous volume, devoted to the subject of human body in Slavic literatures, is a result of an international scientific conference with participation of one hundred scholars that was held at the Institute of Slavic Studies of the University of Wrocław from 19-21 November 2009. The scientific director of the conference was Agnieszka Matusiak, Ph. D., Professor of the University of Wrocław, and the Head of the Department of Ukrainian Philology of the Institute of Slavic Studies. This volume is dedicated to the eminent scholar of Russian Studies, Professor Tadeusz Klimowicz. Remarkably, a piece of work on similar subjects and at the same time with such a broad range, covering several important areas of the Slavic literary map, until now has not appeared in the Polish language circle. Because of the subject, scale, and the richness of material, this volume is a unique compendium.

With regards to corporeality, the contemporary scientific discourse emphasizes the problems that have previously been unnoticed or treated as marginal, and therefore not fully developed by scholars. Corporeality has become an area of variously defined identity: gender, generational, cultural, racial, and even political. A few years have passed since the publication of – now classical in Poland – the collective work showing the gender perspective of the subject in the anthropological contexts titled *Ciało – pleć – literatura. Prace ofiarowane Profesorowi Germanowi Ritzowi w pięćdziesiątą rocznicę urodzin z roku* (2002). Other significant works have also been published ever since, such as *Słowo i ciało w literaturze. Barok – Lem – Myśliwski* (2001); M. Kanabrodzki's *Kaplan i fryzjer: żywioł materialno-cielesny w utworach Georga Büchnera, Witolda Gombrowicza, Mirona Białoszewskiego, Helmuta Kajzara* (2004); *Corporeal inscriptions: representations of the body in cultural and literary texts and practices* (2005); *Mity słowa, mity ciała* (2007); and G. Ceronetti's *Milczenie ciała: materiały do studiów medycznych* (2009). Referring to Richard Sheppard, we

can claim that the revaluation, which once again took place in Western culture, is associated with the postmodern breakthrough, along with the expansion of new patterns of life, as well as with globalization, and the entrance of the Internet to our culture and to our artistic and private lives, sometimes resulting in radical changes in the perception of corporeality. The reason lies in the changing meaning of the sense of reality, as well as in the change of the understanding of human nature, and the transformation that is taking place between nature and man. There is a necessity to redefine many of the seemingly indisputable categories, such as gender identity, physical integrity, biological development of humans from the time of conception and its ethical justification, and finally the fundamental category of life. Among the various publications on this subject, what has been missing was an evident voice of Slavic Studies, as a field specialized in comparative and territorial studies, embracing many ethnic and cultural perspectives.

The book opens up with an important and very interestingly conceived part titled *Fragments of the Slavic Corporeal Discourse (Fragmenty słowiańskiego dyskursu cielesnego)* preceded by Jozef Smaga's brief introduction of professor Klimowicz and this Russian Studies scholar's experimental, exceptional and provocative text *Could a Russian write "Lolita"? (Czy Rosjanin mógłby napisać „Lolite”?)* referring to postmodern intertextual games, and inspired by the works of V. Nabokov, U. Eco, A. Bitov, M. Pavić, M. Kundera. Appearing in this part of the book texts by V. Novotný, O. Demidov, A. Z. Violić, and T. Hundorova, create a Slavic choir that forms the awareness of how widely and variously this volume will continue to talk about the problems of corporeality. Dominant here is the belief that corporeality was, and still is, an area of various practices of creating taboos and demystifying, as well as the object of moral and artistic provocation. Understandably, it has been the subject of philosophical reflections, as well as the fundamental object of mass culture, and the icon of contemporary kitsch. In modern culture, people struggle not only with the awareness of their own consciousness (in philosophy, literature, and science). After all, an unusual experience, which is also visible in literature, is that of being aware of one's physicality caught up in situations of a ritual, sub-cultural and even political nature. The body is not important – more important is the category of corporeality, which is the main subject of the vast majority of the texts, included in this volume. Corporeality is also highlighted in art; it is this very prominent point in space, which is being placed over the value of a frail human body. Therefore, corporeality outweighs the body; it becomes the cultural, symbolic, and anthropological substrate of our biological materiality. The answer to the question whether the Slavs perceived, and still perceive, issues of corporeality in a unique way, and consequently

moved them to literature, has certainly been important in the context of this publication. However, it seems that there is a lack of any radically different and specific traces of Slavic otherness in the approach to the body and corporeality.

Unquestionably, the Christian Slavic culture is more conservative than the Western culture, mainly because Orthodoxy and Catholicism, as well as Protestantism, for centuries have forced conformist views on Eastern and Central Europeans. Surely even in the twentieth century they modeled human beings, constraining a reduction of the images of body, and stories of corporeality. Category of the sin, both original and conscious, the oppositions of physicality and spirituality, sensuality and austerity, beauty and ugliness, harmony and disharmony, the creation and degradation, suffering and happiness, immaturity and maturity, eroticism and sexual abstinence, physical ability and disability, continue to be valid for every European literature, including the Slavic ones. Maybe as a result of the extremely difficult collective experience in the twentieth century, these categories appear to have had a sharper and clearer impact on Slavic literatures? Hence, vital for the existence and development of the category of corporeality is here the experience of revolutionary destruction, of the Great Famine in Ukraine, the Holocaust, the religious wars and wars over territory – events that churned the tragic twentieth century, and that are all so clearly detectable in the reviewed volume.

The complex issues of body and corporeality, which touch issues far wider than the experience of an individual self, appear in the first – devoted to the Czech Studies – section.. Starting with the reflections of the scholars, who investigate the Old Czech period (until the era of national revival). This is indirectly signaled by texts covering the Old Czech literature, which form an interesting dialogue with the Ukrainian and South Slavic sections, especially the Serbian and Ukrainian Baroque and Mannerism that were under the sphere of Orthodox influence.

The strongest is the part devoted to the importance of the body and corporeality in the literature of Russian Symbolists, beginning with texts about Chekhov and ending with these regarding Nabokov. The second most interesting section is the set of works concerning Russian postmodernism, which begun with Nabokov's writing. The section of Russian Studies is impressive, it includes texts of eminent literary experts such as Galina Niefagina, Maria Cymborska-Leboda, Leszek Engelking, Tsuneko Mochizuki. The arrangement of the texts in this section, as well as in other parts of this volume, reflects the historical succession of the literary phenomena. This system is precise in each section, but it is not dogmatically historical. As a consequence of this way of arrangement, one can follow the "narrative mode

of the editor” that is undoubtedly important in the concept of the whole volume, which does not contain an introduction or an afterword that would explain the volume’s methodological assumptions. Body and corporeality appear in symbolism and postmodernism, as well as in Klimowicz’s text, as the traces of a sound nontraditional provocation, which disturbs the fundamentalist taboo issues of the conservative Orthodox and Catholic cultures that are undoubtedly also Slavic.

Special attention should be paid to remarkable texts of some of the most eminent scholars of Ukrainian Studies, such as Tamara Hundorova, Leonid Ushkalov. Interesting components of this section are the works devoted to folklore, which for a long time was the cultural background of an unlimited reservoir of attitudes towards corporeality, but which lately has been on the margins of literary studies. Many texts here refer to the Ukrainian avant-garde of the twentieth century, and to the literature of younger generations, who begun their literary activity in 1989, including the members of Bu-Ba-Bu. Body, corporeality, eroticism, as well as the existential issues, appear here in the historical perspective of postmodernism, postcolonialism, gender studies and New Age. Moreover, very attractive and complex is the next part, which consists of works by scholars from Serbia, Croatia, Bulgaria. These texts formulate the problems of corporeality in the anthropological, religious, philosophical, and aesthetic perspectives, consequently complementing the issues, which were somewhat absent in the previous sections. Hence, they complete, enrich, and consolidate the volume. Most attention in this section is devoted to the contemporary experience, which wide-stretched over the twentieth century. Even though prose and essays seem to be at the forefront in the Serbian and Croatian literatures, several authors have written about poetry, which is slowly being displaced by other types of literary activity. We can observe the traditional, lyrical perspective of corporeality and related to it eroticism and emotional behavior, move away, die in a tragic flood of individual and collective experiences. The works of I. Pachev, K. Pieniążek-Marković, D. Djurić, and D. Ajdačić are arranged in what appears as an almost lyrical story of change and transformation in the Balkans, of the marginalization of poetry in the context of Slavic background, in addition to the political and social transformations involving different groups of Slavic nations. Drama and richness of these experiences make the topic of corporeality, which for centuries has been a taboo, a controversial and threatened issue, a very current matter. This is the most interesting subject, and it is complemented by the voices about great post-Yugoslavian female writers such as D. Ugresić, S. Drakulić, and V. Rudan. Aggression of the themes of the body and corporeality in Russian and South Slavic literatures, contrast with the less extreme approach to the problem in Czech and Ukrainian

literatures. Obviously the existential-corporeal aspect increases its dramatic presence in the literature regarding the historical situation. Even though continually threatened, corporeality turns out to be a priceless value in the purely existential sense, then in the religious and eschatological backgrounds.

These processes still influence literature and leave it with great responsibilities. Literature, in this or other physical (corporeal) form, will have to continue to respond to the old and to the new questions. This volume summarizes what has happened in this area in the Slavic literatures, and announces many upcoming changes in the perception of corporeality, where it has previously been ignored or marginalized.

Translated by Mateusz Świetlicki, University of Wrocław

Wolfgang Kaltenbrunner

Leiden University

Leiden, the Netherlands

The Playful Epistemology of Digital Representation

A Review of Johanna Drucker, *Speclab: Digital Aesthetics and Projects in Speculative Computing*.

Chicago and London: University of Chicago Press, 2009. 241 p. ISBN-13:978-0-226-16508-0.

Johanna Drucker's 2009 monograph *Speclab*, subtitled *Digital Aesthetics and Projects in Speculative Computing*, makes a theoretically well-grounded argument for the use of digital research technology in the humanities in way that resists a silent takeover of scholarship by analytical philosophy and formal logic. Drucker promotes the speculative engagement of humanists with computing as an alternative to the pragmatism that she argues has become characteristic of digital humanities: "As one of my digital humanities colleagues used to remark, we would go into the technical discussions as deconstructed relativists and come out as empirically oriented pragmatists (xiv)." Drucker mobilizes the philosophical resources of critical theory and deconstruction in a pleasantly playful way. The patron of her endeavour is the 'Patacritical Demon (based on 'pataphysics, the "science of exceptions and of imaginary solutions", as sketched by Alfred Jarry), a subversive entity embodying the central deconstructionist idea of reading as a performance that creates text in a situated interplay of reader subjectivity, material literary document, and discourse. The demon is meant to remind humanists to resist digital technology's alluring offer to simply "display" literary documents in their seeming self-identity, and instead of adopting information science approaches to computing, strive to create genuinely humanistic alternatives. Drucker's own background in visual arts/graphic design becomes apparent in her sustained emphasis on the potential of visual aesthetic expression as a guiding principle of epistemology. Drucker introduces the concept of *aesthesis* as an alternative to *aesthetics*. While aesthetics tends to develop systematic theories of finite aesthetic objects, aesthesis is about the generative role of aesthetic objects - which encompass also the visual elements of digital interfaces – in the process of knowledge creation. Aesthesis, she argues, can be a way of consciously leveraging the material mediation of subjective perception in the creation of knowledge, rather than bending experience according to pre-established notions.

Drucker exemplifies her tenets by narrating the development of a variety of specific projects undertaken at the University of Virginia's SpecLab. There is, for example, the project Temporal Modeling, which aimed to develop a graphical language to express the subjective perception of time as experienced by individuals. The idea was to adopt an approach that does not start from readily marked up XML¹, e.g. literary documents unfolding a narrative over time, and then looks for ways the temporal information contained in those documents can be displayed. Instead, the project team's first step was to conceptualize means for the graphic representation of subjective perceptions of time *before* developing a data structure. The team came up with features such as a now-slider, the idea of timelines literally warped by feelings of anticipation or anxiety, and a range of visual markers to denote emotional inflection of time. While not all of these features proved to be implementable in the actual application prototype, it is characteristic of the spirit of SpecLab that participants were given ample opportunity to experiment. Another SpecLab project, Ivanhoe, is a game that has the idea of reading as a meaning-generating performance hard-wired into its conceptual framework. Starting with a given literary document (originally, Walter Scott's novel of the same name), the game allows players to assume the role of fictional personae, appearing in a literary work or invented on the fly, and speak in their right. Game-play is divided into moves: players can "call" further documents (textual, visual, or audio) and use them to elaborate the role they assumed. This might lead to situations in which the persona Mary Margaret, a zealous student, challenges the textual integrity of a poem by Lord Byron, which in turn was called by the persona Girl poet after subjecting Byron's text to a Feminist re-writing. The result of the game is an enactment of the emergent production of text through the social activity of readers. The conceptual difference between SpecLab's approach and the kinds of data services provided by large digital humanities infrastructure projects is striking.

While overall well-received, some aspects of Drucker's book have drawn (moderate) criticism. For one, Drucker's apparent unawareness of the state-of-the-art in Artificial Intelligence and Natural Language Processing². Recent achievements in these fields apparently provide digital means to preserve much of the complexity of the phenomena that humanists study, thus mitigating some of Drucker's claims about the normalizing pressure of computational disambiguation. On this notion it should be remembered, however, that Drucker does not locate the 'villain' in the principle of formal logic or computational protocols per se, but in the power that justifies decisions about administration and management of cultural and imaginative life on "presumptions of objectivity (5)." It is not computational technology, then, that imposes a certain philosophical approach to

¹ Extensible markup language. A set of rules of how to encode documents in machine-readable form, recommended by the World Wide Web Consortium.

² Roque, "Book review: Johanna Drucker's SpecLab: Digital Aesthetics and Projects in Speculative Computing."

representation, but it is the administrative and managerial context that inscribes and constrains the ways computational technology is used. Probably not least because of its reputation and financial means, SpecLab at the University of Virginia seems to provide a relatively safe space for humanists to speculatively engage with digital technology – something that might well be considered a luxury in many less well-endowed projects. Another reviewer has pointed out Drucker's choice not to touch on the implications of social media for reading/writing in digital spaces³. In this regard, the narrowly circumscribed institutional framework in which SpecLab projects are undertaken may indeed provide a perhaps overly ideal situation. It would for example be interesting to hear Drucker's take on how to preserve the partial, situated, experimental, emergent approach to knowledge representation in the context of e-science's emphasis on distributed collaboration and data sharing.

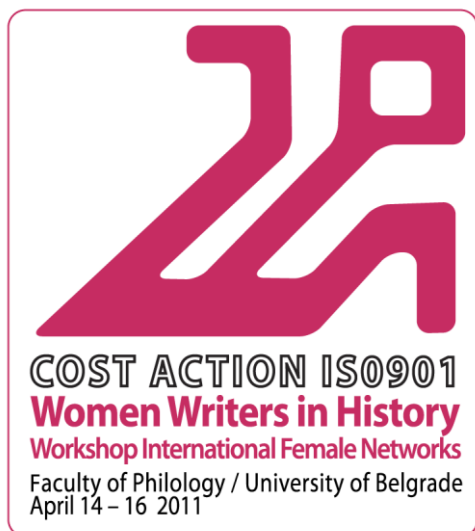
In summary, Drucker provides an inspiring account of the way digital technology in the humanities can be used to formulate and answer “new” research questions. This way is strikingly different from how the “newness” of digitally enhanced scholarship is usually construed, namely, as the application of statistical methods on a very large empirical scale. The biggest achievement of Drucker's work, however, may be to promote an experimental approach to organizing work at the intersection of literary theory and computing, an approach that acknowledges the possibility of failure for the sake of reducing the constraints on the projected output of digital scholarship.

Works Cited

Antonio Roque, “Book review: Johanna Drucker's SpecLab: Digital Aesthetics and Projects in Speculative Computing”, SLTC Newsletter, April 2011,
<http://www.signalprocessingsociety.org/technical-committees/list/sl-tc/spl-nl/2011-04/drucker-book-review/>

Maria Engberg, “Speculative Aesthetics: Whereto the Humanities?”, review of SpecLab: Digital Aesthetics and Projects in Speculative Computing, by Johanna Drucker, electronic book review, May 2, 2011,
<http://www.electronicbookreview.com/thread/electropoetics/trialectical>

³ Engberg, “Speculative Aesthetics: Whereto the Humanities?”

На Филолошком факултету Универзитета у Београду, од 14. до 16. априла 2011, одржан је међународни скуп, радионица COST акције IS0901, *Women Writers in History*, www.costwwih.net под називом *Међународне женске мреже (International Female Networks)*. Скупу је претходио састанак управног одбора (Management Committee), одржан у среду, 13. априла, такође на Филолошком факултету у Београду.

У радионици је учествовало 25 гостију са универзитета и института широм Европе, као и 15 сталних чланица COST акције IS0901 за Србију, односно, са пројекта Министарства за образовање и науку Републике Србије број 178029, под називом *Књиженство - теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. На пленарним седницама говориле су и проф. др Александра Вранеш, деканица Филолошког факултета Универзитета у Београду, такође чланица пројекта *Књиженство*, као и продеканица Филолошког факултета, проф. др Љиљана Марковић. Самом отварању скупа и конференцијском дану присуствовао је и велики број професора са Филолошког факултета, редовних и мастер студената, докторанада, колега са других универзитета у Београду и Србији и из институција попут Библиотеке града Београда и Педагошког музеја, представници издавачких кућа, као и активисткиња из женског покрета. Скупу су присуствовали и чланови програмског одбора, др Весна Матовић, проф. др Биљана Стојановић и проф. др Јован Попов.

Скуп је отворен у четвртак, 14. априла, поздравним говором деканице проф. др Александре Вранеш и обраћањем проф. др Биљане Стојановић, националног координатора за COST програм у Србији, која је представила овај програм у Србији. После поздрава др Биљане Дојчиновић, координаторке тима за Србију COST акције

IS0901, сам пројекат IS0901 представила је др Сузан ван Дијк. Први дан настављен је низом презентација, разврстаних у следеће сегменте: “Networks and Genealogies”, “Male-Female Transvesting” , “Evaluating Women Authors”, “Norms and Exceptions” и “Gender vs. National Identities”.

У суботу је одржан конференцијски дан скупа под називом *International Female Networks*. Plenarna predavanja održale su prof. dr Aleksandra Vraneš (*Multiculturalism*), уметница Ели Карпентер са Голдсмита колеџа (*Ada Lovelace and Notational Knowledge*), проф. др Љиљана Марковић (*The Reception of European Women's Writing in Japan till the end of 19th Century*) и Сузан ван Дијк, (*Embroidery, Networks and Networking*). Тог дана је представљен и српски пројекат истраживања женске књижевности *Књиженство*.[link](#)

Радни језик скупа био је енглески. Поред тога, било је предавања и на француском језику. Визуелни идентитет и заштитни знак скупа дело је др Наташе Теофиловић са Архитектонског факултета Универзита у Београду.

Све време скупа уметница Ели Карпентер руководила је пратећим уметничким пројектом The Embroidered Digital Commons у ком је учествовао велики број чланова акције IS0901, као и гости програма.

Пратећи део програма биле су и посета Музеју Српске православне цркве да би учесници скупа видели Јефимијин рад, „Похвалу цару Лазару“, којим почиње историја српске женске књижевности; обилазак Конака кнегиње Љубице, као и песничко вече посвећено сликарству и поезији Милене Павловић Барили, у организацији *Трећег трга*, на ком су, између осталих, учествовале Магдалена Кох и Јелена Бакић, као и гошћа скупа Оливера Јанковић, историчарка уметности. Током скупа у деканату Филолошког факултета била је постављена мала изложба на којој је представљена књига Јелице Беловић Бернациковске из 1907. године, *Српски народни вез и текстилна орнаментика*, увезана у кожу са радом који опонаша вез из књиге, аутора Александра Ђеклића.

Радионица у Београду означила је прелаз са квантитативног на квалитативно истраживање у оквиру ове COST Акције IS0901, као и даље јачање сарадње међу четири радне групе Акције.

Ова радионица је била први међународни скуп у потпуности посвећен теми женске књижевности на Филолошком факултету. То је такође била и добра прилика да се овдашња академска публика упозна са програмом COST организације, док је за чланове ове COST Акције скуп представљао могућност да их чује шири аудиторијум српске академске заједнице. Скупу су, наиме, присуствовале бројне колеге, професори,

студенти, истраживачи са института, из музеја и библиотека у Београду и из других градова у Србији.

International female networks

Belgrade Workshop of COST Action IS 0901, *Women Writers in History*

From April 14th until April 16th Faculty of Philology (University of Belgrade) hosted the Workshop of COST Action IS 0901, *Women Writers in History*, entitled *International Female Networks*. The MC meeting, which preceded the event, was held on April 13th at the same Faculty. 30 experts from various European universities and institutes, as well as the members of Serbian research project *Knjiženstvo - theory and history of women`s writing in Serbian up to 1915*, took part in the workshop.

The Belgrade workshop marked the transition from quantitative to qualitative research within the COST Action IS0901, and further strengthened the collaboration between the four working groups in the action. In addition, the scientific outcomes of the workshop linked COST Action to similar projects in the field of literary research, as well as to the wider context of open source perspectives.

As announced in the [program](#), the women`s texts were approached from the perspectives of authorship and reception in the following sessions: “Networks and Genealogies, “Male-Female Transvesting”, “Evaluating Women Authors, “Norms and Exceptions” and “Gender vs. National Identities”. The concluding lecture by Suzan van Dijk underlined the subversiveness of „normal“ activities, such as embroidery. In addition, Belgrade conference opened a new perspective in the reception of European women writers in the Far East –

Japan, in the first place. The keynote lecture on multiculturalism by Aleksandra Vraneš and Ele Carpenter's Open Source Embroidery Project brought up important issues within the wider theoretical frame of cultural studies.

The Serbian research project *Knjiženstvo* was also presented – most of the members of the team, including Biljana Dojčinović, the chair of the project, announced their research plans. The draft of the *Knjiženstvo* database, which was inspired by COST Action IS0901, as was the entire project, was also presented.

The workshop was the first international gathering at the Faculty of Philology which was exclusively focused on the topic of women's writing. At the same time, it provided a great opportunity for the members of COST Action to be heard by a wide auditorium of the Serbian academic community since numerous colleagues, professors, students, and researchers from various institutes, museums and libraries, located in Belgrade or in other Serbian cities, witnessed the meeting.

Богуслав Бакула (Bogusław Bakula)

Редовни професор Универзитета „Адам Мицкијевич“ у Познању, шеф Катедре за књижевну и културолошку компаратистику. Главни уредник часописа *Porównaniai Slavia Occidentalis*. Аутор радова из пољске, руске, украјинске, чешке и словачке књижевности. Бави се компаративним истраживањима у области словенских књижевности и култура у 19. и 20. веку, словенским утопијама, историјским романом, стваралаштвом дисидената и културним животом у Источној Европи после 1945. године. Аутор књига *Лица аутотематизма. Ауторефлексивне тенденције у пољској прози после 1956; Човек као уметничко дело. Проблеми уметничке ауторефлексије; Дедалово крило. Скице, разговори о украјинској култури и поезији од педесетих до деведесетих година 20. века; Историја и компаратистика. О књижевности и култури Средње и Источне Европе 20. века*. Објављивао је текстове у Русији, Украјини, Белорусији, Чешкој, Словачкој, Мађарској, Румунији, Француској, Немачкој, Шведској.

Зорица Бечановић Николић

Доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Теоретичарка и историчарка књижевности. Ауторка књига *Херменеутика и поетика. Теорија приповедања Пола Рикера (1998), Шекспир иза огледала. Сукоб интерпретација у рецепцији Шекспирових историјских драма у двадесетом веку (2007), монографске студије У трагању за Шекспиром објављене у виду предговора за Сабрана дела Вилијама Шекспира (2011), бројних теоријских и херменеутичких студија на српском, енглеском и француском језику, огледа и приказа, речничких одредница, радиофонских драматизација, тв сценарија, превода са енглеског и француског. У настави и у текстовима које пише бави се Шекспиром, европским књижевностима средњег века и ренесансе, теоријом, херменеутиком, српском књижевношћу у европском контексту. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.*

Александра Вранеш

Редовна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала на Групи за југословенске књижевности и

српскохрватски језик, магистрирала и докторирала на Филолошком факултету. Запослена на Филолошком факултету у Београду. Предаје предмете из научних области Библиотекарство, Техника научног рада и Библиографија. Од 2000. до 2006. године управница Катедре за библиотекарство и информатику, а током две године била је и начелница Одељења за развој и унапређење библиотечке делатности у Србији у оквиру Народне библиотеке Србије. Од 2010. декан Филолошког факултета у Београду. Ауторка више научних књига из области библиотекарства. Уредила је и приредила бројна издања из области књижевности и библиотекарства, укључујући и зборнике са међународних и домаћих конференција и семинара које акредитује Министарство просвете. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године.*

Славица Гароња Радованац

Ванредна професорка на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Дипломирала, магистрирала и докторирала на Филолошком факултету Универзитета у Београду из области фолклористике. Ауторка је више књига из народне усмене књижевности, као и неколико белетристичких дела. Важније књиге: *Из сенке* (критике, огледи, мали есеји, Београд, 2003), *Српско усмено поетско наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19 и 20. века* (Београд, 2008), *Жена у српској књижевности* (Нови Сад, 2010). Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године.*

Драгана Грујић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је завршила и мастер студије. Од 2001. до 2009. године радила у Народној библиотеци Србије, најпре у Одељењу за унапређење и развој библиотечке делатности, а потом као виши стручни сарадник у Одељењу за пружање информационих услуга и међубиблиотечку позајмицу. Од 2008. ради на Катедри за библиотекарство и информатику као стручни сарадник, а од 2009. као асистенткиња за предмете Библиотекарство, Библиотеке у

образовним установама, Увод у библиографију и Теорија и историја библиографије. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Сузан ван Дијк (Suzan van Dijk)

Руководитељка међународног истраживачког пројекта дигитализације података о женама писцима *Women Writers in History : Toward a New Understanding of European Literary Culture* (European COST Action) покренутог 2009. године, у континуитету са претходно заснованом колективном базом података *Women Writers*. Њеном раду на дигитализацији података о женама писцима у Европи претходило је истраживање стваралаштва и рецепције књижевности коју су писале жене на Институту Хајхенс (Huygens ING). Посебно се бавила опусима Беле ван Заулен то јест Изабеле де Шаријер (Belle van Zuylen, односно Isabelle de Charrière) и Жорж Санд. Студирала је француску и општу књижевност на Универзитету у Утрехту и на Универзитету Париз IV. Докторирала је на Универзитету у Нејмегену (сада Radboud University Nijmegen), с тезом под насловом *Traces de femmes. Présence féminine dans le journalisme français du XVIIIe siècle*. Истраживањем женске књижевности на Универзитету у Амстердаму и Универзитету у Утрехту бавила се упоредо са наставом француског језика у средњим школама.

Биљана Дојчиновић

Ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Од 2009. чланица управног одбора COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture*. Од 2011. руководитељка истраживачког пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Објавила је књиге *Гинокритика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974-1996* (1997); *Градови, собе, портрети* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings*

in Serbian Women's Writing (CD) (2006); *Картограф модерног света* (2007); *Сусрети у тами: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011).

Гордана Ђоковић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истој Катедри је завршила и мастер студије. Од 2002. до 2010. године радила у Народној библиотеци Србије као каталогизатор и класификатор у Одељењу монографских публикација. Од фебруара 2010. ради као асистенткиња на Катедри за библиотекарство и информатику за предмете: Каталогизација и класификација 1, 2 и 3 и Организација знања. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Дубравка Ђурић

Доценткиња на Факултету за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум. Објавила је научне монографије: *Језик, поезија, постмодернизам – Језичка поезија у контексту модерне и постмодерне америчке поезије* (2002), *Говор друге* (2006), *Поезија теорија род – Модерне и постмодерне америчке песникиње* (2009), *Политика поезије – Транзиција и песнички експеримент* (2010) и *Дискурси популарне културе* (2011). Са Мишком Шуваковићем уредила књигу *Impossible Histories – Historical Avant - gardes , Neo - avant - gardes , and Post - avant - gardes in Yugoslavia , 1918-1991* (2003, 2006), са млађим песникињама уредила антологију *Дискурзивна тела поезије – Поезија и аутопоетике нове генерације песникиња* (2004), са Владимиром Копицлом уредила и превела антологију новије америчке поезије *Нови песнички поредак* (2001). Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Јелена Јовић

Асистенткиња на Катедри за пољски језик и књижевност Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала на Групи за пољски језик и књижевност на

Филолошком факултету у Београду 2005. Неколико година уређивала странице српске и босанске књижевности у часопису за књижевност и културу Источне и Средње Европе *Robocza*, закључно са последњим објављеним бројем 2009. Осим повремених превода, приказа и радова у домаћим научним часописима, понеке црно-беле фотографије на локалним самосталним и међународним групним изложбама, приводи крају докторске студије, не би ли се посветила изради тезе под радним насловом „*Femme fatale* у пољској књижевности“.

Снежана Калинић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Године 2009. добила је стипендију за похађање интернационалне летње школе за докторанде књижевности на Универзитету „Лудвиг Максимилијан“ у Минхену. Од 2003. године ради као један од уредника Студентског часописа за књижевност и теорију књижевности *txt*. Заједно са колегама из редакције часописа добитница је Награде града Београда за стваралаштво младих у области науке за 2004. годину. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Волфганг Калтенбрунер (Wolfgang Kaltenbrunner)

Докторанд на Факултету друштвених и бихејвиоралних наука Универзитета у Лејдену.

Ана Коларић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за општу књижевност Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а магистрирала на Централноевропском универзитету у Будимпешти и Факултету за хуманистичке науке Универзитета у Утрехту. Објављивала је радове у часопису *Реч*. Бави се студијама књижевности, рода и културе. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Магдалена Кох (Magdalena Koch)

Професорка српске књижевности на Институту словенске филологије Универзитета „Адам Мицкијевич“ у Познању (Пољска). Ауторка књига *Путовање у времену и простору. Проза Исидоре Секулић* (2000) и *...када сазримо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)* (2007). Коауторка је књиге *Милена Павловић Барили* (EX POST, Београд 2009), поглавље *У потрази за Миленом Павловић Барили у српској књижевности*. Учествовала је у пројектима на Универзитету у Новом Саду *Жанрови у српској књижевности – порекло и поетика облика* и *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности* и у пројекту Министарства за културу Републике Србије *Милена Павловић Барили 2009-2010*. Од маја 2010. учествује у европском пројекту COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture*. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Бави се студијама рода, феминистичком критиком, српском и хрватском савременом драмом, теоријом и праксом српског феминистичког есеја.

Јелена Милинковић

Докторанткиња на Филолошком факултету у Београду, где је дипломирала и одбранила мастер рад на Катедри за српску књижевност и језик са општом књижевношћу. Бави се проучавањем теорије и историје феминизма у српској књижевности, истраживањем српске књижевности коју су писале жене и применом савремених теоријских читања на ове текстове. Објављује научне радове, есеје и критичке приказе. Чланица је међународног COST пројекта IS0901 (*Women Writers in History*). Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Милан Миљковић

Истраживач сарадник на Институту за књижевност и уметност у Београду, у оквиру пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца*. Тренутно похађа докторске академске студије на Филолошком факултету у Београду, где ради на докторској тези о односу политичких и поетичких дискурса у другој

серији часописа *Дело* (1902–1915). Поред примарног проучавања књижевних часописа на почетку и крају XX века, бави се истраживањима у области студија рода и тела, односно културе и националних идентитета. Ангажован је као секретар научног часописа *Књижевна историја*. Учествовао на више научних конференција и радионица у земљи и иностранству.

Ивана Пантелић

Истраживачица и сарадница на Институту за савремену историју у Баограду. Магистрирала на интердисциплинарној катедри за социокултурну антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Бави се историјом и еманципацијом жена у Србији и Југославији. Области истраживања: историја женског покрета у Југославији, еманципација жена, наративна историја. Објавила је монографију *Партизанке као грађанке, друштвена еманципација партизанки после другог светског рата (1945-1953)* (2011). Учествује у акцији COST IS0901 од 2009. године. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Слободанка Пековић

Научни саветник на Институту за књижевност и уметност у Београду (у пензији). Дипломирала (1965), магистрирала (1972) и докторирала (1988) на Филолошком факултету Универзитета у Београду. На Институту за књижевност и уметност радила је на пројектима *Речник књижевних термина*, *Историја српске књижевне критике*, *Историја српске књижевне периодике*. Ауторка је следећих студија и монографија: *Српска проза почетком 20. века* (1987), *Књижевно дело Вељка Милићевића* (1989), *Основни појмови модерне* (2002), *Научна критика компаративистичког смера* (избор, предговор, библиографије, индекс, заједно са Светланом Слапшак) (1983), *Лазар Комарчић, Два аманета*, приређивање и поговор (1984); *Јелена Димитријевић, Писма из Ниша о харемима*, приређивање и предговор (1986), *Емерсон, Управљање животом*, приређивање и поговор (1977); *Михаило Петровић, Метаморфе и алегорије* (приређивање, избор, индекси, напомене и поговор) (1997), *Михаило Петровић, Путписи* (приређивање, избор, индекси, напомене и поговор) (1988); *Велимир Живојиновић Масука, Одабрана дела* (приређивање, избор, поговор, хронологија живота) (2005), *Исидорини ослонци* (2009). Држала је предавања позиву на универзитетима у Бугарској (Софија), Италији (Торино) и Немачкој (Хамбург). Од 2011.

учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Славко Петаковић

Доцент на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, где предаје Књижевност од ренесансе до рационализма, Историју књижевности ренесансе и барока, као и Поетику књижевности ренесансе и барока. Члан управе Друштва за српски језик и књижевност при Филолошком факултету Универзитета у Београду, члан уредништва *Годишњака Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Дипломирао 1998, магистрирао 2003. и докторирао 2010. године на Филолошком факултету у Београду. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Јелена Пилиповић

Доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је дипломирала, магистрирала (*Панпоезија – поетичко одређење појма и његова примена у идиличној књижевности*) и докторирала (*Платонова мисао као градитељски принцип Вергилијевог дела*). Објавила је књигу о теорији идиличности и античкој идили *Орфејев век* (2005), као и више десетина научних радова, поглавито компаратистичког усмерења, из области постсимболистичке, савремене, а превасходно античке поезије и поетологије. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Жарка Свирчев

Дипломирала је и завршила мастер студије на Одсеку за српску књижевност и језик Филозофског факултета у Новом Саду. Огледе из књижевне историје и методике наставе објављује у периодици. Објавила је студију „*Ах, тај идентитет!*“ *Деконструкција родних стереотипа у стваралаштву Дубравке Угрешић* (2010).

Нина Сирковић (Nina Sirković)

Виша предавачица енглеског језика на Факултету електротехнике, стројарства и бродоградње Свеучилишта у Сплиту. Завршила је студије англистике и германистике на Филозофском факултету у Задру и стекла диплому професора немачког језика и књижевности и енглеског језика и књижевности 1987. Магистрирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2006. године с темом *Оралндо, животопис Вирџиније Вулф као пародија образовног романа*, а докторирала 2010. године на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу с темом дисертације *Есејистика Вирџиније Вулф у контексту традиције и развоја есеја у Енглеској*. Објавила је десетак научних радова у зборницима с међународних конференција. Области посебног научног интересовања: модернизам и књижевност коју пишу жене.

Светлана Томин

Предаје Средњовековну књижевност на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Објавила је књиге *Књигољубиве жене српског средњег века* (2007), *Владика Максим Бранковић* (2007), *Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина* (2009), *Мужаствене жене српског средњег века* (2011). Приређене књиге: *Стара српска књижевност* (2001), Ђорђе Сп. Радојичић, *Културно благо. Да ли знате?* (2006), Ђорђе Сп. Радојичић, *Историјске расправе* (2007), Жарко Татић, *Светогорска писма* (2011). Објављује радове везане за поетику и историју средњовековне књижевности, посебно за представе о женама и њихову улогу у српској култури. Предаје и на Родним студијама у Новом Саду, у оквиру програма ACIMSI - Association of Centres for Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies and Research. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година I, број 1

УДК 82

ISSN 2217-7809 (Online)

(електронски часопис)

Излази једном годишње - у децембру

Часопис је део пројекта бр. 178029, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915 године*, који финансира [Министарство просвете и науке Републике Србије](#)

За издавача

Проф. др Александра Вранеш

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, ванредни професор на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменица главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, доцент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Редакција

Др Александра Вранеш, редовни професор на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, ванредни професор на Катедри за српску књижевност, Филолошко уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

МА Драгана Грујић, асистент на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

МА Гордана Ђоковић, асистент на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, доцент на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Снежана Калинић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мр Ана Коларић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мр Ивана Пантелић, истраживач-сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, доцент на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, доцент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, ванредни професор на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија
Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг
Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ
Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет, Будимпешта
Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју
Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон
Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи
Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Лектура и коректура МА Јелена Милинковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Ликовна уредница Др Наташа Теофиловић, Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Веб дизајн Страхиња Крстић, WEB LAB

Сарадници МА Софија Немет, МА Новак Малешевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину
Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет Јужне Каролине, емеритус
Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту
Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији
Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона
Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ
Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду
Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд
Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду
Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу
Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Проф. др. Љиљана Бањанин, Факултет за стране језике и књижевности, Универзитет у Торину
Доц. др Зорица Бечановић Николић, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Злата Бојовић, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Славица Гароња Радованац, Филолошко уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу
Доц. др Владимир Гвозден, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Проф. др Ива Драшкић-Вићановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Доц. др Биљана Ђорић Француски, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Доц. др Дубравка Ђурић, Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум, Београд
Проф. др Душан Иванић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Гордана Кораћ, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Магдалена Кох, Институт за славистику универзитета „Адам Мицкијевич“,
Познањ
Проф. др Јасмина Лукић, Одсек за студије рода, Централноевропски универзитет,
Будимпешта
Проф. др Љиљана Марковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Др Предраг Марковић, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон
Др Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд
Др Владимир Петровић, Институт за савремену историју, Београд
Доц. др Јелена Пилиповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Јован Попов, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Тања Поповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Светлана Томин, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Др Марина Хјусон, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд
Проф. др Силија Хоксворт, Универзитетски колеџ Лондон
Проф. др Габријела Шуберт, Институт за славистику Филозофског факултета „Фридрих
Шилер“ Универзитета у Јени

Издавач Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3

+381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture
Volume 1, Number 1

UDC 82

ISSN 2217-7809 (Online)

(electronic journal)

Published annually, in December

The journal is part of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*, which is financed by [The Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia](#)

Editor-in-Chief

Biljana Dojčinović, University of Belgrade

Deputy Editor

Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade

Editorial Board

Gwen Alexander, Emporia State University

Suzan van Dijk, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Gordana Đoković, Faculty of Philology, University of Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Dragana Grujić, University of Belgrade

Snežana Kalinić, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kolarić, University of Belgrade

Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest

Bonnie S. McDougall, University of Sydney

Jelena Milinković, University of Belgrade

Zoran Milutinović, University College London

Rita Monticelli, University of Bologna

David Norris, University of Nottingham

Ivana Pantelić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Slavko Petaković, University of Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Aleksandra Vraneš, University of Belgrade

Advisory Board

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Katerina Dalakoura, University of Crete

Krassimira Daskalova, University of Sofia
Tamara Đermanović, University Pompeu Fabra, Barcelona
Donald Greiner, South Carolina University, emeritus
Ljiljana Marković, University of Belgrade
Vesna Matović, Institute for Literature and Arts, Belgrade
Dragana Popović, University of Belgrade
Angela Richter, University of Halle
Dragan Stojanović, University of Belgrade
Bogusław Zielinski, “Adam Mickiewicz” University, Poznań

Design Nataša Teofilović, University of Belgrade

Web design Strahinja Krstić, WEB LAB

Assistance Sofija Nemet, Novak Malešević, University of Belgrade

Reviewers

Ljiljana Banjanin, University of Torino
Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade
Zlata Bojović, University of Belgrade
Iva Draškić-Vićanović, University of Belgrade
Biljana Đorić Francuski, University of Belgrade
Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade
Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac
Vladimir Gvozden, University of Novi Sad
Celia Hawkesworth, University College London
Marina Hughson, Institute for Criminological and Sociological Research
Dušan Ivanić, University of Belgrade
Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznań
Gordana Korać, University of Belgrade
Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest
Ljiljana Marković, University of Belgrade
Predrag Marković, Institute of Contemporary History, Belgrade
Zoran Milutinović, University College London
Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade
Vladimir Petrović, Institute of Contemporary History, Belgrade
Jelena Pilipović, University of Belgrade
Jovan Popov, University of Belgrade
Tanja Popović, University of Belgrade
Gabriella Schubert, Friedrich-Schiller University, Jena
Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Publisher Faculty of Philology, University of Belgrade

Studentski trg 3

Belgrade

Serbia

+381 11 2638622 / 115

[knjizenstvo @ fil . bg . ac . rs](mailto:knjizenstvo@fil.bg.ac.rs)
[knjizenstvo @ gmail . com](mailto:knjizenstvo@gmail.com)
www.knjizenstvo.rs